

Izdavač
Matica crnogorska

Redakcija

Dragan Radulović
Novica Samardžić
Marko Špadijer, glavni urednik

Savjet časopisa

Branko Banjević
Rade Bojović
Ljiljana Dufgran Boričić
Vesna Kilibarda
Dragutin Lalović

Sekretar Redakcije
Danka Barović

Lektura i korektura
Saša Živković

Prevod na engleski
Jelena Samardžić Kotri

Kompjuterska priprema
D&A

Štampa
Grafo Bale, Podgorica

Adresa

Beogradska 24 c
81000 Podgorica
Crna Gora

tel/fax (382) (20) 23 23 01
e-mail: maticacg@t-com.me
www.maticacrnogorska.me

Časopis izlazi četiri puta godišnje

Tiraž 700 primjeraka

Cijena primjerka 5 eur

Žiro račun:
520-389-72

MATICA

**ČASOPIS ZA DRUŠTVENA
PITANJA, NAUKU I KULTURU**

GODINA XX, BROJ 80
ZIMA 2019

ISSN 1450-9059

**CETINJE
PODGORICA**
2019

7 prizma

7 Sjedinjene evropske države?
Bojan Jovanović

25 meridijani

25 Hibridno ratovanje u novom milenijumu
Radenko Šćekić

49 urbanizam

49 Transformacija mreže naselja, gradova i sela u Crnoj Gori
Miroslav Doderović
Zdravko Ivanović

93 književnost

93 Odlazak Toni Morison (1931–2019)
Mirjana Popović-Radović

111 Bajke Dragane Kršenković-Brković
Sofija Kalezić-Đuričković

153 njegošologija

153 O zloupotrebama i falsifikatima djela Petra II Petrovića Njegoša
Novak Adžić

173 povodom knjige

173 Crna Gora jedna od najbolje čuvanih tajni Evrope
Vesna Kilibarda

179 Crna Gora kako su je drugi vidjeli
Vanja Vukićević-Garić

štamparstvo 189

Psaltir Božidara Vukovića **189**
Podgoričanina (1519)
Božidar Šekularac

teatar 205

Slobodan Milatović (1952–2019): **205**
Super star crnogorske
pozorišne alternative
Janko Ljumović

Gospodar i pozorište **221**
Luka Milunović

drevne kulture 249

Stara helenska lirika – **249**
postanak, razvoj, vrste
Marko Višić

istorija 351

Ratne operacije crnogorske vojske **351**
na skadarskom sektoru u Prvom
balkanskom ratu (1912–1913)
Milan Šćekić

Prilog o brojnosti Otomanske **387**
vojske na granici sa Crnom Gorom
Radomir Đurović

portret 395

Sjećanje na dr Nikolu Škerovića **395**
Momčilo Šaletić

analitička psihologija 405

Najopasniji metod **405**
Džon Ker
(preveo i priredio: *Ilija Kapičić*)

9

1

0

2

A

M

I

N

S A D R Ž A J

447 film

447 Implikacije teme identiteta u Vudi Alenovom *Zeligu*
Žarko Martinović

475 pravo

475 Zapisi iz Ljetopisa Knjaževskog/Kraljevskog Velikog suda
Čedomir Bogićević

499 arhiv

499 Zapisano je (2)
Branko Borilović

SJEDINJENE EVROPSKE DRŽAVE?

Bojan Jovanović

This paper deals with the idea of the uniting of Europe. It is a very old and also leading idea throughout the centuries. As William Fulbright put it, “the idea of a federation of European states has a long and respectable history. Since the Middle Ages, many of the most distinguished scholars and statesmen of Europe and of America have advocated the political unification of Europe”.

In recent times, this leading idea has been implemented in the form of what we call the European integration. In that sense, the work of Jean Monnet and the real role of the USA is what the analysis is dealing with.

Evropske integracije otpočinju 9. maja 1950. godine. Tog dana je Robert Šuman, tadašnji francuski ministar inostranih poslova, obnarodovao plan da se francuska i njemačka industrija čelika i uglja stavi pod zajedničku, supranacionalnu kontrolu. Obnarodovanje ovoga plana, poznatog do danas kao Šumanov plan ili Šumanova deklaracija, vodilo je relativno brzo ka potpisivanju Ugovora iz Pariza, 18. aprila 1951, kojim je ugovorom uspostavljena Evropska zajednica za uglj i čelik/*The European coal and steel community*.

Dakle, Šumanov plan ili Šumanova deklaracija je realno ishodište onoga što danas nazivamo evropske integracije, Evropska unija i evropeizacija (ili ponegdje i euizacija).

Ali kao što se i može pretpostaviti, ishodište o kojemu je ovdje riječ takođe ima svoje ishodište, tako da kažemo.

Prije svega, osnovna ideja koju rečeni plan proklamuje i projektuje, nije nova. Kao što je dobro poznato, riječ je o ideji koja seže duboko u prošlost evropskog kontinenta i koja, kako se ispostavlja, sve u svemu, nikada nije prestajala da bude aktuelna. Šumanov plan i iz njega proizašla današnja EU nijesu ništa drugo do utjelovljenje, realizacija razvučena u „dugo trajanje“, ideje vodilje koja je stara stoljećima i stoljećima... a lako bi moglo biti čak i više od toga.

Ili kako o tome čitamo:

Ideja za jednu federaciju evropskih država ima dugu i respektabilnu istoriju. Od srednjeg vijeka, mnogi od najistaknutijih naučnika i državnika Evrope i Amerike su zagovarali političko ujedinjenje Evrope.¹

Evropska federacija ili Liga naroda: Uzmimo primjer franačkog vladara iz dinastije Karolinga, Karla Velikog (*Carolus Magnus* ili *Charlemagne*).

Krunisan je na Božić 800. godine od strane pape Lava III i proizveden u rimskog imperatora. Uspostavio je franačku imperiju koja se prostirala do Crnog mora, preko Pirineja do Španije, preko Alpa do centralne Italije i daleko u njemačke i slovenske šume na istoku. „Nova svetska sila se pojavila“², kako o tome pišu istoričari.

¹ J. William Fulbright, *A United States Of Europe?*, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 257, Peace Settlements of World War II (May, 1948), pp. 151–156, p. 151.

² Pierre Riche, “Daily Life In The World Of Charlemagne”, University of Pensilvania Press, 1978, Preface, p. ix.

Smatra se obnoviteljem (zapadne) Rimske imperije. Na njegovom imperatorskom prstenu se nalazio upis – *Renovatio Romani Imperii*. U ovoj analizi relevantan je i zato što je njegov imperijum nazivao Evropa, odnosno, „oživio drevni naziv ‘Evropa’ da bi istakao razliku između njegovih zemalja i onih koje su pripadale Vizantiji i pagana izvan granica“.³

Ovaj *Charlemagne* je bio osvajač i ujedinio je Evropu ili ono što se smatralo Evropom pretežno mačem i ognjem.

Kako stoje stvari kada su u pitanju kontemplativni, filozofski i intelektualni korijeni ideje ujedinjenja Kontinenta? Po Ernstu B. Haasu, inače jednom od rodonačelnika evropskih studija, „kretanje u pravcu federacije može se pratiti unazad do Danteovog spisa *De Monarchia* i pokušaja Pjera Duboa iz 1306. godine da se uspostavi stalna, vojna alijansa kontinentalnih razmjera. Od tada, ideal ujedinjene Evrope je bio propovijedan od strane Salija, Kručea, Pena, Sen-Pjera, Rusoa i Kanta kao i od strane Lamartina i Viktora Igoa“.⁴

Praveći reminiscenciju na one koji su se tokom vijekova zalagali za ujedinjenu Evropu, Haas pravi razliku između, na jednoj strani državnika, i na drugoj, filozofa i poeta. „Državnici su generalno željeli da stvore državu Evropu kako bi spriječili hegemoniju jedne dinastije, dok su filozofi i poete tvrdili da se jedino kroz federaciju Evropa može osloboditi od konstantnog ratovanja“.⁵

Ovi napori su ostali sve u svemu neuspješni i izolovani, odnosno pojedinačni. Nakon Prvog svjetskog rata stvari se mijenjaju i pojavljuju se prve organizacije i pokreti koji zagovaraju federatizovanje Evrope, dakle, riječ je o „organizovanim pokretima koji zagovaraju uspostavu

³ Up.: Gordon Kerr, *A Short History Of Europe From Charlemagne to the Treaty of Lisbon*, Pocket Essentials, 2011.

⁴ Ernst B. Haas, *The United States Of Europe, Political Science Quarterly*, Vol. 63, No. 4 (Dec. 1948), pp. 528–550, p. 528.

⁵ *Ibid*, pp. 528–9.

ujedinjene Evrope“⁶ i čak i na evropskoj skali organizuju i aktivne kampanje za postizanje ujedinjenja.

Treba pomenuti da je italijanski industrijalac Đovani Anjeli takođe bio zagovornik transformacije Kontinenta u federaciju. Čak je Anjeli, inače osnivač brenda *Fiat*, napisao o tome knjigu, koja je pod naslovom „Evropska federacija ili Liga naroda“ objavljena 1918. godine.

Ipak, najznačajniji je primjer pokret „Pan-Evropa“ kojega je 1920-ih ustanovio grof Ričard Kudenova-Kalerdži.

Ovaj pokret je imao doista veliki uticaj, kako u Evropi, tako i u SAD. Recimo, podršku su mu dali pojedinci poput Ajnštajna, Pikasa, Pola Valerija ili Gijoma Apolinera.

Taj uticaj je uvećala knjiga „Pan Evropa“ koju je publikovao 1923. godine. Interesantno je i važno pomenuti da u ovoj knjizi ovaj grof predlaže – dakle nekih trideset godina prije osnivanja „Evropske zajednice za ugalj i čelik“ – da se zarad očuvanja mira u Evropi njemačka i francuska industrija uglja i čelika stope u jednu „pan-evropsku“ industriju.

Takođe, idejama Kudenova-Kalerdžija podršku će dati i budući predsjednik Njemačke, tadašnji gradonačelnik Kolonje, Konrad Adenauer. Pokret Pan-Evropa je podržavao i svojevremeno francuski premijer Eduard Hero, koji će 1931. objaviti i knjigu pod nazivom „Sjedinjene evropske države“.

A jedan drugi od francuskih premijera, Brijan, postao je čak i počasni predsjednik pomenutog pokreta 1927. godine. Jednim dijelom i na tom fonu uspješne međunarodne kampanje ovog pokreta, Brijan je u kapacitetu premijera Francuske u Skupštini Lige naroda predložio osnivanje Evropske unije. Tom prilikom je rekao da misli da „među narodima koji su geografski grupisani zajedno kao što su to narodi Evrope mora postojati jedna vrsta federalne povezanosti“ i da je siguran, iako bi to prije svega bila ekonomska asocijacija, kako „sa političke tačke

⁶ Ibid, p. 529.

gledišta, i sa društvene tačke gledišta, federalna povezanost, bez narušavanja suvereniteta bilo koje nacije koja bi uzela učešće, može biti benefitarna“. To je bilo 1930. godine.

Nakon toga, tokom 1930-ih, agitacija za ujedinjenje i federaciju zapada u beznačajnost, prije svega zbog toga što se nad Kontinentom nadvijaju sve više mračni oblaci rata.

Tokom rata, takođe je bilo zalaganja za ujedinjenje i federaciju, među nekima od grupa pokreta otpora, pogotovo onih ljevičarske orijentacije. Za isto se veoma aktivno zalagala i jedna švajcarska grupa po imenu Evropa-Unija.⁷

Zatim, „čim se rat završio, Evropljani zainteresovani za federaciju još jednom su preuzeli zadatak formulisanja principa, organizovanja pokreta i ubjeđivanja javnog mnjenja u potrebu za političkom organizacijom Kontinenta koja će nadići ustanovljene nacionalne granice. Kao rezultat toga, danas u Evropi postoji stotine organizacija, pokreta i publikacija koje aktivno rade na nekoj formi jedinstva“.⁸ Tada, krajem 1940-ih, među rečenim pokretima i organizacijama osobito se ističe „Komitet ujedinjena Evropa“, kojemu je na čelu bio V. Čerčil.

Moneova metoda: Mnogo godina i vjekova kasnije, atribuciju „otac Evrope“ dobiće jedan Francuz, niti vojskovođa, niti državnik, koji je međutim, baš kao i *Charlemagne*, želio da ujedini Evropu (najprije Zapadnu Evropu). Njegovo je ime Žan Mone. Zašto je Mone nazvan ocem Evrope?

Prije svega, slobodno možemo reći to da je Mone čitav svoj život posvetio ujedinjenju Evrope i da je od najranije mladosti investirao veliku energiju kako bi takav grandiozni cilj bio otjelotvoren i prešao iz ideje u istoriju.

Na putu otjelotvorenja tog njegovog životnog cilja imao je konkretne rezultate nakon Prvog svjetskog rata. Ili njegovim riječima,

⁷ Navedeno prema: Ibid, p. 529.

⁸ Ibid, p. 529.

uspostavom Lige naroda, „nade dobijaju formu“.⁹ Naime, 1919. osnovana je Liga naroda a određenog udjela u osnivanju ove organizacije imao je upravo i Mone, koji je na predlog Klemansoov postao zamjenik generalnog sekretara Lige naroda.

Iskustvo koje je stekao radeći u rukovodstvu Lige naroda značajno će uticati na Monea i odatle – pogotovo kada je u pitanju fijasko Lige naroda – izvukao je važne zaključke o tome kako Evropa (ne) treba da bude ujedinjavana.

Poznato je da evropske integracije otpočinju Šumanovom deklaracijom i da, sljedstveno, današnje Evropske unije ne bi ni bilo da nije bilo Šumanove deklaracije. A u nastajanju i izradi rečene deklaracije, pak, veliki je bio doprinos Moneov.

Štaviše, malo je poznato da je tekst deklaracije zapravo napisao Mone sa grupom svojih saradnika i istomišljenika. U fokusu njihovoga rada nalazila se ideja o „predlaganju da se proizvodnja uglja i čelika nekoliko zemalja stavi pod zajedničku suverenu upravu“.¹⁰

Kako objašnjava u svojim memoarima, radili su na tekstu deklaracije/plana nedjeljama. I što je interesantno i treba dopunski pojasniti, nijesu radili na deklaraciji po nalogu Šumana ili francuske vlade – kao što bi se logično očekivalo. Naprotiv, kada je Mone sa saradnicima radio na tekstu deklaracije, nijesu ni znali kome će je ponuditi i čiju će političku podršku i potporu, kada dođe momenat da se ova deklaracija obnaroduje, konkretno zatražiti: „Nijesam još pokušavao da odlučim ko bi trebalo da govori u ime Francuske, ili kojom prilikom“.¹¹

Kada je rad na deklaraciji, odnosno planu, odnosno predlogu, priveden kraju, tražili su nekoga čiji bi politički značaj planu/predlogu dao političku težinu. U deklaraciji piše

⁹ Jean Monnet, *Memoirs*, DoubleDay & Company, INC. Garden City, New York, 1978, p. 78.

¹⁰ Ibid, p. 294.

¹¹ Ibid, p. 294.

„francuska vlada predlaže...’ Ali Vlada je tek trebalo da vidi predlog i da ga usvoji kao njen vlastiti“. Kako o tome saopštava Mone, „morao sam da nađem nekoga ko ima vlast, i hrabrost da je upotrijebi za okidanje jedne tako velike promjene. Robert Šuman mi je izgledao kao idelan čovjek da to uradi“. ¹²

Čak, sticajem okolnosti, Mone je ono što će nedugo zatim postati famozna Šumanova deklaracija ponudio, najprije, Žoržu Bidou, tadašnjem predsjedniku Vlade.

Na kraju, ipak, predlog će stići kod Šumana. Njegov odgovor je bio: „Pročitao sam predlog. Upotrijebiću ga“. ¹³

„Ovih nekoliko riječi je bilo dovoljno“, reći će Mone. „Ideja je ušla u političku arenu“. ¹⁴

Ovdje, inače, imamo zoran primjer za jedan od vidova nečega na šta se u literaturi dosta često referiše a što se naziva „moneova metoda“... a šire uzev i za ono što je italijanski autor, veteran evropskih studija, Đandominik Majone, kritikujući način na koji se tekuće ujedinjavanje Evrope realizuje, nazvao *integration by stealth*.

Saznanja radi, biće korisno da se na ovome zadržimo još malo. Ovdje je doista riječ o jednom načinu djelovanja – pa ako se hoće i metodi – koji je veoma karakterističan za Monea. Na bazično isti način, dakle iz drugog plana, Mone će kasnije uplvisati i mnoge druge važne događaje i odluke u istorijatu evropskih integracija, poput, recimo, osnivanja i institucionalizacije Evropskog savjeta.

Evo kako taj način rada opisuje Mone: „Nije bilo potrebe da mijenjamo naš način rada. Ono što je bilo važno jeste da upotrijebimo naš zajednički pristup tako da postane ideja vodilja, identifikovanje zajedničkog interesa i da se pridobije čovjek na vlasti da prihvati odgovarajuće solucije. Nije

¹² Ibid, p. 298.

¹³ Ibid, p. 299.

¹⁴ Ibid, p. 299.

nedostajalo takvih ljudi, kako u miru tako i u ratu. Svaki put kada sam lično bio ubijeđen u potrebu djelovanja, ja bih predložio to ljudima na vlasti, ostavljajući njima da preuzmu političku odgovornost i da požnju priznanja“.¹⁵

Indikativan i istorijski (i kako to već biva malo poznat) primjer za ovo o čemu govori predstavlja pokušaj ujedinjenja Francuske i Britanije u uniju. Naime, britanska vlada, kojoj je tada na čelu bio Čerčil, predložila je u junu 1940. vladi Francuske deklaraciju o ujedinjenju, odnosno ujedinjenje i stvaranje Francusko-Britanske unije u kojoj se deklaraciji kaže i to da „u ovom najsudbonosnijem trenutku u istoriji modernog svijeta vlade Ujedinjenog kraljevstva i Francuske republike sačinjavaju ovu deklaraciju o nerazrušivom jedinstvu i nepopustljivoj riješenosti u njihovoj zajedničkoj odbrani pravde i slobode protiv potčinjenosti sistemu koji svodi čovječanstvo na život robota i robova. Dvije vlade objavljuju da Francuska i Velika Britanija neće više biti dvije nacije, već jedna Francusko-Britanska unija“.

U Deklaraciji se još kaže da će „svaki građanin Francuske odmah uživati državljanstvo Velike Britanije; svaki britanski građanin će postati građanin Francuske“.

Ova deklaracija je bila prihvaćena od strane tadašnje vlade Francuske. Međutim, ujedinjenje Francuske i Velike Britanije se nije dogodilo, pošto je već sljedećeg dana po prihvatanju na vlast u francuskoj došla petenovska vlada koja je potpisala kapitulaciju.

Sad, ono što je ovdje relevantno jeste to da je autor (i) ove deklaracije ili pokretač ove inicijative bio zapravo Žan Mone. Tada je živio u Londonu i bio je na čelu „Englesko-francuskog koordinacionog komiteta“, koji je bio aktivan od novembra 1939. godine. Na tom fonu ujedinjenja Francuske i Velike Britanije bilo je nekoliko njegovih pisama koje je uputio Čerčilu, nakon što je ovaj u maju 1940. godine postao premijer. Najzad, uspio je da ubijedi Čemberlena (koji je bio *lord chancellor*) da

¹⁵ Ibid, p. 84.

ubijedi Čerčila da stavi predlog o ujedinjenju na dnevni red njegovog (ratnog) kabineta. Predlog o ujedinjenju koji je izradio „Englesko-francuski komitet“ i predao ga Čerčilu, bazično je isti onaj koji je britanska vlada nekoliko dana kasnije uputila vladi Francuske.

Interesantno, desna ruka Moneova u radu na rečenom predlogu bio je Rene Pleven. Pleven će kasnije postati premijer Francuske. Sa te funkcije, iznio je još jednu važnu inicijativu koja je vehementno išla u pravcu ujedinjenja Evrope. Naime, 24. oktobra 1950. godine objelodanio je u francuskom parlamentu predlog da se šest država članica Evropske zajednice za ugallj i čelik udruže u nešto što je nazvano *European Defence Community*/Evropska odbrambena zajednica a njihove armije u jednu, Evropsku armiju. Taj plan je nazvan Plevenov plan. Ostao je upamćen po tome.

Plan je četiri godine kasnije doživio fijasko, upravo u francuskom parlamentu koji je dobio i odbio da ga ratifikuje; međutim, nešto drugo je ovdje relevantno – naime, takođe manje poznata činjenica da je i iza ovog plana/deklaracije stajala, tako da ga sad već s razlogom nazovemo, siva eminencija, Mone. Podstaknut tadašnjom vojno-političkom situacijom (i razumije se permanentno baveći se pitanjem orkestriranja ujedinjenja Evrope), pogotovo agresijom Sjeverne Koreje na Južnu Koreju, poslao je krajem avgusta pismo Plevenu (koji je u julu 1950. godine postao premijer Francuske) u kojem, nagovještavajući ideju Evropske armije, piše: „Potrebne su nove, moćne, i konstruktivne ideje da osiguraju odbranu Evrope, razvoj našeg društva, i vaspostavu mira na Istoku.* Sjedinjene Države bi bile spremne da poslušaju Francusku ukoliko bi ona izrazila takve ideje u formi jednog pozitivnog i praktičnog plana“.¹⁶

* Misli se na Daleki Istok.

¹⁶ Ibid, p. 340.

Tih dana, Mone je smatrao da je došlo vrijeme za uspostavu Evropske armije. Po navici, tražio je političku podršku za tu ideju. Prirodno, Pleven mu je bio na umu i pred očima. „Bilo bi lako ubijediti Plevena. Ali sam znao da bi na poziciji koju zauzima bio predmet pritiska sa druge strane, i morao bi da ih uzme u obzir. Ako bi moćno zalaganje bilo učinjeno, ipak, bio bi dovoljno jak da se suoči i pobijedi. Bio sam u kontaktu s njim svaki dan, i slao mu zabilješke o našim razgovorima u seriji povjerljivih memoranduma, u kojima se može pratiti geneza onoga što će poslije biti nazvano ‘Plevenov plan’“. ¹⁷

Sjedinjene Američke Države i Sjedinjene evropske države:

Kao što je već rečeno i naglašeno, današnje Evropske unije ne bi bilo da nije bilo, tamo na početku svega, onoga što se naziva Šumanov plan. Šumanovog, pak, plana ne bi bilo da nije bilo, tako da kažemo, Moneovog plana. Međutim, sada dalje valja saopštiti i saznati da od Moneovog/Šumanovog plana faktički ne bi bilo ništa da nije bilo onoga što je nazvano Maršalov plan, odnosno da nije bilo značajnog i vjerovatno presudnog upliva onoga što je u to vrijeme politika SAD prema Evropi.

Štaviše, saznanja na kojima se zasniva takva pozicija i ukupno ova analiza – inače dio istraživanja u okviru rada na knjizi o globalizaciji i kosmopolitizmu – pokazuju, veoma jasno i nedvosmisleno, kako je američka vlast u to vrijeme zahtijevala da se u (zapadnoj) Evropi stvori jedna nova, nadnacionalna organizacija, zapravo neka vrsta tamošnjeg pandana Sjedinjenih Američkih Država.

Amerika je ekonomsku i finansijsku pomoć ratom razrušenj Evropi usloвила upravo time i valja znati da Šumanova/Moneova deklaracija dolazi manje kao izvorna inicijativa budućih država članica, a više kao reaktivni akt, iznuđeni odgovor na jako urgiranje pa i ucjenjivanje iz Vašingtona. Mone opisuje kako se

¹⁷ Ibid, p. 340.

sve ono što je bila završnica u vezi sa Deklaracijom dešava zapravo u atmosferi, maltene, cajtnota. Jer, 10. maja je u Londonu bila zakazana jedna konferencija ministara inostranih poslova zemalja Zapadne Evrope – zapravo recipijenata sredstava u okviru Maršalovog plana – i Dina Ačesona, državnog sekretara SAD (funkciju preuzeo upravo od Maršala). Na toj su konferenciji ministri inostranih poslova bili dužni iznijeti njihov konačan predlog SAD ili inicijativu koja bi sadržavala predlog rješenja Njemačkog pitanja i istovremeno odgovor na inicijativu – Maršalov plan i američki zahtjev o ujedinjavanju država Zapadne Evrope.

Međutim, „Šuman nije imao konstruktivni predlog“...¹⁸ i „tražio je neku inicijativu koju može predložiti u Londonu 10. maja“.¹⁹ I upravo u traženju rješenja u takvom konkretnom kontekstu približavanja dana D – 10. maja, Mone i njegova dva saradnika su 16. aprila napravili „prvu skicu onoga što će postati Francuska deklaracija od 9. maja 1950. godine“.²⁰

Ovaj predlog će dobiti podršku SAD. Zašto?

U Šumanovoj deklaraciji se projektuju tri cilja. Prvi cilj – ujedinjavanje industrija uglja i čelika Njemačke i Francuske i ostalih zemalja voljnih da se pridruže je podređen jednom drugom, mnogo većem cilju – to je cilj uspostave Evrope federacije. Opet, prema Deklaraciji, uspostava Kontinenta federacije jer u vezi sa još jednim velikim ciljem – to je uspostava onoga što se zove trajni mir.

Prema tome, uspostava Evropske zajednice za uglj i čelik – koja je zapravo carinska unija šest država-članica, inicijalno ili fazno svedena na oblast proizvodnje uglja i čelika – nije cilj sama sebi, nego podređena mnogo većem cilju (gradualnog) ujedinjenja ovih i drugih zainteresovanih država u jednu zamašnu federaciju... a to je upravo ono za šta su se SAD svom

¹⁸ Ibid, p. 292.

¹⁹ Ibid, p. 299.

²⁰ Ibid., p. 295.

snagom zalagale. I to je ključno pitanje: Da li su SAD podržavale i zahtijevale ujedinjenje Evrope i ono što će Šuman deklarirati kao krajnji cilj integracija – Evropu federaciju?

Po svemu sudeći, odgovor je potvrđan. Činjenice to opetovano i nedvosmisleno potvrđuju. Povijesničari ukazuju da je u to vrijeme „pritisajući problem sa kojim su Francuska i Evropa u cjelini bile suočene bio kako da se adaptiraju američkoj dijagnozi oko Evrope. Iz američke perspektive, Evropa je bila uronjena u sukob bez kraja, precizno zato jer je bila organizovana kao mozaik nacionalnih država, sve tražeći da budu samodovoljne. To je značilo surovu borbu za resurse, što je zauzvrat neizbježno vodilo u rat. Rješenje je, stoga, bilo u tome da se nađe okvir nacionalne države i da se evropskim resursima upravlja iz kontinentalne perspektive, da se da prioritet konsenzusu i efikasnosti nad nacionalnim interesima i slijedi model političke i ekonomske organizacije SAD“.²¹

I kako citirani autor ukazuje, „da bi postigao svoje ciljeve, Vašington je programe pomoći načinio zavisećim od prihvatanja ovog pristupa od strane Evropljana. U suštini, Amerikanci su pozivali Evropljane da slijede njihov primjer“.²²

Američki političari su bili vrlo otvoreni u svojim zvaničnim izjavama s tim u vezi. Na primjer, negdje u vrijeme lansiranja Maršalovog plana, Džon Foster Dals je ukazivao da su „dva puta u zadnjih dvadeset pet godina, SAD postale duboko involvirane u ratove potekle između nezavisnih, nepovezanih suvereniteta Evrope. Pokazalo se da se svijet toliko smanjio da evropski ratovi ne mogu više, kao tokom XIX vijeka, biti ograničeni na Evropu. Zbog toga, to nije samo u interesu Evrope, nego i od vitalnog značaja za nas, da u Evropi ne budu

²¹ Victor Gavin, *Power Through Europe? The Case Of The European Defence Community In France (1950-1954)*, Oxford University Press, 2009, p. 71.

²² *Ibid*, pp. 71–2.

ponovo uspostavljeni uslovi koji inherentno pokreću takve ratove. Sa čisto sebične tačke gledišta, svaki američki program za mir mora uključivati federativnu kontinentalnu Evropu“.²³

Dals, državni sekretar SAD 1953–1959. godine, smatrao je da pomoć Amerike Evropi treba da bude uslovna i uslovljena. „Bilo bi pogrešno da upotrijebimo naše resurse za reizgradnju odvojenih suvereniteta u Evropi, ako bi bez naše pomoći oni mogli biti prinuđeni da se udruže usljed nužnosti. Ali bi bilo odgovarajuće da naše resurse upotrijebimo ukoliko će ih navesti u pravcu jedinstva“.²⁴

Istu poziciju je zauzeo i Dvajt Ajzehauer.* Dodatno, založio se i za uspostavu jedne evropske vlade. „Jedva da je potrebno nabrajati probleme koji proizlaze iz ili su povećani zbog podjele Zapadne Evrope u toliko mnogo suverenih nacija. Norveškoj nedostaje radne snage, Italija je ima previše. Italija ima višak kapaciteta za proizvodnju vozila i aviona – mnogi drugi nemaju ih uopšte! Francuska i Njemačka (ključne sile u regionu) su na suprotnim stranama u mnogim problemima zbog francuske mržnje prema Boche kao i straha od vaspostavljanja Zapadne Njemačke... Mislim da bi realni i gorki problemi današnjice brzo stali u okvire kapaciteta za njihovo rješavanje ako bismo imali ovu jednu vladu... Ali svako je previše oprezan, previše lijen i previše ambiciozan (lično). Toliko mnogo preimućstava bi proizašlo iz takve jedne unije da je to tragedija za cijelu ljudsku rasu što to nije urađeno odmah“...²⁵

Ukazujući šta i kako treba uraditi, „Ajzehauer je pravio jasno poređenje između Evrope i političke i ekonomske organizacije SAD“. U njegovoj projekciji, „socijalistička Švedska bi živjela naporedo sa kapitalističkom Njemačkom, ali uz eliminaciju

²³ Navedeno prema: Ibid, p. 72.

²⁴ Ibid, p. 72.

* Predsjednik SAD od 1953. do 1961. godine, inače general.

²⁵ Ibid, pp. 72–3.

trgovinskih barijera i svih ekonomskih i političkih ograničenja slobode kretanja“.²⁶

Da se razumijemo, ovdje nije riječ samo o ova dva ili nekoliko političara iz Vašingtona, nego o establišmentu i ukupnosti politike i, kako se može shvatiti, političkoj klimi koja tokom tih godina nakon Drugog svjetskog rata tamo preovladava. I ne samo političkoj, nego i intelektualnoj i medijskoj. Recimo, časopis *Life* od 17. marta 1947. godine piše da „naša politika treba da bude da pomognemo narodima Evrope da se udruže u federaciju kao što su se naše države udružile u federaciju 1787. godine“. U listu *Washington Post*, Sumner Wells piše: „Evropi je očajnički potrebna neka efektivna forma političke i ekonomske federacije“. Zatim, *The New York Times* (od 18. aprila 1947. godine) objavljuje urednički komentar na istu temu, proklamujući da „Evropa mora postati federativna ili propasti“ a *St. Louis Post Dispatch* da „za Evropu to je pitanje udružiti se – ili umrijeti“.²⁷

A u tekstu koji je 1948. godine napisao za *Godišnjak američke akademije za političke i društvene nauke*, Vilijam Fulbrajt najprije ukazuje da je „i Džordž Vašington rekao da će jednog dana, idući tragom Amerike, Evropa formirati Sjedinjene evropske države“. Zatim pravi reminiscenciju na sve one koji su u prošlosti zastupali ideju jedne takve federacije: Anri IV, Grocijus, Komenijus i Kant, zatim u novije vrijeme Bevin, Atli i Čerčil. „A sad, tokom zadnjih nekoliko nedjelja, koncept federacije Evrope je prešao, zapravo najednom, iz područja akademskih i teoretskih kontemplacija u arenu praktične politike“.²⁸ Pod međunaslovom: „Sad je vrijeme“²⁹, Fulbrajt piše i: „Najnoviji događaji izgleda da podržavaju ovu teoriju, i ta teorija nas vodi do zaključka da, ako ujedinjenje

²⁶ Ibid, p. 73.

²⁷ Navedeno prema: William F. Jasper, “United States Of Europe”, *New American*, Vol 5, No 8, 10 April, 1989.

²⁸ J. William Fulbright, *A United States Of Europe?*, p. 151.

²⁹ Ibid, p. 151.

Evrope treba da bude postignuto, to se mora početi bez odlaganja“. Zatim dodaje: „Ujedinjenje (Evrope) treba da bude postavljeno za glavni cilj Programa ekonomskog oporavka“.*

U takvoj atmosferi, Ernst B. Haas piše: „Nikada od sloma univerzalne crkve i univerzalne imperije nije šest-stotina-godina-star ideal ujedinjene Evrope bio poguran bliže realizaciji nego u zadnjih dvanaest mjeseci“.³⁰

Pogotovo je važno pomenuti da je pod okriljem establišmenta u SAD osnovan *American Committee on United Europe*/Američki komitet za Ujedinjenu Evropu, jedna organizacija koja je imala velikog značaja i udjela kada su u pitanju svi važni događaji vezani za evropske integracije uopšte.

Naravno, ovakva politika ili politička kampanja imala je s ove strane Atlantika velikog pobornika i značajnu podršku u aktivnostima i djelovanju Moneovom. U ovom smislu, Moneova uloga je utoliko značajnija ukoliko se zna da su njegove američke veze stare još od vremena Lige naroda, te da je tokom Drugog svjetskog rata bio savjetnik F.D. Ruzvelta.

Dakle, „osoba koja je uspjela da združi ciljeve Francuske i SAD u konkretan, sprovodljiv predlog, bio je Žan Mone... Predlog je bio Šumanov plan“.³¹

Šumanov plan je realizovan i nastala je „Evropska zajednica za ugalj i čelik“. Mone je izabran za prvog čovjeka Visoke uprave (*High authority*) dok je Šuman izabran za predsjednika Skupštine (institucionalna preteča današnjeg Evropskog parlamenta).

* Program ekonomskog oporavka/*European Recovery Program* je zvaničan naziv za tako popularno nazvan (i pod tim nazivom poznatiji) Maršalov plan. Ovaj plan je obnarodovan od strane američkog državnog sekretara Džordža Maršala, inače po činu generala, tokom njegovog govora na Univerzitetu Harvard, održanog 5. juna 1947. g.

³⁰ Ernst B. Haas, *The United States Of Europe*, p. 528.

³¹ *Power Through Europe? The Case Of The European Defence Community In France (1950–1954)*, pp. 73–4.

Kako saznajemo od Moneovog biografa Dušana³², prve dvije godine se o Visokoj upravi otvoreno govorilo kao o ekvivalentu evropske vlade. Ova uprava je bila karakteristična po tome što je bila supranacionalna... za razliku recimo od Skupštine (*Common Assembly*) – ali isto tako i za razliku od Lige naroda ili, u naše vrijeme, Ujedinjenih nacija.

Za Monea je ova organizacija morala biti supranacionalna (a ne internacionalna). Na institucije *Evropske zajednice za uglj i čelik*, prije svega Visoku upravu, države-članice su transferisale određene nadležnosti i delegirale ovlasti za donošenje odluka... dakle, donošenje odluka nezavisno od interesa i političke volje tih istih država članica-osnivačica. Osim toga, istu je uvijek shvatao kao sredstvo podređeno nekom drugom cilju. A taj cilj je bio ujedinjenje i Federacija. „Nikad ne možemo dovoljno naglasiti da su šest država članica Zajednice preteče šire ujedinjene Evrope... Naša zajednica nije asocijacija proizvođača uglja i čelika: to je početak Evrope“, kako je izjavio u jednom govoru pred skupštinom *Evropske zajednice za uglj i čelik*.³³

Ipak, nakon početnih velikih uspjeha u stvaranju supranacionalne evropske federacije, došlo je do kipljenja ambicija i plana i do fijaska plana za uspostavu *Evropske odbrambene zajednice i evropske armije* 1954. g. Time je automatski pala u vodu namjera projektanata evropskog projekta da se odmah nakon uspostave *Evropske odbrambene zajednice* započne projekat uspostave i onoga što je nazvano *European Political Community*/Evropska politička zajednica, koja bi po projekciji predstavljala „zajednički politički krov“ za *Evropsku odbrambenu zajednicu i Evropsku zajednicu za uglj i čelik*... i time zapravo realizuje i operativno kompletira ideja federativnog političkog sistema.

A u najvažnijem, glavni razlog za fijasko ova dva plana bilo je vraćanje u centar političkog života *Francuske generala De Gola*.

³² François Duchêne, *Jean Monnet – The First Statesman Of Interdependence*, W W Norton and Co, New York, 1994, p. 35.

³³ *Memoirs*, p. 392.

I kada je ugovor o Evropskoj odbrambenoj zajednici trebalo da bude ratifikovan u francuskoj skupštini, njegov stav je bio: „Sa ili bez protokola, ovaj ugovor je totalno neprihvatljiv“. ³⁴

Za Monea je to bio povod da podnese ostavku i promijeni način djelovanja, takoreći vraćajući se u drugi plan i da tako kažemo „ilegalu“. Podnoseći ostavku, izjavio je: „Ono što je u naših šest država postignuto za ugaj i čelik mora biti nastavljeno dok ne kulminira u Sjedinjenim Evropskim Državama (*United States of Europe*). Unija evropskih naroda u Sjedinjenim Evropskim Državama je način da se podigne njihov životni standard i očuva mir. To je velika nada i prilika našeg vremena“. ³⁵

Nakon toga, osnovao je „Akcioni komitet za Sjedinjene Evropske Države“ koji je u oktobru 1955. g. zvanično otpočeo sa djelovanjem. Time je on i njegova organizacija dobio „preimućstvo da može da utiče na političke elite direktno ne morajući da se suoči sa nepovoljnošću kontrole javnosti. Evropa je bivala izgrađivana od strane značajno male elite; iako je javna podrška bila dobrodošla, to nikada nije bio preduslov za Moneovu Evropu“. ³⁶ Ovaj komitet je imao veoma relevantan *background* i uporište na nekim najvažnijim adresama u Evropi i Americi. Recimo, imao je značajnu fiansijsku podršku Ford fondacije kao i Američkog komiteta za Ujedinjenu Evropu. Iduće godine po osnivanju Komiteta, mijenja se politička klima u Francuskoj i na vlast dolazi Gi Mole, socijalista i supranacionalista i – aktivni član ovog Akcionog komiteta.

Komitet je bio veoma aktivan i relevantan u odnosu na pravac, karakter i sadržaj toga što nazivamo evropske integracije.

Mone je bio na toj funkciji do 1975. godine a 1976. vlade država-članica EEZ (njih 9 u to vrijeme) imenuju ga za počasnog Građanina Evrope. Iste godine objavljuje njegove

³⁴ Ibid, p. 396.

³⁵ Ibid, pp. 399–400.

³⁶ Martin Holland, *European Integration – From Community To Union*,

Pinter Publishers, London, 1993, p. 9.

memoare, koji su 1978. godine objavljeni i u SAD i naravno predstavljaju prvorazredan (i reklo bi se previđen) izvor informacija kada je u pitanju istorijat, ali nikako ne i samo istorijat integracija. Preminuo je 1979, dakle prije tačno četrdeset godina, iste godine kada su održani prvi neposredni izbori za Evropski parlament.

S tim izborima, Evropski je parlament prestao da bude internacionalna i postao supranacionalna institucija i ta supranacionalizacija institucije parlamenta može se vidjeti kao (još) jedan od konsiderabilnih rezultata „moneove metode“.

Reference:

- J. William Fulbright, *A United States Of Europe?*, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 257, Peace Settlements of World War II (May, 1948), pp. 151-156.

- François Duchêne, *Jean Monnet – The First Statesman Of Interdependence*, W W Norton and Co, New York, 1994.

- Victor Gavin, *Power Through Europe? The Case Of The European Defence Community In France (1950-1954)*, Oxford University Press, 2009.

- Ernst B. Haas, *The United States Of Europe*, *Political Science Quarterly*, Vol. 63, No. 4 (Dec. 1948), pp. 528–550.

- Holland Martin, *European Integration – From Community To Union*, Pinter Publishers, London, 1993

- William F. Jasper, “United States Of Europe”, *New American*, Vol 5, No 8, 10 April, 1989.

-Kerr Gordon, *A short history of Europe – From Charlemagne to the Treaty of Lisbon*, Pocket Essentials, 2011.

-Monnet Jean, *Memoirs*, Doubleday & Company, INC. Garden City, New York, 1978.

-Riche Pierre, *Daily life in the world of Charlemagne*, University of Pensilvania Press, 1978.

HIBRIDNO RATOVANJE U NOVOM MILENIJUMU

Radenko Šćekić

The new millennium has crystallized a new form of warfare, called hybrid. Although the techniques of this form of warfare was to a lesser or greater extent implemented and used in earlier periods, it looks like the former Yugoslavia (and turbulent political developments in this area) – represented the final experimental ground for this type of war. Globalization and technological boom in the first decade of the 21st century made it possible to develop hybrid war in its full force.

Novi milenijum je donio emancipaciju hibridnog vida ratovanja, u atmosferi „varljivog mira“ i „kontrolisanog haosa“. Masovni mediji postaju aktivni učesnici u geopolitičkoj borbi na globalnom nivou. Svjedoci smo da su destruktivna oružja dostigla vrhunac u epohi kada „neprijatelj“ postaje sve difuzniji. Postavlja se pitanje: kako voditi rat protiv dirigovane nestabilnosti? Može se doći i do zaključka da je svjetski mir nedovršeno stanje rata i da postaje trajni društveni odnosi u kome razlikovanje rata i politike postaje pomiješano, gdje je rat nastavak politike drugim sredstvima, a politika sama postaje sve više vođenje rata drugim sredstvima. Osnovni sadržaj rata je oružana borba, ali ne i jedini, već se koriste i druge forme borbe. Političkom i vojnom strategijom se nastoji raznovrsnim sredstvima

i postupcima umanjiti snaga neprijatelja, a sa druge strane, homogenizovati snage u vlastitim redovima i pridobiti saveznike. Bez obzira na sredstva djelovanja, nastoji se proizvesti pozitivan psihološki efekat. Sa druge strane, neprijatelj koji vodi psihološki rat želi nametnuti svoj način viđenja stvarnosti, svoj željeni vid percepcije, svoju ideologiju, politiku. Da bi to postigao, nastoji oslabiti i urušiti odbranu suprotne strane podstičući unutrašnje podjele širenjem lažnih obećanja, iluzija, glasina, produblji- vanjem podjela i sl. Psihološki rat je oblik specijalnog rata usm- jeren na postizanje određenih psiholoških efekata. Može se definisati kao politička ili vojna strategija kojom se nastoji, različitim sredstvima i metodama umanjiti snaga neprijatelja, a ujedno povećati snagu i koheziju u vlastitim redovima.¹

U američkom vojnom pravilu FM-1069² se navodi da „psi- hološke operacije imaju cilj da prenesu odabrane informacije i pokazatelje namijenjene inostranim slušaocima i gledaocima da bi se uticalo na njihove emocije, motive i objektivno rasuđivanje i, na kraju, na ponašanje inostranih vlada, organizacija, grupa i pojedinaca radi ostvarivanja sopstvenih interesa i ciljeva.“ Glavni cilj psihološke operacije jeste da minimizira efekte protivnikove propagande i aktivnosti radi dezinformisanja sopstvenih snaga i stanovništva. Cilj PSYOP (psychological operations) jeste da se utiče na stavove i ponašanja onih prema kojima se sprovode.³

¹ Zbog velikog značaja koji se ovom obliku ratovanja pridaje, u SAD su anga- žovane mnoge stručne i naučne ustanove, fakulteti, istraživački centri, instituti. Razvijen je obiman sistem vojnih organa i jedinica za psihološko ratovanje. One su manjeg sastava i usko specijalizovane tako da se mogu kombinovati za konk- retne zadatke. – više u: Vera Ranogajec, *Psihološki rat*, Polemos 3, Zagreb 2000.

² FM-106, Department of the Army, Washington, DC, 1996. I u: Paddock, Al- fred H. *US Army Special Warfare: Its Origins* (University Press of Kansas, 2002)

³ Više u: *Field Manual 3-05. 301: Psychological Operations: Tactics, Techniques and Procedures*. Washington DC: Headquarters, Department of the Army. 2003.

Za razliku od oružanog sukoba, psihološki rat može se voditi i u relativnom, poput a između -a i -a, prikriveno, bilo kao stalno potkopavanje nekog, ili kao političko-ekonomsko slabljenje odbrane nekog društva u pripremi za oružani napad na to društvo. Termin je u upotrebu ušao nakon . Bez obzira na sredstva djelovanja, u psihološkom ratovanju nastoje se proizvesti psihološki efekti (zato i naziv psihološki rat), koriste se određeni psihološki mehanizmi i zakonitosti (ali i psihotronika), a krajnja namjera je ostvarivanje ciljeva vlastite politike (Ranogajec, 2000). Činjenica je da je atmosfera nesigurnosti, straha, bojazni za elementarnu egzistenciju, veoma povoljna osnova za psihološko djelovanje na emocije stanovništva, njihove stavove i postupke.

U prvoj generaciji ratovanja primat je imala brojnost armija u sukobu i preovladavao je ljudski potencijal. To se odnosilo na vjekove, može se reći i milenijume. Tek od 16, 17. vijeka uvođenje vatrenog oružja i eksploziva počinje da pravi prevagu nad brojnošću neke vojske. U drugoj generaciji (prve dekade 20. vijeka) prevlast je bila na strani tehnologije i tehničkih inovacija u naoružanju, odnosno na vatrenoj moći (uvođenje tenkova, aviona, mitraljeza, hemijskog oružja, podmornica). U trećoj generaciji ratova, koja je trajala od Drugog svjetskog rata pa sve do sredine 1980-ih, preovlađujuću komponentu je predstavljala sposobnost manevra.⁴ Hibridno ratovanje je sintagma koja je od početka 21. vijeka najviše upotrebljavana u objašnjenju transformacije rata.⁵ Tokom druge polovine prošlog, a naročito

⁴ Međutim, predstavnici ove teorije najavili su uspostavljanje tzv. „četvrte generacije ratovanja“, koja će biti više fluidna, decentralizovana i asimetrična u odnosu na način ratovanja u prošlosti. Pri tome, predvidjeli su značajniju ulogu svih nedržavnih faktora koji su u tom trenutku bili u snažnom zamajcu razvoja kao i povećanje informacionog ratovanja i psiholoških operacija – više u: William Lind S et al., *The Changing Face of War: Into the Fourth Generation*, *Marine Corps Gazette*, Oktobar 1989, p. 22.

⁵ Prema kvantitativnim pokazateljima, od 1945, broj građanskih ratova

početkom 21. vijeka, ona je korišćena u objašnjenju neuspjeha velikih sila u sukobu sa komparativno znatno slabijim (asimetričnim) protivnikom. U te sukobe mogu se svrstati neuspjeli vojni angažmani SAD u Vijetnamu, Somaliji, Avganistanu, Iraku, zatim Francuske u Alžiru,⁶ SSSR-a u Avganistanu, Rusije u Čečeniji kao i Izraela u Libanu. Njihove karakteristike ukazuju da rat, shvaćen na tradicionalan način, sasvim sigurno prolazi kroz veliki preobražaj od polovine 20. vijeka.⁷ Godine 2005, podstaknut američkim neuspjesima u Avganistanu i Iraku, general Matis, tadašnji komandant Marinskog korpusa SAD, ukazuje da je najveća opasnost u porastu takozvanih iregularnih izazivača iznoseći da se njihove metode ratovanja povećavaju u obimu i sofisticiranosti.⁸ Hibridno obuhvata kako organizaciju tako i

znatno je veći u odnosu na međudržavne ratove uz prisutan trend stalnog povećanja broja građanskih i opadanja broja međudržavnih ratova – Prema: Dupuy Kendra et al., *Trends in Armed Conflict, 1946–2016*, Conflict Research Institute Oslo, Norway, 2017.

⁶ Francuska je u 19. vijeku uspjela osvojiti Alžir sa 34.000 vojnika, ali nije uspjela zadržati tu koloniju 60-ih godina 20. vijeku sa 600.000 vojnika. Promijenila se priroda ratovanja, dostupnost razornog oružja, gerilski/partizanski rat, terorizam i sl. – više u: Džozef Nye, *Budućnost moći*, 2008., str. 30.

⁷ Otklon od tradicionalnog koncepta frontovske borbe nazvan je „mrežnocičnim ratovanjem“, „nelinearnim ratovanjem“, „beskontaktnim ratovanjem“ itd. Još od vijetnamskog rata (1955–1975) i sovjetsko-avganistanskog rata (1979–1989) vidno se mijenja operativno okruženje u kojem su se odvijali ratni sukobi. Konvencionalna superiornost velikih sila, poput SAD i SSSR-a, pokazala se nedovoljnom za postizanje ciljeva u sukobu sa znatno slabijim snagama Vijetkonga i talibanskog pokreta koji su vješto i efikasno primjenjivali mješavinu konvencionalnih i nekonvencionalnih metoda ratovanja – više u: Karl Lowe, *Hybrid War in Vietnam*, in: Williamson Murray, Peter R. Mansoor (ed.), *Hybrid Warfare: Fighting Complex Opponents from the Ancient World to the Present*, Cambridge University Press, 2012, pp. 254–288.

⁸ On dodaje: „Kao takvi, oni će osporavati globalne američke bezbjednosne

sredstva koji će protivnici koristiti. Jačanje talibanskog pokreta i pojava Al Kaide u desetogodišnjem avganistanskom ratu rezultovali su stvaranjem transnacionalnog „Globalnog salafističkog džihada“, decentralizovanog islamističkog pokreta koji je tokom 1990-ih godina objedinio različite islamističke organizacije i terorističke kolektivitete širom svijeta.⁹ Ruski poraz u prvom Čečenskom ratu ukazao je takođe na prevaziđenost ranijih vojnih koncepcija, strategija i taktika.

Od „hladnog“ do „hibridnog“ ratovanja

Pojam „hibridni rat“ u sebi sadrži različita značenja: sajber rat, informacioni rat, raznih scenarija asimetričnih sukoba niskog intenziteta, preko globalnog terorizma, piratstva, ilegalnih imigracija, korupcija, etničkih i religioznih sukoba, međunarodnog

interese, pokušavajući da iskoriste taktičke prednosti u vremenu i na mjestu po sopstvenom izboru, umjesto da igraju po američkim pravilima. Oni žele da akumuliraju seriju malih taktičkih efekata, veličajući ih kroz medije i kroz informacioni rat, kako bi oslabili američku odlučnost. Na meniju imaju četiri izbora načina i sredstava rata, od konvencionalnog do iregularnih (terorizam, pobuna i kriminalne aktivnosti), a njihova sinteza je ono što se naziva „hibridno ratovanje“ – više u: James N. Mattis, Frank G. Hoffman, *Future Warfare: The Rise of Hybrid Wars*, U.S. Naval Institute, Proceedings Magazine, Issue: November 2005, Vol. 132/11/1, 233.

⁹ Nastao je od strane fundamentalističkih snaga unutar islamske civilizacije kao reakcija na „vesternizaciju“ tog prostora i vladavinu sekularnih režima u postkolonijalnim islamskim državama. Od početnog koketiranja sa zapadnim silama u avganistanskom, jugoslovenskom i čečenskom sukobu, „Globalni salafistički džihad“ je tokom 1990-tih godina izrastao u ozbiljnog suparnika Zapada izazivajući njegovu konvencionalnu vojnu superiornost pa čak i sposobnost da zaštititi svoje građane na sopstvenoj teritoriji, više u: M. Vračar, *Diskurzivni pristup fenomenu hibridnog ratovanja*, Vojno delo 3, Beograd 2018.

kriminala, pa sve do sistematskog ekonomskog urušavanja država sa ciljem stvaranja demografskih promjena i primjene oružja za masovno uništenje. „Hibridni rat“, odnosno „kombinovani rat“, odnosi se na složenu vojnu strategiju koja je kombinacija konvencionalnog i nekonvencionalnog, sajber, psihološkog i informativnog ratovanja i smatra se nelinearnom borbom. Teorija hibridnog rata po F. Hofmanu¹⁰ označava jednovremeno dejstvo simetričnih i asimetričnih ratova, taktike konvencionalnog i nekonvencionalnog vođenja rata, jednovremeno učešće profesionalnih vojnika i raznih oružanih formacija.¹¹ Zasićenost strategije raznim oblicima i metodama oružane borbe izrodila je niz definicija modernog ratovanja: trodimenzionalno, mrežno, asimetrično, nekontaktno, informaciono, itd. Svaka od definicija odražava dominantnu karakteristiku vojne konfrontacije, ali nijedna od njih sama ne karakteriše rat u cjelini. Ova „raznolikost“ definicija, sa jedne strane, vezana za koncept „hibridnog ratovanja“ daje visok stepen nestabilnosti i ne dozvoljava da se uključi u postojeće klasifikacije ratova i sukoba (Rančić, 2018). Možemo se zapitati da li upotreba novog termina ukazuje na nešto novo o modernom ratu, jer je većina dosadašnjih sukoba definisana uz upotrebu asimetrije koja koristi slabosti protivnika, što dovodi do složenih situacija koje uključuju različite resurse, metode, sredstva i taktike.¹²

¹⁰ Frank Hoffman, “Hybrid Warfare and Challenges”, *Joint Force Quarterly*, Issue 52, 1st Quarterly 2009, p. 34–48;

¹¹ Strategija hibridnog rata je izgrađena na kombinaciji širokog spektra najrazličitijih oblika i metoda borbe, koji u sebi sadrži veliki broj značenja – više na: *Thoughts of Hybrid Conflict*, Small Wars Journal, (2009), str. 1–8. Dostupno na: www.smallwarsjournal.com.

¹² “Hybrid war – does it even exist? (Hibridni rat da li to uopšte postoji?)“ u: *NATO Review magazine*, <http://www.nato.int/docu/review/2015/also-in-2015/hybrid-modern-future-warfare-russia-ukraine/EN/index.htm> (Pristupljeno: 24. 08. 2017).

Posrednički rat (Proxy war) kao sredstvo za unapređenje cilja koji su američke oružane snage opisale kao „dominaciju punog spektra“ sprovodi se decenijama kroz manje regionalne ratove, niskog intenziteta, od Koreje, Vijetnama, Angole, Avganistana, do Ukrajine, Jemena, Sirije.

Naučivši proteklih decenija zapadne tehnike i stil medijske borbe, Istok se tokom Ukrajinske krize, Krimskog pitanja, Sirije, spora oko ostrva u Južnom Kineskom moru – pokazao superiornijim u ovom hibridnom ratu, iznenadivši svoje opo- nente. Službeni ruski izvori priznaju da su potrošili 1,25 mili- jarde dolara na „strane medijske kampanje“ samo u 2016. Na Zapadu se putem medija širi „rusofobija“ da Moskva koristi „niz alata“, od ekonomskih ucjena do sajber napada i širenja dez- informacija, podrške populističkoj desnici i radikalnim ljevičarskim strankama u Evropi da bi potkopala svoje zapadnjačke konkurentne iznutra.¹³ Hibridni rat je novi izraz za stari Hladni rat, njegovu transformaciju i produženje nakon ras- pada blokovske podjele svijeta.

Načelnik Ruskog Generalštaba, Valerij Gerasimov, u članku „Uloga nauke u predviđanju“¹⁴ kaže da je Zapad uvodio indi- rektne pristupe ratovanju, koristeći političku subverziju, propa- gandu i društvene medije, zajedno sa ekonomskim mjerama kao što su sankcije i međunarodni pritisci. Iz njegove perspektive,

¹³ Kontroverza oko ruskog miješanja u američke predsjedničke izbore 2016. koja još traje, zajedno sa proruskom retorikom o antiimigracionim političarima u Evropi kao što je mađarski predsjednik Viktor Orban i italijan- ski ministar vanjskih poslova Matteo Salvini, konstantno su tema meinstrim zapadnih medija. EU na najvišem nivou raspravlja o „otpornosti“ protiv kam- panja eksternog utjecaja, imajući na umu svog istočnog susjeda. više na: <http://balkans.aljazeera.net/> 19. 2. 2019.

¹⁴ Gerasimov Valerij. „Cennost' nauki v predvidenii (srp. Uloga nauke u predviđanjima)“ u: *Военно-промышленный курьер* (srp. Vojno-industrijski kurir), broj 8/2013. www.vpk-news.ru/articles/14632

humanitarne intervencije, upotreba Zapadnih specijalnih snaga, finansiranje pokreta „demokratije“ i raspoređivanje plaćenika bili su sve karakteristike američke doktrine indirektnog ratovanja. Ruski oblik hibridnog ratovanja je sličan kineskom konceptu neograničene borbe, koji preporučuje korišćenje zakona, ekonomskog rata i mrežnog rata, zajedno sa terorizmom protiv neprijatelja, (Milošević, 2018). U EU se pojavilo na hiljade web stranica sa lažnim vijestima, od kojih se mnogima ne zna porijeklo. Iz EU se ističe da su: „Ruske kampanje za dezinformisanje kompleksne i višeslojne, ali misija je jedna – narušiti povjerenje u vlast zapadnih demokratija“.¹⁵ „Nelinearni“ senzibilitet Kremlja prepoznatljiv je i u manipulisanju zapadnim političarima i medijima. Kremelj 20. vijeka mogao je lobirati samo među sovjetskim simpatizerima na ljevici, a današnji, kaleidoskopom različitih poruka stvara raznorodne saveznike. Anti-evropejstvo privlači mađarski desničarski i nacionalistički Jobbik, krajnjoj se ljevici sviđa priča o borbi protiv američke hegemonije, američki religiozni konzervativci slažu se s ruskim protivljenjem homoseksualizmu. Ekonomske sankcije prema Rusiji nisu usporili njenu posvećenost brzom vojnoj modernizaciji i povećanju budžeta za odbranu, uprkos činjenici da je ruska vojska kvantitativno samo dio onoga što je predstavljala sovjetska tokom 1980-ih, dok su teritorije bivšeg hladnoratovskog giganta znatno manje nego što su bile. Konvencionalne ruske kopnene, vazdušne i morske snage nastoje se brzo modernizovati uz prelazak na informatičke platforme nove generacije. Rusija nedvosmisleno naglašava vojnu modernizaciju i ostvaruje značajan napredak, navodi se u izvještajima iz *National interest* i drugih medija. Sovjetska konvencionalna vojska tokom Hladnog rata u smislu veličine –

¹⁵ Više na: Ivan Rančić, *Hibridni rat – mit ili stvarnost*, Vojno delo 5, Beograd 2018. I: [www.saharbalkan.com/Hibridni rat, nova vojna paradigma NATO-a - SAHAR Balkan.html](http://www.saharbalkan.com/Hibridni_rat_nova_vojna_paradigma_NATO-a_-_SAHAR_Balkan.html)

vjerovatno je bila pet puta veća nego što je ruska danas, kako brojčano u ljudstvu tako i po kvantitetu naoružanja. Međutim, ono što zabrinjava NATO jeste činjenica da se ruska vojska ubrzano modernizuje i uvježbava teoretski i praktično za savremeni, hibridni vid ratovanja u kome je upotreba i kontrola medijskog prostora veoma značajna. Umjesto ogromne i glomazne sovjetske vojne armade, stvaraju se manje, specijalizovane jedinice sa visoko sofisticiranim oružjem i ljudstvom obučeni za psihološko i elektronsko ratovanje. Dok su ruski državni mediji i medijske platforme umreženi sa vojnom silom na terenu.

Očigledno je da ni Zapad u hibridnom ratu ne posustaje¹⁶, bar kada se pogleda vještačko obaranje cijene nafte i gasa, obaranje vrijednosti rublje, juana, medijskih špekulacija, kreiranja špijunskih afera, senzacionalizmom „Panamskih papira“, brojnih medijskih skandala, korupcionaških afera, pseudodogađaja i sl. Mediji kao moćno sredstvo se koriste za kreiranje i plasiranje željene priče, pa tako informacija postaje bitna geopolitička roba.¹⁷ U javnosti se često kao sinonim za medijsku manipulaciju koristi riječi „lažna vijest“ (*fake news*) ili „spin“, mada

¹⁶ Ruski ministar odbrane, Sergej Šojgu je u intervjuu za italijanski list *Dornale*, optužio SAD da konstantno vode hibridne ratove, oprobane ranije na Iraku, Jugoslaviji, Libiji, a sa Rusijom u Ukrajini. Kroz vršenje pritiska na određene zemlje, bez upotrebe direktne vojne sile, uvode se sankcije, kontrola medija, vrše diverzije i održavaju unutrašnje tenzije. – prema: <http://www.ilgiornale.it/> 11.7.2018.

¹⁷ Koncept informacije ponikao je iz teorije komunikacija, koja se na početku potpuno zasnivala na klasičnim zakonima fizike (kao što su Njutnovi zakoni). Ovakav koncept je urodio plodom i u biologiji (gdje pričamo o informaciji u genetskom kodu), u računarstvu (gdje se govori o procesiranju informacija), pa i u oblasti finansija (gdje se informacija koristi kako bi se iznašao optimalan način investiranja) – više u: Vlatko Vedral (2014) *Dekodiranje stvarnosti*, Laguna, Beograd, str. 9.

postoji više vrsta medijskih manipulacija koje su različite po načinu plasiranja i efektima, koji se protežu od „klikbejta“¹⁸ (naslov obećava sadržaj kojeg u tekstu nema), preko dezinformacija, manipulacije činjenicama,¹⁹ pristrasnog izvještavanja, neprovjerenih objava, teorija zavjere, do „lažne vijesti“ kada medij samostalno kreira informaciju koja je u potpunosti lažna i predstavlja je kao činjenicu. Evropski centar izvrsnosti za suprotstavljanje hibridnim prijetnjama u Helsinkiju svečano je inaugurisan početkom oktobra 2017. Centar promoviše suprotstavljanje hibridnim prijetnjama na strateškom nivou kroz istraživanje i obuku i ima za cilj stvaranje mreže eksperata za sveobuhvatnu bezbjednost.²⁰ Amerikanci izuzetno agresivno „eksploatišu“ mit o navodnoj ruskoj prijetnji, na osnovu kojeg pojačavaju svoje snage na ruskim granicama.²¹

¹⁸ To su senzacionalistički naslovi poput „nećete vjerovati/pogledajte/ovo je strašno“ čija je svrha da privuku pažnju čitalaca i uglavnom se kreiraju zbog povećanja čitanosti/gledanosti odnosno iz finansijskog interesa. <https://www.raskrinkavanje.me/20.5.2019>.

¹⁹ Mediji koriste tačne informacije, „ali ih interpretiraju na obmanjujući način i navode čitaoce na pogrešan zaključak“. – više na: <https://www.cdtmn.org/26.5.2019>.

²⁰ Trenutno broji 22 države učesnice, a to su Austrija, Kanada, Kipar, Češka, Danska, Estonija, Finska, Francuska, Italija, Njemačka, Grčka, Latvija, Litvanija, Crna Gora, Holandija, Norveška, Poljska, Rumunija, Španija, Švedska, Velika Britanija i SAD. U aktivnostima Centra takođe učestvuju EU i NATO, a učešće u centru je otvoreno svim državama članicama EU i NATO. –<https://www.hybridcoe.fi/22.5.2019>.

²¹ „Rusija će povećati svoje snage na zapadnoj granici kao odgovor na povećanje vojnog prisustva SAD u Poljskoj“, izjavio je zamjenik predsjednika Komiteta Savjeta Federacije za međunarodne poslove Vladimir Džabarov. Prema njegovim riječima, Poljska će u slučaju napada na Rusiju postati meta odmazde. „U Poljskoj očigledno to ne razumiju. Možda žele da budu nečija vojna baza“. „Sa tačke gledišta bezbjednosti, Poljska neće dobiti ništa od raspoređivanja američkih trupa“, naglasio je Džabarov. Ranije je ministar

Za razliku od konvencionalnog ratovanja, specifičan problem u vezi sa sajber-ratom sastoji se u tome što ono ni na koji način nije regulisano međunarodnim ugovorima i konvencijama jer i kompletna civilna infrastruktura može da postane meta.²² Medijska priča o „hibridnom ratu“ globalno je aktuelna zbog međusobnih optužbi najvećih svjetskih sila za ono šta rade. Ako je treći svjetski rat bio Hladni, onda je četvrti Hibridni, i, kao što Drugi vuče korijene iz Prvog, tako i Hibridni ima utemeljenje u Hladnom ratu. Hibridni rat je neograničeni rat, od

odbrane Poljske, Marijuš Blaščak izjavio da će američke trupe biti raspoređene na šest lokacija u republici. Objavljeno je i da su se SAD i Poljska složile oko planova Vašingtona da se poveća brojnost trupa SAD sa sadašnjih 4.500 ljudi na 5.500 vojnika. – više na: <https://rs.sputniknews.com/> 28. 5. 2019.

²² Džon Bolton, savjetnik američkog predsjednika za nacionalnu bezbjednost je priznao da je Amerika proširila „ofanzivne sajber-operacije“ protiv Rusije, *New York Times* u tekstu pod naslovom „SAD pojačavaju napade na rusku elektro mrežu“ navodi da su ubačeni kompjuterski virusi u elektroenergetski sistem i druge mete u Rusiji, a američka strategija se okrenula ka ofanzivi i to „s dubinom i agresivnošću kakva nikada do sada nije isprobana“. Sve je to, navodi se dalje, odgovor na viruse koje je Rusija navodno ubacila u kompjuterske mreže američkih elektrana, gasovoda, naftovoda i sistema za snabdijevanje vodom. Ruske agencije „Tas“ i „RIA novosti“, pozivajući se na svoje bezbjednosne izvore navode da je Rusija otkrila i spriječila pokušaje sajber-napada SAD na kontrolne sisteme transportne, bankarske i energetske infrastrukture u Rusiji. Sajber-operacije SAD utemeljene su u dva dokumenta: „Predsjednički memorandum o nacionalnoj bezbjednosti broj 13“ a drugi je „Džon Mekejn zakon o nacionalnoj odbrani za fiskalnu 2019.“, kojim se i formalno odobrava sprovođenje „tajnih vojnih aktivnosti u sajber-prostoru“. „Jedan kineski portal, povezan s tamošnjim obavještajnim službama, objavio je da Rusija raspolaže tehnologijom kojom može potpuno iz funkcije da izbací američki navigacioni sistem GPS.“ – prema: <https://rs.sputniknews.com/> 24. 6. 2019. I na: U. S. Escalates Online Attacks on Russia’s Power Grid, <https://www.nytimes.com/> 16. 6. 2019.

beskontaktnog do totalnog.²³ Rat je, zapravo oduvijek bio neograničen, ali je spektar mogućnosti bio ograničen, jer ranije nije bilo opcija za ekonomske sankcije, međunarodne pritiske, medijske manipulacije, cyber špijunažu i napade, itd. Rat je neograničen od nastanka, ali su se granice stalno pomjerale, odnosno mogućnosti umnožavale i unapređivale. Hibridno ratovanje je sinergija²⁴ – objedinjavanje Hladnog rata i malih ratova, koji karakterišu period poslije dva velika sukoba svjetskih razmera. Hladni rat je bio hibridni svjetski rat. „Hibridni rat je počeo sa Hladnim ratom, odnosno sa završetkom Drugog svetskog rata, i još uvek traje.“ Svi ratovi u drugoj polovini 20. i prvoj polovini 21. vijeka su zapravo – hibridni ratovi.²⁵

Početak novog milenijuma i inovacije u vojno-političkim strategijama

Hibridni, sajber ratovi, mediji kao bojno polje, u epohi „kontrolisanog haosa“ usložnjavaju i dodatno komplikuju

²³ Hibridni rat može biti neograničeni rat, ali to nije novost Teorija 4GW (eng. Fourth Generation Warfare) – četvrta generacija rata, promovise neograničen i složeni rat. više u: Davor Milošević, *Pojmovno određenje fenomena hibridno ratovanje*, Vojno delo 3, Beograd 2018.

²⁴ Pojam koji opisuje stanje kada je cjelina nešto veće i drugačije od pojedinačnog zbira svojih djelova jer se totalitetu sraslosti pripisuje „ekstra bonus“. U sličnom odnosu je i sinergističko djelovanje: kada jedan segment/proizvod/objekat koji praktično i nema neku upotrebnu vrijednost, u kombinaciji sa nekim drugim činiocem – povećava mu efekat.

²⁵ „Stvaranje ISIL i tranzicija Istočne Evrope su najveće operacije hibridnog rata u istoriji. Ruski ‘hibridni’ udar u drugoj deceniji 21. vijeka na prostoru istočne Evrope, nije ništa drugo do ‘protivofanziva’ na onaj zapadni sa kraja 20. vijeka. Svaka akcija uzročno dovodi do reakcija posleđično“. – više kod: Davor Milošević, *Pojmovno određenje fenomena hibridno ratovanje*, Vojno delo 3, Beograd 2018.

savremenu geopolitičku sliku. Savremena vojna nadmoć SAD je očigledna: ogroman vojni budžet (veći je nego devet sljedećih država ukupno), SAD imaju više nosača aviona nego svi ostali ukupno, posjeduju aviona koliko narednih šest sa liste zajedno, imaju drugi po snazi nuklearni potencijal, vojne satelite, obučenu sajbę vojsku, ogromna izdvajanja za istraživanje i inovacije. Imaju vodeću „meku moć“ u svijetu, dominaciju u domenu globalnih medija i kao najjače oružje mogućnost neograničenog štampanja dolara i kontrolu globalnih finansija, kao i kontrolu brojnih NVO u svijetu i vodećih finansijskih organizacija (MMF, STO/WTO). Zato i ne čudi što su nesmetano planetarno dominirali protekle tri decenije. U sadejstvu sa ostalim članicama NATO-a i njihovim vojnim potencijalima, ekonomskom snagom EU, saveznicima u Aziji (Japan, J. Koreja, S. Arabija), dominirajući i u obavještajnom polju preko saveza „Pet očiju“ – SAD su zaista predstavljale imperiju sa snagom, resursima i mogućnostima bez presedana u dosadašnjoj istoriji. Sa druge strane, ekonomija SAD je prenapregnuta, sa velikim državnim dugom, a vojna moć je razasuta na brojne tačke na planeti. „Izazivači“ globalnog hegemonu (u prvom redu Kina i Ruska Federacija) uspijevaju sa znatno manjim izdvajanjima za razvoj tehnologija, oružja, povećanja meke moći – da idu ukorak sa SAD, primjenjujući slične tehnike, strategije i taktike u hibridnom ratovanju.

Medijski geopolitički rat je danas najvidljiviji na prostoru Sirije, Ukrajine, Baltika,²⁶ Balkana. Svakodnevno smo svjedoci

²⁶ Vojni konflikt između Rusije i NATO-a je malo vjerovatan, ali je ujedno i moguć, navodi se u izvještaju Odbrambenog koledža NATO-a „Značaj Baltika: Zaštita sjeveroistočnih granica NATO-a“. U dokumentu se navodi da je potrebno poslati još američkih trupa na Baltik, jer su upravo to zemlje koje bi mogle za Moskvu da postanu „način za rušenje cjelokupne evropske arhitekture bezbjednosti“. „Za poslednjih 10 godina Rusija je pokazala namjeru da želi da naruši arhitekturu evropske bezbjednosti. Rizik vojnog konflikta sa Rusijom je mali, ali

spinovanih informacija, optužbi, demantija i sl. Tako zapadni mediji optužuju Rusku federaciju za agresivnost prema susjedima, miješanje u izbore,²⁷ za brutalnost ili prikrivanje gubitaka u Siriji i sl. Sa druge strane, ruski mediji pokazuju organizovanost i efikasnost u ovom hibridnom ratovanju, agresivno djelujući u medijskom i političkom prostoru drugih zemalja.²⁸ Moglo bi se istaći, da su imali od koga učiti proteklih decenija: od CNN, BBC,²⁹ Reutersa, DW, pa sve do istraživačkih rezultata i analiza ne treba ga posmatrati isključivo kao vjerovatnoću. Kako bi se umanjio rizik, potrebno je pojačati potencijal obuzdavanja jačanjem američkih snaga na Baltiku“, ističe se u dokumentu. Mediji podsećaju i na to da je Kongres SAD prethodno predložio članicama NATO-a iz Istočne Evrope da uzimaju povoljne kredite kako bi kupovale američku vojnu tehniku. – više na: NATO Defense Colledge <http://www.ndc.nato.int/> 22. 6. 2019.

²⁷ Rusija se miješa u politički život većine zapadnih zemalja. „Prema riječima francuskog predsjednika Makrona, pokret ‘žutih prsluka’ dijelom je rezultat pokušaja destabilizacije Francuske iza kojeg stoji ‘strana sila’ (Rusija). Uzdizanje snažnog pokreta za nezavisnost u Kataloniji? Rusija. Glasanje na referendumu u Britaniji u prilog izlasku iz Evropske unije 2016? Opet Rusija. Poraz Hilari Klinton na predsjedničkim izborima u Americi 2016? I to je Rusija. Američki mediji su zgroženi na pomisao da se neka strana država drznula da pokuša da utiče na tok političkog života u njihovoj zemlji. Što je dovelo do pokretanja istrage o mogućnosti tajne saradnje između predsjednika Donalda Trampa i Moskve. Česte su optužbe od strane bivših američkih zvaničnika protiv Ruskog Instituta za Strateške studije da su objavljivanjem određenih poverljivih informacija, uticali na američko javno mnjenje uoči novembarskih predsjedničkih izbora 2016.“ Više na: <https://naslovi.net/> 18. 4. 2019.

²⁸ Rusija je u okviru armije stvorila specijalnu vojsku za „informativne operacije“, izjavio je ruski ministar odbrane Sergej Šojgu. „Stvorena je vojska za informacione operacije, što je mnogo efikasnije, jače“, rekao je Šojgu obraćajući se poslanicima Državne Dume. Naveo je da „propaganda mora da bude inteligentna, ispravna i efikasna“. – više na: <http://www.rts.rs/sojgu-ruska-vojska-nastavlja> 11. 4. 2019.

²⁹ BBC je decenijama poricao da su kandidati za zaposlenje podvrgavani

Rand fondacije, Stratfora i Tavistok instituta. Takođe ne zaostaju u optužbama za višedecenijsko miješanje SAD u politike drugih država.³⁰ Naučivši proteklih decenija Zapadne tehnike i stil

političkoj provjeri MI5 (Britanska kontra-obavještajna agencija). Proces provjere zapravo je započeo još u ranim danima BBC-ja (između dva svjetska rata i nastavio se sve do devedesetih godina 20. vijeka. – više na: BBCnews. 18. 2. 2019.

³⁰ Vašington se kroz istoriju nije pokazao kao naročiti poštovalac suvereniteta stranih država, uprkos sadašnjoj hysteriji. „CIA (Central Intelligence Agency) se miješala u izbore u Italiji krajem 1940-ih i u Nemačkoj tokom 1950-ih, tajno uticala na smjenu vlasti u Iranu i u Gvatemali“, priznaje Tomas Melija, bivši zvaničnik Stejt departmenta. *Tomas O. Melija, “Russia and America aren’t morally equivalent”, The Atlantic, Boston, 27. februar 2018.* Pobjeda Borisa Jeljcina na izborima 1996. se takođe pripisuje pomoći SAD i MMF-a (kredit od 10,2 milijarde dolara). Skot Šejn, “Russia isn’t the only one meddling in elections. We do it, too”, *The New York Times*, 17. februar 2018. Naime, u februaru 1996. Jeljcinovi izgledi da će na izborima pobijediti bili su slabašni. *Naša kuća Rusija*, njegova partija, na parlamentarnim izborima u decembru dobila je samo 10% glasova. Komunistička partija, na čijem čelu se nalazio Genadij Zjuganov, postala je najveća partija u zemlji, osvojivši skoro četvrtinu glasova i 157 poslaničkih mjesta u Dumi (spram samo 42 u prethodnom sazivu). Jeljcin je mogao prema anketama, da računa na podršku samo 3% glasača. Pa ipak, 3. jula, on će u drugom krugu pobijediti svog komunističkog rivala i osvojiti skoro 54% glasova. Šta se to u međuvremenu desilo? Umiješala su se iz SAD tri spin doktora – Džordž Gorton, Džozef Šumejt i Ričard Dresner – koji su na poziv člana Jeljcinovog tima otputovali u Moskvu da bi podučili Ruse tehnikama ranije uspješno korišćenim kako bi republikanski senator Piter Vilson bio izabran za guvernera Kalifornije. „Uspjeli smo da stvorimo atmosferu panike oko ideje da bi komunizam mogao da se vrati (...): čekanje u redovima, nestašice alkohola, cigareta, sapuna. ‘Glasaj, ili ćeš izgubiti!’ ‘Bože, spasi nas!’ ‘Kupite hranu poslednji put!’ Ovi slogani su upalili”, pohvalio se član tima koji je radio Jeljcinovu kampanju (BBC na ruskom, 5. jul 2016). Časopis *Time* otkrio je „tajnu priču o tome kako

medijske borbe, Moskva se tokom Ukrajinske krize i Krimskog pitanja pokazala superiornija u ovom hibridnom ratu. Iako je očigledno da ni Zapad u hibridnom ratu sa Rusijom ne zaostaje, NATO sve otvorenije priznaje da je Rusija pokazala da umije da vodi „hibridni rat“ koji je do skoro predstavljao privilegiju i diskreciono pravo samo za Zapad.³¹ Prema zapadnom viđenju, poistovjećivanje navodnog nekonvencionalnog načina na koji je Rusija koristila vojne snage tokom ukrajinske krize sa nekonvencionalnim metodama iregularnih izazivača SAD i njenih saveznika, iskorišćeni su na Zapadu za označavanje ruskog angažovanja kao „hibridno ratovanje“. Te aktivnosti ukazivale su na prikrivenu upotrebu regularnih ruskih vojnih snaga uz naglašeno korišćenje drugih, nevojnih sadržaja poput propagande, ekonomije, javne diplomatije itd. Iza njih je stajao širi državni aparat a ne samo oružane snage.³² Kroz stvaranje

su američki savjetnici pomogli Jeljcinu da pobijedi“, uz naslovnicu na kojoj se nalazila poznata karikatura ponovo izabranog predsjednika koji drži američku zastavicu “Yanks to the rescue”, *Time*, Njujork, 15. jul 1996. i na: <https://www.nedeljnik.rs/kratko-pamcenje-sjedinjenih-drzava-kad-se-vasington-mesao-u-predsednicke-izbore-u-rusiji/> 23. 4. 2019.

³¹ Prozapadno orjentisani mediji ističu opasnost od Ruskog hibridnog ratovanja: „Rusija sprovodi hibridni rat na čitavom Balkanu, a on je kombinacija političkog pritiska, ekonomskog uticaja, korupcije, medijskog fabrikovanja stvarnosti, izazivanja afera, diskreditovanja najviših političkih ličnosti“. – više na: <http://www.standard.co.me/politika/crna-gora-i-dalje-izložena-hibridnim-napadima-iz-rusije> 20. 5. 2019.

³² *Time* je percepcija „hibridnog ratovanja“ evoluirala sa početnog stajališta razumijevanja fenomena kao isključivo vojnog koncepta, kako ga je Hofman predstavio 2007, ka državnoj strategiji ostvarivanja spoljopolitičkih ciljeva u koju su pored vojnih uključeni i svi ostali instrumenti i kapaciteti nacionalne moći. U dokumentu američke RAND korporacije iz 2017. *Understanding Russian „Hybrid Warfare“ And What Can Be Done About It*, ruske hibridne strategije su predstavljane kao jasan izazov za američke

konflikata niskog intenziteta u određenim regionima, vode se posrednički ratovi preko trećih strana. Radi se o hibridnom ratu koji ne prerasta u otvoreni rat, a vodi se putem ekonomskih sankcija, kroz informativni rat na internetu, diskreditovanjem protivnika pred međunarodnom javnošću i organizacijama, vođenjem proxy konflikata manjeg intenziteta. Primjeri posredničkog rata su predstavljali: Koreja, Vijetnam, Angola, Sirija.

Nevladine organizacije i specijalne službe u pojedinim zemljama osnivaju politička i građanska društva i jačaju ih do te mjere, dok ne postanu dovoljno jaka da se suprotstave legalnoj vlasti. Oni koriste provokaciju za stvaranje „istinitih“ razloga za formiranje antivladinih pokreta i u prvi plan stavljaju i otvoreno iniciraju, destabilizaciju sistema.³³ Praktična transformacija „obojenih revolucija“ u netradicionalni tip rata, čiji je cilj nasilna promjena režima određene samostalne države, predstavlja cilj hibridnog rata. „Obojena revolucija“³⁴ je jedan od

nacionalne interese, NATO, prosperitetnu EU i jak liberalni demokratski sistem u Evropi. U najekstremnijem slučaju, hibridne strategije mogle bi se koristiti za potpunu agresiju na teritoriju NATO. – više u: M. Vračar, *Diskurzivni pristup fenomenu hibridnog ratovanja*, Vojno delo 3, Beograd 2018.

³³ Ukoliko obojena revolucija ili primjena „meke“ moći ne donose željene rezultate, ovaj pokret se kroz seriju eskalacija, u etapama, na kraju pretvara u nekonvencionalni rat ili u „žestoki“ sukob Andrej Koribko, *Transformacija Hibridnog rata*, <https://www.geopolitica.ru/> 21. 5. 2019.

³⁴ U američkim krugovima tvrde da su SAD u svijetu organizovale 64 „obojene“ revolucije i vršile prevrat, npr: „Revolucija Ruža“ u Gruziji, „Narandžasta revolucija“ u Ukrajini, libanska „Revolucija kedra“, „Revolucija maslina“ u Palestini, „Revolucija tulipana“ u Kirgiziji, a na spisku su i državni udari u Jugoslaviji, Kuvajtu, Libiji, Burmi, Tibetu, Iranu, Egiptu, Tunisu, Siriji i drugim zemljama, a slične revolucije bile su predviđene u Moldaviji, Mongoliji, Uzbekistanu, Ekvadoru, Boliviji i Belorusiji. – više u: Ivan Rančić, *Hibridni rat – mit ili stvarnost*, Vojno delo 5, Beograd 2018.

elemenata šireg procesa poznatog kao hibridno ratovanje i finalna je faza hibridnog rata, faza u kojoj dođe do promjene vlasti u zemlji. Hibridno je to što se u metodama sukoba kreativno kombinuje više elemenata borbe i cijela lepeza političkih, društvenih, ekonomskih, tehnoloških kao vojnih elemenata. Kontrolisanje medija je u tom kontekstu od velikog značaja, tako: kada nešto što liči na hibridno ratovanje organizuju Rusi ili Kinezi, tada „neutralni“ zapadni mediji to proglase „aktom agresije, miješanjem u druge države, kršenjem ljudskih prava i ukidanjem demokratije“. Kada slično sprovedu Amerikanci, to postaje „borba za ljudska prava i odbrana demokratije“. Analogno tome, iz ruske ili kineske vizure: svoje akcije glorifikuju kao odluke i poteze u cilju, zaštite, slobode od savremenih „zapadnih krstaša i konkvistadora“.³⁵

Hibridni rat nije usko vojni, već više državni koncept ratovanja, u kojem mogu da se angažuju svi društveni potencijali države, a da se napadnu svi društveni resursi druge države. Kao očigledni primjeri upotrebe društvenih mreža u hibridnom ratovanju, mogu se smatrati konflikti: građanski rat u Siriji, sukob Izraela i Hezbolaha, građanski rat u Ukrajini, pokušaj vojnog puča u Turskoj.³⁶ Doba velikih ideologija je iza nas; nastupila je

³⁵ Ruska medijska propaganda, koristi svaki potencijalni ekces i slabost svojih protivnika, da bi putem masovnih medija prikazala javnosti zapadne države, u prvom redu SAD u što negativnijem kontekstu. Tako se u medijsko-propagandne svrhe eksploatišu i slučajevi nasilja od strane američkih vojnika u Japanu, gdje su počinjena silovanja i ubistva japanskih djevojaka. Na japanskom ostrvu Okinavi stacionirano je 50.000 američkih državljana i česta su nedolična ponašanja, slučajevi silovanja i čak ubistva japanskih djevojaka. (Tako su 1995. trojica američkih vojnika silovala 12-godišnju japansku djevojčicu), što izaziva revolt lokalnog stanovništva koje je protestovalo i zatražilo početkom 2019. zatvaranje vojne baze. – <https://lat.rtrs.tv/vijesti/> i na: <https://rs.sputniknews.com/svet/-japan-asanz-okinava/> 22. 4. 2019.

³⁶ Pojedini stručnjaci iz oblasti bezbjednosti smatraju da je puč režiran kako

era koju obilježava pragmatičnost. Ono što danas ističu vojni stratezi na istoku i zapadu jeste sljedeća nedoumica: Destruktivna moć našeg oružja dostigla je vrhunac u vrijeme kada „neprijatelj“ postaje sve difuzniji. Kako vodite rat protiv nestabilnosti? Kako se borite protiv neprijatelja koji nestaje u civilnom društvu? (Moasi, 2014) Radi dostizanja navedenih ciljeva, preduzete su mjere na stvaranju kapaciteta za odgovor na hibridne prijetnje. Shodno tome, kao nevojni odgovor na navodne ruske informacione operacije početkom septembra 2015. je, u okviru Spoljnopolitičke službe EU (EEAS), formiran tim za brzo reagovanje na rusku propagandu pod nazivom *East StratCom Team*. Takođe, vodi se debata u Evropskom parlamentu o nacrtu

bi Erdogan mogao da novonastalu situaciju iskoristi za obračun sa svim neprijateljima u vojsci i uspostavi predsjednički sistem, sa sultanističkim pretenzijama. Bez obzira na dugi period priprema, vojni puč u Turskoj je propao, usljed loše organizacije i podjele među pučistima, kao i brojnim pogrešnim koracima. U cijelom toku dešavanja između petka i subote (15/16. jul 2017. godine), društvene mreže su odigrale veoma važnu ulogu, i to nije prvi put da društvene mreže pomognu artikulaciju društvenih promjena. Prema dostupnim informacijama, pučisti su bili sačinjeni od vojnih oficira srednjeg ranga koji su pokušali da izvedu klasičan vojni udar na taktičkom i operativnom nivou, ali nisu razmišljali na strateškom nivou. Zatvorili su ključne saobraćajne linije, pokušali da zauzmu skupštinu i predsjedničku palatu, a izveden je i pokušaj kidnapovanja visokih državnih zvaničnika uključujući predsjednika Erdogana i vojni vrh. Pučisti su takođe preuzeli državne medije koje su koristili za emitovanje svojih proglašenja i prerano proglašene pobjede. Paradoksalna je činjenica da pritvorenom turskom predsjedniku nisu oduzeli mobilni telefon. Tačnije, par sati nakon početka vojnog udara, Erdogan je iskoristio svoj telefon, tačnije iPhonov FaceTime, kako bi preko Skajpa komunicirao sa svojom nacijom, pozivajući Turke da izađu na ulice i suprotstave se pobunjenicima. Njegova poruka se našla na svim društvenim mrežama, praćena slikama građana koji stoje ispred tenkova. – prema R. Saković, „Upotreba društvenih mreža u hibridnom ratovanju“, *Vojno delo* 7/2018, str. 332.

„Rezolucije o strateškim komunikacijama EU i kako se suprotstaviti propagandi koja dolazi iz trećih zemalja“, u kojoj se djelovanje ruskih medija *Sputnjik* i televizija *Raša tudej* izjednačava sa propagandom terorista. Za suprotstavljanje djelovanju ruskih medija predlagane su sljedeće aktivnosti: blokiranje web stranica, blokiranje bankovnih računa, kontrola društvenih mreža i slično.³⁷ Evropski parlament je izglasao Rezoluciju koja analizira neprijateljske akte sa kojima se susrijeću države članice EU³⁸ i u kojoj se donose upozorenja i zaključci kako se boriti protiv tih opasnosti. Ovoj akciji prethodili su bezbjedonosno-obavještajni zaključci i dokazi kako već godinama države članice EU nezainteresovano posmatraju šta im putem medijskog prostora drugi sa strane rade. Akcija je krenula kada se navodno pokazalo da „Kremlj u tom novom hibridnom ratu uspijeva postupno preuzimati kontrolu nad čitavim političkim strankama, pa čak i usmjeravati birače da izaberu proruske političare, kao što se to dogodilo u Bugarskoj“. Radi suprotstavljanja anti-EU kampanjama, članovi EP-a su poradili na osnovnom dokumentu – Rezoluciji naziva „O strateškoj komunikaciji EU za borbu protiv propagande koju protiv nje provode treće strane“. Indikativan je korak EU koja je nedavno

³⁷ The East StratCom Team je dio administracije Evropske unije čiji je zadatak proaktivna strateška komunikacija i promovisanje politike i aktivnosti EU u istočnom dijelu (Jermenija, Azerbejdžan, Belorusija, Gruzija, Moldavija i Ukrajna, a šire i Rusija). – više na Radiša Saković, „Upotreba društvenih mreža u hibridnom ratovanju“, *Vojno delo* 7/2018, str. 331.

³⁸ EU nema jedinstvenu specijalnu, obavještajnu službu, već u u Briselu postoji centar za analizu koji dobija informacije tajnih službi država-članica, INCTEN (EU Intelligence Analysis Centre) čije je sjedište u Službi EU za spoljne poslove. Razlika u odnosu na „pravu“ tajnu službu je u tome što INCTEN ne smije da dolazi do sopstvenih informacija tajnim sredstvima (koristeći svoje izvore, saslušavanjem itd) već je upućena na javne informacije i informacije država-članica. *Deutsche Welle* 11. 6. 2019.

doradila svoj budžet za kako bi ojačala StratCom³⁹, tim Evropske službe spoljnih poslova koji ima značajnu misiju otkrivanja i pronalaska dezinformacija (Rančić, 2018).

Hibridni rat nije klasični, vojni, nego novi – informacioni, odnosno dezinformacioni. Koncept hibridnog ratovanja ipak nije novi, pošto su države i njihove specijalne službe u prošlosti koristile slične subverzivne tehnike i sredstva. Sovjetski KGB je decenijama koristio dezinformacije i propagandu kao sredstvo asimetričnog rata u Hladnom ratu, kao što je i CIA činila da spriječi širenje komunizma u SAD i zapadnoj sferi uticaja, kao i NATO tokom napada na SRJ⁴⁰. Ono što je novo je to, što je taj koncept u novom milenijumu nadograđen, uz ranija iskustva, rezultate naučnih istraživanja i moć masovnih medija koja kao sredstva stoje na raspolaganju.⁴¹ Hibridni rat; uz spajanje konvencionalne

³⁹ *Social Media as a Tool of Hybrid Warfare*, NATO, Riga 2016.

⁴⁰ Ovaj hibridni rat je trajao 78 dana i hranio se medijskim dezinformacijama i lažnim vijestima, s ciljem usklađivanja mnjenja zapadnog stanovništva sa stavom vlasti glavnih država. Efektivnost *fake news*, lažnih vijesti došla je do izražaja u zapadnim mejnstrim medijima tokom bombardovanja SRJ 1999. Francuski list *Le Monde diplomatique* govori u tom kontekstu: „Tada se senzacionalno u medijima pojavio navodni plan ‘Potkova’ (potkovicica), dokument (do kojeg je navodno došla Bugarska obavještajna služba), piše francuski Mond Diplomatik u tekstu pod naslovom “Le plus gros bobard de la fin du XXe siècle” – više na: <https://www.monde-diplomatique.fr> Naravno, ovakve informacije su obavile svoj zadatak, postigle efekat u hibridnom ratu.

⁴¹ U zemljama Centralne i Istočne Evrope među javnim mnjenjem sve je prisutniji trend negativnog pogleda na SAD, što je najvjerovatnije izazvano dezinformacijama koje stižu iz Rusije, saopšteno je u dokumentu „SAD i Srednja Evropa: Drugi vijek saradnje“, koji su objavili stručnjaci Atlantskog savjeta. Uprkos činjenici da su sve zemlje u regionu članice NATO-a, oko 23 % stanovništva vide SAD kao moguću prijetnju. Još je gore što u Bugarskoj i Slovačkoj sve više ljudi vjeruje da SAD predstavljaju veću prijetnju za njihove zemlje, nego što je to Rusija“, objasnili su autori izveštaja. Prema dokumentu,

ratne tehnike i nekonvencionalne tehnologije sa konvencionalnim metodama postao je novi model i oblik u vojnoj strategiji i taktici. Svijet se na početku novog milenijuma nalazi pred mnogobrojnim izazovima. Izazovi su bezbjedonosne, političke, ekonomske, ekološke, kulturne, tehnološke prirode, uz ogromnu moć i upotrebu masovnih medija. Ekonomski uspon Kine, vojni i politički uspon Rusije, stvaranje ekonomskog saveza BRIKSA, uspon južnoameričkih ekonomija koje teže nezavisnosti od uticaja SAD – predstavljaju nove činioce na geopolitičkoj mapi svijeta. Nove, ekonomsko-političke organizacije, nastoje da umanje moć MMF-a i smanje korišćenje petro-dolara, dok se međunarodni politički odnosi kreću ka tendenciji stvaranja novog multipolarnog svijeta, sa više ekonomskih, političkih i vojnih centara moći. Multipolarni svijet čije se nastajanje nazire tokom druge decenije novog milenijuma, globalna žarišta na Bliskom Istoku, migrantska kriza, borba oko nalazišta i tokova energenata i izvora vode, borba za uticaj Velikih sila putem tzv. hibridnih ratova – svoje konsekvence imaju i na prostoru Jugoistočne Evrope. Na ovom prostoru se putem medija, specijalnih službi, kontrolisanih NVO – velike sile nadgornjavaju za uticaj. Kina to nastoji na polju ekonomije, investicija u domenu infrastrukture i kredita. Ruska federacija putem medija, politike, specijalnih službi, energenata. Dok Zapad nastoji da suzbije ove uticaje osnivanjem „antihybridnih, forenzičkih timova“ i sl. Kao i strategijom „štapa i šargarepe“, političkim uticajem putem finansiranog NVO sektora, medija, političkih subjekata . Male zemlje, poput balkanskih,⁴² ne mogu

u Bugarskoj samo 7% građana smatra Rusiju potencijalnom prijateljicom, dok je 25% dodijelilo tu ulogu SAD. Sa druge strane, u Slovačkoj 41% ispitanika smatra da su prijateljni SAD, dok 26% vjeruje da je riječ o Rusiji. – više na: www.atlanticcouncil.org/ 15. 6. 2019.

⁴² Grupa hakera iz Makedonije došla je u žižu svjetskih medija zbog učešća u kreiranju i širenju lažnih vijesti tokom kampanje za predsjedničke izbore u SAD na kojima je Donald Tramp pobijedio Hilari Clinton. Hakeri su nastojali

sebi dozvoliti neku spoljno-političku slobodu i strategiju i geopolitičke igre. Stoga postupaju prema Velikim silama – prvenstveno taktikom preživljavanja i kratkoročnih dobitaka.

Savremeno društvo je svakako tehnološki najmodernije do sada, ali istovremeno i veoma ranjivo na hibridne vidove ratovanja. Manipulativni psihološki inženjering, poput alternativne stvarnosti, propagandnih trikova, koji računaju na neinformisanost ljudi, na kratko pamćenje naroda, računaju na skretanje fokusa sa hladne dugoročne logike interesa na kratkotrajnu, intenzivnu logiku negativnih emocija, trenutnih ili najnižih potreba čovjeka.⁴³ Paradoks naše ere je u tome, kako je istakao Vaclav Havel: čovječanstvo, iako „dobro zna opasnosti sa kojima se suočava: u pogledu prenaseljenosti, zagađenja, nuklearnog širenja, patologije zločina i društvenog otuđenja“, ono „ne čini ništa da se suoči sa njima i da ih otkloni. Koliko god smo preokupirani kataklizmičkim prognozama, malo ih uzimamo u obzir u svojim životima“.⁴⁴

da zarade proizvodeci ‘fejk njuz’ ili senzacionalne vijesti, pišucii o Donaldu Trampu i praveću web sajtove namijenjene Amerikancima. Mnogi zapadni mediji i tim Hilari Klinton Trampovu pobjedu pripisuju „ruskim hakerima“ i „big data“ analitičarima, a tvrde da su i hakeri iz makedonskog grada Velesa bili dio te priče. Više na: *Inside the Macedonian Fake-News Complex*, <https://www.wired.com/> 15. 5. 2019.

⁴³ Koja je svrha tih modifikacija ponašanja? Postepeno unijeti promijene u naš način života, bez našeg pristanka ili pojma o onome što nam se događa. Krajnji je cilj izmjena čovjekovog identiteta, i umetanje, na ispražnjeno mjesto, jedne sintetičke pseudoduše. Da bi promijenili čovjekovo ponašanje, vukući ga od industrijskog proizvoda do spiritualizma, i dovesti nas samovoljno u svijet postindustrijske ere nultog rasta i nultog poretka – <http://www.4dportal.com/> duh-vremena-institut-tavistock 13. 4. 2019.

⁴⁴ Stoga, V. Havel pita: da li nas to mora „trgnuti i natjerati neka nepredviđena katastrofa prije nego počnemo potragu za univerzalnom obnovom ljudskog duha i ljudske odgovornosti prema svijetu“, prije nego se odvažimo za „egzistencijalnu revoluciju?“ <http://ibn-sina.net/> 10. 2. 2019.

Potrošačko društvo današnjice opčinjeno je spektakularnošću, mediji dezavuišu sopstvenu javnost, marginalizujući vrijednosne obrasce i njihov značaj. Prenos informacija se odvija po unaprijed određenoj šemi, smišljeno i sistematično. Najvažnije je kreirati i plasirati određenu informaciju i tako stvoriti podlogu političkoj eliti za donošenje važnih odluka. Politička moć više nego ikada je u dijalektičkoj sprezi sa medijskim resursima, koji komunikacionim značenjem preoblikuju javni prostor stvarajući premodelirane obrasce političkog mišljenja, životnih stilova, navika i potreba (Jevtović, 2008). Putem masmedija se u međunarodnim odnosima često prezentuju zvanične izjave, informacije, poluinformacije ili dezinformacije, dok se realne političke poruke prenose uglavnom u neposrednom kontaktu državnih zvaničnika i predstavnika specijalnih službi. U medijskom ratu globalnih razmjera istina je pretežno „hibridnog karaktera“. Svjedoci smo globalnih geopolitičkih promjena, usložnjavanja međunarodnih odnosa i partikularnih interesa, kako vodećih, tako i regionalnih sila. Bogato istorijsko iskustvo ljudske destruktivnosti nas uči da motive pokretanja sukoba po pravilu rijetko ko dovodi u pitanje nakon kraja tog sukoba. U novom milenijumu postoje brojna svjetska krizna žarišta i neuralgične tačke, sa regionalnim vojnim sukobljavanjima, koji imaju velike posljedice i destabilizuju cjelokupan svjetski ekonomsko-politički sistem. U takvim okolnostima, a zarad geopolitičkog prestiža i ekonomskog profita, sve je dozvoljeno.

TRANSFORMACIJA MREŽE NASELJA, GRADOVA I SELA U CRNOJ GORI

Miroslav Doderović
Zdravko Ivanović

The Montenegro Census of 2011 introduced a new administrative division according to which the number of village settlements was 1,249. According to sustainable development principles, the future development should be based on the existing and recognised trends that have effect on the integral development of the network of settlements and centres in the territory of Montenegro. The basic concept of future development strategy implies decentralisation and deconcentrating of the network of settlements and centres. Decentralisation is conducted at three levels: a) state level b) religious level c) municipality level.

Crna Gora zahvata površinu od 13.812 km². Prema rezultati-
ma popisa stanovništva, domaćinstava i stanova u 2011. godini
u Crnoj Gori ima 620.029 stanovnika, od čega su 50,61% ili
313.793 žene, a 49,39% ili 306.236 muškarci. Najveći broj sta-
novnika ima Podgorica i to 185.937, što predstavlja 30% stano-
vništva Crne Gore, zatim slijede Nikšić i Bijelo Polje. U ove tri
opštine koncentrisano je oko 50% ukupnog stanovništva Crne
Gore. Opštine sa najmanjim brojem stanovnika, ne računajući
novoformirane opštine, su Šavnik 2.070, Plužine 3.246 i Žabljak
3.569. U naseljima gradskog tipa živi 392.020 stanovnika što
predstavlja 63% ukupnog stanovništva, dok u ostalim naseljima
živi 228.009 stanovnika.

Glavne reljefne cjeline Crne Gore su: Crnogorsko primorje, Zaravan dubokog krša, Udolina srednje Crne Gore, Središnje visoke planine i površi, Oblast sjeveroistočne Crne Gore. Durmitorsko selo Bosača nalazi se na 1.600 metara nadmorske visine i smatra se najvišim stalno naseljenim mjestom na Balkanu. Udaljeno je 4 km od Žabljaka i u njegovoj neposrednoj blizini nalaze se jezera Jablan, Barno i Zminje, što ga čini idealnim polazištem za planinarske ture¹. Grad Žabljak nalazi se na sjeverozapadu Crne Gore, u središtu nacionalnog parka Durmitor. Grad je sa svojih 1.456 metara nadmorske visine najviše urbano naselje u jugoistočnoj Evropi². Smješten je u podnožju Durmitora i okružen je sa 23 planinska vrha od preko 2.200 metara, 18 planinskih jezera i kanjonom reke Tare, najdubljim u Evropi.

Izmjenama i dopunama Prostornog plana Republike Crne Gore (PPRCG) iz 1997. godine definisan je policentrični model organizacije i uređenja prostora. Kao vodeći urbani centri u ovom modelu organizacije označeni su Podgorica (državni centar), Bar, konurbacija gradova Boke Kotorske, Nikšić, Cetinje, Bijelo Polje, Berane i Pljevlja (centri sa regionalnim i subregionalnim funkcijama). Za ostale opštinske centre planirano je

¹ U selu preko zime bude svega 10-ak stanovnika, a mještani kažu da se plač bebe u ovom mjestu nije čuo gotovo 25 godina.

² U okolini Žabljaka, nalazi se veliki broj sela i njihova starost je veoma različita. Neka od durmitorskih sela postoje vjekovima. Jedan broj ovih sela, formirao se na mjestima gdje su prvobitno bili katuni ili neka stara naselja. Što se tiče samog stila gradnje, u tom pogledu ima značajnih razlika. Najveći broj sela je tzv. "razbijenog" tipa i kuće mogu biti dosta udaljene jedna od druge. Ima i sela gdje su kuće manje više blizu jedna drugoj, ali su sela i kuće uglavnom građeni, bez nekog određenog reda. U durmitorskim selima, dosta je čest slučaj da se sela dijele na gornje i donje, pa se ona tako i zovu. Donje selo je, po pravilu, starije selo dok je gornje nastalo vremenom, možda iz katuna ili sezonskih naselja stanovnika iz donjeg sela.

da, osim opštinskih, imaju i neke specijalizovane funkcije. Definisani su i veći broj subopštinskih centara. Ovim modelom bilo je predviđeno da se oko većih urbanih centara formiraju funkcionalne cjeline koje će obuhvatiti i ruralna područja u zoni definisanih polova razvoja. Rang urbanih centara iz Prostornog plana Republike Crne Gore je samo donekle ostvaren. Rang centra subregionalnog značaja dostigao je Kotor, dok su Cetinje, Pljevlja i Berane strukturalno i privredno izrazito zaostajali. Podgorica se razvijala kao centar nacionalnog ranga, a Bar kao regionalni centar šireg značaja. U PPRCG definisana su tri regiona, koji se izdvajaju po prirodnim karakteristikama, načinu korišćenja i uređenja prostora, privrednim aktivnostima i različitim komparativnim prednostima za razvoj: 1) Primorski region (opštine Herceg Novi, Kotor, Tivat, Budva, Bar i Ulcinj), 2) Središnji region (opštine Podgorica, Danilovgrad, Nikšić i Cetinje), 3) Sjeverni region (opštine Plužine, Šavnik, Žabljak, Pljevlja, Mojkovac, Kolašin, Bijelo Polje, Berane, Andrijevica, Plav i Rožaje). Planom predviđena regionalna izdiferenciranost potvrdila se samo jednim dijelom. Predviđeni demografski rast urbanog stanovništva ostvaren je samo u Središnjem regionu, u nešto manjoj mjeri i u Primorskom regionu, dok je Sjeverni region dodatno smanjio svoje učešće u ukupnom broju stanovnika (uprkos dolasku izbjeglica i raseljenih lica). U Središnjem regionu formira se urbano-ruralni kontinuum na pravcu Tuzi – Podgorica – Danilovgrad – Nikšić, i na pravcu Podgorica – Cetinje – Budva. U Primorskom regionu već je većim dijelom formirana planski predviđena konurbacija gradova. U pogledu društveno-ekonomskog razvoja, regionalne razlike su povećane. U Sjevernom regionu opštine raspolažu neznatnim dijelom prihoda od koncesija na sirovine, što je zapravo njihov jedini stabilni prihod (od 2004. godine opštine raspolažu i prihodima od poreza na nekretnine). Krupne promjene u političkom i ekonomskom smislu koje su se dešavale na ovim prostorima, glavni

su razlog neostvarivanja Prostornim planom zacrtanih ublažavanja regionalnih razlika u razvoju Crne Gore. Nasuprot tome, u navedenom periodu, usljed prekida rudarske aktivnosti, industrijske proizvodnje ili gašenja (likvidacije) nekih rudarskih i industrijskih postrojenja, te zbog smanjenja prihoda u turizmu, došlo je do produbljivanja razlika u razvijenosti područja. Smanjene su investicije za održavanje infrastrukturnih, turističkih i drugih vitalnih objekata; došlo je do nepredviđenih aktivnosti (zbrinjavanje izbjeglica iz okruženja) itd. U posljednjih 10 godina, došlo je do stabilnosti i ekonomskog oporavka Crne Gore, čime su otpočele aktivnosti na poboljšanju privrednog razvoja Crne Gore. To se manifestuje naročito u izgradnji infrastrukturnih, telekomunikacionih, školskih objekata, društvenih, sportskih i svih drugih objekata. Ovo prati i otvaranje niza školsko-obrazovnih institucija, turističkih objekata, dogradnja i opremanje medicinskih ustanova, itd.

Do 2011. godine u Crnoj Gori je bilo 1.221 seosko naselje, ali popisom 2011. godine došlo je do nove administrativne podjele po kojoj je broj seoskih naselja povećan na 1.249. Kao krajnji rezultat ovih kretanja danas, pored 39 sela bez stanovnika, imamo 43,5% sela sa manje od 50 stanovnika, od čega je 27,8% sela ispod 25 stanovnika koja se nalaze pred gašenjem.

Ovaj rad se temelji na rezultatima popisa iz 2011. godine i planskim dokumentima (Prostornom planu Crne Gore do 2020. godine). U međuvremenu su formirane tri nove opštine, što će uticati na novu plansku projekciju, pa ovdje dajemo osnovne podatke o novim opštinama: Tuzi, Gusinje i Petnjica.

Teritorija Opštine *Tuzi* se prostire na površini od 236 km² i sastoji se od 46 naselja. Graniči se sa Skadarskim jezerom sa južne strane, sa zapadne strane sa opštinom Golubovci u okviru Glavnog grada. Na sjeverozapadu se pruža do granice generalnog urbanistickog plana Podgorice, a na istoku do granice sa Albanijom. Prema podacima Zavoda za statistiku – Monstat,

rezultati popisa iz 2011. godine pokazali su da broj stanovnika na teritoriji, tada naselja Tuzi a sada opštine u okviru Glavnog grada, iznosi 11.379 stanovnika. U naselju Tuzi živi 4.857 punoljetnih stanovnika, a prosječna starost stanovništva iznosi 31,3 godinu (31,1 kod muškaraca i 31,6 kod žena). U naselju ima 1.161 domaćinstvo, a prosječan broj članova po domaćinstvu je 4,18. Što se tiče demografskih kretanja u Tuzima, može se konstatovati da se nastavlja trend kretanja stanovnika i unutrašnjih migracionih tokova. Takođe, može se konstatovati da se ljudi sele iz ruralnih ka urbanim naseljima. Najveći dio je koncentrisan u naseljima Tuzi, Šipčanik, Gornji i Donji Milješ. Bitno je napomenuti da Tuzi imaju veliku dijasporu koja je uglavnom naseljena u Americi (SAD) a zatim i u zapadno-evropskim zemljama. Karakteristika područja Tuzi je i veliki prirast stanovništva u posljednjih 20–30 godina i intenzivnija gradnja koja negativno utiče na bilans kvalitetnih poljoprivrednih površina i obradivog zemljišta. Tako je, usljed nedostatka detaljnih urbanističkih planova za ovo područje došlo do stvaranja naselja koja ne zadovoljavaju propise i standarde za kvalitetne uslove života.

Opština Tuzi se sastoji od dvije morfološke cjeline i to ravničarskog i brdskog dijela. Kao reljefne cjeline prepoznaju se brdske površine Korita sa nadmorskom visinom od 1.442 metra i Koštica. Dalje, istice se i brdo Kaženik sa visinom od 1.650 metara, brdo Bukovik sa visinom od 1.229 metara, brdo Suka sa visinom 1.212 metara i brdo Dečić sa nadmorskom visinom od oko 650 metara. Najjužnije brdo opštine, u okviru Glavnog grada, je brdo Hum sa nadmorskom visinom od oko 274 metra. Na ravničarskom djelu prostiru se brda koja ne postižu maksimalnu visinu preko 112 metara. Od ovih brda se prepoznaju: brdo Vranj, Kodra e Burgut (Ljekaj), brdo Šipčanik, brdo Rogame, brdo Mileša, itd. Na samom jugu je zona Nacionalnog parka sa Skadarskim jezerom koje je područje svjetske baštine.

Kroz teritoriju opštine u okviru Glavnog grada – Tuzi protiče rijeka Cijevna u dužini od oko 30 km. Cijevna je proglašena spomenikom prirode od strane Skupštine Glavnog grada koja je i usvojila navedenu studiju. Hidrografiju opštine u okviru Glavnog grada – Tuzi, prije svega, karakteriše Skadarsko jezero, kao i rijeka Cijevna, ali i rječice Rujela, Riječina i druge. Pored navedenih su izvorišta u blizini Milješkog bunara, izvorište Krevenica pored sela Vuksanlekici, kao i karstička izvorišta koja se nalaze na brdovitim djelovima Tuzi i to izvorišta Traboin, Radeč (Arza), Radeč (Koštica), Korita (Korita). Bregovi Skadarskog jezera poznati su po mnogo izvorišta kao što su: Vitoja, Ploča, Podhum.

Opština Gusinje se nalazi na jugoistočnom dijelu Crne Gore. Nastala je odvajanjem iz opštine Plav 2014. godine i graniči se sa opštinama Plav, Andrijevića kao i NR Albanijom. Površina 157 km². Sjedište opštine je gradsko naselje Gusinje. Opština je prema rezultatima popisa stanovništva 2011. godine imala 4.027 stanovnika sljedećeg etničkog sastava: Bošnjaka 1.717 (42,64%), Albanaca 1.642 (40,77%), Muslimana 379 (9,41%), Srba 147 (3,65%), Crnogoraca 91 (2,26%) i ostalih i neizjašnjelih – 51. Opština Gusinje raspolaže prirodnim resursima i potencijalima koje treba u planskim dokumentima regulacione urbanistike valorizovati prema smjernicama i planovima višega reda. S obzirom na specifičnosti i formiranje opštine Gusinje posebno treba istaći okolnost da nije postojala planska dokumentacija (GUR, DUP–vi centra Gusinje i odgovarajuće studije). Sadašnja opština Gusinje je na nivou opštine Plav tretirana kao mjesna zajednica van GUP-a i postojao je jedini planski dokument na nivou plana uređenja naselja koji je temporalnog karaktera. Od opštine Plav je naslijeđen dio PUP-a koji se odnosi za područje opštine Gusinje. Urbano područje Gusinja je djelimično obrađeno izmjenom i dopunom DUP-a u površini od 94,04 ha (Sl. listCG – opštinski propisi 1/83).

Opština Gusinje obuhvata naselja: Dolja, Dosuđe, Grnčar, Gusinje/g/, Koljenovići, Kruševo, Martinovići, Višnjevo, te se u planiranju budućih sadržaja površina ova naselja uzimaju u obzir za zadovoljenje određenog broja funkcija u Gusinju. Opština Gusinje mora da omogući pružanje osnovnih obrazovnih, zdravstvenih i socijalnih usluga, kao i odgovarajuće sportske i kulturne aktivnosti uz razvoj tercijarnih i kvartalnih aktivnosti područja. Gusinje posjeduje potencijale za razvoj turizma i znatan dio njegove teritorije je u području Nacionalnog parka Prokletije za koji je usvojena prostorno planska dokumentacija. Do sada je opština Gusinje sprovela aktivnosti i uradila po smjernicama PUP-a zbog nedostatka ostalu plansku dokumentaciju.

Prostor opštine Petnjica se nalazi na sjeveroistoku Crne Gore i može se koordinatno pozicionirati između 42°54'32" sjeverne geografske širine i 19°57'52" istočne geografske dužine. Zahvata površinu od 173 km² ili 1.25% površine Crne Gore. Teritorija opštine Petnjica predstavlja prirodnu vezu sa susjednim opštinama sa kojima se graniči a to su: Berane, Rožaje, Bijelo Polje, u Crnoj Gori, i opštinom Tutin, Republika Srbija. Područje Prostorno-urbanističkog plana Opštine određeno je Odlukom o pristupanju izradi Prostorno-urbanističkog plana opštine i obuhvata područje Opštine Petnjica u čiji zahvat ulaze 24 naseljena mjesta. Opština Petnjica administrativno je podijeljena na 9 katastarskih opština, 24 naselja i 7 mjesnih zajednica. Po popisu iz 2003. godine na području opštine Petnjica u 24 naselja živjelo je 5.702 stanovnika, a prema podacima popisa iz 2011. godine na području opštine Petnjica je živjelo 6.486 stanovnika. U centru opštine i okolnim naseljima (Petnjica, Godočelje, Jahovice, Lagatore, Radmance, Ponor i Paljuh) živi 2.525 stanovnika ili 37,77% stanovništva opštinske populacije, što ukazuje na ubrzani trend naseljavanja urbanog područja. Prostorni plan Crne Gore definisao je razmještaj i značaj centara

u kome Petnjica predstavlja značajni lokalni centar, dok je neka-
dašnji centar opštine Berane u rangu centra regionalnog značaja.
Zbog svog relativno izolovanog položaja područje Gornjeg
Bihora je orjentisano u najvećoj mjeri na Berane kao dio crno-
gorskog razvojnog koridora Rožaje – Berane – Bijelo Polje –
Pljevlja, ali i kao dio prekogranične razvojne zone prema Srbiji
gdje je prioritet razvoja saobraćajna integracija izgradnjom
autoputa Beograd – Južni Jadran i povezivanjem Berana na žel-
jezničku mrežu. Na području opštine, u cilju prevazilaženja pri-
sutnih problema u mreži naselja i razmještaja stanovnika, slabe
dostupnosti centrima, pogotovo u perifernim djelovima opštine,
male veličine naselja, nedovoljne razvijenosti centralnih i pri-
vrednih sadržaja u seoskim centrima, slabe komunalne opreml-
jenosti seoskih naselja itd. (kao i na osnovu koncepta urbaniza-
cije i razvoja mreže naselja i centara na području Crne Gore
prema važećem PP), predviđa se formiranje racionalnije i funk-
cionalnije strukturirane mreže naselja, kao i formiranje zajedni-
ce naselja sa pripadajućim centrima. Jedan od osnovnih ciljeva
razvoja mreže naselja i opštine uopšte je međusobno uravnote-
ženiji razvoj centara svih nivoa u opštini. Strukturna opremlje-
nost teritorije zajednice naselja treba da bude kvalitetna da bi
ovom relativno disperznom modelu naseljavanja i rada pružila
potrebne saobraćajne veze, komunalnu opremljenost, minimal-
nu opremljenost objektima društvenog standarda itd. Osnova
prijedloga koncepcije budućeg razvoja i organizacije mreže
naselja i centara opštine, u skladu sa navedenim ciljevima
razvoja, jeste jačanje Petnjice kao novog opštinskog centra i
razvoj ostalih polifunkcionalnih naselja, koja su se svojim
karakteristikama nametnula kao centri manjeg ili većeg značaja.

Površine naselja obuhvataju građevinsko zemljište (izgrađene
i neizgrađene površine namijenjene za stanovanje, rad i odmor,
javne objekte, infrastrukturu i površine posebne namjene, zelene
površine) i neizgrađeno zemljište (površine koje nijesu opredi-

jeljene za izgradnju). Područje je, izuzev zone Petnjice, slabo naseljeno, sa niskim nivoom urbanizacije, te je i izgrađenost mala. U narednom periodu se ne očekuje značajnije prostorno širenje naselja, s obzirom na nekompaktnost građevinskih rejonu i dosadašnje procese opadanja broja stanovnika u gotovo svim naseljima. Izgradnja novih objekata uglavnom će se odvijati u okviru građevinskih rejonu postojećih naselja, popunjavanjem slobodnih prostora. Ovo je naročito važno za naselja koja se nalaze na terenima sa boljim kvalitetom zemljišta koje treba maksimalno zaštititi od degradacije. Naselja treba komunalno opremiti (izgradnjom pristupnih puteva, vodovoda, struje, TK itd). Pored komunalnog opremanja, značajno je opremanje naselja objektima društvenog standarda u skladu sa potrebama i mogućnostima. S obzirom na projekcije broja stanovnika opštine do 2020. godine, prema kojima će u opštini Petnjica živjeti preko 7.000 stanovnika, naseljske i infrastrukturne površine se neće bitnije mijenjati.

Globalizacija i tranzicija su izazvale velike promjene u društvu i ekonomiji. To je dovelo do radikalnih promjena u oblasti prostornog planiranja, posebno kada su u pitanju promjene u oblasti prostorne strukture, pri čemu se posebna pažnja poklanja zahtjevima ekonomskih subjekata, potrebi građana za novim infrastrukturnim i stambenim objektima. Za optimalizovanje prostornih struktura od suštinskog značaja je povećanje zaposlenih u privredi, razlike između urbanih i ruralnih područja, migracija mlade kvalifikovane radne snage, demografsko starenje stanovništva³. Prostorne razvojne mogućnosti Crne Gore sa međunarodnog aspekta odnose se na:

³ U PPRCG (1986) i Izmjenama i dopunama (1997), PPRCG (2008) predviđena je veća integrisanost strukture uređenja prostora Crne Gore. Osnovne poluge ovakvog koncepta trebalo je da budu: 1) poboljšanje tehničke infrastrukture; 2) Osnivanje mreže subopštinskih servisnih centara i 3) unapređenje privrede i turizma. Evidentno je da ovi ciljevi nijesu ostvareni.

- obezbjeđivanje ekonomske, prostorne i socijalne kohezije
- odgovarajuće integracije u evropski prostor i zaštitu nacionalnog identiteta
- smanjivanje zaostajanja u razvoju u odnosu na EU
- obezbjeđivanje konkurentnosti domaće ekonomije i poboljšanje kvaliteta života.

Definisanje naselja

Pored teškoće određenja naselja, javlja se i problem njihovog definisanja, ne samo opšteg oblika (dakle, samog naselja), već i pojedinih oblika naselja: sela, grada i ostalih naselja, što je i uslovalo različite pristupe i definicije naselja. Prof. Miloš Macura je, u drugoj polovini XX vijeka naselje definisao kao „svako nastanjeno mesto sa posebnim imenom (nazivom) bez obzira na broj kuća. Naseljem se smatraju i povremena naselja bez obzira da li su u momentu popisa nastanjena“. Sličnu, djelimično modifikovanu definiciju, prihvatila je statistika 70-tih i 80-tih godina XX vijeka u dijelu republika bivše SFRJ (Crna Gora, Bosna i Hercegovina, Makedonija): „Naselje je antropogeografska teritorijalna jedinica posebnog imena (bez obzira na broj kuća)“. U Srbiji i Hrvatskoj korišćena je slična definicija po kojoj je naselje „svako nastanjeno mesto s posebnim imenom...“, s tim što se u okviru definicije izdvajaju samostalna i nesamostalna naselja. Samostalna su ona koja imaju svoju posebnu teritoriju (atar), a nesamostalna su ona koja se nalaze na ataru samostalnog naselja. U samostalna naselja spadaju: gradovi, varoši, trgovišta, sela i samostalne naseobine. Popisom se obuhvataju samo samostalna naselja u smislu date definicije, dok su nesamostalna naselja (zaseoci, mahale, djelovi sela ili grada, salaši, majuri, manastiri, usamljene kuće i slično) u sastavu samostalnog naselja na čijem se ataru nalaze. Naselje je u Sloveniji u vrijeme popisa 1961. godine definisano kao

geografska jedinica (zbijenih ili razbijenih kuća) koja ima svoje ime i u kojoj je izvršena numeracija kuća kojom je obuhvaćeno cijelo naselje.

Status gradskih naselja određivan je u Kraljevini Jugoslaviji između dva svjetska rata i u FNRJ nekoliko godina nakon Drugog svjetskog rata, kao i u SFRJ uredbom, odnosno odlukama državnih organa, što se nije uvijek pokazalo kao dobro rješenje. Pravno zasnovan pojam naselja ukinut je u Jugoslaviji 1955. godine, ali su se neki elementi zadržali još neko vrijeme.⁴ Radi objektivnijeg određivanja i razvrstavanja naselja jugoslovenska statistika je od šezdesetih godina XX vijeka prihvatila složeniji kriterijum i princip automatizma. Sa još jednim krugom zemalja (Holandija, Grčka, Venecuela itd) statistika je, popisom 1961. godine pored seoskih i gradskih, posebno izdvojila i mješovita naselja. Pored ovih, od 1971. godine, uvedena je i kategorija „gradskog područja“. Na taj način, u određenoj mjeri, uzete su u obzir posljedice koje nastaju pod dejstvom urbanizacije (urbanog procesa) čime se jugoslovenska statistika uvrstila u red vodećih u ovoj oblasti u svijetu, ali su i dalje ostale određene dileme⁵.

⁴ Rad na na prostornom i urbanom planiranju kao i donošenje odgovarajućih zakona doprinijeli su napretku u statističkom određivanju, posebno gradskih naselja.

⁵ Na primjer, u statistici jednog broja republika bivše SFRJ (Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Srbija i Makedonija), naseljem se smatralo „svaka antropogeografska teritorijalna jedinica (naseljeno mjesto) posebnog imena, bez obzira na broj kuća“. Pitanje je: da li se pomenuta odredba može primijeniti na sve slučajeve nekih usamljenih kuća, odnosno domaćinstava? Sporno je i koji je donji, polazni limitirajući broj kuća ili možda stanovnika koji određuje naselje. Da li može jedna usamljena kuća (domaćinstvo) koja ima ime, a nije dio nekog drugog naselja, da ispuni uslov naselja? Takva mogućnost, mislimo, ne bi trebalo da bude prihvaćena, osim u izuzetnom slučaju ako se radi o ranijem naselju koje je gašenjem svedeno na jedno

Izdvajanje „urbanih područja“, prvi put primijenjeno popisom 1971. godine, izvedeno je prema kriterijumu da se uz centralno gradsko naselje⁶ obuhvate i sva periferna i „satelitska“ naselja, ako su za centralno naselje vezana čvrstim komunalnim i izgrađenim površinama. Statistika je imala u vidu potrebu i namjeru da razgraniči ova dva oblika, to jest da razgraniči ono što je u klasičnom smislu „grad“, odnosno ono što se danas, manifestuje kao uže područje savremenog grada i nove gradske sadržaje koji su nastali u širem prostoru oko užeg (klasičnog) grada. Upotreba termina „grad“ u smislu nečeg što je „međom omeđeno“ ograničeno, što je „uže u prostoru“, uglavnom proizilazi iz stare, danas

domaćinstvo (kuću), a naselje prestaje da egzistira kad se ugasi i ova jedna, posljednja kuća. U suprotnom, postoji mogućnost, ako su ispunjeni izvjesni uslovi (ime, samostalni prostor, nije dio drugog naselja), da uslov naselja steknu i izvjesne usamljene kuće ili skupina kuća kao što su: usamljena nastanjena meteorološka stanica, usamljena kuća šumskog lovca, manastir sa jednim ili više kaluđera, salaš, majur, planinska kuća (ako ima stalnog čuvara), nastanjeni usamljeni pomorski svetionik, stalni radarski ili osmatrački centar, pogranična karaula, benzinska pumpa na putu, motel, karaula na željezničkom prelazu itd. Postojeća shema za razlikovanje seoskih, i gradskih naselja, mogla bi se izmijeniti u smislu da se donja granica za gradsko naselje od 2.000 podigne na 10.000 stanovnika. Kriterijumska osnova za sela morala bi manje naglašavati broj, a više druga stvarna obilježja po kojima se ova dva tipa naselja razlikuju, kao što su: ekonomsko-profesionalna struktura i društvena obilježja stanovništva, fizionomija naselja, centralitet (koji sela nemaju). S obzirom na to da će se – pri ovakvim kriterijumskim uslovima – pojaviti jedan broj naselja sa manje od 10.000 stanovnika sa preovlađujućim urbanim karakteristikama, koja nijesu selo, a u pitanju su samostalna naselja koja nijesu djelovi grada, onda bi, statistika ovaj tip naselja trebala izdvojiti u posebnu kategoriju, sa posebnim nazivom: možda „urbano naselje“ ili „urbani centar“ i slično. Takva bi naselja bili: manji rudarski, industrijski, trgovačko-saobraćajni i slični centri, manja turistička naselja itd.

⁶ Ili uz uže područje grada u današnjoj statističkoj terminologiji „grad“.

nepostojeće strukture i funkcije grada, kad je grad stvarno imao svoje granice, kad se veoma oštro izdvajao od svoje okoline.⁷ Naziv „urbano područje“ danas mnogo bolje odražava ono što se stvarno zbiva u gradskom prostoru.

Stalna naselja se dijele na: seoska i gradska. Seoskih naselja u Crnoj Gori ima 1.249, gradskih naselja (preko 10.000 stanovnika) ima 19. *Privremena naselja* su ona u kojima samo u određenim djelovima godine živi i radi stanovništvo. Zovu se još i specifična naselja. Privremena naselja zastupljena su na teritoriji Crne Gore kao: *katuni, ribarska naselja, kamp, vikend-naselja*.

Prema **administrativnoj** podjeli, naselja Crne Gore možemo klasifikovati na sljedeći način⁸:

- *republički centri* – glavni grad (Podgorica);
- *prijestonica* – Cetinje
- *regionalni centri* (Bijelo Polje kao sjedište na sjeveru Crne Gore);
- *opštinski centri* (kojih u Crnoj Gori ima 23) poznati su još i kao *upravni centri*;
- *značajniji lokalni centri* (Gradac u Pljevljima; Petrovac u Budvi; Risan, Perast i Radanovići u Kotoru itd);
- *lokalni centri* (Ostros u opštini Bar; Dragalj i Crkvice u opštini Kotor; Radovići u opštini Tivat itd).

Ukupan broj naselja je 1 268, ili jedno naselje na 11,1 km². Postoji velika razlika u pogledu naseljenosti pojedinih krajeva Crne Gore⁹. U Crnogorskom primorju prosječna naseljenost je

⁷ „Grad je nekad bio mesto koje je zbog nečeg bilo ‘ograđeno’, ili je bilo ‘utvrđeno selo’, a selo je bilo prosto mesto gde se neko ‘naselio’. Sa razvojem društva sadržina ovih termina se menjala i proširivala, tako da u savremenom društvu oni ne mogu obuhvatiti sve oblike naselja“. Dr C. Kostić: *Selo i grad – kriterijumi razlikovanja*, str. 137.

⁸ Prostorni plan Crne Gore do 2020, Ministarstvo za ekonomski razvoj, Podgorica 2008, 121–2.

⁹ Prostorni plan Crne Gore do 2020, Ministarstvo za ekonomski razvoj, Podgorica 2008, 121–2.

92 st/km², u središnjoj regiji 57 st/km², a u sjevernoj regiji 27 st/km², u opštinama doline Lima, Ibra, Čehotine, prosječna naseljenost je 44 st/km². Najveća je mreža naselja u Primorju 16,0 na 100 km². Prosječno je u Crnoj Gori bilo po naselju 497 stanovnika 1991. godine, dok je prema rezultatima popisa iz 2011. godine na teritoriji Crne Gore egzistiralo 625.266 stalno prisutnih stanovnika, dakle, prosječno 501 stanovnika po naselju.

U Crnoj Gori mrežu i sistem naselja čine:

- *Centar državnog značaja* najrazvijeniji tip urbanog naselja. Pored funkcija koje sadrže centri nižih rangova, on obezbjeđuje i funkcije najvišeg urbanog nivoa, kao i određene državne i međunarodne funkcije Podgorica (glavni grad Crne Gore, konstituisan kao zajednica opština Podgorica, Golubovci).

- *Državni centar posebnog značaja* u pogledu funkcionalnih karakteristika i veličine gravitacionog područja, od posebnog je značaja zbog administrativnih, kulturološko-etnoloških, istorijskih, simboličkih, i drugih specifičnih razloga –Cetinje (prijestonica Crne Gore).

- *Centri regionalnog značaja* obezbjeđuju odgovarajuće aktivnosti za šira regionalna područja. Funkcije centra šireg regionalnog značaja, locirane u opštinskom centru i njegovoj okolini, obuhvataju, tipično: ekološki-prostorno prihvatljive proizvodne aktivnosti; obrazovanje višeg ranga; aktivnosti kulturnih centara; odgovarajuće zdravstvene usluge; usluge socijalnog staranja; posebne sportske i turističke programe; i razvijeniiju trgovinu i druge komercijalne aktivnosti. To su naselja koja opslužuju gravitaciona područja sa preko 40.000 stanovnika: 1. Bar i Ulcinj; 2. Bijelo Polje i Berane; 3. Nikšić; 4. Pljevlja; 5. Herceg Novi, Kotor i Tivat; 6. Budva.

- *Centar opštinskog značaja* je tip razvijenog urbanog naselja, koji obuhvata kompaktno područje grada i koje ima uslužne funkcije za opštinsko područje, a u pojedinim slučajevima i za

uže ili, ne toliko često, šire regionalno područje¹⁰. To su centri opština: Plužine, Šavnik i Žabljak, Danilovgrad, Kolašin, Mojkovac, Andrijevića, Plav, Rožaje.

- *Značajniji lokalni centri*: Gradac u Pljevljima; Petrovac u Budvi; Risan, Perast i Radanovići u Kotoru; Bijela i Igalo u Herceg Novom; Spuž u Danilovgradu; Sutomore i Virpazar u Baru; Rijeka Crnojevića u Cetinju; Grahovo i Velimlje u Nikšiću.

- *Lokalni centri*: Ostros u opštini Bar; Dragalj i Crkvice u opštini Kotor; Radovići u opštini Tivat; Vladimir u opštini Ulcinj; Sutorina i Kruševica u opštini Herceg Novi; Vilusi, Vračenići, Krstac, Miolje Polje i Vir u opštini Nikšić; Ubli i Lijeva Rijeka u opštini Podgorica; Njeguši, Čevo i Trešnjevo u opštini Cetinje; Tomaševo, Pavino Polje i Lozna u opštini Bijelo Polje; Njegovuđa u opštini Žabljak; Manastir Morača, Mateševo i Dragovića Polje u opštini Kolašin; Brezna i Trsa u opštini Plužine; Vrulja i Kosanica u opštini Pljevlja; Boan u opštini Šavnik¹¹.

Uvažavajući prirodno-morfološke uslove, područje Crne Gore uvijek se „dijelilo“ po visinskim regijama, a svoj razvoj zasnivalo na odvojenim regijama i to: Južna regija – primorska (najniža), Središnja regija – koji ima zastupljenu i ravničarsku i brdsko-planinsku morfologiju, Sjeverna regija – pretežno brdsko-planinska.

Za ove regije važili su posebni „koncepti“, drugačiji „programi“ i odvojeni „planovi“. Otuda imamo izrazito turističku Južnu regiju, industrijsku i administrativno-upravnu Središnju, dok je Sjeverna regija „prepuštena“ sirovinama, poljoprivredi i manjim proizvodnim kapacitetima.

Primorska regija – Zone intenzivne poljoprivrede na područjima Ulcinja, Bara i Boke Kotorske nijesu realizovane.

¹⁰ Prostorni plan Crne Gore do 2020, Ministarstvo za ekonomski razvoj, Podgorica 2008, 121.

¹¹ Prostorni plan Crne Gore do 2020, Ministarstvo za ekonomski razvoj, Podgorica 2008, 121–6.

Posljednjih godina, u sklopu turističkih centara su pojačani turistički kapaciteti i razvijena rekreativna područja. Primjetno je usmjerenje lokacija vikend-kuća ka ruralnim područjima, sa ciljem da se doprinese revitalizaciji sela. Realizacija rasta, razvoja i uređenja Bara, Ulcinja i Budve na osnovu smjernica Plana nije dosljedna, što se odnosi i na neskladan razvoj gradova u zalivu Boke Kotorske, kao i na zaštitu ruralnih naselja. Takođe su samo djelimično ostvarivani ciljevi u pogledu zaštite voda, izgradnje kanalizacionih sistema sa tretmanom otpadnih voda i održavanja ekoloških koridora duž linije primorskih planina. Zaštita pejzaža sprovodi se kroz izdvajanje zona specijalne zaštite prostornim i urbanističkim planovima, ali se te odredbe često ne implementiraju.

Središnja regija – Izvršena je promjena u odnosu na zadatak smjernicu očuvanja i namjene poljoprivrednog zemljišta u zoni Zetsko-bjelopavličke ravnice, Nikšićkom polju i Župi nikšićkoj. Riječ je o znatnom devastiranom prostoru. Rad na zonama predviđenim za izgradnju akumulacija u srednjem toku Morače je u zastoju od 1998. godine. Rezervisanje zemljišta za nove industrijske kapacitete nije realizovano. Ostvaren je razvoj poslovnih funkcija i trgovine na veliko u Podgorici i Nikšiću. Razvoj Podgorice, Nikšića i Cetinja međusobno nije usklađivan. Nije smanjen pritisak na širenje Podgorice. Danilovgrad nije obezbijedio stabilnu poziciju kao centar poljoprivredne zone intenzivnog razvoja. Tuzi, Golubovci i djelimično Spuž, postaju sastavne komponente urbane aglomeracije Podgorice. Zaštita pejzaža sprovodi se kroz izdvajanje zona specijalne zaštite prostornim i urbanističkim planovima, ali se te odredbe često ne implementiraju.

Sjeverna regija – Samo je djelimično realizovano intenziviranje poljoprivrede, a nije izvršeno plansko konsolidovanje šumskih kompleksa i stvaranje zaštitnih šuma. Sistem zaštite šuma, šumski pojasevi za zaštitu od vjetrova, održavanje i unapre-

đenje kvaliteta vode Lima, zaštite kvaliteta vazduha i podzemnih voda, kao i zaštita područja njihovog porijekla, samo je djelimično realizovan. Uslovi za kontinuiranu i potpunu eksploataciju nalazišta uglja u Pljevljima i izmještanje korita rijeke Čehotine, sprovedeni su kroz plansku dokumentaciju PPO i GUP-a Pljevlja. Djelimično i skromno su ostvareni ciljevi razvoja zimskog i seoskog turizma. Formiranje sistema komplementarnih centara na potezu Plav – Rožaje – Berane – Bijelo Polje nije realizovano. Nije realizovana izgradnja željezničke pruge prema Prijepolju i magistralnih pravaca prema Foči i Priboju, kao ni poboljšanje veze sa Bijelim Poljem.

Država je u SFRJ, kao i u drugim zemljama socijalizma, bila osnovni subjekt procesa urbanizacije. Politička nomenklatura je odlučivala o investicionim i svim drugim ulaganjima, razvojnim projektima itd. Gradska naselja, posebno republički centri bili su žiža svih investicija, kako u tzv. proizvodnu sferu (industrija), još i više u sektor infrastrukture i javnih službi. Ulaganje državnih/budžetskih sredstava u objekte osnovnog obrazovanja, predškolske ustanove, zdravstvo, komunalnu infrastrukturu, saobraćajnice, usmjeravano je isključivo u gradska naselja. Seoska naselja su se izgrađivala isključivo samodoprinosa mještana, uz monopolske cijene državnih preduzeća (uvođenje telefona, vodovoda i sl). Nije slučajno što je ukupan rast stanovništva bio koncentrisan uglavnom u zoni od 5–15 km oko gradova (opštinskih centara), dok se ostali dio prostora praznio ili demografski vegetirao. Rezultat su velike razlike u kvalitetu življenja u naseljima i demografske rupe u prostoru kakve danas imamo u Crnoj Gori. Prostorna matrica naseljavanja bila je u direktnoj korelaciji sa matricom investicija i ulaganja u objekte društvenog standarda. Planiranje objekata društvenog standarda zasnivano je na urbocentričnim kriterijumima: broj stanovnika/korisnika, zaposlenost, sektor zaposlenja (poljoprivrednici, kao privatni sektor nisu imali bilo kakvu težinu u vred-

novanju zaposlenosti i doprinosa društvenom razvoju). Programi društvene stambene izgradnje bili su isključivo usmjereni na gradska naselja, slično i saobraćajna infrastruktura, organizovanje javnog prevoza itd.

Gustina mreže naselja

Osnovne karakteristike mreže naselja u Republici Crnoj Gori, sagledavaju se kroz više različitih nivoa – prostornoj distribuciji stanovništva (gustini naseljenosti), disperziji različitih sadržaja i aktivnosti na nivou kako pojedinih opština, regiona i čitavog prostora Crne Gore, prirodno-morfološkim karakteristikama prostora, saobraćajnoj povezanosti, iz čega proizlazi i formiranje različitih gravitacionih zona pojedinih centara, kao i intenzitet njihove međuzavisnosti. U Crnoj Gori, prema popisu iz 2003. godine živi 620.145 stanovnika u 1.266 naselja. Izrazito usporen proces ukрупnjavanja većeg broja naselja koji karakteriše područje Crne Gore, nepovoljan je, posebno sa stanovišta razvoja ekonomskih aktivnosti, razvoja društvenih djelatnosti i opremanja prostora. Osnovno obilježje mreže naselja u Crnoj Gori, u pogledu veličine, je izrazita usitnjenost, sa velikim brojem malih naselja. Koliko su naselja u Crnoj Gori mala, govori i podatak da su prema posljednjem popisu, čak 174 naselja imala ispod 20 stanovnika, a 89 naselja do 10 stanovnika, dok se među njima 28 naselja potpuno ugasilo. Okosnicu mreže naselja čine ona koja su imala ispod 500 stanovnika sa učešćem preko 85% u ukupnom broju naselja. Pretežno agrarna populacija u ovim naseljima, koja su prosječne veličine oko 200 stanovnika, za dvije posljednje decenije bilježi trend smanjenja, za razliku od većih naselja koja u prosjeku stagniraju ili se povećavaju. Ova promjena jasno pokazuje da je pravac migracija seoskog stanovništva iz najmanjih naselja, tj. iz planinskih krajeva u veća naselja u nižim predjelima, dolinama, odnosno, ka urbanim

naseljima. Po popisu iz 1991, 15 sela je bilo bez stalnih stanovnika. Po popisu iz 2003, bez stalnih stanovnika je ostalo još 20 sela (u opštini – Bar 4, Budva – 5, Danilovgrad – 1, Kotor – 2, Nikšić – 1, Pljevlja – 3, Cetinje – 4 sela), ali je 11 seoskih naselja, koja su 1991. god. bila ispražnjena u popisu od 2003, imalo stalno stanovništvo. Interesantno je kretanje u Boki Kotorskoj – Kotoru.¹² Usporedni podaci koje je u istraživanju koristio prof. dr Milenko Pasinović, ukazuju na značajne demografske promjene u opštini između dva posljednja popisa. Da li je uzrok upliv stranog kapitala i kupoprodaja nekretnina, tek Kotorana je sve manje, a domaćinstava znatno više. Kako je konstatovao, najdrastičniji odliv stanovnika u periodu od popisa iz 2003. i onog iz 2011. bio je u brdskim djelovima opštine i starijim urbanim jezgrima Kotora i Perasta. Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Crnoj Gori 2011. ostaće po mnogo čemu indikativan u opštini Kotor. Najprije što je na njenom području zabilježeno četiri odsto manje stanovnika u odnosu na 2003. Opštinu je tad naseljavalo 23.541 stanovnika, a 2011 – 22.601. Broj domaćinstava se povećao za četiri odsto ili 321 domaćinstvo. Tako je njihov ukupan broj na teritoriji opštine 2011. iznosio 7.649. I broj stanova se povećao za 33 odsto u odnosu na popis 2003, tako da sada iznosi 13.594 ili po domaćinstvu 1,77 stanova. Na teritoriji opštine Kotor postoji 56 naselja. U posljednjem popisu, njih sedam, Bunovići, Gornji Morinj, Gornji Stoliv, Zvečava, Koložunj, Ukropci i Čavori, ostali su bez posljednjih stanovnika. Njima su se ranije pridružila takođe brdska naselja: Veliki Zalazi, Mali Zalazi, Pištet. U ovim je naseljima na prvom poslijeratnom popisu iz 1948. živjelo 888 stanovnika ili 6,28 odsto Kotorana. Interesantan je i podatak da gradsko urbano stanovništvo u opštini čini 12.583 stanovnika (55,67 odsto), dok je prosjek u Crnoj Gori 63,23

¹² Prostorni plan Crne Gore do 2020, Ministarstvo za ekonomski razvoj, Podgorica 2008, 43–48.

odsto. Grad Kotor imao je i 974 stanovnika ili 28 odsto manje nego na prethodnom popisu 2003. Slično je i s Perastom, koji je 2011. brojao 274 stanovnika ili 25,54 odsto manje u odnosu na 2003. Oba grada su 1971. imala najviše stanovnika u periodu od Drugog svjetskog rata, Kotor 1.433, a Perast 637¹³. Dobrota sa 8.291 stanovnikom je najbrojnije naselje u opštini. U njoj živi više od trećine stanovnika, 36,36 odsto. U odnosu na popis iz 1948, kada je imala 906 stanovnika, to je povećanje za 9,15 puta. U priobalnim naseljima kotorske opštine živi 17.960 stanovnika ili 79,46 odsto njenog stanovništva.

Naselja od 500–1.000 stanovnika u Crnoj Gori su zastupljena u znatno manjem broju, a imaju tendenciju daljeg smanjenja broja sa transformacijom u pravcu većih naselja (1.000–2.000 st). Prve dvije kategorije su tipične kao seoska naselja i obuhvataju preko 96% naselja, u kojima je došlo do drastičnog pada populacije, što svjedoči o snažnim procesima deagrarizacije i masovnog napuštanja sela. Kategorije naselja od 1.000–2.000 obuhvataju i kategorije suburbanih naselja, a u svakom slučaju obuhvataju centre najmanjih opština (Šavnik, Plužine, Plav),

¹³ Perast leži u podnožju brda Sveti Ilija (873 m), nasuprot tjesnacu Verige u Boki kotorskoj. Ime je dobio po ilirskom plemenu Pirusta, a praiistorijski ostaci pronađeni u pećini Špila iznad Perasta svjedoče o veoma ranom naseljavanju ove oblasti. Od najranijih dana Perast je bio okrenut moru i pomorstvu. Već 1336. godine Perast je imao brodogradilište koje je radilo do 1813. godine. Status opštine dobio je 1580. godine i zadržao ga sve do 1950. Ipak, svoj najveći procvat Perast doživljava u XVII i XVIII vijeku, kada svjetskim morima plovi stotinak peraških lađa. Svoj procvat Perast duguje pomorstvu, a upravo to je razlog što najmonumentalnije peraške građevine potiču iz ovog perioda. Plan grada je sasvim jednostavan. Jedna dugačka ulica vodi kroz grad duž obale, a od nje stepeništa vode u više dijelove. U centru grada nalazi se trg (Pjaca) kojim dominira crkva Sv. Nikole sa svojim impresivnim zvonikom visokim 55 metara. Prvobitno započeta trobrodna crkva nikada nije završena, zbog nedostatka novca.

kao i još desetak drugih naselja. Ova kategorija pokazuje tendenciju povećanja broja i populacije. Ostale kategorije tipično urbanih naselja, obuhvataju znatnu populaciju, ali ukazuju i na vrlo krupne transformacije. Kategorija naselja od 5.000–10.000 stanovnika koja predstavljaju centre opština sa mješovitom privrednom strukturom, obuhvataju relativno malu populaciju (oko 5% ukupne populacije). Najveće promjene u populaciji naselja zabilježene su u dvije kategorije najvećih urbanih centara, Podgorici i Nikšiću sa oko $\frac{1}{4}$ ukupne populacije, i sa tendencijom rasta na $\frac{1}{2}$. Mreža gradova veličine preko 10.000 stanovnika nije dovoljno razvijena, što je ograničavajući faktor aktiviranja i integrisanosti ukupnog prostora Crne Gore.

Mreža naselja u Sjevernom i Središnjem regionu je znatno razređenija, sa manjim naseljima, a ponegdje i potpuno iseljenim i napuštenim. Osnovna karakteristika mreže centara na području Crne Gore je usitnjenost i poliformnost urbanih centara, jer sem Podgorice i Nikšića, koji figuriraju kao primarni, odnosno, regionalni centri, gdje je postignuta veća koncentracija populacije, uglavnom dominiraju srednje mali centri (ukupno 10), veličine 10–20 hiljada stanovnika, a u mreži centara zastupljeno je još 8 manjih centara veličine 5–10 hiljada (3) i 1–5 hiljada stanovnika.

S obzirom na površine tri regije cjeline Crne Gore, u pogledu gustine centara i gradova, najpovoljnije je stanje u primorskoj regiji. U središnjoj regiji nalaze se najveći gradovi, dok se na sjevernoj nalaze centri sa karakteristikama da teško mogu biti pokretači transformacije okolnog prostora. Značaj centara prema veličini i značaju koji ima u razvoju mreže naselja je heterogen. Na djelimično oformljenu i polarizovanu mrežu centara sa izraženom regionalnom specijalizacijom nekih djelatnosti u pojedinim centrima uticalo je više faktora: različiti i neravnomjerno razmješteni prostorni potencijali za razvoj gradova; relativno kratak period u kome se ostvaruje ubrzani razvoj izvjesnog

broja gradova; različite osnove i dinamika razvoja gradova; velika usitnjenost mreže ostalih naselja; disperzije u razvoju naselja na različitim područjima, itd. Interesantno je da se centri ispoljavaju kao polovi rasta ili razvoja koji podstiču promjene i razvoj u okolnim naseljima.

U središnjoj regiji Crne Gore nalaze se centri koji čine okosnicu razvoja naselja Crne Gore. Podgorica i Nikšić, a zatim i Cetinje i Danilovgrad, koncentracijom stanovništva, razvijenom strukturom djelatnosti i mogućnošću pružanja usluga, čine centre koji ostvaruju veze sa drugim centrima i utiču na razvoj naselja druga dva područja. Lokaliteti na kojima se nalaze ovi centri pružaju povoljne mogućnosti za razvoj, izgradnju objekata infrastrukture i suprastrukture.¹⁴

U primorskoj regiji, turistički centri, svojom uslugom su dostigli širok domet u domenu tercijarnih djelatnosti u cjelini. Pored turističke, ovi centri imaju i razvijene djelatnosti u oblasti saobraćaja, industrije, zdravstva i trgovine (Bar, Kotor, Herceg Novi). Takođe, imaju povoljan saobraćajni položaj i specifičnošću svog položaja i funkcija stalna su imigraciona područja. Ono što im je zajednička karakteristika i ograničenje je da ne raspolazu dovoljnim mogućnostima za prostorno širenje. Centri sa najnižim nivoom razvoja nalaze se u sjevernoj, planinskoj regiji Crne Gore. Među 12 centara ove regije, izdvajaju se tri veća od 10.000 stanovnika i sa značajnijom ulogom u razvoju mreže naselja (Pljevlja, Bijelo Polje, Berane).¹⁵ Ovi centri imaju razvi-

¹⁴ Prostorni plan Crne Gore do 2020, Ministarstvo za ekonomski razvoj, Podgorica 2008, 53–58.

¹⁵ Siromaštvo i nerazvijenost, sinonim su za resursima najbogatiju regiju Crne Gore. Danas imamo masovno iseljavanje iz te regije, a tačan podatak koliko ljudi je napustilo ognjišta se ne zna. Kada se analizira popis iz 1991. i 2011. godine, za dvije decenije manje je oko 40.000 stanovnika u opštinama na sjeveru Crne Gore ili tačnije 40.755 građana. Od 2011. egzodus je nastavljen, kako prema gradovima u centralnoj i južnoj regiji, tako i prema inostran-

jenu strukturu djelatnosti, orijentisanu ka proizvodnoj osnovi i pružanju usluga usitnjenim i rijetko nastanjenim naseljima planinskog područja. S obzirom da se ovi centri nalaze u kotlinama i u blizini važnijih saobraćajnica, to im omogućava osnovu za dalje ostvarivanje ekonomskih i neekonomskih veza sa širim okruženjem. Mala koncentracija stanovništva, nedovoljna aktiviranost prostornih potencijala, za neke centre i nepovoljan saobraćajni položaj, ne pružaju osnovu da se svi mali centri Sjeverne regije razviju kao značajniji razvojni centri, sa mogućnošću transformacije okolnih naselja. Uvažavajući tu činjenicu, kao i evidentno zaostajanje Sjeverne regije u odnosu na ostale dvije, Vlada Crne Gore je povećala ulaganja, a to se posebno odnosi na saobraćajnu infrastrukturu, sa kapitalnim projektom izgradnje autoputa Bar – Boljare, kao i kroz izgradnju regionalnih i lokalnih saobraćajnica. Na taj način se preko 70 odsto kapitalnog budžeta države opredjeljuje za sjever. Takođe, značajne su investicije i u oblasti obrazovanja kroz bolju dostupnost i kvalitet obrazovnih institucija; u oblasti zdravstvene zaštite, kulture i sporta, gdje imamo značajne investicije u infrastrukturne objekte u tim oblastima.

Gustina mreže naselja u tri regije Crne Gore veoma je neujednačena i u zavisnosti je od gustine naseljenosti – najgušća mreža naselja je u primorskom dijelu sa prosječno 15 naselja na 100 km² (Budva – 27 i Tivat – 26). Najrjeđa mreža je u sjevernom dijelu sa prosječno 7.8 naselja na 100 km, a naročito rijetka u opštinama Mojkovac, Plav i Šavnik. Opštine središnje regije imaju gustinu mreže u prosjeku oko 8.8 naselja na 100 km. S obzirom na to da je u prosjeku gusta mreža naselja na čitavoj teritoriji (9.1 naselje/100 km²), mala je prosječna udaljenost susjednih naselja. Razlozi za to leže i u činjenici da je u unutrašnjem, planinskom području, pretežno zastupljena ekstenzivna

stvu, pa se pretpostavlja da je taj broj povećan i na 50.000 građana. To u praksi znači da se sa sjevera iselio cijeli jedan grad veličine Bijelog Polja

poljoprivreda. Industrijalizacija se odvijala u manjem broju centara i imala je efekte na porast gustine naseljenosti i srastanje naselja samo u okolini Podgorice, Nikšića i Danilovgrada. Sjeverna regija ima usitnjenu, rjeđu, neravnomjerno razmještenu mrežu naselja sa depopulacijom broja stanovnika, u kojoj su se razvila dva grada sa preko 20.000 stanovnika – Pljevlja i Bijelo Polje. Proces ukрупnjavanja razvoja manjeg broja naselja u poslijeratnom periodu odvijao se sporo. Za središnje područje karakteristična je izrazitija polarizacija u mreži naselja. Veća koncentracija stanovništva je u Podgorici i Nikšiću, dok je najveći broj naselja ovog područja sa malim brojem stanovnika, karakteristikama depopulacije u periferiji, ali sa prosječnim slabim porastom stanovništva. Mrežu naselja u primorskom području karakteriše velika usitnjenost. Primorska naselja su i brojčano veća i u mreži naselja gušće naseljena. Ona su u znatnoj mjeri uključena u konurbacijske sisteme, koji su se tokom vremena formirali u Bokotorskom zalivu i na potezu od Budve do Ulcinja. Najveći priliv stanovništva prihvatili su gradovi Budva, Bar i Herceg Novi, dok se depopulacija stanovništva vezuje za Ulcinj i Kotor. Specijalizovanost privrede na ovim područjima i atraktivnost ovog dijela Crne Gore, uticala je na relativno veliku gustinu naseljenosti, izgrađenost prostora i najintenzivniji dugogodišnji porast stanovništva.

Osnovni problem ostao je u karakteru urbanizacije, koji je u regionalnom smislu bio u velikoj disproporciji. Sjever je ostao niže urbanizovan i na nižem nivou kvaliteta, centar – urbanizovan, ali sa naslijeđenim i novostvorenim problemima urbanog razvoja i jug sa relativno zadovoljavajućim nivoom i karakterom urbanizovanosti. Izražena metropolizacija – migracija stanovništva ka Glavnom gradu, bila je intenzivna u prethodnom periodu, a taj trend traje i danas. Regionalni razvojni pristup – disperzija privredne strukture – bio bi najbolji model ekonomsko-ekološke održivosti i unapređenja životnog prostora Podgorice,

kako u okviru područja dvije gradske opštine – Golubovci i Tuzi (samostalna opština), tako i na širem prostoru, naročito u područjima gdje za to postoje resursi (energetski, poljoprivredni, turistički, namjensko-industrijski i sl).¹⁶

Razvoj naselja i tokovi urbanizacije u periodu posljednjih pet decenija pokazuju izrazitu dinamiku i strukturne promjene u razvoju i uslovima života i rada. U tom smislu, dogodile su se snažne promjene u razmještanju populacije i strukturnim karakteristikama koje su izazvale transformisanje obodnih i prigradskih ruralnih u suburbana i urbana naselja, pretežno uz najveće gradove, kao posljedica gravitacije velikih centara. Sa druge strane, evidentno je napuštanje malih naselja u širim prostorima planinskih i brdskih područja, kao posljedica niskog stepena centralizacije pojedinih centara, nerazvijenosti servisa i usluga, gotovo nikakvih uslova za zapošljavanje izvan sektora poljoprivrede, itd., ali i starenje najmanjih naselja. Jedan od bitnih faktora redistribucije i koncentracije stanovništva predstavljale su i osovine razvoja formirane izgradnjom i modernizacijom magistralnih i regionalnih puteva. Kretanje i razmještaj stanovništva u proteklom dvadesetogodišnjem periodu, po karakterističnim regionima Crne Gore, ukazuje na proces pražnjenja Sjeverne i nasuprot tome, povećanja koncentracije stanovništva u djelovima Središnje i djelovima Primorske regije.¹⁷

¹⁶ Prostorni plan Crne Gore do 2020, Ministarstvo za ekonomski razvoj, Podgorica 2008, 83–88.

¹⁷ Ostvaren nivo unutrašnje integrisanosti prostora je osnovni uzrok neravnomjernog razvoja, kako u strukturi privrede, tako i u nivou integrisanosti strukture organizacije i korišćenja prostora, u dijelu uspostavljanja i funkcionisanja društveno-ekonomskog razvoja pojedinih regija. Planirani nivo razvoja sistema saobraćaja, čija je prvenstvena uloga da obezbijedi preduslove za ravnomjerniji prostorni razvoj kroz bolje međunarodno, regionalno, međuopštinsko i lokalno povezivanje – nije ostvaren. Problemi nastali izostankom realizacije aktuelnog Plana prvenstveno u dijelu drumskog (Cetinje

Iako je dosadašnja analiza pokazala mnoštvo ograničavajućih faktora i negativnih tendencija u domenu razvoja mreže naselja i sadržaja, sa druge strane, otvara se niz mogućnosti koje bi mogle da uravnoteže i obezbijede ravnomjerniji budući razvoj cjelokupne mreže naselja, kako na nivou pojedinih opština, regiona, tako i na nivou čitavog prostora Crne Gore.

- Povoljan geografski položaj i otvorenost ka susjedima, predstavlja potencijal za različite vidove umrežavanja gradova i regija sa susjednim državama po principu isticanja komparativnih prednosti ukupnog prostora Crne Gore.

– Nikšić i drugih) i željezničkog, a u manjoj mjeri i pomorskog saobraćaja, djelimično su ublaženi modernizacijom pojedinih dionica magistralnog puta Budva – Podgorica, Kolašin – Bijelo Polje, izgradnjom tunela Sozina i priključaka na postojeće magistralne puteve. Planom zacrtana policentričnost sistema razvoja urbanih i ruralnih područja, ne ostvaruje se u potpunosti, što se manifestuje kroz neusklađenost razvoja urbanih centara i ruralnih oblasti. Tendencija je da se većina privrednih aktivnosti i stanovništva koncentriše u gradovima, dok se privreda ruralnih oblasti ne širi, a zaostaje i razvoj subopštinskih centara. Subregionalna međuopštinska saradnja, koja u početnoj etapi može omogućiti brži razvoj mnogih područja koja se suočavaju sa zajedničkim problemima i ograničenjima, a potencijalno imaju i zajedničke interese, nije uspostavljena, što se odnosi i na uspostavljanje prekogranične saradnje. Funkcionalna integrisanost privrede nije zadovoljavajuća. Turizam i poljoprivreda koji mogu proizvesti višestruke efekte, nijesu odgovarajuće povezani. Razvoj društvene infrastrukture je orijentisan na zadovoljavanje lokalnih potreba, a međuopštinske institucije veoma su rijetke. U oblasti saobraćaja nema potrebne saradnje, pa je formiranje integrisanog sistema još daleko. Osnovna pitanja unapređenja funkcionalne integrisanosti prostora Crne Gore su: prevazilaženje relativne izolovanosti Pljevalja; ojačavanje interne povezanosti široke oblasti Durmitora i njenih veza sa razvijenim centrima; obezbjeđivanje boljih veza Gornjeg Polimlja sa Središnjim regionom, te međusobnih veza Pljevalja, Bijelog Polja i Berana, kao i veza između Bokokotorskog zaliva, Nikšića i Cetinja.

- Bogatstvo prirodnih resursa, a samim tim i podizanje nivoa razvijenosti mreže centara po principu isticanja komparativnih prednosti svakog područja i njihovo složeno umrežavanje (turiističke regije – privredni centri – trgovački centri...)

- Oformljene osovine i polovi razvoja predstavljaju potencijal za čvršće međusobno umrežavanje naselja, ali i input za formiranje novih. To, neminovno, podrazumijeva zaokruživanje putne mreže, koja bi omogućila adekvatno povezivanje naselja kako u okviru pojedinih opština tako i samih opština sa susjednim regionima, a time i veću komunikativnost prostora čitave Crne Gore čime bi se omogućilo jačanje sekundarnih naseljskih centara duž magistralnih pravaca i podizanje njihove ponude sadržaja¹⁸.

- Intenzivan turistički razvoj Crnogorskog primorja pruža osnov za proširenje turističke aktivnosti na središnje i planinske

¹⁸ Razvojne zone su područja međusobno povezanih gradova i naselja u kojima su razvojne aktivnosti locirane na način da su međusobno komplementarne, tako da naselja koja su uključena jačaju svoju ulogu u ukupnom urbanom sistemu i sistemu veza između urbanih i ruralnih područja. U Crnoj Gori to su sljedeće oblasti:

- Boka Kotorska
- Budvansko-petrovačko primorje
- Barsko-ulcinjsko primorje
- Zetsko-bjelopavlička zona
- Cetinjska zona
- Područje Skadarskog jezera
- Nikšićka zona
- Gornje i srednje Potarje
- Polimska zona
- Pivska zona
- Područje Durmitora
- Pljevaljska zona
- Rožajska zona

dijelove Crne Gore, čime bi se zaokružila cjelovitost i vremenski i prostorni kontinuitet turističke ponude na nivou kako pojedinih regiona, tako i čitavog prostora Crne Gore;

- Mogućnost intenzivnijeg razvoja postojećih i novih specijalizovanih centara, u smislu proširenja kvaliteta i raznovrsnosti ponude sadržaja i formiranja novih gravitacionih zona koje bi omogućile izvjesno pregrupisanje u mreži naselja i sadržaja.

- Privredno jačanje Podgorice, Bara, Nikšića i drugih urbanih centara treba da podstakne razvoj tercijarnog i kvartarnog sektora, razvoj adekvatne lepeze društvene infrastrukture, bolje opremanje (saobraćajno, infrastrukturno, informaciono, itd.) naselja i regiona;

- Povećanje prometa roba i putnika duž magistralnih saobraćajnica i postepeno intenziviranje unutrašnje mreže regionalnih i lokalnih puteva, stvara uslove za intenzivniji razvoj sadržaja tercijarnih djelatnosti, prije svega tranzitnog turizma i pratećih funkcija trgovine, usluga, zanatstva, formiranje značajnih punktova – saobraćajnih terminala, itd;¹⁹

¹⁹ Razvojni koridori definišu područja duž kojih su koncentrisane osnovne razvojne aktivnosti. Ovi koridori su odgovarajući instrument za koncentrisanje saobraćajnih linija i za stvaranje uslova za ekonomski razvoj. Ovim pristupom, sredstva mogu da se primijene efektivnije. Važni ekonomski centri su mnogo više integrisani, što takođe može da promoviše funkcionalnu specijalizaciju. Lokacije razvojnih koridora su definisane geografskim strukturama, kao i potrebom da se sačuvaju područja između, i po mogućnosti u što većoj veličini za namjene zaštite prirode, razvoja turizma i poljoprivrede. Definisane razvojnih koridora ne implicira da će područja biti izostavljena za dalje razvojne napore; ovaj koncept podržava pristup prostorne integracije Crne Gore. Definisani su sljedeći razvojni koridori:

1. Bar – Podgorica – Mateševo – Andrijevića – Berane – Boljari;
2. Risan – Grahovo – Nikšić – Šavnik – Žabljak – Pljevlja;
3. Ulcinj – Bar – Budva – Boka Kotorska;
4. Tuzi – Podgorica – Danilovgrad – Nikšić – Plužine;

- Postojeći fond infrastrukturnih sistema i kapaciteta i kvalitet objekata ekonomskih i neekonomskih djelatnosti, predstavlja značajnu osnovu za ubrzan razvoj prioritetnih ekonomskih grana;

- Specijalizovanost pojedinih centara inicira razvoj i adekvatnih vidova društvene infrastrukture: specijalizovanih škola, zdravstvenih objekata, naučnih centara, kulturnih institucija, itd;

- Bogatstvo kulturno-istorijskih spomenika na području Crne Gore takođe je poželjno integrisati sa funkcijama sadržaja kulture, nauke, turizma, sa posebnim naglaskom na marketinškom pristupu afirmaciji ovakvih objekata i prostora izvan granice Crne Gore.

- S obzirom na raspoložive kapacitete prostora, razvoju sporta i rekreacije sve više treba prilaziti kroz njihovu komercijalnu funkciju, pri čemu je jedan od načina komercijalizacije fonda organizovanje sportskih priredbi na profitnoj osnovi;

- Umrežavanje Nacionalnih parkova: Lovćen, Skadarsko jezero, Biogradska gora, Prokletije tok rijeke Tare, predstavljaju značajan potencijal prije svega za razvoj turizma, ali i aktivnosti vezanih za kulturne, obrazovne, i sl. sadržaje;

Naselja i urbanizacija

Vizija ekonomskog razvoja, zasnovana je na potrebi da se ubrza ekonomski rast i finalizuje proces tranzicije u pravcu tržišne ekonomije (uz podsticanje inovacija i produktivnosti, jačanje preduzetništva, sprečavanje odlaska u inostranstvo kvalitetnog kadra sa dobrim izgledima za budućnost), ali, u isto vrijeme, vodeći računa o ispunjavanju zahtjeva održivosti kroz integraciju politike o životnoj sredini i ekonomske politike i kroz

5. Rožaje – Berane – Bijelo Polje – Pljevlja;

6. Mateševo – Kolašin – Boan – Šavnik;

7. Budva – Cetinje – Nikšić;

ublažavanje efekata ekonomskog rasta na životnu sredinu; Ono što je bila osnovna karakteristika dosadašnjih migracija je i ta da je stanovništvo Crne Gore migriralo iz saobraćajno izolovanih prostora u one koji su dobijali tranzitni karakter. Period 70-tih godina XX vijeka je obilježio izrazit karakter industrijalizacije, razmještaj i nivo ovih sadržaja bili su i glavni faktor zapošljavanja, nivoa razvoja i promjena u procesu urbanizacije u svim područjima Crne Gore, što u današnjim uslovima svakako nije slučaj, kada većina industrijskih kapaciteta praktično nije u funkciji. U tom smislu, najsnažniji faktor koji je uticao na sam proces urbanizacije bio je proces industrijalizacije, a danas je to, prije svega, turistička privreda i razvoj tercijarnih djelatnosti. Razvoj ekonomskih aktivnosti obilježen je nejednakim intenzitetom i strukturom, a takva diferenciranost imala je za posljedicu formiranje tri različite privredne regije – Sjevernu koju karakterišu sva obilježja nerazvijenog područja (proizvodnja je vezana za eksploataciju šumskog fonda i poljoprivrede, eksploataciju sirovina); središnje područje je najrazvijenije, sa koncentracijom nekada najvažnijih industrijskih kompleksa – energetskih, metalurških, metaloprerađivačkih i elektroindustrijskih, ali i sa najrazvijenijim nivoom društvene infrastrukture; Primorska regija je prvenstveno orijentisana na turističku i u manjoj mjeri pomorsku privredu. U posljednje vrijeme, primjetna je veća aktiviranost područja Crne Gore u smislu koncentracije tercijarnih sadržaja (trend koji je zahvatio čitavu primorsku oblast), naročito uz glavne saobraćajne pravce (osovina Podgorica – Nikšić) i u okviru centara opštine (Pljevlja i Rožaje). U tom smislu, primjetna je disproporcija razvoja ovih funkcija sa jedne strane, a sa druge, stagnacija ekonomskih djelatnosti, naročito industrijske proizvodnje.²⁰

Kako je turizam u Crnoj Gori postao jedna od vodećih ekonomskih grana, očekuje se da će ova i njene prateće djelatnosti

²⁰ R. Bakić, M. Doderović, D. Mijanović, 2009; 139–149.

biti značajni pokretači sveukupnog razvoja Crne Gore. Pored crnogorskog primorja u kome se nalazi oko 95% raspoloživih kapaciteta, tu je nekoliko već afirmisanih lokaliteta u unutrašnjosti, prije svega Žabljak (kao dijelom afirmisano turističko područje), Skadarsko jezero, a zatim Kolašin, Rožaje i Plav, koji posjeduju kvalitetne, ali u ovom trenutku nedovoljno razvijene i iskorišćene potencijale (svega oko 3% kapaciteta). Koeficijent turističke funkcionalnosti veći je nego u turistički najrazvijenijim zemljama Evrope, što bi trebalo da je jedan od pokazatelja koji naglašava turističku razvojnu orijentaciju i izrazit turistički potencijal i karakter Crne Gore.

Što se tiče razvoja društvenih djelatnosti, s obzirom na to da igra bitnu ulogu u privlačenju stanovništva, nije dostignut zadovoljavajući stepen razvoja. Najveću koncentraciju društvenih servisa višeg nivoa imaju najveći centri, prije svega Podgorica, a zatim Nikšić, Bar, Cetinje, Bijelo Polje, Pljevlja i Berane. Manja koncentracija ovih djelatnosti je u ostalim centrima gdje je uglavnom, zastupljen nivo osnovne društvene infrastrukture, ali nezadovoljavajućeg kvaliteta, raznovrsnosti i kapaciteta, što produbljuje razlike u nivou regionalnog razvoja Crne Gore.²¹

U centralizovanom, hijerarhijski i subordinirano organizovanom društvenom i političkom sistemu, unikatne, nestandardne ustanove locirane su u većim gradovima, po pravilu, administrativnim i upravnim centrima, i nezamislivo je da one budu locirane u manjim gradovima ili seoskim naseljima, što je direktno povezano sa načinom finansiranja ovih aktivnosti. Drugačija praksa je na primjer, u SAD, gdje se veliki broj stacionarnih ustanova, kao što su (elitni) koledži i univerziteti nalaze u naseljima za čije ime se zna samo po tom koledžu ili univerzitetu. Mnoge elitne ustanove stacionarnog tipa (koledži, univerziteti, sanatorijumi, bolnice, naučni i istraživački centri itd), nalaze se u manjim naseljima u blizini velikih gradova, saobračajno dobro

²¹ R. Bakić, M. Doderović, D. Mijanović, 2009; 139–149.

povezani, sa znatno povoljnijim prostornim, ekološkim i ekonomskim uslovima.

Komunalna uređenost prostora na području se vidno razlikuje, počev od Podgorice – državnog centra, do gradova u središnjem dijelu Crne Gore i primorskim gradovima, (odnosi se na gradska jezgra i neka nova naselja), gdje su u većoj mjeri razvijeni sistemi i vidovi uređenosti prostora. Seoska područja (izuzev mjesnih centara) imaju niži stepen opremljenosti. U primorskom i središnjem regionu nivo uređenosti je na višem nivou. Dok sjever Crne Gore ima niži nivo uređenosti.

Urbanizacijom određenih dijelova grada, u odnosu na prostorno-funkcionalnu različitost, vrijednost zemljišta se shodno očekivane namjene i tražnje povećava i utiče na tržište zemljišta. Kapitalni dobici nastaju kod promjene namjene zemljišta. Investicije u urbanu infrastrukturu utiču na stvaranje porasta agregirane vrijednosti zemljišta u gradovima. Društveno-ekonomski razvoj dovodi do rasta potreba razvoja i tražnje građevinskog zemljišta. Stopa povećanja varira u zavisnosti od obima pretvaranja poljoprivrednog u građevinsko zemljište. Dinamičan privredni i urbani rast ogleda se preko uporednog kretanja cijene zemljišta, cijena potrošača i kretanje dohotka na jednog stanovnika. Cijene zemljišta formiraju se pod uticajem brojnih faktora, među kojima su najvažniji: promjene u urbanoj ekonomiji, porast životnog standarda, makroekonomski faktori kao što su ekonomski razvoj zemlje i nusprodukt privrednog razvoja.

Održivi razvoj i mogući model organizacije naselja

U skladu sa principima održivog razvoja, osnov za budući razvoj treba da počiva na zatečenim i prepoznatim trendovima koji utiču na integralan razvoj mreže naselja i centara na području Crne Gore. S obzirom na to da se intenzitet depopulacionih

trendova posljednjih godina intenzivira (iako je još uvijek intenzivan), to predstavlja loš pokazatelj da je neophodno, aktivnom i osmišljenom politikom (zapošljavanja, poboljšanja uslova života i rada u manje razvijenim područjima, aktiviranjem i adekvatnim korišćenjem prirodnih reursa, itd), izvršiti kvalitetnije prestrukturiranje mreže naselja i centara, kako u okviru opština i regiona, tako i na čitavom prostoru Crne Gore. Ovome treba dodati i činjenicu drastično smanjenog intenziteta industrijske proizvodnje koja je bila i glavni pokretač intenzivnih migracija ka glavnim centrima rada. Ovu, u suštini nepovoljnu činjenicu, treba iskoristiti kao priliku da se, adekvatnim prestrukturiranjem kapaciteta i lociranjem novih ekonomskih zona, efikasnim, primjerenih kapaciteta, lokacija, a u skladu sa sveukupnom strategijom razvoja Crne Gore kao ekološke države, pristupi i „održivom“ razmještanju ljudskog (radno aktivnog) potencijala i poboljšanju efikasnosti veza između susjednih područja. Rast i aktivaciju centara u Primorskoj regiji (ekspanzija centara – Budva, Bar, Herceg Novi) koja je i najintenzivniji dugogodišnji trend²², potrebno je kontrolisano usmjeravati da bi se izbjegle

²² Tako npr. povećan interes za izgradnju individualnih stambenih objekata na obali ili na najatraktivnijim lokalitetima u obuhvatu ili blizini nacionalnih parkova, rezultira gradnjom na način koji degradira prostorne kvalitete i mimo osmišljene i kontrolisane urbanizacije. Jeste da to doprinosi razvoju građevinarstva, ali u mnogim sredinama i mikro lokacijama otvara složene komunalne probleme i pojačava njihove negativne ekološke aspekte. Prostorne, urbanističke i komunalne povoljnosti, povećanje turističke tražnje kao i pokrivenost ili nepokrivenost planskom dokumentacijom, uslovili su u pojedinim naseljima intenzivnu gradnju stanova. U primorskoj regiji je u periodu '71/91 stambeni fond povećan za 70%, dok je u Republici u istom periodu porastao za 46% i uglavnom je pratio porast broja stanovnika.²² Primorje kao prostor na kome su na malom prostoru koncentrisane prirodne i stvorene vrijednosti, postao je atraktivan za turiste ali i za stanovništvo, koje migrira ka privredno prosperitetnim i ekspanzivnim područjima. Ovakva situacija dovela je do

negativne posljedice suburbanizacije (rast divljih naselja, neadekvatno korišćenje i opremanje zemljišta, itd, narušavanje ekološke ravnoteže, „eksplozija“ i zagušenje centara, itd. Sa druge strane, jačanje ove, u ovom trenutku, najperspektivnije privredne grane, širi svijest o potrebi integrisanja svih prostornih potencijala za razvoj turističkih aktivnosti u sveobuhvatan sistem, što neminovno podrazumijeva i dekomponovanje postojeće mreže naselja. Porast broja stanovnika i aktivnosti uz glavne putne pravce u dosadašnjim „osovinama“ razvoja, naročito u zonama koje ostvaruju veze sa susjednim regionima i državama, ukazuje na neophodnost ostvarenja veće komunikativnosti prostora Crne Gore. Poboljšanje putne mreže je neophodan uslov za nova adekvatna relacijska povezivanja i transformaciju mreže naselja u pravcu integracije onih područja koja prirodno ili funkcionalno međusobno korespondiraju. Ovo se naročito odnosi na naselja u pograničnim zonama Crne Gore. Afirmisanje Crne Gore kao ekološke države, otvara uslove za transregionalno i međudržavno povezivanje gradova i regija Crne Gore u smislu isticanja

intenziviranja gradnje svih vrsta objekata, a prije svega stambenih i turističkih na nekada rijetko nastanjenom i izgrađenom prostoru obale ili njenog neposrednog zaleđa. Bez obzira da li su objekti podignuti planski ili neplanski, može se govoriti o ekspanziji građenja na pojedinim atraktivnim lokacijama što nije popraćeno odgovarajućim planskim mjerama. Na samoj obali postoje i loše i dobri primjeri građenja stanova za odmor i rekreaciju, mada nisu u potpunosti tipični. Dosta dobar primjer je opština Herceg Novi (prije svega sam grad), gdje je najveći broj ovih stanova u višespratnim zgradama (neke i sa previše spratova za jedan mediteraski gradić) i u porodičnim zgradama, dok je opština Bar relativno loš primjer, jer je dominantan oblik izgradnje vikend kuća, u kojima su i stanovi za odmor i rekreaciju. Kod ovog primjera karakteristična su naselja Sutomore, Dobra Voda, Pečurice i njihova okolina. U ovim slučajevima su nepovratno upropaštene neke od najljepših uvala i plaža, pri čemu su uglavnom izgubili svi: država, lokalna zajednica, a i sami vlasnici stanova, jer se najčešće objekti neracionalno koriste.

komparativnih prednosti u odnosu na susjedne regione i države. Ovakvo povezivanje podrazumijeva razvoj informatičkih, saobraćajnih i drugih sistema kao osnov ili neophodan uslov za prevazilaženje prostorne odijeljenosti regija.²³

Policentrični model prostrane organizacije zasnovan je na mreži naselja, koja se sastoji od gradova različitog nivoa centraliteta i naselja koja im gravitiraju. Osnivanje stvarnog policentričnog modela prostorne organizacije odražava se u afirmaciji naselja srednje i male veličine sa funkcijama u skladu sa nivoom centraliteta, a naročito u slučajevima manje gustine naseljenosti, sa velikim rastojanjima između naselja i u područjima van glavnih koridora razvoja saobraćajnica. Ovaj oblik prostorne strukture je najpogodniji za ublažavanje teritorijalnih nejednakosti u društveno-ekonomskom razvoju, aktiviranje lokalnih prirodnih resursa i smanjenje migracionih tokova.

Ravnomjerniji prostorni razvoj podrazumijeva uspostavljanje minimalnih (garantovanih) standarda kvaliteta življenja. Skrećemo pažnju, da u neravnomjerno razvijenom ekonomskom i socijalnom prostoru, sa velikim razlikama u kvalitetu življenja građana, minimalni (garantovani) standardi mogu biti dvosjekli mač. S jedne strane, efektivno uspostavljanje ovakvih standarda samo u jednoj ili manjem broju prostornih/teritorijalnih cjelina (grad, regija), može podstaći migraciju iz ostalih manje razvijenih i slabije opremljenih područja u zone sa boljim performansama kvaliteta življenja. Brojni su primjeri koji ilustruju takva iskustva. Grad Njujork je sedamdesetih godina XX vijeka ušao u ogromnu fiskalnu krizu zbog ekstenzivnih socijalnih programa koji su iziskivali visoke poreze, a to je opet dovelo do odsegljavanja imućnijih građana. Drugi primjer su velike migracije iz Istočne Evrope u Skandinaviju i druge razvijene evropske države sa obimnim socijalnim programima, koje su donijele brojne probleme u ovim zemljama, izazvale sužavanje nekih socijalnih

²³ R. Bakić, M. Doderović, D. Mijanović, 2009; 129–145.

i kulturnih prava, podstakle animozitet prema imigrantima i ojačale poziciju konzervativnih političkih opcija. Na drugoj strani, odsustvo minimalnih standarda kvaliteta življenja i zadovoljavanja osnovnih socijalnih i kulturnih potreba neće pogadati samo deprivirane i siromašne društvene grupe, nego će umanjiti kvalitet življenja svih građana u naselju/regiji. Naizgled dobitna kombinacija koju centralnom mjestu (u nacionalnoj državi i/ili regiji) donose pogodnosti koje su plod centralizovanog sistema odlučivanja (investicije, javne službe, komunalna i druga infrastruktura, saobraćajnice i dr), pokazuje i drugu stranu. Sile privlačenja ka centru postaju veoma jake, a mehanizmi zaposjedanja prostora raznovrsni (bespravna izgradnja, uzurpacija prostora, špekulacije nekretninama, različite forme poguščavanja odnosno povećanja izgrađenosti, izgradnja na poljoprivredom i šumskom zemljištu, javnim površinama i sl). Nezainteresovanost političke i stručne elite, kao i ostalih uticajnih grupa u centralnom mjestu za razvoj i kvalitet življenja u okruženju nužno proizvodi loše posljedice za samo centralno mjesto²⁴.

Buduća strategija razvoja mreže naselja podrazumijeva nekoliko mogućih modela gdje je potrebno:

1. Naselja međusobno integrisati i kroz koncepte, programe i planove ih tretirati kao jedinstven prostor;

2. Raditi na prožimanju naselja kroz aktiviranje preklapnih zona

3. Zasnovati koncept na „prodorima“ razvojnih trajektorija (po vertikalni) i to:

- a) duž puteva (saobraćaj kao resurs)

- b) u osovini povezivanja pojedinih gradova

Program povezivanja gradova i naselja na ta 3 nivoa, u suštini predstavlja međusobno povezivanje regija (sjeverna, središnja, primorska), po modelu povezivanja naselja istih (ili sličnih) hijerarhijskih nivoa ili značaja u okviru pojedinačnih regiona – princip povezivanja po „vertikali“.

²⁴ R. Bakić, M. Doderović, D. Mijanović, 2009; 139–149.

a) Na nivou Crne Gore moguće je uspostaviti povezivanje po „vertikalama“: Podgorica – Bar – Berane; H. Novi – Nikšić – Pljevlja. Ovakav vid povezivanja podržan je planiranom izgradnjom auto-puta Bar – Beograd (I nivo) i budućom izgradnjom magistralnog puta Boka Kotorska – Nikšić – Šavnik – Žabljak – Pljevlja – Prijepolje (II nivo u hijerarhiji vertikalnog povezivanja).

b) Između opština (centara opština) moguće je uspostaviti veze: Budva – Nikšić – Danilovgrad – Kolašin; Herceg Novi – Žabljak; Ulcinj – Plav.

Prema postojećem modelu razvoja, mreža naselja je, i pored težnje da se ostvari policentričan model razvoja (ali evidentno samo u prostornom smislu), u osnovi strogo hijerarhizovan, a funkcioniše po modelu nodalnog razvoja i to najpre na nivou države kao cjeline, a potom i na nivou regiona gdje je sve: a) jednozačno b) jednodimenzionalno c) jednosmjerno. Ovaj model predstavlja u suštini centralizovan/koncentrisan razvojni model. Osnovna postavka buduće strategije razvoja, podrazumijeva decentralizaciju i dekoncentraciju mreže naselja i centara. Decentralizacija se vrši na tri nivoa: a) nivo države, b) nivo regiona, c) nivo opština.

I model podrazumijeva kompatibilnost i to između prethodno pomenutih nivoa države, regiona i opština, što podrazumijeva međusobne višesmjernе relacije:

- a) između centara regiona – Podgorica, Bar, Nikšić, Bijelo Polje
- b) između centara opštine
 - u okviru regiona – sjeverni: u odnosu na Bijelo Polje kao centar – Berane, Pljevlja, Rožaje, Kolašin; središnji – Nikšić, Cetinje, Danilovgrad; južni – Ulcinj, Budva, Herceg Novi.
 - između regiona „po trakama“ – naselja koja se povezuju trakama: Pljevlja, Žabljak, Šavnik, Nikšić, Herceg Novi; Nikšić, Plužine, Podgorica, Ulcinj; Rožaje, Berane, Kolašin, Danilovgrad, Cetinje, Budva.

- kombinacijom traka i polova, dobijamo nove prostorne odnose u polarizaciji, kao i formiranje novih osovina razvoja, preko kojih je moguće umrežiti prostorno i najudaljenija područja države.

Dekonzentracija po ovom modelu podrazumijeva više „polova“ razvoja (bipolarni, tripolarni, ...). Uspostavljanjem više polova razvoja, usložnjavanjem mreže, rasterećuju se postojeći centri (prije svega, uravnotežuje rast Podgorice i Nikšića) i premošćavaju (uspostavljaju) kontinuiteti prostornog razvoja i distribucije sadržaja na kompletnom prostoru Crne Gore.

II model podrazumijeva disperzivan razvoj čija je osnovna karakteristika komplementarnost. Sistem na isti način funkcionije kroz različite prostorne nivoe, na način da razvoj svakog naselja bude u funkciji cjeline, a dekoncentracija se vrši između naselja. Ovaj model u suštini podrazumijeva više centara u cilju ravnomjernije distribucije aktivnosti i razvoja čitavog područja Crne Gore i smanjenja pritiska na centar – Podgoricu. Za funkcionisanje ovog modela neophodno je uspostavljanje efikasnih međunaseljskih relacija (prije svega, adekvatne putne mreže). Iako koncept prostorne disperzije podržava neka opšta opredjeljenja (opšte dobro, ravnomjeran razvoj itd), činjenica je da je ovakva mreža neracionalna sa stanovišta ulaganja i u inicijalnoj i u fazi eksploatacije, barem kada su u pitanju objekti društvene infrastrukture. Kao odgovor na ovu dilemu nudi se mogućnost komplementarnog opremanja naselja – podjela funkcija između naselja koja se međusobno pomažu u obezbjeđivanju sadržaja i zadovoljenju potreba stanovnika. Ovakav model traži visok nivo upravljanja transformacijom naseljske matrice. Ovakvu disperznu mrežu poželjno je uspostaviti jačanjem polova razvoja kao i jačanjem periferije. Polovi razvoja postaju oni koji su inicirani: jakim saobraćajnim pravcima, bogatstvom prirodnih resursa, turističkim potencijalima itd. Polovi bi mogli da postanu: Kolašin, Mojkovac, Rožaje, Danilovgrad, Šavnik, Žabljak,

Kotor, Tivat, Ulcinj, ali i manja naselja koja imaju strateški položaj (granični prelazi). Jačanjem periferije ublažila bi se polarizacija između regiona. Sjeverni periferni pojas čine opštine: Plav, Rožaje, Bijelo Polje, Pljevlja, Plužine; središnji pojas čine: Žabljak, Kolašin, Danilovgrad, Nikšić, Herceg Novi; jugozapadni pojas čine: Krstac, Velimlje, Grahovo, Risan, Herceg Novi, Tivat, Ulcinj, Veliki Ostros.

III model podrazumijeva disperzivan razvoj mreže sadržaja sa osnovnom karakteristikom stvaranja komparativnih prednosti, u odnosu na svako naselje, centar ili region, čime se stižu uslovi za slojevito međunaseljsko umrežavanje. Ovakav način umrežavanja može, ali i ne mora da počiva samo na zajedničkim prostorno-fizičkim obrascima (naselja ne moraju da budu obavezno susjedna). Umrežavanje može da podrazumijeva i kombinaciju grupisanja mreža, razvoja slojevite mreže ili relacijskog umrežavanja. Ovakav princip umrežavanja u osnovi predstavlja različite faze razvoja centralnih sadržaja, koji podrazumijeva mogućnost kombinovanja u skladu sa razvojnim aktuelnim trendovima. Princip ovakvog umrežavanja podrazumijeva, prije svega, povezivanje na nivou sličnih karakteristika i prednosti svakog pojedinačnog naselja. Isticanje ovih prednosti od izuzetnog je značaja, s obzirom na priličnu izdiferenciranost sadržaja i nivoa funkcionisanja naselja i centara na čitavom prostoru Crne Gore, sa izuzetnim potencijalima za razvoj, prvenstveno turističkih, ali i ekonomskih, saobraćajnih, poslovnih, itd.

Neophodno je definisati različit metodološki pristup procesu planiranja i/ili projektovanja infrastrukturnih mreža (ili dionica) u zavisnosti od njihovog značaja, odnosno, kategorije dionice prema odgovarajućoj funkcionalnoj klasifikaciji. Kada je u pitanju primarna infrastrukturna mreža (ili dionica primarne mreže), ključni uticaj na sva zbivanja ne samo u oblasti infrastrukture nego i u ukupnom razvoju, primarna mreža oblikuje prostorni, ekonomski, društveni razvoj države, regiona ili grada

po pravilu sa pozitivnim uticajima na tim geografskim nivoima ali istovremeno sa veoma ozbiljnim negativnim uticajima na neposredno okruženje. Takvi zahvati, zbog izuzetno visokih investicija, dugotrajnije gradnje, itd kao i velike inercije ovih objekata u prostoru i vremenu pripadaju dugoročnom planiranju sa vremenskim horizontima preko 20 godina. Kod sekundarne infrastrukture mreže (ili dionica) postupak je drugačiji jer unapređenje ponude usluga infrastrukture ima za cilj zadovoljenje postojeće, odnosno, planirane potražnje na zahtijevanom nivou kvaliteta usluge. Ona ima pozitivan uticaj na razvoj neposrednog okruženja dok bi zadovoljenje potražnje višeg geografskog nivoa kroz sekundarnu mrežu (ili dionicu) imalo negativan uticaj na razvoj. Sekundarna infrastrukturna mreža pripada operativnom nivou planiranja sa vremenskim horizontom 5–10 godina.

Turizam i kultura predstavljaju najveći razvojni potencijal prostora Crne Gore, te je potrebno na svim planskim nivoima voditi računa o očuvanju kulturno-prirodnog identiteta. Težište razvoja na ovom planu svakako treba staviti na održivi turizam koji bi bio sinhronizovan sa specifičnim istorijsko-geografskim odrednicama. Međutim, osnovni preduslov koji treba ispuniti kako bi se povećala atraktivnost, dostupnost i kvalitet prostora predstavlja dostizanje evropskih standarda – tehnološke opremljenosti, saobraćajne i infrastrukturne povezanosti i efikasnosti, kvaliteta smještajnih kapaciteta, nivoa usluga i poslovanja, savremenog menadžmenta. Pažnju treba usmjeriti na globalno prepoznatljive sadržaje – nacionalne parkove Durmitor, Lovćen, Biogradsku goru, Prokletije, Skadarsko jezero kao i kulturnu baštinu pod zaštitom UNESCO-a: Durmitor sa kanjonom rijeke Tare i grad Kotor. Naravno, jedan od glavnih razvojnih i integrativnih pravaca predstavlja i jadranska obala, a šansu bi trebalo pružiti i manjim i do sada neaktiviranim područjima, ruralnim i urbanim naseljima koja bi regeneracijom funkcija i uvođenjem

savremene tehničko-tehnološke infrastrukture postala atraktivna za novu globalnu tehno-elitu, koja bi mogla da ih koristi ne samo za turizam, već i za stanovanje. Istovremeno, trebalo bi zaustaviti i regulisati širenje neadekvatnih i substandardnih tipova turizma koji nisu u skladu sa postulatima ekološke i ekonomske održivosti. Poseban potencijal predstavljaju stari primorski gradovi i sela u planinskom i primorskom pojasu, a kao najatraktivnije vidove turizma treba afirmisati ekološki, kongresni, nautički, lovno-ribolovni i zdravstveni turizam. U pogledu prostornog planiranja i razvoja u gradovima i drugim naseljima, potrebno je obezbijediti savremen arhitektonski identitet, koji počinje od postojećeg kvaliteta i karakteristika prostora, tj. građevinskog (kulturnog) nasljeđa, a usklađuje se sa najnovijim tehnološko-arhitektonskim rješenjima. Visinu i veličinu treba prilagoditi postojećim, naslijeđenim objektima. Očuvanje arhitektonskog identiteta ostvaruje se uz planski razvoj i obnavljanje naselja, putem očuvanja površina. Treba koristiti savremena tehnološka rješenja i projektantska tumačenja kao prepoznatljivo građevinsko nasljeđe.²⁵

Veoma važnu ulogu u jačanju regionalne prepoznatljivosti sve više dobija kultura, koja se, iako posljednjih godina zanemarena na našim prostorima, mora prepoznati kao značajan inicijator transregionalnog umrežavanja. Jedan od predloga predstavljalo bi aktiviranje zapostavljenih centara – objekata kulture kroz vid popularnih međunarodnih radionica koje bi imale temu vezanu za aktivaciju pojedinih sadržaja i prostora. Naravno, prije i za vrijeme ovakvih manifestacija potrebno je jačati i razvijati baze podataka i širiti mreže komunikacija (vid tehnološko-informacione infrastrukture) čime bi rad učesnika bio znatno olakšan.

²⁵ Kod razvoja turističkih objekata u naseljima odgovarajućeg tipa, u odgovarajućim planskim dokumentima mora se predvidjeti adekvatna komunalna infrastruktura, koja se mora izgraditi prije nego što turistički objekti počnu sa radom.

Rezultat ovakvih okupljanja bi bila promocija gradova (kao inicijatora i podrške ovakvim dešavanjima), povezivanje i saradnja naučno-kulturnih institucija, obogaćivanje knjižnog i računarskog fonda (preko razmjena, donacija i poklona), integracija stručnjaka (od studenata do profesionalaca u različitim oblastima), ali i niz predloga kojima bi bila unaprijeđena urbana sredina (i razni aspekti funkcionisanja grada).²⁶ Veze koje se na ovaj način stvaraju su od neprocjenjivog značaja, a najvažnije je upravo otvaranje novih kanala komunikacije i saradnje koji ime regiona/grada izbacuju u prvi plan i pružaju podstrek za oživljavanje i promociju kulturno-naučnih sadržaja, njihovu aktivnu upotrebu i, samim tim, formiraju nove uslove u kojima će svijest o značaju ovih djelatnosti biti dovedena na viši nivo.

Zaključak

Do 2011. godine u Crnoj Gori je bilo 1.221 seosko naselje, ali popisom 2011. godine došlo je do nove administrativne podjele po kojoj je broj seoskih naselja povećan na 1 249. Uvažavajući prirodno-morfološke uslove, područje Crne Gore uvijek se „dijelilo“ po visinskim regionima, a svoj razvoj zasnivalo na

²⁶ Prekogranične razvojne zone su područja šireg obima uz granice države, koje se mogu sastojati od gradova, naselja i opština koje imaju slične razvojne potencijale i/ili probleme, a nalaze se u susjednim državama. To su:

1. Berane, Andrijevića, Rožaje, Plav – Peć, Kosovska Mitrovica;
2. Pljevlja, Bijelo Polje – Prijepolje, Priboj;
3. Pljevlja, Gradac – Foča;
4. Plužine, Maglić – Bioč – Foča, dolina Sutjeske;
5. Nikšić, Vilusi – Trebinje, Bileća, Gacko;
6. Boka Kotorska – Dubrovnik – Trebinje;
7. Basen Skadarskog jezera (Podgorica, Danilovgrad, Bar, Ulcinj – Skadar, Koplik);
8. Prekogranični park Prokletije (Plav, Gusinje – Albanija).

odvojenim regionima i to: Južna regija – primorski (najniža), Središnja regija – koji ima zastupljenu i ravničarsku i brdsko-planinsku morfologiju, Sjeverna regija – pretežno brdsko-planinska. Osnovna postavka buduće strategije razvoja, podrazumijeva decentralizaciju i dekoncentraciju mreže naselja i centra. Decentralizacija se vrši na tri nivoa: a) nivo države, b) nivo regija, c) nivo opština.

Veoma važnu ulogu u jačanju regionalne prepoznatljivosti sve više dobija kultura, koja se, iako posljednjih godina zanemarena na našim prostorima, mora prepoznati kao značajan inicijator transregionalnog umrežavanja. Buduća strategija razvoja mreže naselja podrazumijeva nekoliko mogućih modela gdje je potrebno: 1. naselja međusobno integrisati i kroz koncepte, programe i planove ih tretirati kao jedinstven prostor; 2. raditi na prožimanju naselja kroz aktiviranje preklapnih zona; 3. zasnovati koncept na „prodorima“ razvojnih trajektorija (po vertikalni).

Literatura:

- Doderović Miroslav: *Osnovi prostornog planiranja*, Nikšić, 2019.
- Bakić Radovan, Miroslav Doderović, Dragica Mijanović, *Naselja u prostoru*, Nikšić, 2009;
- Bakić Radovan: *Prostorno planiranje*, Unireks, Podgorica, 1995.
- Burić Mihailo: *Geografsko-istorijski atlas Crne Gore*, Podgorica, 2003. god.
- Radoičić Branko: *Geografija Crne Gore – prirodna osnova*, Nikšić, 1996. god.

- Borislav Stojkov, *Metode prostornog planiranja*, Geografski fakultet, Beograd 2000.

- Ante Marinović-Uzelac, *Prostorno planiranje*, Dom i svijet, Zagreb 2001.

- Cvetko Kostić: *Selo i grad – kriterijumi razlikovanja*, Beograd, 1966.

- *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 2003. g*, Republika Crna Gora, Zavod za statistiku, Podgorica, septembra 2004. god.

- *Prostorni plan Crne Gore – Nacrt plana, Ujedinjene Nacije-program za razvoj*, Republički zavod za urbanizam i projektovanje Titograd, Centar Ujedinjenih Nacija za ljudska naselja (UNCHS)-Najrobi, Organizacija Ujedinjenih Nacija za otklanjanje posljedica katastrofa (UNDRO) – Ženeva, 1979. god.

- *Prostorni plan Crne Gore – Stanovništvo Crne Gore do 2000. g*, Bazna studija, Titograd, 1983. god.

- *Prostorni plan Republike Crne Gore do 2020. g*, Ministarstvo uređenja prostora, Republički Zavod za urbanizam i projektovanje d.d. Podgorica, septembra 1996. god.

- *Prostorni plan Republike Crne Gore do 2000. g. – Saobraćaj – izmjene i dopune*, Republika Crna Gora, Ministarstvo uređenja prostora, Podgorica, juli 1995. god.

- *Prostorni plan Republike Crne Gore do 2000. g. – Razvoj društvenih djelatnosti – izmjene i dopune*, Republika Crna Gora, Ministarstvo uređenja prostora, Podgorica, 1995. god.

ODLAZAK TONI MORISON (1931–2019)

Mirjana Popović-Radović

The departure of Toni Morrison, the only African-American woman to win the Nobel Prize in literature, in 1993, was the occasion to remind ourselves of her literary work as the cultural historical phenomenon, her uniqueness and creative originality.

*„Toni Morison nije samo značajna
savremena romansijerka, već izuzetna
figura naše nacionalne književnosti.“*

„The New York Review of books“

Odlazak 2019. godine, jedine žene-književnice Afro-Amerikanke, internacionalno proslavljene spisateljice i dobitnice Nobelove nagrade za književnost 1993. godine, nesporno je da predstavlja poseban događaj svetske kulturne scene. Otuda on traži promišljanje njenog dela višedimenzionalno i iz različitih aspekata. Reč je o izuzetno originalnoj književnoj pojavi – o Toni Morison.

Njeno delo je šira tema od Američke književnosti, i od savremenog romana. U pitanju je kulturno-teorijski, filozofski fenomen drugosti/otherness (Fuko, Delez), iz kojeg je nastao njen književni izraz, posebnost njene narativne forme i pripovednog stila, njene stvaralačke originalnosti.

Toni Morrison je kao istaknuti predstavnik afro-američke proze, specifičnog književnog jezika i izraza, dovodeći na književnu pozornicu likove romana sa sudbinama bivših robova, pre i posle oslobađanja od robovlasništva, ukazala na čitavu novu perspektivu razumevanja ne samo savremene američke književnosti, nego ukupne kulturne stvarnosti u celini.

To što je ona sama pripadnik druge rase, kao i njeni likovi u romanima, iz istorijskog nasleđa robovlasništva Amerike, kao trag nekadašnje posebne kolonijalne politike, na dubljem civilizacijskom, saznajnom nivou, povezali su nju kao autora i njeno književno izražavanje, višeslojnije nego što je to slučaj sa piscima nacionalnih književnosti u dijahronijskom trajanju drugih sredina i zemalja.

Samim tim je uloga i odjek njenih knjiga, sezao iz prostora naracije u opsežniji ambijent ne samo savremene društveno-kulturne američke atmosfere, već se pojavio kao nezaobilazni deo samog fenomena afro-amerikanizma i teorijski označene postkolonijalne književnosti. Preko internacionalnog odjeka knjiga Toni Morrison, na svetskoj sceni one su doprinele novom vidu postmoderne kulturne stvarnosti, koju identifikuje baš jezik i književnost.

Poseban značaj u tom smislu ima svojevrsan teorijski domen „narativne dokumentarnosti“, individualnim uvidom u doživljavanje robovlasništva, sa čitavim marginalnim, psihološkim obrisom neotkrivenog unutarnjeg života pojedinaca, koje nije zabeležilo nijedno pisano svedočanstvo. Tek je naracija književnim rečima u vidu predanja o robovanju Crnih Ljudi u Americi, oglasila iz tišine i muka dijahronijskog trajanja, samu

bit ropskog oblika života, koji je tako prevazišao istorijske okvire, prerastajući u širi fenomen tlačenja ljudi, njihovog neprihvatanja kao druge rase, u stvari, različitosti od Belih Ljudi.

Taj proces književno-teorijskog oglašavanja, odigravao se u dva smera, na primeru književnog iskaza Toni Morison, odnosno njenog korišćenja arhivskih svedočanstava prošlosti kojima je onda davala ulogu romanesknih scenarija, ali i nje kao autora, pripadnika crne rase koja je robovala na tlu Amerike.

Tome je doprineo njen pripovedački metod, koji je hermeneutički u izvesnom smislu, prožimanjem sadašnjosti tragovima prošlosti, kojim se odigrana zbivanja ranije nekad, uvode u sadašnjost romana i psihologiju likova uživljavanjem. Kroz psihološki, unutarjni individualni svet, odvija se paralelni životni tok, iz kojeg potom nastaju odluke i činovi nepovezani sa sinhronim trenutkom života. Zanimljivo je da ona kao pisac otkriva izvore izdržljivosti i hrabrosti crnih ljudi u Americi, baš u tim individualnim domenima unutaršnjeg duhovnog uporišta u njihovoj drugosti, razlogu i izvoru dugotrajnog egzistencijalnog bola i jednovremeno snage koja vodi oslobađanju.

Detalj povesti bega ka slobodi, sa juga na sever, imajući svoju autonomnost u romanu *Beloved*, to u punoj meri pokazuje. Dramatično u tišini i skrajnutosti, duhovna i fizička moć okovanih Crnih Ljudi – robova, koji zajedničkim naporom i snagom uspevaju da otkaače okove kojima su lancima bili zajedno povezani u duboko iskopanoj jami, koristeći slivanje kiše i odrone, vodi ih u bekstvu sa okovima na sebi, u neizvesno, tragom procvetalih voćki kao neobičnim putokazom. Na drugi način u romanu *Home*, beg iz duševne bolnice, na jug i pored rizika, ka svojim i domu, da bi živeli makar kratko, svoju sudbinu koju vide kao neobičan, njihov oblik slobode, u svojoj naoko kontradiktornosti, govori o saznanju same biti postojanja, koje im je donela duboka patnja.

Zato je Toni Morison, ne samo pisac, nego u izvesnom smislu se pojavljuje kao pripovedni glasnik, individualne istine odigranih zbivanja u istorijskoj prošlosti, koju je pisanjem uključila u narativnu stvarnost. Uspela je otuda, da ostvari svojevrсно meta-predanje u modernom vremenu. Naime, spoj sadašnjih događaja, sa srodnim mislima i osećanjima prošlosti, preoblikovani u naracijski, paralelni tok života, izranjaju kao senke, duhovi ranije neostvarenih emocija koje su čekale poput *akauzalno sinhronijskih* (K. G. Jung) poriva, da se iskažu u novom trenutku sadašnjosti, čine vremenske karakteristike romana Toni Morison metaforičnim.

Bivaju na izvestan način onostrani oreol u sadašnjem trenutku, sasvim običnih događaja, kao „vremenskih provodnika“ trajnijih značenja.

Tako se u tom narativnom prožimanju trajanja prošlosti u sadašnjosti, ispoljavaju svojstva posebne „književne stvarnosti“ u romanima Toni Morison, prožete paralelnim slikama, preoblikovanim jezičkim izrazom, prihvaćenim čak za afro-američki „dijalekt“, sa novim iznenađujućim ritmom postmoderne proze, po mišljenju mnogih kritičara.

Otuda biva moguće u romanu *The Bluest Eye*, da narativni tok, pripovedanje, određuju godišnja doba; od jeseni, preko zime do proleća, i leta, a poglavlja su naslovljena rečenicama grafički povezanim u nizu, kao da je u pitanju govor bez predaha. Iako je u štampanoj knjizi i tekstu, to spajanje i nizanje reči u neprekidnoj liniji, grafički izvedeno, ono čitaocu sugerira ton i ritam usmenog kazivanja, intonaciju, samog glasa autora-naratora.

Kao nekada u prošlosti „živog mita“, u prozi Toni Morison jezik i književni iskaz su u neprestanom sadejstvu, otkrivanjem izvorne stvarnosti ispod sloja vidljivog. Posebnom vrstom pripovedanja sugerirajući iskonsko imenovanje pojava, pronalaženjem reči u zvuku, dajući jeziku moć psihološkog ovaploćenja unutarnjeg sveta svojih likova, ona gradi svojevrstan književni

jezik. Kao tvorac autorskog predanja, ona se našla spontano na pragu individualne, lične mitologije, koja u postmodernom ključu „obnovljenog mitotvorstva“ u svim sferama stvaralaštva, doprinosi savremenoj epohi kulture i njenoj otvorenosti ka hronološkoj slojevitosti i višeznačnosti.

Iskaz „večita sadašnjost“ (*eternal present*) iz vremena usmenog predanja, gde prisustvo naratora i njegov glas, pretvara u sadašnjost sve minulo o čemu se kazuje, Toni Morison je prenela u jezik i pismo, u pisani tekst, kao što je varijacije slika stvarnosti, zvucima koji je oglašavaju, kompozicijski ostvarila u romanu *Jazz*, kao da se radi o muzici.

Višeznačnost stvarnosti ne samo u perspektivi dijahronijskih slika u relaciji prošlost – sadašnjost, preko modernog monopredanja o individualnim sudbinama, nezaobilazna je i u istorijskom okviru robovlasništva u Americi, nad narodom duge rase, Afro-Amerikancima, dijahronijski utemeljujući strukturu društveno-socijalnog stvaranja Amerike kao države. U pitanju je povest početaka, u socijalno-ideološkom i kulturnom smislu, život različitih grupa naroda na istom tlu, iz čega je nastala potreba za utemeljenjem na društvenom i individualnom planu.

U biti višeznačnost stvarnosti u romanima Toni Morison, posmatrana u smeru vertikalnog protoka vremena: prošlost – sadašnjost, nadovezivala se jednovremeno na varijante ostvarenih i neostvarenih sudbinskih zbivanja spoljašnjeg i unutrašnjeg sveta, u društvu i pojedincu, što je ona na umetnički način ostvarila u romanu *Jazz*.

Otuda težnja njenih romanesknih likova za ambijentom spokoja, bilo da je on kuća, kao u *Beloved*, prostor imaginacije kao svojevrsnog sećanja iznutra u ličnostima, ili podsvesni sloj bića u *Song of Solomon*, pa čak i osećanje svog tela poput iskonskog utočišta i svesti o sopstvenom prisustvu u stvarnosti, u *The Bluest Eye*. Moglo bi se reći da svi romani Toni Morison, nezavisno od tematske različitosti, likova i događaja

koje opisuje, bilo da im je osnov u arhivskim dokumentima, ili su u pitanju tragovi biografskih zbivanja iz života autora, sasvim su samosvojni i teško bi se mogli porediti sa bilo čim u istoriji svetske književnosti.

Na primer, u romanu *Zločin i kazna* Dostojevskog, njegov junak Raskoljnikov ubija iz koristoljublja i podsvesne potrebe da preseče „Gordijev čvor“ sopstvenog sudbinskog toka. Međutim, u *Beloved* Toni Morison, junakinja romana ubija sopstveno dete, iz izobličienog straha od njegovog budućeg robovanja, iz bolnog osećanja ljubavi koja nema izlaza, iz tragične žudnje za jedinom potpunom svoje slobode u doživljavanju bar očaja, koji joj niko i ništa ne sprečava. Ona pokušava da nađe izlaz u sebi samoj, nemajući ga nigde u društvenoj stvarnosti, pretvarajući sebe u žrtvu samodestruktivnog unutarnjeg progona i kazne, nastale iz zločinačke atmosfere ropstva društveno prihvaćenog za „prirodno stanje“.

Ali, sasvim iz drugih razloga, daleki odjek ubijanja sopstvene dece u Euripidovoj *Medeji*, povezuje se na čudan način sa temom *Beloved* Toni Morison, toliko vekova docnije, postavljajući u juksta poziciju, istorijski, saznavno, ta dva motiva.

Reč je o Medejinj osveti Jasonu, ali, o indirektnoj semantičkoj osveti samom svom robovskom položaju, junakinje pomenutog romana Toni Morison.

Individualna, unutarnja emotivna drama Medeje, u njenom beznadežnom činu otkrivanja sudbinskog kažnjavanja sebe same, osvetom čoveku iz čije ljubavi su nastala deca koju žrtvuje, približava je fenomenu ženskog tela, srodno, ali, drugačije kao u *Beloved* Toni Morison.

Jer i pored specifičnosti Euripidove pojave kao dramskog pisca antičkog doba, iz 431. p.n.e. domen iskonske, skoro teofane moći plodnosti ženskog tela, poprima u dijahronijskoj perspektivi, svojstva zagonetke samog postanja, na duhovnom i organskom planu, nezavisno od epohe kulture u kojoj je njegova

Toni Morison
(1931–2019)

drama nastala. Pokreće u biti, indirektno pitanje moći plodnosti ženskog tela, odnosno mogućnosti donošenja na svet živog bića, ukazujući na posebnu njegovu fenomenološku autonomnost. Zato je drama junakinje *Beloved*, u njenom tragičnom dosezanju slobode, kroz čin ubistva sopstvenog deteta, izneveravanjem organske moći ženskog tela, podnošenjem žrtve u trajanju potom „ukradenog mleka“ njenih grudi. Jer paradoksalno to „ukradeno mleko“ koje uzaludno teče, dugotrajnom patnjom preobraća se u vrstu životnog uporišta „čistog izvornog života“ za junakinju ovog romana Toni Morison, kao nekada u vreme „živog mita“, u *illo tempore* arhetipske plodnosti ženskog tela. Tako i miris polja šećerne trske, u kojima je radila sa malim detetom zamotanim uz svoje telo, miris je majke u *Song of Solomon*. Poprimajući eterična svojstva mirisa polja, prostora, majka kao u drevna mitska vremena, pojavljuje se poput

plodonosnog stanja zemlje, ali, u ljudskom biću, stvarajući na književnom planu moderno predanje.

Iz te dubinske mnogoznačnosti književne naracije-predanja, pojavila se jedna druga vrsta emotivnog jezika slika, iza postojećih engleskih reči, a svojim tonom i značenjem u romanima Toni Morison čak dosežući, originalno stvoren, autorski književni jezik.

Kako su „jezik i mit izdanci iz istog korena“ tako je u pripovedanju Toni Morison, njena lična, individualna mitologija, dala specifičnu formu njenom narativnom iskazu, i originalnosti njenog jezika, isto tako.

Ona uspeva da poznata filozofska razmišljanja o vremenu i trajanju, o večitoj meni i promenljivosti ljudske sudbine pojedinca, iskaže na pripovedan način u ritmu bajkovitog *story-telling-a*, kao u *Beloved*:

„Ja sam razmišljala o vremenu. Meni je bilo teško da poverujem u njega. Neke stvari odu. Prolaze. Neke stvari baš ostaju. Ja sam obično mislila da su to moja naknadna sećanja. Ti znaš, neke stvari ti zaboraviš. Druge stvari nikad. Ali to nije tako. Prostori, mesta su još uvek tu. Ako kuća izgori, ona je nestala, ali, prostor, slika njegova – ostaje i nije baš u mom prisećanju, već izvan njega u svetu: ono čega se sećam je slika koja pluta spolja, izvan moje glave.

Ja smatram, ako ja čak ne mislim o tome, čak i kad ja umrem, slika onoga što sam ja činila, ili znala, ili videla, još uvek je spolja negde, baš na mestu gde se to odigralo...“¹

U pitanju je posebna narativna percepcija u domenu teksta, u samom pripovednom postupku Toni Morison, unutar njenog mono-predanja, kako je bilo nekad u usmenoj književnosti. Iz njega je izronio čitav romaneskni svet, a učinio ga je stvarnim književni iskaz, sačuvavši ga.

¹ Toni Morison, *Beloved*, Vintage International, New York, 2004, p. 43 (prevod autora teksta).

Za razliku od mnogih postmodernih prozaista, gde se „obnovljeno mitotvorstvo“ javilo kao mogućnost eksperimentalne forme romana, na primer u delu S. Ruždija, kod Toni Morison se radi o spontanom mitotvorstvu kao svojstvu narativne percepcije, metaforičnog doživljavanja slojeva stvarnosti, neposredno pretočene u reči i jezik.

Jednovremenost doživljavanja viđenog i naslućenog, u prostoru dnevnosti njenih likova, neprestana je interakcija zatečenog i postojećeg ambijenta, sa stalnim dijaloškim otkrivanjem paralelne energije nevidljivog, vanvremenog zbivanja nekad i sada, na istom mestu. Jer takva energija poseduje sopstvenu prošlost, trajući u sadašnjosti.

U ponekom trenutku ona dobija čak i formu, poput duha (*ghost*) – senke misli i osećanja glavne junakinje, vizualizujući se u stvarnosti. Tako to biva sa pojavom devojke sa imenom Beloved, iznenada ali i slučajne, podsvesno očekivane, u istoimenom romanu Toni Morison.

Paralelna stvarnost u njenim romanima nije prenesena samo slikama viđenim i doživljenim, a još manje bilo kojom vrstom onostranosti ili nečeg fantastičnog, nego doslovno fizičkom pojavnošću unutar postojeće stvarnosti, nekom vrstom autonomije samog fenomena tela i njegovom semantikom.

Otuda oslobađanje potisnutog identiteta sopstvene rasne posebnosti, karakteristikama tela, u koju je inkorporiran i njihov socijalni položaj robova, u njenoj prozi je dublje i dramatičnije od društvenog plana u kojem postoji, jer ona se kao autor orijentiše ka pojedincu i njegovom individualnom svetu.

Zato su reči molitve, njenog sugestivnog lika Baby Suggs, koji je postojao i trajao u „twice told story“ („dva puta ispričanoj priči“, teorijski pojam) a smatrali su je „sakralnom ličnošću“, mogle da smiruju nemir CRNIH radnika, uveče pri kraju dana posle iznurujućeg posla, ponižavanja, prizivajući tajnu, ličnu snagu u svakom od njih, u njenom remek-delu *Beloved*:

„To je telo o čemu ja govorim, ovde, sada. Telo kojem je potrebno da ga vole. Stopalama kojima je potrebno da se odmaraju i igraju; leđa kojima je potreban oslonac; ramena kojima su potrebne ruke, snažne ruke, kažem vam. I, o, moji ljudi, izvan onog tamo, čujte me, oni ne vole vaš vrat; spustite ruke na njega, dajte mu milost, milujte ga, držite u istom pložaju. I sve vaše unutrašnje delove koje će oni uskoro prosuti svinjama, vi treba da volite. Tamnu jetru, tamnu jetru – volite, volite, i ritam, otkucaje srca, volite takođe. Više od očiju i stopala. Više od pluća koja primaju Slobodan vazduh. Više od utrobe od koje zavisi vaš život, i vaše intimne delove koji stvaraju život, čujte me sada, volite svoje srce. Za to ćete biti nagrađeni...“²

Tematska posvećenost Toni Morison sudbinama CRNIH ljudi u Americi, pišući tako ne samo povest njihovog stradalačkog života tokom trajanja robovlasništva, nego osvetljavajući individualnu patnju duše i tela, prodrila je duboko u samu bit ljudskosti u univerzalnom smislu. Uspela je da ostvari nenadmašno književno delo nove, originalne istorije romana, čiji je ona začetnik zajedno sa brojnim izuzetnim piscima postkolonijalne književnosti. Njeno otkriće književnim iskazom, povešću, prevazilazilo je granice države čiji je pisac i karakteristike istorijske epohe, pa čak i ukupnog doprinosa postkolonijalne književnosti modernom narativnom postupku, čineći sam književni izraz, priču – porukom, ehom prošlosti i odjekom budućnosti.

Označavajući fenomen slobode, kao samu suštinu postojanja i stvaralaštva čoveka, čak uslovom njegove istorijski viđene egzistencije ali, i istorije kulture i istorije književnosti, Toni Morison je, kako je slikovito formulisala jedna teoretičarka postmoderne: „...bacila rukavicu izazova!“

Saznanje da se „...ništa ne može izlečiti bez bola...“ sudbine njenih romaneskih likova, uslovljene bojom kože i

² *Beloved*, p. 104.

pripadnošću drugoj rasi, istakle su indirektno i takozvani belaćki svet, kako sama Toni Morison iskazuje u svom eseju: *Playing in the Dark*, nazivajući tu kulturološku pojavu: WHITENESS/BELAŠTVO, videći ga, u stvari, kao ključ civilizacije, kulture, pa tek onda stvaralaštva. Različitost druge rase, boja kože, doslovno pojavno vidljiva, da bi mogla da bude shvaćena i prihvaćena, osvetlila je književnošću Drugost/Otherness, kao trajnu i nezaobilaznu sazajnu temu u dijahronijskoj perspektivi, istorijski, isto tako, u vidu nasleđa, ali, i kao *savremenu* stvarnost kulture uopšte.

Kada se rasne predrasude i „rasna diskriminacija“, termin sociološkog tipa, prenese na unutarjni svet ličnosti što čini književnost, a minuciozno uspeva Toni Morison u svojim romanima *Beloved* i *The Bluest Eye*, onda individualni psihološki bol, ima veću snagu postajući stanje same stvarnosti. Čak kada „beli ljudi“ to ignorišu ili ne primećuju, energija te duboko doživljene iako nevidljive atmosfere, sastavni deo je ukupnog ambijenta. Pišući o savremenoj Američkoj književnosti, Toni Morison koristi sopstveni termin afrikanizam i afrikanist za ličnost, naglašavajući da su „...američki pisci bili u stanju da uključe i zamisle Afrikanističnost, onda kada su izražavali imaginativno videći, ono što nije dopušteno u američkoj kulturi...“ Ona napominje neku vrstu „bega“ u specifičan jezički izraz, pa se Afrikanističnosti izdvajaju u poseban domen same stvarnosti kao i sadržina koja se tim jezikom prenosi.

Uključujući u svom stavu američki-afrikanizam kao sastavni deo američke književnosti, Toni Morison analizira likove u delu, na primer, Hemingveja, Foknera i drugih pisaca, naglašavajući stereotipni stav prema rasnoj drugosti/otherness, „opštih mesta“ u karakterisanju Kineza, Kubanaca, pa i Afro-Amerikanaca, ponekad sa vrstom „romantičarskog“ njihovog prikazivanja, bez prave svesti kakvi su kao individue.

Insistirajući na afro-amerikanizmu, kao neodvojivom delu američke kulture, a ne ekcesu, slučajju, ona kritički sagledava kroz „Romancing the Shadow“ ili „Black Magic“, mesto posebnosti mentaliteta obojenih ljudi u Americi, u njihovoj književnosti ali i ukupnoj kulturi.

Moć književnosti da uključi, obnovljenim mitološkim, post-modernim – eternal present/večite sadašnjosti – recepciju osećanja i misli književnih likova u svaku sinhronu stvarnost života i kulture različitih sredina, dala je šansu američkom afrikanizmu, da bude deo ukupne moderne civilizacijske slike. Dodela Nobelove nagrade Toni Morison, 1993. to u punoj meri pokazuje.

I pored svih savremenih problema rasne i drugih različitosti u modernoj kulturi Amerike, prihvatanje i razumevanje književnih dela Afro-Američkih pisaca, a posebno Toni Morison, afirmacija njenog dela, prevedenog na brojne jezike, ističe njihovu kulturološku posebnost i vrednost.

Toni Morison je to postigla u prostoru savremene kulture, osim svojim delom i aktivnim reagovanjem kao profesor univerziteta (Houston, Harvard University), na predavanjima, kao izdavač (Random House) pokrenuvši seriju knjiga postkolonijalnih pisaca, posebno žena.

Značajno je prihvatanje njenog ukupnog dela od američke sredine, koje se izrazilo brojnim nagradama, pa je za roman *Beloved*, 1988. dobila Pulicerovu nagradu, a za *Song of Solomon*, iste godine, National Book Critics Circle Award (Nagradu Uduženja književnih kritičara). Ostvarujući internacionalnu vrstu dijaloga sa čitalačkom publikom širom sveta, preko prevoda svojih dela na brojne jezike, 1996. godine nagrađena je sa Medal for Distinguished contribution to American Letters. Osim romana, pripovedaka, drama, opere, i muzike, eseja, 1999. godine je izdala prvu knjigu za decu *The Big Box*, zajedno sa svojim sinom Slejdom.

Ne može se zaobići neuobičajen detalj, da je knjiga-esej Toni Morison, pomenuta već, *Playing in the Dark*³ bio *National Bestseller*, za koji ona sama kaže: „...Projekt je nastojanje da se pokaže kritički uvid sa rasnog objekta na rasni subjekat; sa opisivnog i zamišljanog na opisivače i one koji zamišljaju; sa služenja, na one koje treba opslužiti.“

Samim tim i subjektivizacija njenog narativnog metoda, u tom smislu ogleđa se u njenom interpretiranju romanesknog vremena, gde prošlost biva jednovremenost sa sadašnjošću, onda kada je unutarnji svet njenih likova. U stvari, narativno zbivanje se pojavljuje kroz emotivno-misaoni domen ličnosti, pa su isti događaji pripovedani iz individualnih različitih aspekata, u „rašomonskom“ tkanju romana kao celine.

Neka vrsta njenog pripovednog „dijaloškog stava“ vidljiva je, na primer u *Song of Solomon*, gde povest o traganju glavnog junaka za svojim poreklom, u biti prerasta u povest o potrebi da se uspostavi lični dijalog sa sopstvenom prošlošću, naknadno, preko saznanja. Za nju kao pripadnika druge rase, zbog nepostojećeg pamćenja, društvenog, prošlost nije završena i zatvorena priča, ni u društvenom ambijentu, ni u pojedincu, traje u interakciji sa sadašnjošću.

Značaj Toni Morison kao izuzetne i celovite književne pojave moderne epohe, među brojnim drugim, istakla je postmoderna teoretičarka Justine Tally, u svom provokativnom tekstu pod naslovom: *Svi će vratovi doći na red*. U tom tekstu podvlači ulogu Toni Morison, kao spisateljice i kao uticajne ličnosti moderne kulture, koja je ne samo likove sa margine – robove, „...dovela u *main-stream*, u centar, preko svog pripovedanja i književnosti, već je uspela da premesti centar... a zbog svog mnogolikog, neumornog dela, ona je pomogla promenama i

³ Toni Morison: *Playing in the Dark –Whiteness and the Literary Imagination*, (Random House, Vintage book, New York, 1993), prevod autora teksta.

potisnula preovlađujuću ‘belu’ i ‘muški’ centriranu literaturu sveta, u multikulturni mozaik...“

U tom smislu, najvrednijom nagradom Toni Morison je lično smatrala, OTVORENO PISMO *New York Times-u*, 48 CRNIH PISACA, koji su doslovce „uzvikivali tekstem“, da istinska, revolucionarna književna vrednost romana *Beloved*, nije na pravi način prepoznata i oglašena u široj javnosti, posle publikovanja. To je pokrenulo potom brojna pisanja o ovom delu, nagrade, pa je i u obrazloženju Nobelove nagrade za književnost Toni Morison, 1993. bila posebno istaknuta književna vrednost, pored drugih, romana *Beloved*.

Kao što je na početku ovog teksta rečeno, Toni Morison i kao pisac i kao ličnost, aktivnog delovanja u kulturi svoga vremena, zaslužuje višeslojno semantičko prikazivanje i sagledavanje, u okvirima američke istorije književnosti, i šire, sveta.

Otuda ugao gledanja na njene romane iz domena takozvanog „vernakularnog jezika i folklora“, ukazivao je na vrstu preokreta koji je ona kao književnica pokrenula i ostvarila u jeziku i narativnoj strukturi svoga proznog dela u celini.

Ona sama piše u svom esejističkom tekstu: „Ja sam želela da pišem književnost koja bi bila neopozivo, nesporno CRNA, ne zato što su to bili njeni karakteri, ili zato što sam to bila ja, nego zato što se to pojavilo kao kreativni pravac viđen kao potvrda prepoznavanja i verifikacije principa, takozvane CRNE UMETNOSTI.“

Ono što ona podrazumeva pod karakteristikama „CRNIH umetničkih formi“, moglo se sažeto objediniti u vrstu „grupne prirode umetnosti“, gde su svojstva improvizacije korišćena unutar forme naracije, obraćanjem u tekstu izvan sadržine priče, poput performansa, mogućem budućem čitaocu. Takav poetski pristup omogućio je, na primer, da glavni lik u *Song of Solomon*, u potrazi za istorijskim znanjem i identitetom,

tragom narastajuće lakoće subverzivnog CRNOG govora, stekne ličnu snagu i konačno duhovno izlječenje. Jer mit/legenda o „Letećim Afrikancima“ u *Song of Solomon*, kao „kanonska priča“ o njihovom dolasku sa drugog, udaljenog kontinenta, na kojoj počiva deo rasne memorije ljudi afričkog porekla, u ovom romanu je uzeta kao narativna struktura sudbinske priče glavnog junaka, u njegovom traganju za istinom o svom ishodištu.

Subverzivnom lingvističkom tehnikom, Toni Morison upotrebljava jezik jasne kritike socio-političkih uslova života Afro-Amerikanaca, ali, oivičenu u priči humorom i nemilosrdnom satirom.

Iako po sopstvenoj izjavi, nije nikada putovala u Afriku, niti je taj prostor videla i posetila, svoj doživljaj afrikanizma prepoznala je u ljudima, likovima svojih romana, i u sebi samoj, iznutra, kao pripadniku te rase. Zato njeno narativno vreme ne prati pripovednu sadržinu, utemeljenu na istorijskim dokumentima, već ide tragom memorije likova, uokvireno mikrokosmičkim, unutarnjim, individualnim svetom. Tako je doživljaj robovanja unutar emotivne, individualne povesti, prevazišao okvire forme i značenja svakog romana Toni Morison, dajući semantičku sugestivnost priče o „egzistenciji u bolu“ njenog izuzetnog romana *Beloved*. Ta individualna povest poprimila je kroz književnu sliku stvarnosti, univerzalni značaj jedne vrste života „sudbinske izolovanosti u bolu“, čak nezavisno od konkretnog događaja koji je izazvao takvo emotivno stanje. Pretvarajući se u atmosferu dnevnosti u svojevrsnu auru stvarnosti, postajući i vrsta ponašanja pojedinaca, bivajući neodvojiva od bića, taj „egzistencijalni bol“ poprimio je karakteristike stanja koje je Kjerkegor izrazio kao, „bodlja u srcu“. Takva „bodlja u srcu“ pojavljuje se u romanesknoj strukturi *Beloved*, iz senke, u ulozi lika-duha (*ghost*), zaposedajući ne samo unutarnju duhovnost i neprestano

sećanje junakinje romana, nego njenu svakidašnjicu, čineći je višeznačnom kao bit same stvarnosti u trenutku.

Samim tim, način na koji Toni Morison pripoveda o sudbinama CRNIH ljudi u Americi, nadržastao je rasnu, društvenu, političku nejednakost, preobraćajući se u fenomen razumevanja drugosti – otherness, kao antropološke teme, u relaciji pojedinačne egzistencije, društvenog odraza, poodmakle savremene civilizacije i tehnološkog razvoja moderne epohe.

Tako jedan mikrokosmički semantički detalj, znak urezan na leđa junakinje *Beloved*, žig kako se obeležava stoka u krdu, metaforično je opisan kao „rascvetalo drvo“ koje ona ne vidi, ali, ono je potvrda prošlosti koja traje i nju čini drugačijom i kada je slobodna, a ne rasne karakteristike i boja njene kože.

Skoro svi romani Toni Morison, komponovani su korišćenjem *story-telling* obraćanja romanesknih likova, mogućim slušaocima ispovesti, uključujući njihovu recepciju u kompozicijsku celinu, kao paralelnog „narativnog života“. To je bilo karakteristično za usmeno predanje i jednovremenost, na istom mestu, autorovog pripovedanja i recepcije slušalaca. Ova vrsta narativne fragmentacije, sa pripovednom autonomijom različitih pripovednih „uglova gledanja“, kao *story-telling-a*, bila je u samoj prirodi sećanja. Poetika teksta se javila kao druga granica, a ne okvir same priče, povesti, u stvari, ključ strukture, preko čitavog carstva izgovorenog jezika. Trajanje usmenog predanja u pisanoj književnoj formi romana Toni Morison, jedna je od posebnih njenih naracijskih vrednosti. Nije slučajno što ona citira u svojim romanima ponekad *uspavanke*, ponekad *dečije brojalice u igri*, sledeći Deridinu logiku „dodatka u tekstu“, pa je po mišljenju mnogih koji su pisali o njenom delu, „...obnovila afro-američki folklor i njegovu istoriju, tkajući istinske niti ponovnog stvaranja teksture same memorije po sebi.“⁴

⁴ Claudine Raynaud: *Beloved or the shifting shapes of memory*, Cambridge University Press, New York, 2007.

Nezaobilazno je mesto poetike prostora u prozi Toni Morison, koje je doprinosilo utisku o njenom svojevrsnom, originalnom, a izuzetnom stilu, inspirisanom džez i bluz muzikom. Odnosno pronalazanjem njihovog izraza u književnom pripovedanju. U pitanju je energija zvuka, ritam nevidljivog pokreta, poput daška vetra. Ambivalentnost i tajnovitost stvarnosti u svojoj višeznačnosti i ukupnosti, na sazajnom i stvaralačkom planu, obeležila je posebnom originalnošću književni izraz Toni Morison.

Na primer, pripovedni fragment kakvo je predosećanje nesreće u trenutnoj lepoti smiraja dana, tek naslućenog kroz prostornu scenu ambijenta kojim je opisana obala reke, gde rastu najkrupnije borovnice, u *Beloved*, nikako nije sporedan detalj. Dah je to prožimanja sumraka i osećanja u ličnosti, lelujavim mirisom u trenutku. Prožimanje odjeka trajanja društvene strepnje, nevidljive, a prisutne u vazduhu, označene samo mirisom, javila se jednovremeno sa tišinom jednostavne ljudskosti. U stvari, u nenametljivoj lepoti smiraja dana, mirisom se najavljivala prozirn, neuhvatljiva, zloslutna moguća nelagoda.

Iz percepcije takvih detalja, nastala je nekad nenadmašna pesma *Spavač u dolu*, čudesnog pesnika Artura Remboa, kao i ambijent tajanstvene, a preteće tišine parka u čarolijskoj sutonskoj svetlosti, u neobičnom, izvanrednom filmu Mikelandela Antonionija *Blow up*.

Otuda je za afro-američki senzibilitet, američko tlo i pored njihove „istorijske patnje“, moglo da budi osećaj pripadnosti zavičajnom prostoru iskustva, njihovog jedinog životnog vremena, koje su imali, i postojanja. Tu sazajnu i poetičku u književnom izrazu, skoro tragičnu dvojnost, Toni Morison je težila da otkrije kao univerzalni zadatak u traganju za razumevanjem fenomena humanosti. Ona je uspela da čitav dijapazon pripovedanja o minuloj i možda budućoj egzistenciji, pronađe u jezičkom izrazu Afro-Amerikanaca, u književnosti,

poput najvećih svetskih pisaca XIX i XX veka, i šire, budući im ravnopravna po vrednosti. Pronašla je originalni izraz za njihovu sudbinu biblijskih razmera. Njihovo izmeštanje sa izvornog tla na drugi, udaljeni kontinent, u atmosferu robovanja, patnje i bola, fizičkog i duhovnog, odnosno dugotrajno izgubljene slobode, skoro „alhemijским metodom“ pretočila je u veliku književnu povest.

Zato je vrednost njenog dela i umetničkog izraza, nadmašila sve nagrade, i Nobelovu.

BAJKE DRAGANE KRŠENKOVIĆ–BRKOVIĆ

Sofija Kalezić–Đuričković

In her work *The Fairy Tales of Dragana Kršenković–Brković*, Sofija Kalezić–Đuričković presents the structural innovations of this writer's fairy tales written in drama and prose form. The purpose and plan of this paper is to trace, through a comparative analysis by using inductive-deductive and analytical-synthetic method, the complex development path of Kršenković Brković, as well as the thematic-motif and stylistic-conceptual constants of her fairy tales dedicated to children's interests and imaginary preoccupations.

Bajka kao književna vrsta

Danas je, kao i u prošlosti, najvažniji, a ujedno i najteži zadatak u odgoju djece – pomoći im na najbolji mogući način da pronađu smisao života, otkriju vlastite skrivene potencijale, shvate sustav pravih vrijednosti kako bi mogli vlastite duhovne, misaone i asocijativne potencijale razviti do maksimuma.

Da bi se to postiglo, neophodna su mnoga iskustva odrastanja i sazrijevanja. Rastući i razvijajući se dijete uči kako bolje razumjeti sebe, čime postaje sposobnije u svemu vidjeti vrhunsko dobro i ljepotu. Djetetu je, posebno danas, prijeko potreban estetski pogled na život i moralni stav koji mu tanano i neprimjetno predočava prednosti poželjnoga i lijepoga ponašanja, ne apstraktnim estetskim i etičkim pojmovima, već onim što izgleda neposredno lijepo i ispravno, prihvatljivo, te otud za njega smisaono. Dijete tu vrstu smisla, osim kroz glazbenu, likovnu i dramsku umjetnost te film, napose može otkriti putem književnosti, točnije kroz bajku.

Snagom umjetničke riječi, ljepotom poetskih slika i opisa, jezikom i stilom, bajka prikazuje čovjeka u bogatstvu njegovih psihičkih i fizičkih osobitosti. Bajka (gatka) je narodna, kompleksna pripovijetka, sastavljena od niza motiva u kojima dominiraju elementi čudesnoga.

U *Rječniku književnih termina* stoji (Rječnik 1985: 61):

Bajka je narodna pripovetka fantastične sadržine. a) U ovom značenju već u prvoj polovini 17. vijeka (prema Rječniku JA), a naročito u 19. i 20. vijeku; b) To je basma, vradžbina (Mijat Stojanović, L. Grđić Bjelokosić); c) To je sinonim za pripovetku, priču (kod Antuna Radića, Zbornik za narodni život i običaje južnih Slovena, 1897, II).

U 20. vijeku istraživanje bajke sa folklorne tačke gledišta donosi posmatranje bajke kao usmene tvorevine i, pri tome, istražuje se porijeklo vrste, zakonitosti prenošenja tradicije, tipologija, fenomen pripovijedanja i pripovjedača, problem kolektivnog i individualnog, društvena uloga bajke, itd. Govoreći o bajci kao narodnoj priči, Maks Liti ističe (Lüthi 1986: 2):

Narodne priče utiču na nas kao misteriozne jer one bez ikakvog napora mešaju čudo sa prirodnim, ono što je blizu sa dalekim a obično s neshvatljivim.¹

Ukazujući na važnost postupaka-funkcija nosioca radnje za tok pripovijedanja, V. J. Prop napominje da je tradicionalna bajka, kao kompleksna pripovetka, sastavljena iz niza motiva, od kojih osnovni mora imati karakter čudesnog. Kako se motiv postojano održava u tradiciji, ovaj teoretičar je zaključio (Prop 1969: 103):

Ista kompozicija može biti u osnovi različitih sižea... čitav fond bajki treba posmatrati kao lanac varijanata.

Dvadeseti vijek je donio posmatranje bajke i iz pedagoškog ugla. Ističe se da se slušanjem, čitanjem i pričanjem bajki pridonosi razvijanju osjetljivosti za književni izraz kod djece, čime se razvijaju njihove jezične i literarne sposobnosti. Bajke su idealna književna vrsta i za podsticaj učenicima u nastavi izražavanja, što nameće pitanje kakav je njegov odgojno-pedagoški učinak. Dragutin Rosandić u *Metodici književnog odgoja i obratovanja* piše (Rosandić 1988: 653):

Prvi susret s narodnim stvaralaštvom učenici obično doživljavaju čitanjem ili slušanjem bajke. U pedagoškoj literaturi zabilježen je spor o odgojnoj ulozi bajke. Izraženo je mišljenje prema kojem bajka negativno djeluje u odgoju djece jer im prenosi nestvaran svijet ispunjen šokantnim ili idealiziranim situacijama, budi u djeci osjećaj straha i nelagodnosti i odvodi ih od stvarnoga života. Zastupnici tog mišljenja polaze od pretpostavke da književno djelo mora izražavati književne procese i zakonitosti isključivo realistički, tj. traže podudarnost života i književnog djela. To su, međutim, dva posebna svijeta koja se međusobno susreću i prožimaju, ali svaki od njih ima svoje

¹ „Folktales strike us as enigmatic because they mix the miraculous with the natural, the near with the far, and the ordinary with the incomprehensible in a completely effortless way.“

posebne zakonitosti. U izraženom mišljenju pedagoga krije se u osnovi teorija odraza, koja književnost definira kao „odraz stvarnosti“. Književnost nije odvojena od života, ona se njome inspirira, ali ga transformira, tj. preobražava u novu stvarnost. Prema tome, ne može se prihvatiti tzv. realistička koncepcija bajke, niti se životne činjenice moraju podudarati s književnim (estetskim) činjenicama.

Pokušavajući si objasniti realni svijet koji ga okružuje, te prirodne i životne pojave koje ga plaše, čude ili zadivljuju, čovjek je, na iskonu prvobitnih ljudskih zajednica, umjetnički transponirao stvarnost, s vremenom tu viziju apstrahiranjem sve više udaljujući od njezinih konkretnih predložaka. Pišući o dubokoj vezi između bajke i mita, Jack Zipes u svome djelu *Fairy Tale as Myth/Myth as Fairy Tale (Bajka kao mit, mit kao bajka)* primjećuje (Zipes 1994: 5, 16, 3–4):

Bajka je mit. I to zbog toga što je tradicionalna bajka prošla kroz proces mitologiziranja. Bilo koja bajka u našem društvu, ukoliko teži postati prirodna i vječna, mora postati mit.² (...) Bajka, poput mita, ima izuzetnu snagu u našem svakodnevnom životu i njezini su oblici višestruki, transformacije neobične i začuđujuće. Mi često zaboravljamo ili nismo svjesni koliko su bajke ‘mitske’ i ‘promjenljive’.³ (...) Čini se, da mitovi i bajke znaju nešto što mi ne znamo. Također, oni se javljaju kako bi zadržali našu pozornost, kako bi sačuvali utjecaj na nas, kako bi očarali naš život. Mi im se stalno vraćamo po odgovore. Koristimo ih na različite načine, kao osobno svete mitove ili javne komercijalne reklame kako bismo nešto

² „The fairy tale is myth. That is, the classical fairy tale has undergone a process of mythicization. Any fairy tale in our society, if it seeks to become natural and eternal, must become myth.“

³ „It is the fairy tale as myth that has extraordinary power in our daily lives, and its guises are manifold, its transformations astonishing. We often forget or are unaware of how ‘mythic’ and ‘changeable’ fairy tales are.“

prodali. Izgovarajući: ‘Ovo je samo bajka’ ili ‘Ovo je tek mit’ prema njima se odnosimo kao prema lažima, no te nas laži često vode i upravljaju našim životima.⁴

Kako je s vremenom, razvojem društva, jačala čovjekova sigurnost u vlastite snage, on je iz pripovjedačkoga središta svojih pričanja postupno pomicao bogove i heroje (kao ključne figure mitova koji „upravljaju“ ljudskim životima), te je sebi davao nešto više prostora u tome istom, natprirodnom ambijentu, stavljajući život u svoje ruke, pobjeđujući razne nedaće, uglavnom oličene u natprirodnim silama, i osvajajući uspješne životne „pozicije“ (dobivanje blaga, ženidba ili udaja „uz carsko koljeno“, dobivanje sreće „do kraja života“). Stoga ne iznenađuje činjenica da su glavni junaci bajki – ljudi „od krvi i mesa“, bili oni carevići ili pripadnici puka. Kolika je vrijednost bajke potvrđuje misao Ive Andrića (Kalezić, Perišić, Batinica 2001: 112):

U bajkama je prava istorija čovečanstva. Iz njih se da naslutiti, ako ne i potpuno otkriti njezin smisao. Ona se na najmaštovitiji način bavi realnim problemima, odgoneta život, ilustruje unutrašnje sukobe jednog lika kao i sukobe između samih likova ili likova sa sredinom. Glavni činilac je uvek čovek. Mnogi simboli u njima su, nesumnjivo, oblik svesti.

I J. R. R. Tolkien u studiji *O bajkama*⁵ ukazuje na njihovu izuzetnu ulogu u kontekstu svjetskoga usmenoga stvaralaštva (Tolkien 2005: 7):

⁴ „Myths and fairy tales seem to know something that we do not know. They also appear to hold our attention, to keep us in their sway, to enchant our lives. We keep returning to them for answers. We use them in diverse ways as private sacred myths or as public commercial advertisements to sell something. We refer to myths and fairy tales as lies by saying, ‘oh, that’s just a fairy tale’ or ‘that’s just myth’. But these lies are often the lies that govern our lives.“

⁵ Studiju *O bajkama /On Fairy-Stories/* Tolkien je napisao 1939. godine i izložio na predavanju na najstarijem univerzitetu u Škotskoj, St. Andrewsu. Studija je objavljena 1947. godine u knjizi *Essays Presented to Charles Williams*.

Povijest bajki vjerojatno je složenija od fizičke povijesti ljudske rase, a jednako je složena kao i povijest ljudskoga jezika.⁶

Govoreći o složenim odnosima „između priča iz usmenog predanja i njihovih pisanih verzija“, profesor na Harvardu, Jan Ziolkowski, primjećuje (Ziolkowski 2007: 6):

U razmatranju tako raznolikoga i kompleksnoga fenomena kao što je bajka, nije mudro tražiti njezino podrijetlo samo iz jednoga izvora. Kao što su mnogi bili uključeni u stvaranje *Biblije*, tako su, također, proroci bajki bili bezbrojni – kako oni koji su doista svojim govorom odgovarali pojmu *prorok* (‘onaj koji govori kao da je prethodnik’), tako i oni koji su bilježili poput pisaca *Evandjelja* s perom u ruci.⁷

Bajka je shematska tvorevina s mnogo neispunjenih i neodređenih mjesta, o čemu piše Staniša Veličković u *Školskom rječniku književnih i srodnih pojmova*: „Bajka obično nije lokalizovana u vremenu ili prostoru, borba između dobra i zla nikada ne biva okončana. Otuda i junaci nisu imenovani, nego nose opšta imena: carević, car, devojka, čobanin. Ova uopštenost upućuje na svevremenost i stalnu aktuelnost pojava i događaja. Po Veselinu Čajkanoviću bajke imaju najveću književnu vrednost jer je u njima narodna pripovetka došla do svoje kulminacione tačke. Najpoznatije narodne bajke su *Aždaja*

⁶ „The history of fairy-stories is probably more complex than the physical history of the human race, and as complex as the history of human language“.

⁷ „In dealing with a phenomenon as multifarious and complex as the fairy tale, it is unwise to press too hard for a single origin. Just as many different mouths and hands were involved in the creation of the Bible, so, too, the prophets of the fairy tale – both those who were true to the speech implied by the etymology of the term *prophet* (‘one who speaks beforehand’) and those who accord better with the image of the quill-bearing Gospel writers – were numberless.“

i carev sin, Baš-Čelik, Usud, Nemušti jezik“ (Veličković 1998: 15).

Poruka koju bajke u mnogostrukim vidovima prenose djetetu je ta da je borba protiv teškoća u životu neizbježna, da ona čini suštinski dio ljudskoga postojanja – ali da čovjek, ukoliko ne ustukne, već se nepokolebljivo suočava s neočekivanim i često nepravednim teškoćama, ukoliko je u stanju sagledati svijetlu stranu stvarnosti, ljepšu stranu svijeta – može savladati sve prepreke, otkriti dublji smisao života i na kraju iz svega izaći kao pobjednik.

Estetsko, etičko i pedagoško u bajkama

Bajka kao vid umjetnosti uči da se životu i svijetu prilazi estetski i da se zauzima ispravan etički stav; da se s estetskoga i etičkoga gledišta procjenjuju ljudi, predmeti i pojave svakodnevnoga života, te da se razlikuju prave vrijednosti od kvazi-vrijednosti. Estetski ukus daje individualnomu, a samim time i društvenomu životu estetsku formu, poseban stil i humani smisao, jer od estetskoga ukusa i moralnoga stava zavisi ne samo oblik pojava, već i način života pojedinaca, njegov sadržaj.

Bajka je priča o nevjerojatnim događajima, fantastičnim bićima i čudnovatim događajima. Termini koji se odnose na pojam bajke najčešće sadrže epitet čudesno, tako se i ona određuje kao priča o čudesnom ili čudesna priča. (*Rečnik* 1985: 61) Pored ovog epiteta, uz bajku se često koristi kategorija *fantastično*, što je više karakteristika fantastične priče, pa Cvetan Todorov navodi (Todorov 2010: 109):

Između ova dva termina postoji velika razlika, jer *čudesno* određuje priču u kojoj se čudo prihvata kao moguće, kao nešto što postoji, kao druga realnost; kod *fantastičnog* uvijek postoji

nedoumica u vezi sa prirodom događaja, za koje se čitatelj po pravilu pita da li su moguća. Očigledno da je bajka isključivo čudesna priča, ali ne i fantastična, jer djeca, a i odrasli ne dovode u pitanje mogućnost događaja ili situacija u njoj.

Istražujući kako se učenici u osnovnoj školi odnose prema bajci i kako je emocionalno doživljavaju, Stjepko Težak zaključuje (Težak 1969: 11):

Otkrivajući učenicima pravu, istinsku ljepotu bajke, nastavnik razvija njihov estetski osjećaj, oduševljava ih za bolju bajku, ali ujedno i suzbija sve njezine eventualne negativne utjecaje. Ako od malena učimo dijete da je bajka priča u kojoj je sve moguće i prema tome koja se ne može jednostavno poistovjetiti s ovim našim stvarnim svijetom, u kojem mnogo toga niti će biti moguće, ako ga upozoravamo da je bajka u ponečemu prethodila tehničkim i znanstvenim otkrićima, ako im u njoj pokažemo tragove daleke, neprosvijećene prošlosti, ako o svakom činu raspravljamo koliko je on prihvatljiv ili neprihvatljiv, ako procjenjujemo vladanje pojedinih likova s odgojnog stanovišta – čitanje i obrada bajke bit će samo korisna.

Književna vrijednost bajke se, između ostaloga, ogleda u zgusnutosti pripovijedanja, poetskoj gradaciji slika i kristalno jasnim rečenicama. Tačnije rečeno, bajka nema opisa, oni su veoma sažeti, a epiteti su tipski. Nasuprot tome, umjetnička bajka osvaja nove predjele u kojima se junaci kreću – junakinja *Alise u zemlji čuda* kreće se prostorom nalik snoviđenju, u *Maloj sireni* junakinja živi u svijetu ispod površine mora, u *Malom Princu* junak sa udaljenog asteroida stiže iz vasiona na Zemlju, Doroti se kreće čudesnim svijetom Oza, itd. Takođe, u tradicionalnoj bajci natprirodno se javlja tek povremeno, presijecajući racionalni tok zbivanja (*Pepeljuga*, *Snežana i sedam patuljaka*), dok je u umjetničkoj bajci magični svijet natprirodnih bića uključen u priču od njenog početka (*Pinokio*, *Mali Princ*, *Čarobnjak iz Oza*).

Vječnu raspravu o tome treba li djetetu čitati bajke, na kakav način i s kakvim pedagoško-saznajnim uputnicama to treba činiti, zaokružuju Dubravka i Stjepko Težak u knjizi *Interpretacija bajke* (Težak 1997: 14):

Nije teško izvući zaključak da nervno labilnijoj djeci ne treba čitati zastrašljive priče, pa čak ni one bezazlenije ako sadrže pojedinost koja može dijete uznemiriti, ali na izuzecima se ne grade pravila, jer pojedinost, koliko god snažna bila, nema vrijednost univerzalnosti. Pa ako nam djeca postanu praznovjerna, okrutna, neistinoljubiva, monarhički nastrojena, neće to biti utjecaj bajke, nego u prvom redu – utjecaj sredine, utjecaj kompleksa odgojnih čimbenika koje nismo mogli pravilno iskoristiti ili suzbiti.

U nastavku teksta autori sugeriraju dva osnovna pravila kojima možemo suzbiti eventualne negativne posljedice koje bajke mogu ostaviti na djecu: treba odabrati umjetnički vrijedno ostvarenje i prije ili tijekom čitanja s djecom treba razgovarati, objašnjavajući im i približavajući bajku.

Osobitosti strukturalističke metode

Strukturalistička metoda učinila je značajan korak u proučavanju i istraživanju bajki. Ona se pojavila kao reakcija na do tada isključivo povijesno (genetičko) proučavanje ove književne vrste i folkloru uopće. Ruski strukturalist Vladimir Jakovljevič Propp u djelu *Morfologija bajke* (1928) ukazao je na činjenicu da motivi, zbog svoje varijabilnosti, ne mogu biti konstantan i konstitutivni element bajke, već da su to funkcije aktera radnje. Za njega je bilo bitno sagledati ono zajedničko i nepromjenljivo u svakoj bajci i time otkriti njihovu strukturu. Prema Proppu motivi i sižeji su promjenljivi dio bajke.

Proučavajući je, on je ustvrdio da bajka često iste radnje pripisuje različitim likovima, pa se zato može proučavati po funkcijama. Broj funkcija je ograničen (ukupno ih je trideset i jedna), a njihov je redosljed uvijek isti. Broj aktera radnje se može svesti na sedam. Proučavajući likove, on ističe (Prop 1982: 67):

Likovi u bajci, koliko god bili različiti, često čine jedno isto... za proučavanje bajke važno je šta čine likovi u bajci, dok su pitanja ko čini i kako čini – samo pitanja za dopunsko proučavanje. Znači, bajku karakteriše određena struktura. Bajka je priča izgrađena nizanjem navedenih funkcija, uz odsustvo nekih od njih za svaku priču i uz ponavljanje drugih. Funkcije čine osnovne delove bajke, a sve funkcije su u dodiru jedna sa drugom.

Glavne odrednice bajke, po njemu su sljedeće:

1. stalni nepromjenljivi element su funkcije likova;
2. broj funkcija za koju ona zna je ograničen;
3. redosljed funkcija je istovjetan;
4. sve bajke imaju strukturu istoga tipa.

U granicama tih funkcija, po ovako koncipiranu stavu, razvija se radnja svih bajki, bez izuzetka. Svaka sljedeća funkcija proizlazi iz prethodne i nijedna ne isključuje drugu. Sukob je u bajci neminovan jer se njime postiže razvoj radnje, a radnjom se predstavlja put kojim junak nastoji zadovoljiti postavljene ciljeve. Zaplet po pravilu i počinje intervencijom viših sila, koje nadalje vuku nevidljive konce događaja skoro sve do kraja, odnosno do pobjede glavnoga junaka koji je nositelj pravde, humanosti i konstruktivnih principa. Čim potreba za njihovom intervencijom prestane, završava se i bajka.

U jezgri svake bajke je realna drama čovjekove borbe protiv moćnih sila. Ona je most između prošlosti i sadašnjosti. Nastala u davnoj prošlosti, ona izražava potrebe i težnje ljudi tokom vremena, o čemu na originalan način piše Vladimir Propp u knjizi *Istorijski koreni čarobne bajke* (Prop 2013: 455):

Bajka je preuzela od ranijih epoha njihovu društvenu i ideološku kulturu. Ali, bilo bi pogrešno tvrditi da je bajka jedini naslednik, prijemnik religije. Religija se kao takva takođe menjala i u sebi sadrži neobično stare relikte. Sve predstave o zagrobnom svetu i sudbini umrlih, koje su se razvile u Egiptu, Grčkoj i kasnije u hrišćanstvu, nastale su mnogo ranije. Ovde moramo upozoriti na šamanizam, koji je isto tako preuzeo mnogo toga iz preistorijskih epoha koje je sačuvala bajka. S nastankom feudalne kulture elementi folklor postaju kulturno dobro vladajuće klase, a na osnovu tog folklor grade se ciklusi herojskih spevovala, epova, kao što su *Tristan i Izolda*, *Pesma o Nibelunzima* itd.

U daljem kontekstu učenja strukturalističko-semiotičke škole Jurij Lotman zaključuje (Lotman 1970: 25):

Strukturalističko-semiotičko učenje uspostavlja nov odnos prema književnoj činjenici. Književna (estetska) činjenica ne može se proučavati kao izdvojena (izolirana) činjenica, već samo u odnosu na druge slične činjenice. Svaka se činjenica pojavljuje u mreži različitih odnosa, *spletuodnosa* dinamično organiziranje umjetničke strukture. Estetska činjenica ulazi u sistem i dobiva različite funkcije, rastvara se u *snop funkcija*.

Strukturalizam, dakle, razvija teoriju o umjetnosti kao modelativnom sistemu, a cilj estetske artikulacije (modeliranja) materije obuhvaća uspostavljanje odnosa među dijelovima te materije, diferenciranje njezinih obilježja i izražavanje stvarateljeva odnosa prema njoj. Na taj se način ostvaruje semantizacija materije koja se artikulira u umjetničko djelo.

Umjetničkay bajka – odlike i forme

Autorska se bajka odlikuje kako drukčijom kompozicijskom koherencijom od narodne, tako i različitom stilsko-idejnom

matricom. U njoj je kompozicija u skladu sa zahtjevima moderne pripovijetke, radnja je zaokružena, svedena na jedan motiv i usmjerena u pravcu najbržega i nezaustavljivoga razrješenja. U tekstu *Usmena književnost* Maja Bošković Stuli navodi da klasično modelirana bajka posjeduje (Bošković-Stuli 1971: 249):

(...) raščlanjenost u više epizoda; jasnu strukturu koja je odvaja od neograničene slobode u građenju umjetničke fikcije, kojom se bajka dijeli od saopćavanja o onome što se dogodilo, čulo i doživjelo, vjerovalo; lakoću i razigranost, koje su joj svojstvene nasuprot srodnim vrstama kao što su predaja, legenda, mit; ispremiještanost stvarnoga i nestvarnoga, po kojima se bajka luči od izmišljenih pripovijesti s realističkim i pseudorealističkim pretenzijama, kao što su novele, roman ili naučno-fantastična djela

Narodna bajka ima, kako zapaža Propp, sedam likova, i to: lik protivnika, lik darivatelja, lik pomoćnika, lik careve kćeri, lik pošiljatelja, lik junaka i lik lažnoga junaka (Prop 1982: 67). Sve navedene modele junaka posjeduje i umjetnička bajka; oni misle, griješe, preobražavaju se, čine čuda, pate, vole se i mrze, čineći sve ono što im dopušta piščeva mašta. Likovi narodnih bajki često su šablonizirani, jednoobrazni, nemaju vlastita imena, nego se samo navode njihova zanimanja ili socijalno porijeklo (carević, princeza, pastir, siromašni šegrt itd). Svaki lik u narodnoj bajci ima svoj način pojavljivanja, dok raznovrsni vanjski utjecaji stalno mijenjaju i modificiraju ovu narativnu tvorevinu.

U umjetničkim je bajkama situacija znatno drukčija, junaci su u većoj mjeri individualizirani i građeni po osobnim karakteristikama, tako da sustavnost vanjskih i unutarnjih svojstava i osobina likova (njihov uzrast, spol, položaj, vanjština itd.), daju djelu životnost, ljepotu i draž. Oni su realizirani kao dinamične narativne kategorije, prikazane u razvoju, kroz vlastito fizičko, psihološko i emotivno sazrijevanje. Glavni su likovi uvijek

pravični, iskreni, plemeniti, pošteni, vrijedni, jednom riječju – idealni. Odlikuju se harmoničnim spojem misli i osjećanja. Stoga i u umjetničkim bajkama u epilogu po pravilu pobjeđuje ljudskost, pravda, istina i dobro. Zlo biva kažnjeno, a način kažnjavanja je različit.

U njima, kao i u životu, kazna ili strah od nje samo je ograničeno sredstvo sprječavanja zločina. Uvjerenje da se zlo ne isplati mnogo je djelotvornije preventivno sredstvo i zato zla osoba uvijek gubi. Moralnu osnovu bajke diferencira činjenica da vrlina na kraju pobjeđuje, pa se djeca poistovjećuju s pozitivnim junacima u njihovim naporima i stremljenjima. Zbog toga poistovjećivanja dijete zamišlja da s junakom pati u njegovim iskušenjima i stradanjima, te da s njim trijumfira kad pobijedi dobro, što svjedoči o velikom udjelu čitateljeva/slušateljeva psihološkoga i emotivnoga uživanja ili *empatije*. Dijete na prirodan i spontan način ostvaruje takve identifikacije, a unutarnje i vanjske junakove borbe usađuju mu osjećaj za etičko i moralno.

Realni i imaginarni junaci

U umjetničkim se bajkama također susreću natprirodna bića koja utjelovljuju borbu između dobra i zla. Spominju se mitska i magijska bića: dobre vile (*Pinokio*, *Petar Pan*), ale, aždaje, zmajevi (*Narnijske hronike*), vještice (*Čarobnjak iz Oza*), itd. Posebice u slučajevima kada predstavljaju oličenje dobra, nailazimo na njihove opise ostvarene profinjenim i originalnim umjetničkim sredstvima. Junaci u autorskim bajkama mogu biti svi: djeca, ljudi, biljke, životinje ili predmeti koji govore. Govoreći o junacima bajke, Maja Bošković-Stulli sublimira teorijske misli Lüthija i Proppa (Bošković-Stulli 2012: 284–5):

Za njega (Lüthija) je, slično Proppu, od bitne važnosti za bajku tok njezinih događaja, s naglaskom na junaku kao putniku među svjetovima, te na čudesnom pomoćniku i njegovu daru. Za Proppa su u bajci bitne junakove akcije s gledišta posljedica, a ne njegovi osjećaji. Lüthi zapaža da se junakovi osjećaji iskazuju kroz akciju – što je dijelom slično Proppu, no ipak očituje viđenje kroz drukčiju optiku: kompozicija se sagledava neodvojivo povezana sa stilom.

Različit je i odnos junaka tradicionalne i umjetničke bajke prema natprirodnom. U tradicionalnoj bajci junak nije zapanjen magičnim događajima, niti susret sa fantastičnim bićima i njihovim čudesnim moćima izaziva kod njega neko iznenađenje. Pepeljuga se ne čudi pojavi nestvarne vizije u vazduhu, kraljevski par u *Uspavanoj ljepotici* mirno prihvata darove vila, kao da je riječ o poklonima smrtnika, a Snežana u *Snežani i sedam patuljaka* pristaje da živi sa patuljcima kao da su to najprirodnije stvari na svetu. U modernoj bajci junak i junakinja su svjesni prisustva natprirodne moći i njenih nosilaca. Oni to izražavaju čuđenjem (Alisa u Alisi u zemlji čuda, Doroti u *Čarobnjaku iz Oza*), strahom (*Hobit*) ili obožavanjem te natprirodne moći (Golum u *Gospodaru prstenova*).

Drugačiji je odnos tradicionalne i umjetničke bajke i prema vremenu. Tradicionalna bajka određuje svoj odnos prema vremenu tako što negira njegovo postojanje. U *Uspavanoj ljepotici* junakinja, oslobođena čini, budi se iz svog stogodišnjeg sna mlada i lijepa kao kad je zaspala. Čini se da sto godina nije ostavilo nikakvog traga na njoj i dvorskoj sviti. Sa druge strane, umjetnička bajka ne poništava vrijeme, već iskazuje svijest o njegovom postojanju i uticaju koji ima na svakog pojedinca. Tako junakinja *Male sirene* sanja o vječnom životu i besmrtnosti, iako sirene u ovoj priči žive tri stotine godina; u *Petru Panu* glavni junak odbija da odraste, dok u *Malom Princu* jedan od likova, ozbiljni i trezveni geograf, začuđenom Malom Princu

naglašava kako u svojim knjigama ne bilježi ništa što je prolazno i podložno osipanju.

U poglavlju svojih *Književnih interpretacija I*, posvećenom osobitostima bajke kao književne vrste, Staniša Veličković i Jordana Marković zapažaju (Veličković, Marković 2004: 251):

Pričanje bajke treba da doprinese tome da se kroz iluziju zaboravi gruba stvarnost. Njezin intimni ton, toplina i prisnost pokazuju da je najčešće kazivana u porodičnom krugu. Bajka je zasnovana na fantastičkim predstavama, ali uvek sadrži i istinite činjenice iz stvarnog života. Podstaknuta realnim okolnostima i situacijama, bajka neminovno sadrži materijal koji govori o običnom i svakodnevnom životu, o ličnostima koje su moguće i verovatne, o situacijama koje su doživljene ili o kojima se moglo čuti, o postupcima koji izazivaju oduševljenje i odobravanje, o nevoljama koje su snalazile čoveka u njegovom svakodnevnom sukobljavanju sa prirodnim ili društvenim silama. Na tu stvarnu osnovu koja priču čini bliskom i prijemčivom, nadgrađuje se svet fantazije.

Ujedno, fantastično koje predstavlja sredstvo bijega od ružne i opore stvarnosti ujedno posjeduje i čisto umjetničku funkciju – stvoriti svijet ljepote, blaženstva, bogatstva i sjaja, koji će opustiti i odmoriti, u čitatelju ili slušatelju izazivajući osjećanje divljenja, oduševljenja i uživanja. Priča je na epiloškoj granici po pravilu okrenuta humanomu cilju jer svaki korak u akcijama junaka predstavlja po jednu etapu na putu ka dobru i sreći.

Kompozicija bajki i stilsko-jezične specifičnosti

Svaka književna vrsta odlikuje se specifičnom kompozicijom i zahtijeva poseban pristup i obradu. Već je rečeno da ono što bajku izdvaja od drugih književnih vrsta jest čudesnost kojom se

radnja plete od početka do kraja. Čudesnost kao element u pisanju prisutan je i u drugim žanrovima, ali je u bajci ne treba izjednačavati s nemogućim, nestvarnim i neistinitim. U bajci je sve moguće. Zato pri tumačenju čudsnog u bajkama ne treba strogo razlučivati moguće od nemogućega, istinito od neistinitoga. Od načina čitanja zavisi što se sve ispod čudsnoga događaja može pronaći, povezati, isključiti, usporediti, odbaciti, označiti kao metafora ili alegorija. Od načina čitanja zavisi i sam doživljaj bajke. Jezik bajki pun je simbola, a iz toga spleta jezičnih znakova izranja duh samoga pisca koji snagom misli želi dočarati nevidljivo, nečujno, daleko i zagonetno.

Europsku i južnoslovensku umjetničku bajku karakteriziraju naracija, događaji i čudesne scene kako bi junak došao do cilja, a poruka, koja je uglavnom didaktičke prirode, sadržana je u poenti. Takve su bajke Hansa Christiana Andersena, Charlesa Peraulta, braće Grimm, Oscara Wildea ili Ivane Brlić Mažuranić. Stil novijih autorskih bajki dobio je svoju estetsku i poetsko-alegorijsku širinu koja otvara mnoge probleme književno-teorijske prirode. Naracija je u novijim autorskim bajkama obogaćena epizodama, slikama, poniranjem u psihička stanja junaka i mogućnosti promatranja autorove ličnosti. pisci europske i južnoslovenske književnosti u bajku unose sve više alegorije i filozofije kako bi pomogli mladim čitateljima prodrijeti u kompleksan svijet, u zagonetke života. Stil bajke je specifičan – kako tvrde folkloristi, definiran je bajkovnim formulama. Maja Bošković-Stulli o tome piše (Bošković-Stulli 2012: 285):

O stilu bajke moglo bi se, slijedeći Lüthija, posve kratko i pojednostavljeno reći ovo: U bajci nema distance između „ovoga“ i „onoga“ svijeta, svijet je bajke jedno-dimenzijski. Figure su lišene plastičnosti i individualnih crta, unutrašnji doživljaji pomaknuti su u plošnost vanjskog zbivanja; cijelo je prikazivanje plošno. Stvari se ne opisuju, nego se imenuju. Max

Lüthi, između ostalog, o tome kaže (Lüthi 1986: 28):

Linija priče u narodnim pričama onoliko je oštro definisana i različita koliko su to konture, materijal i osobine njegovih likova.⁸

Također, počeci, završeci, uvođenje novih događaja i najava novih lica u znaku su navedenih formula. Za stil bajke karakteristično je epsko ponavljanje. Dijaloga i opisa prirode u umjetničkim bajkama ima mnogo, dok u narodnom stvaralaštvu ovi tipovi diskursa skoro da ne postoje. Ovaj je fenomen uvjetovan činjenicom da je narodna bajka prenošena usmenim putem, pa su se opisi teško mogli sačuvati.

Stil se autorske bajke postupno udaljavao od stila narodne, a tome su doprinijela nastojanja da se razbiju stereotipi i da se pripovijedanje osvježi povećanjem deskriptivnoga i lirskoga elementa, kao i uvođenjem i proširivanjem simbolike i humora. Unutarnji se procesi u bajkama prevode u vizualne slike – kada se junak suočava s teškim problemima, koji kao da se odupiru rješenju, njegovo se psihološko stanje ne opisuje: bajka ga prikazuje izgubljenoga u gustoj, neprohodnoj šumi u trenutku kada ne zna kuda krenuti, bez nade da će pronaći izlaz. Ponavljanja su česta (tri zadatka, tri godine služenja) i po pravilu realizirana gradacijom (treći je zadatak najteži, treća borba najstrašnija), ili je ishod dvaput negativan, a u završnici pozitivan. O formiranju humanizma kod djeteta čitanjem bajki piše Slobodan Ž. Marković u svojim *Zapisima o književnosti za decu* (Marković 1982: 42):

Književno delo otkriva čari rada i igre, otvara pitanja i omogućuje odgovore, osposobljava za odgonetanje zagonetki sa kojima će se dete u životu susresti, ali i uči onim znanjima koja će mu pomoći da bolje vidi, da što potpunije oseti i razume

⁸ „The story line of the folktale is just as sharply defined and distinct as are outlines, substance, and the color of its characters.“

pojave oko sebe i njihove vrednosti. Dete mlađeg uzrasta prima umetničku reč veoma emotivno, a tek u pubertetsko i pretpubertetsko doba stiže sposobnosti za intelektualni i estetski doživljaj književnog dela. U tom rasponu upoznaje se čovek i razvija humanizam kod deteta.

Jezik bajke je u ravni fantazije, a ipak je svima razumljiv, što pisci postižu vještim i znalačkim izborom umjetničkih prizora i povezivanjem situacija koje uvijek rađaju nove. Naracijom, opisima iznenadnih susreta junaka i smjenjivanjem najrazličitijih situacija, stvaranjem neobičnih slika – pisci se služe simboličnim jezikom punim značenja. Svojim talentom i umijećem oni otvaraju nemoguće prostore, podižu čudesnu zavjesu, prevazilaze neprelazne prepreke koristeći hiperboličke elemente pravih igara riječi i duha. Bošković-Stulli upozorava da se kreativnost pripovjedača (Bošković-Stulli 2012: 286):

(...) može iskazivati u načinu jezičnog izražavanja, u načinima upotrebe formulativnih obrata, u izboru i donekle u karakteriziranju likova, u izboru, variranju i kontaminiranju sižeā, pa čak i u narušavanju kanona vrste, npr. naglašenijom opisnom realistikom u slikanju likova i sredine, premda pri tome u više slučajeva bajka već prestaje biti bajkom.

Britanska spisateljica Marina Warner tretira sve priče i pripovjedače bajki kao jednake. Tako bezimni ženski glasovi koji tijekom stoljeća pripripovijedaju bajke, Charles Perault ili Walt Disney u njezinoj studiji *From the Beast to the Blonde: On Fairy Tales and their Tellers (Od zvijeri do plavuše: O bajkama i pripovjedačima)* dobivaju isto poštovanje kao i biblijski odlomci. Za ovu je autoricu bajka svojevrsni *svjedok* minula vremena (Warner 1994: 12):

Svi su glasovi uvjerljivi i svaka je priča tu kako bi je pripovjedač preoblikovao za novu generaciju (...) One [bajke] mogu biti oruđe najsumornijega realizma i, nasuprot svim

izgledima, iskazivati nadu stisnutih zuba. (...) Bajke zapravo zahtijevaju milost.⁹

Jedan od dominantnih stvaralačkih postupaka u bajkama je *metamorfoza*. Težnja da se promijeni svjetski poredak odvlačila je misao drevnoga čovjeka u mnoge zgone i nezgone nastale putem procesa unutarnjega ili vanjskoga preobražaja. Umjetničke bajke obiluju gradacijskim slikama metamorfoze, što ih donekle povezuje s njihovom usmenom pretečom. Osim ljudi, preobražava se i priroda: voda, šume, rijeke i nebeska tijela. Bajka je prepuna *dramatike* koja prati njezin tijek radnje, jer se junaci najčešće susreću s raznim bićima i pojavama, problemima koje moraju riješiti. Zato je svaka bajka *drama* u malom, jer se situacija koju treba savladati mora proživjeti, shvatiti, a prethodno pažljivo isplanirati.

Crnogorska književnost za djecu i omladinu

Vrijeme nakon Drugoga svjetskog rata u Crnoj Gori iznjedrilo je cijeli niz kvalitetnih autora književnosti za djecu (Stevan Bulajić, Ivan Ceković, Mihailo Gazivoda, Dušan Kostić, Milenko Ratković, Mihailo Ražnatović, Ante Staničić, Mirko Vujačić, Čedo Vuković i drugi), od kojih su se mnogi od njih primarno afirmirali kao pisci književnosti za odrasle, koji su se u kraćim ili dužim vremenskim razmacima vraćali tzv. dječjem stvaralaštvu. Karakter je ovih djela vrlo raznovrstan, od *Tima Lavlje srce* (1956) Čeda Vukovića i njemu srodnih ostvarenja modeliranih pretežno humorističkom manirom, s motivom antropomorfizacije životinjskoga svijeta, do pričalačke linije koju njeguje u Stevan Bulajić u romanu o divljim guskama *Krilati karavan* (1955), u kojemu se kroz dramu ptičje seobe i stjecanja životne škole naziru

⁹ „(...) they can be vehicles of the grimmest realism, expressing hope against all the odds with gritted teeth [...] Actually fairy tales sue for mercy.“

prva „rasterćenja“ životinjskih junaka od ljudskih karakteristika. O osobitostima crnogorske dječje književnosti pisao je Milorad Nikčević (Nikčević 2011: 153):

I dok je srpska književnost, kao i druge nacionalne literature kontaktnih naroda imala svoju genealogiju, kontinuitet razvoja i afirmisane predstavnike književnosti za djecu još u periodu romantizma i svoju istaknutu dječju periodiku, dotle se u crnogorskoj književnosti takav književni žanr nije zadugo mogao javiti. Iako je bilo pokušaja da se stvori neki oblik književnosti za djecu, rezultati su na estetskom planu i sadržaju bili mršavi ili skoro zanemarljivi, što je razumljivo kad se u obzir uzmu specifičnosti razvoja crnogorske literature. Crnogorska književnost je nosila u svojoj sredini prvenstveno predznak tradicionalne književnosti epskoga sadržaja. Nije se, dakle, ni mogla roditi takva inspirativna klima koja bi podsticala stvaraoce epske sredine da progovore intimno, emotivno o svojim ljubavnim, lascivnim, satiričnim, a kamoli dječjim emocijama i osjećajima.

U tekstu *Naznake crnogorske poezije za decu krajem XIX i početkom XX vijeka* Nikčević spominje niz danas gotovo potpuno anonimnih autora, koji su se sa više ili manje uspjeha okušali u domeni poetskoga dječjega stvaralaštva, od Krsta R. Jovanovića (1855–?), Rista M. Popovića-Čupića (1870–1922) do Krsta V. Markovića (1882–1902), Nikole D. Vučetića (1884–1918) i ostalih autora. Moguće da je sklonost crnogorskoga naroda ka priči i pričanju, poštovanju tradicije i epskog duha predaka, doprinijela da dominantan žanr u domenu stvaralaštva za djecu i omladinu postane roman (Nikčević 2011: 153).

Drama kao književni rod literature za djecu i omladinu najslabije je razvijena u svijetu i kod nas. O tome jepisao Novo Vuković u knjizi *Uvod u književnost za djecu i omladinu* (Vuković 1996: 42):

Čak i neka čuvena djela, kao što su Berijev *Petar Pan* ili Meterlinkova *Plava ptica*, svoju slavu ne duguju formalnoj pripadnosti dramskom rodu, niti pozorišnom uspjehu, nego činjenici da su to u suštini priče sa bajkovitom i fantastičnom atmosferom, te da se u tom smislu i doživljavaju. Uzroke te pojave, po svemu sudeći, treba tražiti u onoj više puta isticanoj potrebi djece za pripovjedanom literaturom i naracijom uopšte. I u krugu dramskih tekstova i u njihovoj pozorišnoj realizaciji dijete ipak najradije traži neobičnu priču, posebno bajku. „Susret djeteta sa pozorištem počinje od bajke“, veli Lav Ustinov, dodajući da je ovaj žanr za njega najpristupačniji i prema tome najvažniji.

Književni žanr umjetničke bajke, pisane u dramskoj i proznoj formi, svojim ostvarenjima povezuje autorka srednje generacije crnogorskih pisaca Dragana Kršenković Brković. Ime Dragane Kršenković Brković crnogorskoj javnosti je poznato već dugi niz godina, koje je ova autorica ispunila vrijednim literarnim ostvarenjima. Njezin bogati stvaralački opus čine romani *Atelanska igra* (2012) i *Izgubljeni pečat* (2008), zbirke pripovijedaka *Vatra u Aleksandriji* (2006) i *Gospodarska palata* (2004), zbirka dramskih tekstova *Iza nevidljivog zida* (1997), monografije *Poetika prolaznosti: Organizacija vremena u Ranim jadima Danila Kiša* (2015) i *Fragmenti: zapisi o književnosti* (2019), kao i knjige za djecu – *Tajna plavog kristala* (1996, 2000, 2010), *Duh Manitog jezera* (2010), *Muzičar s cilindrom i cvetom na reveru* (2013), *Modra planina* (2015) i *Tajna jedne Tajne* (2011, 2017).

Drama kao omiljeni književni žanr

Još od ostvarenja *Iza nevidljivog zida* objavljenoga 1997. godine, ova je spisateljica otkrila dramu kao svoj omiljeni

književni žanr, a u domeni stvaralaštva za djecu – bajku koju je pisala kako u proznoj, tako i u dramskoj formi (kao krajnje modern i neobičan žanr na crnogorskim literarnim prostorima). O značaju bajki, čija fabulativna okosnica, ideje i poruke prate mladoga čitatelja još dugo nakon što izađe iz djetinjstva pisao je Milan Crnković (Crnković 1986: 21):

Bajka je književna vrsta s kojom se djeca najranije susreću, koja ih prati prilično dugo i ostavlja najjače tragove. Dijete, doživljavajući bajke, u malom prolazi sve ono što su narodi tisućama godina mislili o svijetu, kako su u svojoj mašti predstavljali sile koje vladaju u svijetu i odnose u društvu, što su željeli i za čim su težili. Danas ima u svijetu više tisuća tiskanih zbirki koje sadrže bajke pojedinih naroda i pokrajina. U sudaru sa civilizacijom bajka nestaje, a nekad stvoreno golemo blago izučava se i nekako se uvriježilo mišljenje da mlade generacije, ulazeći u život imaju najbolje predispozicije za čitanje i razumijevanje bajki.

I književna kritičarka Mirjana Miočinović je u tekstu *Dramske bajke i antibajke Miodraga Stanisavljevića*, pisala o fenomenu dramskih bajki (Miočinović 1999: 339–340):

Drame za decu obuhvaćene ovom knjigom pripadaju žanru dramske bajke, toj strogo kodifikovanoj vrsti koja pritom ostavlja dovoljno prostora za variranja, odstupanja, pa čak i smela remećenja njenih ustaljenih zakona, u koje spada i tradicionalno shvatanje bajkovne doličnosti. Pod uslovom, naravno, da pisac za to ima potrebnog dara. To je istraživanje pretpostavljalo upućenost u narodnu usmenu književnost, u folkloristiku uopšte, ali i upoznavanje sa zakonima preobražaja narativnih u dramske forme i specifičnostima dramskih žanrova koji, uprkos zajedničkoj „predstavljачkoj matrici“ (kojom se uglavnom i bavi Aristotelova *Poetika*), imaju svoja pravila i samo sebi prirodene slobode.

Knjiga *Tajna plavog kristala i druge bajke* Dragane Kršenković Brković je zbirka od pet originalnih bajki napisanih u dramskoj formi. Čine je bajke: *Tajna plavog kristala*, *Bajka o krilatom konju*, *Hozentarus*, *Neobična priča ili Nevolje jednog malog zarezca* i *Čudesna zvezda*. U pogovoru knjige naslovljenom *U traganju za bajkom: Tajna dramaturgije Dragane Kršenković Brković*, Aleksandar Milosavljević ističe (Milosavljević 2010: 154):

Osnovna dramska situacija od koje gotovo redovno u svojim tekstovima polazi spisateljica jeste potraga. Pred njenim junacima se po pravilu, kako to uvek i biva u bajkama, postavlja složen zadatak (iz nekoliko etapa) koji moraju da budu razrešeni da bi misija bila realizovana. Razume se da rešavanje zadataka na probu stavlja sve ključne osobine koje treba da poseduje heroj, da od pogleda na svet projektovanog u konkretnoj bajci i priželjkivanog modela junaka zavisi karakter zadataka i njihov redosled. A junaci ovih drama su, nema sumnje, nosioci vrline koje krasi heroje priča iz klasične starine.

Snagom umjetničke riječi, pitoresknošću poetskih slika i opisa, originalnim jezikom i stilom, bajke Dragane Kršenković Brković odslikavaju čovjeka, odnosno junaka u svom bogatstvu njegovih psihičkih i fizičkih osobitosti. Snaga njihova odgojnoga djelovanja, između ostaloga, leži u tome što njihov umjetnički siže u svoju orbitu uključuje mnoštvo pojava. (Između mnogih junaka i junakinja u bajkama Kršenković Brković, možemo pomenuti Princa u *Tajni plavog kristala*. Razdiran dosadom i čamotinjom, on je na početku priče razmaženi mladić sa mogućim lošim karakterom. Preokret, snažan i potpun, u njemu usitinu nastaje i on postaje pravi junak kada krene u rat protiv sila Zla i u potragu za Princezom.)

Iza živih slika i opisa javlja se kod čitatelja kompleksan niz raznovrsnih asocijacija, koje stvaraju misaone veze od jedne pojedinačne ideje ka općoj. Cijeli proces je složen, a u stvaranju

tih veza kod djece posreduje živo osjećanje i stvaralačka fantazija. (Između mnogih primjera iz bajki ove autroke, možemo pomenuti *Muzičara s cilindrom i cvijetom na reveru*. Junakinja Sanja je veoma radoznala. Ona voli avanture i neočekivane izazove i, kada se u njenoj sobi pojavi Muzičar, glavni junak knjige koju Sanja nije pročitala, a leži na njenom stolu, ona prihvata njegov poziv da pođe u zemlju Arkadiju, zemlju muzike. „Muzičar je izvadio štapić, dvaput zamahnuo njim i iz palice je počela da izvire staza nalik notnom zapisu. Blago se talasajući, putanja se ustremila ka oblacima. Muzičar i Sanja su stali na stazu i, gazeći samo po notama, krenuli“ (Kršenković-Brković 2013 : 37).

I bajke iz knjige *Modra planina* navode djecu na razmišljanje, na to da budu kreativna, da istražuju i budu kreativna (bajke *Kormilo drveno novo prodajem*, *Zmaj od Hridi*, *Kreni desno, tri koraka levo* ili *Hvatač snova*).

Teme i motivi

Knjiga *Duh Manitog jezera i druge bajke* Dragane Kršenković Brković zbirka je od četiri originalne bajke napisane u dramskoj formi. Knjiga sadrži sljedeće bajke: *Duh Manitog jezera*, *Dječak sa čarobnim prstima*, *Skriveno blago malog trola* i *Legenda o Zorou*.

Bajka *Duh Manitog jezera* razgrće mistične magle jednog maloga jezera u planinama Crne Gore, koje u svom nazivu nosi pridjev zloslutne simbolike – *Manito*. U isto vrijeme divlje, opasno i mistično, ovo je jezero urezano između oštih vrhova uzdignute zemlje tako da, gledano iz zraka, izgleda kao neko pospano oko davno zaspale zvijeri. Njegovo postojanje ujedno predstavlja dokaz kako prostori Balkana, poznati po različitim opasnostima i povijesnim bitkama, imaju svoje čarobnjake,

duhove i ljubavi željne vile. Vizualnost i egzotičnost tih svjetova koji su iznad i ispod zemlje, obvezuju putnika da ide iz labirinta u labirint, iščekujući da iz nekog od njih izroni kakva neman ili patuljak. Ali, tamni svijet podzemlja ili prostori jezerske šume ne bi bili dovoljni u svome tradicionalnom dekoru, da nema vječite i najveće teme – borbe između dobra i zla.

Tinejdžerski junaci izgubljeni u ovoj bajkovitoj prašumi podliježu iskušenju da, kao i toliki prije njih, predaju dušu Tamnoj strani. Međutim, kako su priroda i dječja psiha oduvijek začarane nevinošću, pobjeđuje Sunčana strana, a izgubljene slike vječnoga djetinjstva izranjaju pred čitateljevim očima i sviješću. Čitajući ovu knjigu, saznat ćemo kako se ispravlja nepravda uz pomoć čudesnih sredstava, kakve moći posjeduje čarobni napitak, kako cvijeće pobjeđuje oružje i bolest, kakva su nevjerovatna svojstva čudesnoga kamena, te kako u sebi i vlastitim duhovnim potencijalima možemo otkriti nezamjenljivoga tragača za pravdom. O samosvojnosti i motivskoj originalnosti ovakvoga specifičnoga vida bajkovnoga svijeta pisala je Nađa Durković u pogovoru knjizi *Duh Manitog jezera*, pod nazivom *Čarobni prsti dramskih bajki Dragane Kršenković-Brković* (Durković 2010: 155):

Svijet bajki Dragane Kršenković Brković naseljen je realnim i fantastičnim likovima. U *Duhu Manitog jezera* upoznajemo Danila i Nikolu, ali i Starog vilenjaka – čuvara neba i zemlje, svijetla i vazdušnih struja, Gospodara podzemnih voda, vladara sijenki, podzemne tame, voda i snova, Planinsku vilu, Prolječnu vilu, Duha jezera, sluge gospodara podzemnih voda, Šumskog duha, sluge Planinske vile. Mjesto dešavanja radnje je planina Lukavica u središnjem dijelu Crne Gore (imenovano je realno mjesto dešavanja radnje, za razliku od neodređenosti klasičnih bajki „iza sedam gora i sedam mora“). Autorka u dramskoj bajci *Dječak sa čarobnim prstima*, u maniru Oskara Vajlda, sažeto i efektno otkriva bezimenog junaka koji može biti svaki

rasijani dječak koji mnogo rasuđuje, a čija osjećajnost može da ga liši smisla za stvarnost. Tu je i dopadljivi Vrtlar, čudljiv starac obdaren vještinom da uoči čudesno i ispod neuglednih stvari i pojava.

Bajke *Tajna jedne Tajne*, *Muzičar s cilindrom i cvetom na reveru* i *Modra planina* predstavljaju još jedan kreativni segment ciklusa spisateljičinih originalnih bajki, nastalih u proteklih dvadeset i pet godina njezina stvaralaštva posvećenog djeci i omladini. Ostvarenje *Tajna jedne Tajne* je ušlo u selekciju *Međunarodnog bijenala ilustracije 2011.* u Bratislavi, što je ujedno i prvo učešće crnogorskih umjetnika na najvećemu svjetskom bijenalu ilustracije. Istodobno, uvršteno je i u selekciju *Međunarodnoga bijenala ilustracije 2013.* u Beogradu.

U pitanju je bajka – pisana u proznoj formi – koja recipijentu otkriva jedan nesvakidašnji svijet tajni. Prateći glavnu heroinu po imenu Tajna, on se upoznaje sa njezinim životom, navikama, željama i čežnjama, kao i s njezinom velikom tajnom. Djelo *Tajna jedne Tajne* pred čitatelje dovodi neobičnu heroinu u inovativnome literarnome kontekstu, nepoznatomu drevnomu žanru bajki, a također i originalan pristup staroj i često obrađivanoj temi, kakvu predstavlja prva ljubav. Ova knjiga, s jedne strane, ohrabruje djecu da otkriju onu drugu, skrivenu stranu egzistencije, a s druge – u njima stimulira želju za spoznajom raznih životnih pojava, odnosa i fenomena. Dragana Kršenković Brković pažljivo gradi portret svoje romaneskne junakinje (Kršenković-Brković 2011: 5–6):

U jednoj malenoj drvenoj kutiji, zaboravljenoj u uglu prašnjavog tavana volela je da boravi tiha i uvek povučena Tajna sklupčana između napuklog ogleдалa sa ručkom od slonove kosti i broša ukrašenog svetlucavim kamenjem, ona je spokojno provodila svoje dane. Tu se prepuštala svojim sanjarenjima ili osmatranju razigrane igre odblesaka, nastalih pri upadu svetlosti kroz tanane otvore na kutiji i osvetljavanju blistavih

kristala broša. Tajna je posebno volela da izlazi noću. Kad bi sve utonulo u tišinu, ona bi se nečujno iskrala i krenula na put. Kako je posedovala naročitu moć da čuje misli ljudi, u tim svojim lutanjima uobičajila je da zastane i oslušne o čemu to oni, pored kojih je upravo prolazila, razmišljaju. Ako bi prepoznala nečiju tugu, vatrenu želju ili smeke snove o kojima najradije ne bi pričali, Tajna bi se odmah tiho ušunjala, obujmila bi te misli i svojom prozračnom aum zaštitila bi ih od pogleda drugih ljudi. Znala je Tajna da na taj način štiti ljude i to je uveseljavalu. Imala je Tajna i jednu svoju tajnu – više od svega nju je radovalo da nekoj devojčici ili dečaku bude Prva tajna.

Heroina Tajna ima sposobnost letenja kroz prostor i kroz misli ljudi. Ta joj sposobnost daje moć da čuje što djeca i odrasli žele, o čemu sanjaju, za čim čeznu ili sa kakvim problemima i teškoćama se suočavaju. Njezina potreba da pomaže ljudima da ostvare snove ili da se suoče s problemima, pruža njezinu karakteru osobine novoga modela literarnoga heroja. Osnovna ideja djela posvećena je prvim osjećanjima privlačnosti i ljubavi, koja se kod mališana javljaju u ranoj dobi, pomažući im da savladaju nepoznate i zbunjujuće emocije.

Kao moderna bajka, *Tajna jedne Tajne* ima emotivno, simboličko, ali i ljekovito značenje za čitatelje. Ona se bavi dječjim strahom od seksualnosti i faličkim fantazijama, kao i stidom, brigom i sumnjama, što najmlađima pomaže da se suoče s teškoćama i nepoznanicama u životu. Njezine poruke potencijalno optimizam i nadu u bolju budućnost, nudeći mogućnost mladoj publici da prevaziđu teškoće odrastanja i strah od nepoznatoga. Napisano u popularnome stilu, ovo ostvarenje zrači spokojstvom i vedrinom, ali i izvjesnom dozom misterioznosti, koja se po pravilu javlja kada se govori o suptilnim i delikatnim temama, vezanim za iskušnja i dubine duše i srca (Kršenković Brković 2011: 10–13):

Zato se uvlačila u dečije snove, sa posebnom pažnjom je lovila osobeni sjaj u njihovom oku ili se trudila da nasluti onaj, jedva vidljivi, treptaj na njihovom čelu, nastao samo kad bi se u daljini nazrela silueta jedne, naročite, osobe. Sve dok devojčica ili dečak ne bi smogli snagu da progovore o onom što im leži na dnu grudi. Kada bi se to desilo Tajna bi krenula nazad, na prašnjavi tavan. Tu bi se, vidno ozarena i srećna, ponovo udobno smestila na dnu malene, drvene kutije i nastavila bi da spokojno provodi svoje dane.

Kratki roman za djecu *Muzičar sa cvetom i cilindrom na reveru* – pisan je u proznoj formi, na vedar i razigran način. Ova knjiga najmlađe čitatelje poziva da se pridruže radoznaloj i vragolastoj Sanji, te da s njom zavire u nevidljivi i čudesni svijet knjiga i života književnih junaka. *Muzičar s cilindrom i cvetom na reveru* je moderna bajka, na čijoj je predmetno-sižejnoj razini drevna tema otkrivanja svijeta, obrađena na moderan i neobičan način. Poigravajući se sa stvarnosnim činjenicama i maštom, autorica pomaže djeci otkriti život kao mješavinu svakodnevnih stvari i začuđujućih pojava, ali i kao magiju svakodnevnoga i viziju nestvarnoga. Na uzbudljiv i inovativan način, ona stimulira čitatelje da krenu na jedinstveno putovanje – otkrivanje misterioznoga života junaka jedne nepročitane knjige. Autorica počinje priču o neobičnome glazbeniku na sljedeći način (Kršenković Brković 2014: 6–7):

Bio jednom jedan grad, u gradu kuća pod velikim brestom, a u kući soba sa niskim, okruglim stolom. Sanja je na njega odlagala razne stvari – i ubrzo zaboravljala na njih. Nikog nije čudila Sanjina zaboravnost. Stalno u pokretu, ona je uvek nekud žurila. Bilo je tolika toga što je pokušavala da otkrije. Pitala se Sanja gde to list, nošen vetrom, putuje, zašto se kapljice rose prelivaju u toliko boja, kako se to reči – dok si u planini, okružen visokim stenama – pretvaraju u jeku, gde stanuju pesme kad ih ljudi ne pevaju, da li žar-ptica iz priča koje je čula od bake doista ima perje što plamti, pa je vatra okružuje i kad leti.

Kao što se lako može sagledati, u pitanju je realistički profilirano štivo, koje na jedan imaginativno i asocijativno nov način, pitkim stilom i novom junakinjom obrađuje temu ljubavi i odrastanja.

Modra planina

Modra planina je zbirka devet originalnih bajki napisanih u dramskom obliku: *Kormilo drveno novo prodajem*, *Plavo drvo*, *Zmaj od Hridi*, *Kreni desno, tri koraka levo*, *U izlogu*, *Mrgud Strašni*, *Ljubavni jadi jedne busole*, *Hvatač snova* i *Modra planina*. U uvodu knjige autorica je zapisala (Kršenković Brković 2013: 7):

Bajke su za mene prepune izazova. One pozivaju na uzbudljive avanture i putovanja. Mame da se zakorači u jedan drugačiji, zanosniji svet. Kriju u sebi razne tajne i misterije koje traže da se odgonetnu. I uvek iznova uspeavaju da iznenade svojom bujnom maštovitošću. Bajke danas vode jednu usamljenu bitku. Zavodljive video igrice, virtuelni svet računara, razne društvene mreže i agresivni mediji u tolikoj meri su okupirali pažnju devojčica i dečaka da se čini da deca nemaju ni vremena ni interesovanja za priče i njihove junakinje i junake. Ja ipak verujem u moć bajke da i danas, uprkos svim izazovima, pronađe put do svakog deteta. *Modra planina* je nastala na tom tragu – ona poziva sve radoznale (devojčice i dečake, ali i odrasle u sukobu sa „iščašenom“ logikom sveta) da se prepuste čudesnom svetu igre, snova i mašte.

U svojim ostvarenjima namijenjenim djeci, autorica uspijeva predstaviti susret dobra i zla na tipično bajkovit način, utkivajući rezultat sukoba u različite fabulativno-predmetne osnove – u avanturu koja se događa u mističnome podvodnome svijetu (*Duh Manitog jezera*) ili u svijetu zvijezda (*Čudesna zvijezda*), u skandinavskoj sagi (*Skriveno blago malog trola*), u

legendi o Zorou (*Legenda o Zorou*) i u sadašnjemu vremenu (*Dječak sa čarobnim prstima*), u kojemu se sin poslovnoga magnata bori za pravednije društvo. Zahvaljujući njihovoj dramskoj formi ove bajke dobijaju na neposrednosti tako da podsjećaju na sekvence iz nekoga fantastičnoga filma (*Duh Manitog jezera*, *Bajka o krilatom konju*); također, one tijekom čitanja stvaraju privlačnost između recipijenta i djela, tako da im mladi čitatelji teško mogu odoljeti (*Čudesna zvijezda*, *Hozentarus*, *Tajna jedne Tajne*, *Modra planina*).

U raznovrsnim umjetničkim varijetetima i konkretizacijama autorica mjesta neodređenosti ispunjava na različite načine, dopirući do njihova estetskoga poimanja i ispoljavanja etički profiliranih ideja. Njezine knjige na polivalentan način djetetu nenametljivo prenose poruku da je borba protiv teškoća u životu neizbježna, da ona čini suštinski dio ljudskog postojanja – ali da čovjek, ukoliko ne ustukne, već se nepokolebljivo suoči s neočekivanim i često nepravednim teškoćama, sagledavajući svijetlu stranu stvarnosti, može savladati sve prepreke, otkriti dublji smisao života i na kraju iz svega izaći kao – pobjednik. Bajke Dragane Kršenković Brković djecu uče praktičnim i teorijskim pojmovima vezanim za područje lutkarstva, što je posebno uočljivo u napomenama dodanim djelu *Modra planina* (Kršenković Brković 2015: 10):

Iz Pozorišnog rečnika: Ginjol (od francuskog: *guignol* – rog, truba) vrsta je lutke. Prvi put je napravljena 1808. godine u Lionu Francuskoj. Kod ove vrste lutaka, animator/animatorka natiče lutku na ruku i pokreće je pomicanjem dlana.

Poput ostalih dramskih bajki ove autorice, djelo *Modra planina* krase originalan i suvremen pristup žanru, pojava velikoga broj novih junaka, nepoznatih književnoj formi bajke (busola Kavalir u *Ljubavnim jadima jedne busole*; Plavo Drvo u istoimenoj bajci; Široko od morskih vala, gospodar južnih vetrova u

bajci *Zmaj od hridi*; drvo Emilijan manje-više u bajci *Kreni desno, tri koraka levo*; oblak Vedran u bajci *Mrgud Strašni*; kišobran Timotije u bajci *Hvatač snova*), kao i obrada starih književnih tema, kakve predstavljaju ljubav i strah, na nov način (bajke *U izlogu*, *Modra planina*, *Mrgud Strašni*).

Posebna odlika bajki Dragane Kršenković Brković je činjenica da je njihova fabulativna osnova sasvim originalna. Kad u nekoj bajci (poput *Bajke o krilatom konju*) poseže za narativnom podlogom koju crpi iz usmene predaje, u ovome slučaju za motivom krilatoga konja, ona odabrani motiv obogaćuje novim iskustvenim materijalom, individualiziranim sižeom, kao i širenjem registra likova, što nesumnjivo potvrđuje njezin dar inoviranja ove drevne forme.

Autoričina su djela dokaz da ona vjeruje kako djeca lako mogu prihvatiti nerealističke likove – jednu Tajnu (*Tajna jedne Tajne*), Kormilo (*Kormilo drveno novo prodajem*), Zarez, Slova, likove iz stripa (*Neobična priča ili Nevolje jednog malog zarezca*), Busolu (*Ljubavni jadi jedne busole*), zvijezde na nebeskome svodu, sjenke i podanike u obliku knjige, sata, čajnika, svijećnjaka i gusenice (*Čudesna zvezda*) ili glazbene oznake, note – Četvrtinu, Osminu i Šesnaestinu (*Muzičar s cilindrom i cvjetom na reveru*) kao svoje heroje.

Vjera u moć bajke da izrazi unutrašnju i dublju stranu života, nesvakidašnji način kojim djecu i odrasle poziva da se pridruže igri, povjerenje u moć priče i – naročito – u moć bajke, takođe odlikuju narativnu maniru stvaralaštva namijenjenoga najmlađima Dragane Kršenković Brković. U podnaslovu knjige *Modra planina* autorica je istakla misao: „Za sve radoznale u potrazi za Velikom avanturom“, da bi kao moto prve bajke u toj knjizi naglasila: „Ne zaboravi! Velika pustolovina negde čeka na tebe“ (Kršenković-Brković 2015: 9).

Ideje i poruke

Dragana Kršenković Brković suvereno i na maštovit način gradi svoj umjetnički svijet, stvarajući vlastito „narrativno carstvo“ kroz metaforičnu literarnu predstavu posvećenu fenomenima ljudske duše, čovjekovih duhovnih i intelektualnih moći, ali i njegovoj doslijednosti, upornosti i nepokolebljivosti. To su upravo i razlozi iz kojih junaci njenih bajki izlaze iz sfera vlastitih spoljašnjih i unutarnjih stega, prevladavajući prostor, vrijeme i što je najvažnije – vlastitu sudbinu. Njezine dramske bajke, među kojima se u pogledu literarnih kvaliteta osobito ističu *Duh Manitog jezera*, *Čudesna zvijezda* i *Tajna jedne tajne*, sublimiraju poetsku istinu o težnji junaka da po svaku cijenu iziđu iz tame u svjetlost, te dosegnu zenit vlastitog bića, čime se i njihov cilj ispoljen u epilogu djela konačno realizira po produktivnom životnom modelu. One sadrže više od fantastičnoga i čudesnoga, posjedujući mnogo dubljih značenja, čineći most između prošlosti i sadašnjosti. Na maštovit se način baveći realnim problemima, one odgonetaju život, ilustrirajući unutrašnje sukobe jednoga lika, kao i sukobe između likova.

Književna vrijednost bajke *Modra planina* ogleda se u zgusnutosti pripovijedanja, naglašenoj asocijativnosti i imaginativnosti, poetskoj gradaciji slika, melodičnim rečenicama, lijepim opisima, estetičnim epitetima, ali i u autoričinoj tendenciji da mališane i glumce-izvođače upozna sa svijetom pojmova vezanih uz kazališnu umjetnost i lutkarstvo, odnosno da im na kreativno pažljiv način približi kako treba izvoditi ovu dramu u vidu lutkarske predstave.

Bajka kao vid umjetnosti uči da se životu i svijetu prilazi estetski i da se zauzima ispravan etički stav; da se s estetskoga i etičkoga gledišta procjenjuju ljudi, predmeti i pojave svakodnevnoga života, te da se razlikuju prave vrijednosti od kvazi-vrijednosti. Estetski ukus daje individualnomu, a samim tim i društvenomu životu estetsku formu, poseban stil i humani smisao, jer od njega i moralno-

ga stava zavisi ne samo oblik stvari, već način i sadržaj života pojedinca. Da se ova autorka-bajkospisateljica javlja i kao promišljena teoretičarka bajki, potvrđuje njezin tekst *Zaboravljeno putovanje – tragovi utisnuti u bajkama* (Kršenković Brković 2010: 142):

Moderne bajke, nastale tokom XIX i XX veka, svoje ishodište nalaze u tradicionalnim. Crpeći materijal, verovanja, strukturu i vizije iz prastarih priča i mitskog nasleđa, ove umetničke tvorevine su, na indirektan način, pokazale da i današnji čovek u svojoj potrebi da pojmi smisao svog postojanja ide davno obeleženim putevima. Istovremeno, postalo je očevidno i da struktura fantazije izražena u starim pričama, mitovima i legendama odgovara elementima strukture fantazije ne samo prošlog, već i modernog čoveka... I moderna bajka je, poput tradicionalne, ne samo projekcija nesvesnih vizija i skrivenih želja, već i oplemenjivanje i uzdizanje stvarnosti. Ova njena osobina upućuje na činjenicu da se bajka, oslanjanjem na osnovna stremljenja čovečanstva izražena kroz mitske vizije, istovremeno pokorava i jednoj unutrašnjoj nužnosti u kojoj duh „univerzalnog čoveka“ ima najveći udeo. Izgleda kao da bajka postaje odraz sveg potisnutog u nama – dodirujući naše „arhetipske niti“, ona uspeva da ostvari vezu sa najdubljim slojem, koji je od praiskona u nama... U tom novom smeru ona sada pojedinačne predmete, odnose i lica sagledava kroz veo trajnog čime *postojeće* uspeva da vidi u sastavu *više opštosti*.

Specifična bajkovna vrsta maštovitosti u djelu ove spisateljice, koja podrazumijeva obilježja arhetipskoga, kao da doziva davnine, tragajući za matricom događaja i općim u pojavnome. Njezina se snaga ogleda u sposobnosti da pojedinačno obujmi i prekrije općim, čime se potencira sloj metafizičkoga značenja kome teže jednako tradicionalna i suvremena bajka. Termini koji se odnose na pojam bajke najčešće sadrže epitet *čudesno*, tako se i bajka određuje kao

priča o čudesnome. Stoga i motiv potrage za identitetom u analiziranim djelima prestaje biti samo avantura koja se odvija po automatizmu uspostavljenome u davnoj prošlosti.

Zaključak

U književnim djelima Dragane Kršenković Brković za djecu prisutna je modernost koja se prevashodno ogleda u autorkinom žanrovskom opredeljenju za formu dramske bajke koja je na crnogorskoj književnoj sceni tek u povoju. Nasuprot raširenom prihvatanju bajke u dramskom obliku kao adaptacije neke, više ili manje poznate, tradicionalne ili umjetničke bajke napisane u proznom obliku, Kršenković Brković piše svoje originalne bajke upravo u dramskoj formi.

Takođe, u njenim ostvarenjima upadljiva je stilska dotjeranost i rečenica koja se odlikuje visokim stepenom pismenosti i melodičnosti. Poseban kvalitet autorkine umjetničke naracije čini autonomnost i unikatnost motiva, što se možda na umjetnički najkvalitetniji način ogleda u bajkama *Duh Manitog jezera*, *Čudesna zvijezda* i *Muzičar s cilindrom i cvjetom na reveru*.

Bajke Dragane Kršenković Brković odlikuje i pouzdano vođenje naracije, kao i osobito vješto komponovanje unutrašnjeg i spoljašnjeg plana teksta (*Tajna plavog kristala*, *Hozentarus*, *Bajka o krilatom konju*, *Nevolje jednog malog zareza*, *Ljubavni jadi jedne busole*). Univerzalnost i samosvojnost ideje i poruke njenog djela posebno se uspješno odražava u ostvarenju *Tajna jedne Tajne*, koja se odnosi na probleme fizičkog i duhovnog razvoja mladih ljudi, te njihovog pravilnog polnog odgoja.

U svim ovim ostvarenjima upadljiva je potreba autorke da vlastitu književnu, a samim time i opću, stvarnost „usidri“ i potvrdi postojanje životnoga smisla. Stoga bajke Dragane Kršenković Brković potvrđuju osnovni postulat suvremene antropološke misli – traganje za univerzalnim principima i značenjima.

Dodatak: **Bibliografska bilješka**¹⁰

Dragana Kršenković–Brković je autorka romana *Atelanska igra* i *Izgubljeni pečat*, zbirke pripovijedaka *Vatra u Aleksandriji* i *Gospodarska palata*, zbirke jednočinki *Iza nevidljivog zida*, monografija *Poetika prolaznosti: Organizacija vremena u Ranim jadima Danila Kiša* i *Fragmenti: Zapisi o književnosti*, kao i knjiga za djecu – *Tajna plavog kristala*, *Duh Manitog jezera*, *Tajna jedne Tajne*, *Muzičar s cilindrom i cvetom na reveru* i *Modra planina*.

Dragana Kršenković–Brković

¹⁰ Biografski podaci o autorki sakupljeni su iz više izvora – iz njenih objavljenih knjiga i sa portala: *Internationale Jugend Bibliothek* (<https://www.ijb.de/en/home.html>), *Astrid Lindgren Memorial Award* (<http://alma.se/en/>), *13. Međunarodnih književnih susreta Cum Grano salis* (<http://bhstring.net/tuzlauslikama/tuzlarije/viewnewnews.php?id=53695>), *29. Međunarodnog festivala Grad teatar – Budva* (<http://www.gradteatar.me/predstava.asp?view=det&pid=598>), Festivala *Odakle zovem 2015*, časopisa *Sarajevske sveske* (<http://www.sveske.ba/bs/autori/d/dragana-krsenkovic-brkovic>), TRADUKI (http://german.traduki.eu/leseprobe/portfolio/montenegrinisch_krsenkovic_brkovic.pdf), časopisa *Blesok – Skoplje* (<http://www.blesok.com.mk/avtor.asp?lang=eng&id=1425#.VIBFml6YGs8>), sa autorkinog sajta www.draganakb.net, itd.

Diplomirala je na Fakultetu dramskih umjetnosti Univerziteta umetnosti u Beogradu i na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu, a magistrirala na Filozofskom fakultetu Univerziteta Crne Gore (smjer Nauka o književnosti). Bila je gostujuća književnica u rezidencijalnim programima u SAD-u (*The apexart New York City Fellowship*, New York City, 2014; *Writers Omi*, Ledig House, New York, 2017), u Mađarskoj (*Pécs Writers Program*, Pečuj, 2013) i u Austriji (*Writer in Residence*, KulturKontakt Austria, Beč, 2011). Kao *Hubert H. Humphrey* stipendistkinja Vlade SAD boravila je na UC Davis i UM College Park (2005–2006). Kao *OeAD* stipendistkinja Vlade Austrije bila je na studijskom boravku na Karl-Franzens-Universität i Institut für Slawistik u Gracu (2008). Takođe, gostovala je na Rodosu (Međunarodni Forum umjetnica Mediterana, 2000), u Bolonji (Međunarodni sajam knjiga, 2011) i Bratislavi (*BIB*, 2011).

Četiri njene bajke su uvrštene u čitanke za osnovne škole u Crnoj Gori i Makedoniji. Dobitnica je nagrade za najbolji dramski tekst za djecu u 1990. godine (Subotica) za bajku *Čudesna zvezda*. Dvije njene pripovijetke, *Momin kamen* i *Vatra u Aleksandriji*, zastupljene su u silabusu Katedre za slovenske jezike i književnost na Kalifornijskom univerzitetu u Berkliju. Njenu knjigu bajki *Duh Manitog jezera* odabrala je *Internationale Jugend Bibliothek* iz Münchena za *White Ravens 2011*, godišnju selekciju najznačajnijih knjiga za djecu koje se izdvajaju inovativnim umjetničkim stilom. Ova autorka je nominovana od 2008. do 2018. godine za najveću svjetsku nagradu u stvaralaštvu za djecu – *Astrid Lindgren Memorial Award*.

Njeni romani, *Izgubljeni pečat* (2009) i *Atelanska igra* (2013), bili su u selekciji za književnu nagradu *Meša Selimović*, Tuzla, BiH. Ova se nagrada dodjeljuje najboljem objavljenom romanu u Crnoj Gori, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Srbiji u prethodnoj godini. Njene knjige bajki *Duh Manitog jezera* (2011) i *Modra planina* (2016) nominovane su za nagradu *Mali princ*, koja se u Tuzli dodeljuje za najbolju knjigu za decu objavlјenu u Crnoj Gori, Hrvatskoj, Srbiji i Bosni i Hercegovini.

Njena pripovijetka *Momin kamen* zastupljena je u antologiji *12. Žene. Glasovi*. Ova antologija, štampana u Skoplju, predstavlja makedonskoj javnosti prozno stvaralaštvo spisateljica iz sedam zemalja regije. Zastupljena je na evropskom portalu za književnost Traduki, romanom *Izgubljeni pečat*. Prevodila je sa engleskog na crnogorski jezik poeziju Dorothy Parker, Alicia Ostriker, knjigu *Touch Wood* Alberta Mobilia, kao i prozu književnica Shelly Oria, Rasha Kayat i Marte Carnicero. Njene priče štampane su u renomiranim međunarodnim časopisima – *Buchkultur* (Beč), *Sarajevske sveske* (Sarajevo), *Blesok* (Skoplje), *Ars* (Cetinje), itd.

Bajke ove spisateljice, objavljene u udžbenicima za osnovne škole, dokazuju njenu sve intenzivniju prisutnost u savremenim nastavnim programima: bajka *Dječak sa čarobnim prstima* zastupljena je u udžbeniku *Riječ po riječ* za IV razred osnovnih škola u Crnoj Gori (Zavod za udžbenike, Podgorica, 2012); *Skriveno blago malog trola – Moja čitanka*, za V razred osnovnih škola u Crnoj Gori (Zavod za udžbenike, Podgorica, 2008); *Hozentarus – u udžbeniku Čitaj i sanjaj svoje čudo*, za VI razred osnovnih škola u Crnoj Gori (Zavod za udžbenike, Podgorica, 2005); *Neobična priča ili Nevolje jednog malog zarezca* – u udžbeniku *Makedonski jezik i književnost* za VII razred osnovnih škola u Makedoniji (*Прочвемет работник*, Skoplje, 2002).

Svoj pozorišni rad u domeni dramskoga stvaralaštva za djecu Kršenković Brković obilježila je kao umjetnička direktorica *Gradskog pozorišta* u Podgorici (1999–2003), osnivačica i umjetnička direktorica Lutkarskoga kazališta *Plava laguna* (Podgorica, 1994–1999) i dramaturškinja Crnogorskog narodnog pozorišta (1993–1994). Njeni su najznačajniji izvođeni dramski tekstovi: *Nevolje jednog malog zarezca* – I program Radio Prištine (1989), režija: Uglješa Vujović; *Čudesna zvezda* – Malo pozorište *Duško Radović*, Beograd (1990), režija: Jadranka Anđelić; *General i njegova glumica* – DODEST, Podgorica (1994) – režija: Blagota Eraković; *Iz Zmajeve riznice* – Lutkarsko pozorište *Plava laguna* (1995); *Skriveno blago malog trola* – Lutkarsko pozorište *Plava laguna* (1996) – režija: Goran Bulajić;

Hozentarus – II program Radio Beograda (1999) – režija: Ivana Bogićević; *Tistu* – Gradsko pozorište, Podgorica (1999) – režija: Dragoslav Todorović; *Legenda o Zorou* – Gradsko pozorište, Nikšić (2000) – režija: Draško Đurović; *Tajna plavog kristala* – Dramski teatar Bojan Danovski, Pernik, Bugarska (2001) – režija: Dora Glbova; *Čudesna zvezda* – Centar za kulturu, Beograd (2004) i *Teatar 78*, Beograd (2010) – režija: Rada Plećaš.

Film *Hozentarus* snimljen je po njenoj istoimenoj bajci u režiji Draška Đurovića, a u produkciji Radio TV Crne Gore (2018).

Literatura:

Primarna literatura

- Kršenković Brković, Dragana. 1996. (prvo izdanje). *Tajna plavog kristala i druge bajke*, zbirka pet originalnih umjetničkih bajki. Podgorica: Aquamarine.

- Kršenković Brković, Dragana. 2001. (drugo izdanje). *Tajna plavog kristala i druge bajke*. Podgorica: Kulturno-prosvjetna zajednica.

- Kršenković, Brković, Dragana. 2010. (treće izdanje). *Tajna plavog kristala i druge bajke*. Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

- Kršenković Brković, Dragana. 2010. *Duh Manitog jezera*, zbirka četiri originalne umjetničke bajke. Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

- Kršenković Brković, Dragana. 2011. *Tajna jedne Tajne*, ilustrirana knjiga za djecu. Cetinje: Fakultet likovnih umjetnosti; Podgorica: Rektorat Univerziteta Crne Gore.
- Kršenković Brković, Dragana. 2013. *Muzičar sa cilindrom i cvetom na reveru*, kratki roman za djecu. Beograd: Kreativni centar.
- Kršenković Brković, Dragana. 2015. *Modra planina*, zbirka devet originalnih umjetničkih bajki. Beograd: Kreativni centar.
- Kršenković Brković, Dragana. 2017. *Tajna jedne Tajne*, ilustrirana knjiga za djecu /dvojezično – na crnogorskom i engleskom jeziku/. Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Sekundarna literatura

- Borović, Nataša i Vesna Pavićević, 2008, *Moja čitanka: Čitanka za peti razred devetogodišnje osnovne škole*, Podgorica, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Borović, Nataša i Sonja Ašanin, 2012, *Čarolija čitanja: Čitanka za četvrti razred osnovne škole*, Podgorica, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Bošković-Stuli Maja, 1971, *Usmena književnost*, 249, Zagreb, Školska knjiga.
- Bošković-Stulli, Maja, 2012, „Bajka“, *Libri et Liberi* 1 (2): 279–292. http://www.librietliberi.org/wp/wp-content/uploads/2013/12/Libri_et_Liberi_2_WEB.pdf
- Durković, Nađa, 2010, „Čarobni prsti dramskih bajki Dragane Kršenković Brković“ u: *Duh Manitog jezera i druge bajke*, str. 151–159. [Pogovor] Podgorica, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Durković, Nađa, 2011, „Uticao dramskih bajki Dragane Kršenković Brković na identitete mlade čitalačke publike.“, *Detinjstvo – časopis o književnosti za decu*, 37 (2): 79–86, Novi Sad, 54, Zmajevе dečije igre.
- Andrić, Ivo, 2001, „Naslov priloga“, u: *Besede dobitnika Nobelove nagrade zaknjiževnost (Ivo Andrić – Jugoslavija)*, uredili Dragiša Kalezić, Zoran Perišić i Dušan Batinica, 111–115, Beograd, KUD Diogen.

- Kršenković Brković, Dragana, 2010, „Zaboravljeno putovanje – tragovi utisnuti u bajkama (I deo)“, *Folia linguistica et litteraria* (1/2), 83–99, Nikšić, Filozofski fakultet.

- Kršenković Brković, Dragana, 2010, „Zaboravljenoputovanje – tragovi utisnuti u bajkama (II deo)“, *Folia linguistica et litteraria* (3/4), 139–161, Nikšić, Filozofski fakultet.

- Kovačević, Ljubomir, Radinka Vučković-Činćur, 2005, *Čitaj i sanjaj svoje čudo: Čitanka za šesti razred devetogodišnje osnovne škole*, Podgorica, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

- Lotman, Jurij, 1970, *Predavanja iz strukturalne poetike*, 25, Sarajevo, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

- Lüthi, Max, *The European Folktale: Form and Nature*, Translated by John D. Niles, Bloomington & Indianapolis, Indiana University Press, 1986.

- Source: https://books.google.me/books?id=znaLPAeek88C&pg=PA1&source=gbs_toc_r&cad=3#v=onepage&q&f=false

- Marković, Slobodan, 1982, „Književno delo i dete“, u: *Zapisi o pojavama književnosti za decu*, 42, Beograd, Beogradska knjiga.

- Milosavljević, Aleksandar, 2010, „U traganju za bajkom (Tajna dramaturgije Dragane Kršenković Brković)“, *Tajna plavog kristala i druge bajke*, [Pogovor] Podgorica, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

- Miočinović, Mirjana, *Dramske bajke i antibajke Miodraga Stanisavljevića*, Portal Peščanik.net.
http://pescanik.net/wp-content/PDF/mirjana_miocinovic.pdf

- Nikčević, Milorad, 2011, „Naznake crnogorske poezije za decu krajem XX i početkom XXI vijeka“, *Lingua Montenegrina* IV/1 (7), 153, Podgorica, Institut za crnogorski jezik i književnost.

- Olujčić, Grozdana, 1982, „Poetika bajke“, u: *Dečja književnost uknjiževnoj kritici*, ur. Voja Marjanović, 112, Beograd, Prosveta.

- Prop, Vladimir, 2013, „Bajka kao celina“, u: *Istorijski koreni čarobne bajke*, 455–456, Sremski Karlovci, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

- Prop, Vladimir, 1982, *Morfologija bajke*, Beograd, Prosveta.

-
- Racković, Nikola, 2009, *Leksikon crnogorske kulture*, 373, Podgorica, Društvo za očuvanje crnogorske kulturne baštine.
 - Rosandić, Dragutin, 1988, „Metodičke osnove za interpretaciju bajke“, u: *Metodika književnog odgoja i obrazovanja*, 656, Zagreb, Školska knjiga.
 - Težak, Stjepko, 1969, *Interpretacija bajke*, 11, Zagreb, Pedagoško-književni zbor.
 - Težak, Dubravka i Stjepko, 1997, *Interpretacija bajke*, 16, Zagreb, Divič.
 - Todorov, Cvetan, 2010, *Uvod u fantastičnu književnost*, 54, Beograd, Službeni glasnik.
 - Tolkien, J. R. R., *On Fairy Stories*, West Chester University, 2005, PDF file. <http://brainstorm-services.com/wcu-2004/fairystories-tolkien.pdf> (pristup 15. srpnja 2010.)
 - Veličković, Staniša, *Školski rečnik književnih i srodnih pojmova*, autorsko izdanje, Niš, 1998, str. 15.
 - Vuković, Novo, 1996, *Uvod u književnost za djecu i omladinu*, 42, Podgorica, ITP Unireks.
 - Veličković, Staniša i Jordana Marković, 2004, *Književne interpretacije I (Narodna proza – bajka)*, 251, Niš, Prosveta.
 - Владова, Јадранка, 2002, *Македонски јазик и литература – за седмо одделение*, Скопје, Просветен работник.
 - Warner, Marina, *From the Beast to the Blonde, On Fairy Tales and their Tellers*, London, Chatto & Windus Limited, 1994.
 - Ziolkowski, Jan M. *Fairy Tales from before Fairy Tales: The Medieval Latin Past of Wonderful Lies*, The University of Michigan Press, 2007.
http://books.google.ba/books?id=jDgdupF3VWwC&printsec=front-cover&dq=The+Medieval+Latin+Past+of+Wonderful+Lies&source=bl&ots=mTPKrFRB1j&sig=ddulDktmGIYJ44jIO9flB9dt9wo&hl=bs&ei=qdLCS5FOiaM4uIjZlgQ&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CAYQ6AEwAA#v=onepage&q&f=false (pristup 15. kolovoza 2010.).

- Zipes, Jack David. *Fairy tale as myth, myth as fairy tale*, Lexington, Kentucky, The University Press of Kentucky, 1994.

http://books.google.com/books?id=Ld5i71RKaw4C&pg=PA2&lpg=PA2&dq=Litterature+orale+eliade&source=bl&ots=KDIUaYk_t5&sig=_EAUvsKp0_uzZc7fPMpVjzMYUuI&hl=en&ei=ODCaS_zMKNaJ_Ab93OiCAg&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=7&ved=0CB4Q6AEwBjgK#v=onepage&q=&f=false (pristup 12. kolovoza 2010.)

O ZLOUPOTREBAMA I FALSIFIKATIMA DJELA PETRA II PETROVIĆA NJEGOŠA

Novak Adžić

Petar II Petrović Njegoš, his political and literary work as well as his entire legacy, were for more than a century the subject of permanent ideological-political, national and nationalistic, religious, language, cultural and other abuse. This was constantly expressed (to a greater or lesser extent) throughout the 20th century and it continued in the 21st century.

U istorijskoj nauci za spoznavanje onoga što je bilo, kako je i zašto nešto bilo, ko je što bio i činio, relevantni su, odlučni i presudni prvorazredni i primarni istorijski izvori, te oni koji su po saznajnoj vrijednosti relevantni, oni odlučni po sadržini i provinienciji (porijeklu) na osnovu kojih istoričar-istraživač spoznaje prošlu stvarnost i utvrđuje istorijske činjenice, koje pronalazi upravo u istorijskim izvorima.

Stoga, zadatak istoričara je da, u metodološkom postupku, primjenom spoljašnje i unutrašnje kritike izvora, dođe do konstrukcije i sinteze o raznim fenomenima, procesima, odnosima, događajima i ličnostima u prošloj stvarnosti i, na koncu, o tome

da saopšti ekspoziciju istraživačkog rada koja sadrži odgovore na istraživačka pitanja.

U tom pogledu, radi pouzdane i vjerodostojne predstave o prošlosti, uvijek treba imati na umu da su u tome postupku i u odnosu na temu istraživanja presudni originalni i autentični istorijski izvori. Kada se radi o daljoj prošlosti, pisani izvori su opredjeljujući. Sam istorijski izvor nije istorija, ali je ipak temelj za pisanje istorije. Istorijska je nauka u funkciji preispitivanja istorijske svijesti i kritičkog odnosa prema prošlosti i njenim akterima, a ne sredstvo propagande u funkciji političke ideologije ili elite na vlasti i režimskog poretka ili bilo kojih i kakavih interesnih grupa i pojedinaca. Međutim, instrumentalizacije istorije u nenaučne svrhe je uvijek i svuda bilo. I biće je. To je odvajkada bilo prisutno i u Crnoj Gori i izvan nje i naročito je korišćeno u političkim i ideološkim projektima denacionalizacije, asimilacije i negiranja Crnogoraca kao samobitnog naroda i nacije i u pokušajima i akcijama rušenja crnogorske državnosti. Istoričari koji se bave, i oni koji su se bavili proučavanjem ličnosti i djela Petra II Petrovića Njegoša imali su i imaju dužnost da metodologiju istorijske nauke dosljedno primjenjuju u svojim istraživanjima.

Naravno, naučni princip da istorija treba da teži istini i objektivnosti, u praksi je često bio devalviran, uprkos obavezujućim pravilima istorijskog metoda. Uvijek je bilo, i biće, istoričara, a pogotovo propagandista, koji misle da je istorijska nauka sredstvo propagande i potvrđivanja ove ili one ideologije i politike, iako je istorijska nauka, po svojoj definiciji i funkciji, opredijeljena da kritički i činjenički istražuje i posmatra prošlost, nezavisno od dominantne državne i društvene ideološke paradigme.

Dakako, u kontekstu ove priče o ulozi i dužnosti istorijske nauke, postavlja se pitanje kako je i zašto ona, u opštem i pojedinačnom smislu, proučavala i tretirala ono što je svakako predmetom njene opservacije, a to je, pored ostalog, i

izučavanje života istaknutih pojedinca, odnosno, značajnih istorijskih ličnosti, koje su imale tolikog uticaja da su obilježile jedno vrijeme u razvoju određene državne i društvene zajednice. Kako je Petar II Petrović Njegoš istaknuta ličnost Crne Gore XIX vijeka, posebno je bio interesantan istorijskoj nauci i istoriografiji na našem prostoru i šire.

Istoriografsko nasljeđe o Njegošu je impozantno i voluminozno, u kvantitativnom i kvalitativnom smislu. I pored mnogobrojnih značajnih studija (rasprava), monografija, udžbenika, priručnika, članaka, priloga, eseja i drugih vrsta naučnih radova o Njegošu, postoje i oni, koji čine istoriografsko nasljeđe na južno-slovenskom prostoru i šire, a koji su takvog profila i sadržine da ne predstavljaju naučni doprinos spoznaji njegove ličnosti i djela.

O Njegošu se puno pisalo u skladu sa naučnim kriterijumima, ali se o njemu pisalo i njegovo djelo interpretiralo i u vannaučne svrhe. Pisalo se o njemu i na takav način da je Njegoš i njegovo djelo predstavljano onakvim kako su apriori htjeli neki istoričari, istoriografi i drugi poslenici javne riječi da ga prikažu, a kako bi on postao sredstvo u funkciji određene politike, ideoloških i propagandnih projekata i ciljeva.

U istoriografskom nasljeđu o Petru II Petroviću Njegošu susrijećemo se i sa radovima koji su opterećeni nedostatkom primjene pravila istorijske metodologije, te koji su determinisani pristrasnošću i namjerom istoričara i istoriografa da Njegoša (vladiku Rada) prikažu onakvim kakvim oni žele da je bio ili da je bio onakav kako se činjenički, faktografski, u skladu sa primarnim neposrednim istorijskim izvorima ne može dokazati ili potvrditi.

U tom pogledu puno je falsifikata učinjenih sa ciljem da se dokaže navodno Njegošev srpski nacionalni identitet, a da mu se odrekne crnogorska državotvorna, etnička, nacionalna, kulturna, jezička, tradicijska, običajna i druga pripadnost i vlastito opredjeljenje, koje je više puta i na više mjesta iskazivao.

Kako bi Njegoša smjestili u zamišljeni srpski nacionalni i ideološki ram i kontekst, neki historiografi, u svojim radovima, rukovode se time da i po cijenu providnih falsifikata i izmišljanja, domišljanja i fantazija, posrbe Njegoša, kako bi lakše, preko njegove istorijske ličnosti, kolektivno mogli posrbiti, odnosno, denacionalizirati i asimilirati Crnogorce. Brojni agitatori, u cilju posrbijavanja Njegoša, u svojim radovima konstruišu, eksploatišu i propagandno nameću i očevidne primjere falsifikovanja, podmetanja i izmišljanja navodnih dokaza o Njegoševoj nacionalnoj i etničkoj pripadnosti. I sve to pod firmom navodne naučnosti serviraju naučnim, stručnim i laičkim krugovima.

U tom smislu, podmetali su se Njegošu napisi anonimnih autora i to je proglašavano i pripisivano Njegošu kao da je njegovo autorsko djelo. Umjesto da se ponude istorijski dokumenti sačuvani u originalu i koji su autentični, objavljuju se u pjesničkoj formi tvrđnje kako je Njegoš pisao da je srpske narodnosti, a da se pritom nikad ne ponudi taj tekst, dokument, u originalnoj i autentičnoj formi ili u faksimilu, da bi istraživači imali prilike da ga provjere i utvrde da li je to ili nije Njegoševa misao, iskaz, dat u književnoj formi ili uopšte u bilo kojemu pismenom obliku.

Tako se tvrdi, i to maksimalno eksploatiše, da je navodno Njegoš primjerak kalendara „Danica“ Vuka Stefanovića Karažića iz 1826. godine na Lovčenu na Đurđevdan, ljeta 1833. poklonio užičkom episkopu Nikiforu Vukosavljeviću-Maksimoviću (koji je boravio u Crnoj Gori od 1. novembra 1832. do 15. maja 1833) i da mu je tobože napisao svojeručno posvetu, koju nije potpisao, nego je umjesto potpisa napisao stihove u kojima opet tobože Njegoš veli, pored ostaloga, *Srpski pišem i zborim/ svakom gromko govorim/ narodnost mi srbinska/ um i duša slavjanska*“.

Istoriografija, koliko je poznato, do sada nije heuristički uspjela pronaći i objaviti original i autentični primjerak

pomenutog kalendara „Danica“, na kojemu se nalaze navodna Njegoševa posveta i stihovi užičkom episkopu Nikiforu. Uprkos toj činjenici, plasira se za istorijsku nauku neodrživa konstrukcija da je to Njegoševo autorsko djelo, iako se oni koji to tvrde nijesu potrudili da ponude vjerodostojan dokaz za takvo nešto.

Najzapaženiji agitator u tome pogledu bio je dr Ljubomir Durković-Jakšić i od njega su najčešće kasniji agitatori preuzimali konstrukt, koji predstavlja akt podmetanja iskaza o Njegoševom etničkom i nacionalnom opredjeljenju i pripadnosti.

Dr Ljubomir Durković-Jakšić u knjizi *Mitropolija Crnogorska nikada nije bila autokefalna*¹ piše da se užički episkop Nikifor „sa Njegošem peo i na Lovćen“, na Đurđevdan 1833, pred odlazak za Srbiju, i za uspomenu dobio je na poklon od Njegoša Vukovu Danicu iz 1826, u kojoj je Vuk objavio svoj opis ovčarsko-kablarskih manastira. Tom prilikom napisao mu je posvetu: „Dobrom hristijaninu g-d preosvećenom užičkom ep. Nikiforu, o Đurđevudne, Na Lovćenu, ljeta 1833“, pa je mesto potpisa napisao sledeće stihove:

*Ime mi je vjeroljub,
prezime mi rodoljub.
Crnu Goru, rodnu grudu
kamen paše odasvuda.
Srpski pišem i zborim
svakom gromko govorim:
narodnosti mi srbinska,
um i duša slavjanska.*

¹ Štampano izdanje, Udruženi izdavači: Sveti arhijerejski sinod Srpske pravoslavne crkve i Mitropolija Crnogorsko-primorska, Beograd – Cetinje 1991. godine, biblioteka Sveti Petar Cetinjski, posebna izdanja, knjiga 1; Recenzent: Episkop šumadijski dr Sava, uredio i za štampu pripremio: Gradimir Stanić.

Ispod ove Njegoševe posvete episkop Nikifor je dopisao:

*Ko se popo na vr Lovćena
nek prebiva onđena.
S Njegošem se tune bliže neba
i sunca koje nam svima treba.*

Tako konstatuje dr Ljubomir Durković-Jakšić, a on u fusnoti navedene agitacione knjige, broj 98, umjesto na izvor za takvu tvrdnju, poziva se na samog sebe i nijednog drugog istoriografa. Zapravo, da bi svoju konstrukciju potkrijepio, u nedostatku izvora i druge literature, dr Ljubomir Durković-Jakšić, poziva se na svoju knjigu². O boravku srpskog episkopa Nikifora Vukosavljevića u Crnoj Gori (od 1. novembra 1832. do 15. maja 1833) naučno precizno i detaljno pisao je akademik dr Jevto Milović i on nigdje ne pominje da se Njegoš s Nikiforom penjao na Lovćen, na Đurđevdan 1833. godine, niti da mu je Njegoš tada poklonio s rečenom posvetom primjerak pomenutog kalendara/časopisa „Danica“ iz 1826³. I prije Ljubomira Durkovića-Jakšića bilo je tvrdnji da su pomenuta posveta i stihovi Njegoševo autorstvo, iako i ostali pisci i priređivači sabranih djela Vuka Stefanovića Karadžića nijesu našli za shodno da objave original ili faksimil originala tih tobožnjih Njegoševih iskaza (posvete episkopu Nikiforu). Prije Ljubomira Durkovića-Jakšića o istom pitanju pisao je 1963. godine, Milisav D. Protić, protojerej Srpske pravoslavne crkve, koji je bio glavni i odgovorni urednik

² *Episkop žički Nikifor Maksimović i mladi Njegoš*, Kraljevo, 1980, str. 25–56.

³ Vidi detaljno o boravku episkopa Nikifora u Crnoj Gori: Jevto M. Milović, *Petar II Petrović Njegoš u svome vremenu*, CANU, knjiga 5, Titograd, 1985, str. 110–117.

časopisa *Pravoslavlje*, u osnovi na istovjetan način kao i Ljubomir Durković-Jakšić⁴.

Pomenuti dio članka citiran po knjigama dr Ljubomira Durkovića-Jakšića zaslužuje pomnu i temeljnu analizu. Ovom prilikom ćemo se kratko osvrnuti na nekoliko aspekata ovoga pitanja.

U crnogorskoj historiografiji tvrdili su da su pomenuta posveta i stihovi bez Njegoševog potpisa falsifikat, podmetanje i izmišljanje, te da se to ne može dokazati kao Njegoševo autorsko djelo, prof. dr Vojislav P. Nikčević i posebno filozof i historiograf prof. Sreten Zeković, koji je na valjan način osporio Protićeve i Durković-Jakšićeve navode, ističući da se u cilju posrbljavanja Crnogoraca pomenuti stihovi „drsko pripisuju Njegošu“ bez „vjerodostojnoga dokaza i Njegoševoga potpisa“. Profesor Sreten Zeković navodi da Milisav D. Protić objavljuje tekst tobožnje Njegoševе posvete, koji glasi: *Dobrom hristijaninu i učitelju g-d Preosvjašćenom užičkom ep. Nikiforu, O Đurđevdanu. Na Lovčenu, ljeta 1833*. Sreten Zeković potom s pravom konstatuje da Protićeva varijanta posvete ima razlike u odnosu na Durković-Jakšićevu, pa u stihovima koje objavljuje Protić stoji riječ „veroljub“. Za istorijsku nauku vrlo je bitna Zekovićeva analiza koja glasi: „Milisav D. Protić piše da je episkop Nikifor Maksimović, kada se vrnuo iz Crne Gore, u Čačak donio, kao dar od Petra II Petrovića Njegoša, Vukov kalendar Danicu za 1826. godinu, koji se nalazi u biblioteci manastira Sretenja (koji je još podavno u ratu razuren). Tvrdi, a

⁴ Od Ljubomira Durkovića-Jakšića kasniji istoričari, pisci, publicisti preuzeli su ove stihove, iznoseći vrijednosni sud da je Njegoš ovime jasno rekao ko je i što je po etničkoj i nacionalnoj pripadnosti i opredjeljenju. Da bi dokazali da je navodno Njegoš ovime jasno i nedvosmisleno rekao da je Srbin iz pomenute Durković-Jakšićeve knjige višestruko sporni navodni Njegošev stihovani iskaz preuzeli su i Vladimir Jovičević i Budimir Aleksić u knjizi *Crnogorsko pitanje*, Komovi, Podgorica, 2004, str. 201.

ne zna se na osnovu čega, da je Njegoš na prvoj praznoj stranici toga kalendara napisao posvetu, a umjesto potpisa ispisao sporne stihove, a ispod njih je stihove dodao i sam episkop Nikifor (Njegoš – vladar – preosveštenik – pesnik, Glasnik, službeni list Srpske pravoslavne crkve, br. 11, Beograd, novembar 1963, 435). Pozivajući se samo na rad M. D. Protića, ova tobožnja Njegoševa posveta objavljena je, naravno, bez faksimila, u Sabranim djelima Vuka Karadžića koje je 1972. priredio Golub Dobrašinović, ali u izdanju iz 1987. zajedno sa Milenkom Filipovićem, ista je posveta ispuštena. Ne može da se prepozna ničesov čvršći razlog poradi čega bi ova sporna posveta u *Danici* bila objavljena u Vukovim Cjelokupnijem djelima, i to u radovima o Crnoj Gori. Uvršćen je tu, navodno, što je napisana od strane anonimnog autora u Vukovom kalendaru *Danica*. Tamo poradi toga što su ova posveta i stihovi posve sporni, nije su objavljeni ni u jednom od toliko izdanja cjelokupnih djela Petra II Petrovića Njegoša. U stvari, riječ je o krivotvorenoj podmetačini Njegošu da bi se njegovo poetsko neetničko i nadedničko srpstvo nadopunilo i narodnosno-nacionalnim srbovanjem kroz ove popularne i prijemčive stihove. Toga radi nije dan ozbiljan historiograf i priređivač Njegoševih djela nije našao ni najmanje osnove da ove stihove naknadno autorizuje kao Njegoševe i da ih uvrsti u neko od tolikog broja izdanja Cjelokupnih djela Petra II Petrovića beogradske Prosvete i cetinjskoga Oboda, počev od 1951. Sporne, odnosno krivotvorene podmetačine Njegošu nema čak ni u Dodatku sabranih djela pod nazivom *Pjesme* đe su objavljene (u pogledu autorstva) sporne pjesme“, zaključuje Sreten Zeković.⁵ Protićeve i Durković-Jakšićeve konstrukcije i elaboracije imaju suštinske

⁵ Sreten Zeković, *Vraćanje na izvor(nik)e-imperativ crnogorske istoriografije*, Montenegrina-digitalna biblioteka crnogorske kulture, Montenegrina. net. Vidi o tome i: Sreten Zeković, *Falsifikati crnogorske istorije*, Cetinje, 2011, str. 68–69.

naučne defekte, odnosno, ne odgovaraju na esencijalna pitanja, koja su ključna u pokušaju rješavanju problema da li su posveta i stihovi Njegoševi ili ne. To što su oni napisali i od njih nekritički drugi autori preuzimali sporno je iz više razloga.

Prvo, ni Milisav D. Protić, ni Ljubomir Durković-Jakšić, ni svi kasniji pisci koji su od njih preuzimali pomenute stihove i navodnu Njegoševu posvetu, nikada do sada nijesu naučnim krugovima i javnosti ponudili originalni i autentični primjerak „Danice“ iz 1826. godine, na kojemu se nalazi, bez potpisa, navodno Njegoševa posveta i stihovani iskaz.

Drugo, za Njegoševa života nije pozanto da je ikada i igdje objavljena, štampana ova navodno Njegoševa posveta i stihovi.

Treće, oni tvrde da je Njegoš nešto napisao, a nijesu došli do izvornika kojim bi to dokazali i potvrdili da je to Njegoševo djelo. Do sada, istorijska nauka je uskraćena da može provjeriti te njihove navode, jer izvornika navedenog primjerka „Danice“ iz 1826. godine nema ili još uvijek nije pronađen, te prema tome do sada nikada nije fototipski objavljen ili makar izložen i dostupan na uvid za interesovanim istraživačima. Tvrdnje da se nalazio u biblioteci jednog manastira koji je u ratu razoren su za istorijsku nauku neozbiljne. Kako nema izvornika, odnosno, primarnog istorijskog izvora, dokumenta u originalu, kopiji ili faksimilu originala, istorijska nauka nije u prilici da može konstatovati da su pomenuti stihovi i posveta Njegoševo autorsko djelo. Ostavljamo mogućnost da možda taj primjerak „Danice“ iz 1826. negdje i postoji sa pomenutom posvetom i stihovima, ali do sada, koliko je poznato, on nije nikada objavljen, niti istorijska nauka zna đe se nalazi, đe se može pronaći, da ima uvid u njega i da se posveti njegovom izučavanju.

Četvrto, kako pomenuti pisci nijesu objavili prvorazredni istorijski izvor o tome ostaje da istorijska nauka njima „vjeruje na riječ“, što je u naučnom smislu neprihvatljivo.

I peto, kako nema originala ili kopije originala pomenute posvete i stihova, te kako i na posveti, sve i da je postojala, recimo, da se pretpostavi da je tako (a to do sada ničim nije dokazano), nema potpisa Njegoševa na pomenutom fantomskom primjerku „Danice“, na osnovu dosadašnjih saznanja može se zaključiti da se radi o besmislenoj konstrukciji koja nema uporišta u istorijskim činjenicama, a time ni značaja za istorijsku nauku. Pod, inače, u nauci neodrživom pretpostavkom, da je ta posveta postojala i da postoji, ne može se naučno utvrditi i dokazati da je to Njegoševo djelo, jer na toj posveti i stihovima nema Njegoševog potpisa.

Dakle, ne može se proglasiti autorskim djelom posveta i stihovi anonimnog autora, što znači da nema utvrđenog i priznatog autorstva tamo gdje nema svojeručnog potpisa na posveti i stihovima onoga koji nešto piše ili posvećuje. Uzmimo čak i da je Njegoš napisao pomenutu posvetu i stihove, postavlja se pitanje zašto ih nije potpisao? Standard, praksa, dobar običaj je da se tekst posvete, vlastoručno pisan, potpisuje od strane autora, pisca, posvete ili drugog teksta, inače autorstvo je sporno, odnosno, ne može se dokazati, te se, prema tome, može konstatovati, sve i da je takva posveta sa tim i takvim stihovima postojala, da je to djelo anonimnog, nepoznatog autora. Pripisivati da je Njegoš napisao nešto što nije potpisao, za istorijsku nauku je potpuno bez značaja, potpuno besmisleno. I u istorijskoj nauci vlada princip: ko nešto tvrdi, taj mora to i da dokaže. Ovdje konkretno postoji tvrdnja, ali bez dokaza.

Postavljaju se brojna pitanja. Kakva je to posveta bez potpisa, monograma, autografa onoga koji posvećuje? Zar nije logično da se posveta ne čini tuđem djelu, nego valjda na svojem i čiji su to stihovi ako nijesu potpisani od onoga koji ih je, navodno, napisao?

Ako taj originalni primjerak „Danice“ iz 1826. godine, sa posvetom i stihovima, stvarno postoji, zašto – evo 170 godina od svog postanka – nije objavljen, učinjen dostupnim nauci u formi ili originala ili fototipskog izdanja. Zašto u tom smislu „Danica“, ako je sačuvan taj primjerak, ako postoji, nije reprintovan, pa da se grafološkom ekspertizom može izvršiti upoređivanje sa sačuvanim rukopisnim, originalnim Njegoševim bilješkama i drugim tekstovima i utvrdi da li je to Njegošev rukopis ili nije.

Autori priče da je Njegoš 1833. napisao posvetu i stihove na jednom primjerku „Danice“ iz 1826. godine, koji, po svemu sudeći, nije sačuvan, niti postoji, a time kao takav nikad i nije postojao, imali su namjeru njime da pokažu i prikažu kako je Petar II Petrović Njegoš precizno za sebe rekao da je Srbin, ali upleli su se u paukovu mrežu, jer su zaboravili da to i dokažu. Prosto: riječ je o još jednom neuspjelom pokušaju podmetanja i projektovanja srpske narodnosti Njegošu na osnovu nepostojećeg istorijskog izvora. Metodološko pravilo u istorijskoj nauci je da se najprije istraže, prouče i objave primarni istorijski izvori, pa tek onda da se piše istorija, a ne da se piše istorija, pa onda da tragamo za primarnim istorijskim izvorima. Mada je pravilo, da se istorija uvijek piše i nikad ne može napisati.

Njegoša treba analizirati i razumijevati u kontekstu svoga vremena, prve polovine 19. vijeka. Njegoš ni Crna Gora u to (njegovu) doba, nijesu isto, ne samo sa današnjom Crnom Gorom, nego ni sa Crnom Gorom, u vrijeme vladavine knjaza Danila i kralja Nikole. „Svaku ličnost, pojavu i događaj treba shvatati i razumijevati u kontekstu svoje epohe“ (Ernst Nolte). Tada je Crna Gora, u Njegoševo doba, bila bezmalo, jednovjerska i jednonacionalna faktički sloodna zemlja i država, a danas je (a posebno od Berlinskog kongresa 1878. naovamo) Crna Gora viševjerska i višenacionalna država i društvo. Njegoš nije bio

istoričar. Nikada on nije napisao istoriju Crne Gore, na osnovu vlastite njene spoznaje ili proučavanja, a i da je, pretpostavimo takav slučaj, napisao, ali nije, savremena naučna historiografija bila bi u tom slučaju dužna da izrekne sud o njenoj vrijednosti, utemeljenosti u izvorima i njenom značaju, poštujući načela u prvom redu objektivnosti, provjerljivosti i vjerodostojnosti istorijskog iskaza. Njegoševo književno djelo nije i ne može biti, ponajmanje, kanon za istoričare, koji proučavaju istoriju Crne Gore. Njegoševo književno djelo je, jednim dijelom, koji se odnosi na prošlost Crne Gore, dominantno umjetnička projekcija i vizija, ali ne i činjenički u potvrđenim, provjerenim izvorima, istorijska istina o prošlosti Crne Gore, o kojoj on piše, te je naučnoj kritici ista podložna, kao i svako drugo opisivanje i tumačenje prošlosti opšte, nacionalne i lokalne, pa time i državne i nacionalne i druge povijesti Crne Gore. Budući da se istorija vazda piše i nikad i zauvijek napisati ne može, jasno je da Njegoša treba smjestiti u kontekst svoga vremena, i to: pjesnika nacionalnog i jugoslovenskog romantizma, vladike, vladara, političara, mitropolita Crne Gore, čije djelo treba sveukupno analizirati, kao i njegove brojne pjesničke konstrukcije, koje se tiču njegovog viđenja prošlosti Crne Gore. Za naučnu historiografiju one su u brojnim pitanjima podložne preispitivanju, analizi i interpretaciji, bez deifikacije ili satanizacije, već to treba činiti objektivno, dakle, nepristrasno, savjesno i odgovorno saglasno naučnim principima u traganju za istorijskom istinom. Relevantno je naglasiti i to da Njegoš, odnosno, njegovo književno djelo, nije u smislu istorijske ideologije i dijela kolektivne svijesti odgovorno za to što su uradili brojni zluradi prošli i sadašnji ideolozi, političari, vojni zapovjednici itd, koji su Njegoša dugo vremena poslije njegove smrti eksploatisali, falsifikovali i zloupotrebljavali.

* * *

Jedno je istinski, originalni i autentični Petar II Petrović Njegoš iz prve polovine XIX vijeka, a nešto sasvim drugo masovna zloupotreba i instrumentalizacija Njegoša u XX i XXI vijeku. Njegoš je bio crnogorski vladar, državnik pjesnik slobode, filozof, mislilac, diplomata, reformator i poglavar autokefalne Crnogorske pravoslavne crkve. Slobodna i nezavisna Crna Gora i opstanak crnogorskog naroda, za Petra II Petrovića Njegoša bili su imperativ i aksiom njegovog državničkog i drugog djelovanja tokom čitavog njegovog političko-državničkog životopisa. Dovoljno je citirati pismo kojim se Petar II Petrović Njegoš, u svojstvu arhimandrita crnogorskoga i u ime Praviteljstvušćeg Crnogorskog Senata, sa Cetinja 17. jula 1832. godine obraća osmanskom veziru i upravitelju Rumelije, Mehmed-Rešid paši. „Crna Gora nepresječno je kako svoju nezavisnost tako i svoju vjeru sačuvala i krv svoju prolijevala samo radi slobode, nezavisnosti i svoje vjere, niti se ikad ikomu hoćela pokoriti, znajući ona dobro počitovati što je to sloboda i predviđajući kakva bi to nevolja bila tuđima robovima biti“. „I ako Vi na nas napadnete, mi ćemo prinuđeni biti braniti našu slobodu i nezavisnost, koju su i naši prađedovi branili i mlogi žrtvom postali. Tako isto i mi svi jednodušno prolićemo našu posljednju kaplju krvi za vjeru, slobodu i nezavisnost, i da znate dobro da Crnogorci radi su vi do posljednjega pogrebsti sebe pod razvalinama svojijeh kućah i so tijem ostaviti potomstvu svjedočanstvo grobovijeh krstah das u postradali za vjeru i otečestvo negoli potpasti pod igo tuđega ropstva.“⁶

Petar II Petrović Njegoš, poglavar Crnogorske crkve je u pismu karlovačkom episkopu Josifu Rajačiću od 2. oktobra 1832. godine pomenuo Crnogorsku pravoslavnu crkvu,

⁶ Petar II Petrović, *Djela*, CID, Podgorica, 1995, str. 803.

zahvaljujući se Rajačiću za pomoć koju joj je pružio. Njegoš je kao poglavar Crnogorske crkve hirotonisan avgusta 1833. u Petrogradu, uz prisustvo ruskog cara Nikolaja I Romanova.

Pojedinci i grupe koji zloupotrebljavaju Petra II Petrovića Njegoša zaboravljaju da je Njegoš osnivača raške/srpske dinastije Nemanjića, Stefana Nemanju doživljavao i karakterisao kao osvajača i okupatora Crne Gore, odnosno, njene preteče, srednjovjekovne Duklje/Zete, prve i najstarije crnogorske države. Njegoš je Nemanju smatrao osvajačem i okupatorom tuđih država, naroda i prostora, kao i osmanskog sultana Murata i francuskog cara Napoleona I Bonapartu.

Petar II Petrović Njegoš je, pozivajući „na dvoboj“ svog učitelja Sima Milutinovića Sarajliju, iskazao vlastito poimanje crnogorske državne i nacionalne slobode, časti i ponosa i ovim riječima:

„Ada čoče, Božija ti vjera, znam ja tu veselu Srbadiju, no kud su joj ti sinovi junaci bili, dok joj nije Bog dao Karađorđa? Ta vi svi tamo fastate jednoga njega junaštvom; a kad vi Bog njega uze između vas, a vi sve sunovrat u turski jaram opet!

No kršna i siromašna Crna Gora ne haje ni za Nemanje ni za Murate ni za Bunaparte; oni svi biše i preminuše, a Crna Gora ostade dovijeka i strašnoga suda, u svojoj volji i slobodi; a to ti je u slavi“.⁷

Njegoša svojataju oni kojima nije nikada pripadao i koji ne umiju ili neće da ispravno čitaju njegovo djelo i istorijski kontekst u kojemu je ono nastalo. Naravno, Njegoš je pripadao i

⁷ Ovo je Sima Milutinović Sarajlija objavio za Njegoševa života u *Golubici* za 1843/44, 5, 18–22. Isti tekst publikovao je 1884. godine i Konstantin Nenadović u knjizi o Karađorđu, koja je u Beogradu fototipski objavljena 1971. godine. Ove Njegoševe riječi, kojima je srpskog velikog župana Nemanju, turskog sultana Murata i francuskog imperatora Napoleona Bonapartu označio kao osvajače i okupatore koji su pohodili na Crnu Goru, objavljene su i u časopisu *Zapisi*, Cetinje, 10, 1937, XVIII, 4, 250–251.

pripada svim njegovim čitaocima, bez obzira na državu, vjeru i naciju, ali on se ne može smjestiti u državni i nacionalni ram, onamo i onako kako su to htjeli i kako hoće velikosrpski ideolozi, političari, klero-nacionalisti i propagandisti. Njegoš je bio i ostao u državno-političkoj, etičkoj, kulturno-istorijskoj i idejnoj ravni simbol Crne Gore i crnogorske nacije. Pored toga, Njegoš je pristalica južnoslovenskoga zajedništva i panslovenskog integralizma, ali Njegoš nikada i ničim nije pokazao da želi da Crna Gora nestane u nekoj široj zajednici i da Crnogorci budu asimilirani i depersonalizovani kao zasebna nacija. Njegoš se zalagao za oslobođenje i ujedinjenje južnoslovenskih naroda i zemalja pod osmanskom i austrougarskom vlašću; njegovo jugoslovenstvo nije bilo hegemonističko i negatorsko prema drugim „bratskim narodima“ i ostalim narodima, a kamoli destruktivno prema Crnoj Gori i Crnogorcima.

Brojni prošli i sadašnji politički i ideološki, klerikalni agitatori i agenture, odani projektu falsifikovanja crnogorske istorije svjesno i planski, dezavuišu činjenicu da je Njegoš primarno bio sekularni vladar u Crnoj Gori, a sekundarno, monaško, crkveno lice. Ponajmanje se ponašao kao mitropolit, iako je to činom i zvanjem bio. S tim u vezi, može se navesti da je Njegoš, svom ljekaru, dr Petru Marinkoviću, napisao sa Cetinja, 10/22. avgusta 1850. godine, kad je bio već uveliko bolestan: „Neki su me sovjeovali, da oči na ženski pol ne okrećem, a čovjek ne može i sa samrtnog odra da oči ne baci na krasno stvorenije.“⁸

Njegoš, nije onaj i onakav kakvog ga hoće prikazati vođa današnje Srpske pravoslavne crkve u Crnoj Gori, koji je Njegoša, suprotno stavu Srpske patrijaršije iz Beograda, samovoljno proglasio svetiteljom. Njegoš je u načinu vladanja pokazivao zapažen stepen surovosti i apsolutizma, ali to je priča za neku drugu priliku. Njegoš nikada nije bio ono što govorili da

⁸ Petar II Petrović, *Djela*, CID, Podgorica, 1995, str. 872.

jeste, recimo, Amfilohije Radović, Matija Bečković i Dobrica Ćosić, niti je bio onakav kakvim ga je u nacionalnom i državotvornom smislu srbizirao Milovan Đilas. Takođe, Njegoš nije bio šovinista u nacionalnom i vjerskom smislu, već državnik, političar i ideolog koji se borio za odbranu i afirmaciju slobode crnogorskog naroda i protiv osmanskog imperijalizma koji je u XIX vijeku, a i stoljećima ranije, prijetio da poništi državni subjektivitet i nezavisnost Crne Gore i Crnogoraca.

Njegoša treba interpretirati saobrazno istorijskim činjenicama u kontekstu svoje epohe. Njegoš je bio hrišćanin, pravoslavne konfesije, u religijskom smislu njegova misao i praktično djelovanje ne može se smjestiti u teološke kalupe, crkvene dogme i kanone, ali treba reći da mu ni katoličanstvo nije bilo daleko, a njegov, uslovno rečeno, antiislamizam je u stvari emanat i sublimat njegove antiosmanske imperijalne politike. Njegoš je vodio antiokupatorsku politiku i u tom smislu treba pokušati razumijevati odnos prema islamiziranim Crnogorcima i uopšte odnos prema islamu, u njegovo doba i ranije, politički korišćenom u funkciji širenja Osmanskog carstva. Ne valja to simplifikovano tumačiti, već se kritički odnositi prema Njegošu i pokušati objasniti kakva je bila Crna Gora Njegoševa vremena i shvatiti da neke Njegoševe poruke iz XIX vijeka nijesu prikladne za multivjersku i multietničku Crnu Goru XXI vijeka. Pritom, ne zaboravimo da je Njegoš sačinio veličanstvenu odu, apoteozu Stambolu. Treba reći da je Njegoš smatrao i Stefana Nemanju osvajačem i okupatorom Duklje, kao što je smatrao i osmanskog sultana Murata i francuskog cara Napoleona, koji su vojštili na Crnu Goru, pa veli da Crna Gora „ne haje za njih“, „oni biše i preminuše“ a da Crna Gora osta „dovijeka i strašnoga suda u svojoj volji i slobodi“. Njegoš je smatrao Srbe, Hrvate, Bošnjake, svojom braćom. Inače, nikad nije kročio nogom na teritoriju Srbije, bio je protivan politici koju je vodio Miloš Obrenović, koji je prijetio da će sa turskom vojskom napasti

Crnu Goru. Brojna su Njegoševa službena pisma i prepiske, u kojima je isticao da su Crnogorci, Hrvati, Bošnjaci i Srbi bratski slovenski narodi, iako su oni, po Njegoševim saznanjima i tumačenju, zajedničkog slovenskog, plemenskog, porijekla, odnosno, srodni narodi, zajedničkog južnoslovenskog korijena.

Njegoš je bio kosmopolita i pobornik kulturne emancipacije Crnogoraca, u Italiji se divio veličanstvenom Rimu i njegovoj povijesti i najvjerojatnije bio je primljen početkom 1851. u audijenciju u Vatikanu kod Svetog oca Pape Pija IX. Govorio je Njegoš 1849. godine Matiji Banu da bi kao slobodan vladar slobodne zemlje želio posjetiti Sjedinjene Američke Države kao zemlju slobode. Pisao je 1847. da su se „stari đavoli bojali krsta, a ovi današnji se boje slobode“. Crnogorce je u *Šćepanu Malom* čiji je vladar bio, smatrao „šakom malena naroda, Bogu fala opita slobodom“.

Mrtvi Njegoš ne može biti odgovoran za zločine živih. Nije Njegoš kriv, niti je njegovo književno djelo inspirator velikih zločina prema manjinskim narodima, nasilnog pokrštavanja Muslimana, počinjenog u Plavu i Gusinju i šire 1912/1913; te masovnog zločina u Šahovićima (Vraneškoj dolini) 1924, niti Njegoševo djelo ima ikakve veze sa masovnim zločinom nad Muslimanima/Bošnjacima koje su počinjali četnici 1941–1945; niti je Njegoševo djelo odgovorno kao podstrekač za ratne zločine i zločine genocida u Bosni u ratu 1992–1995. nad Bošnjacima. I nadalje, nije Njegoš ono što su od njega htjeli da naprave AB pučisti 1989, te što su ga zloupotrebljavali agresori na Hrvatsku i palioci i rušitelji Konavla i Dubrovnika 1991. itd.

Njegoš je bio Crnogorac, predan ideji slobode i borac za Crnu Goru i oslobođenje južnih Slovena ispod tuđinske vlasti. Njegoš je bio nacionalno i etnički Crnogorac i u pasošima svojih podanika potpisivao vlastoručno, sa državnim pečatima, da su etnički, odnosno, rodom Crnogorci.

Crnogorski etnonim i nacionim (označen sintagmom „rodom Crnogorac“) primarno dokazuju crnogorski pasoši izdavani brojnim Crnogorcima u vrijeme Njegoševe Crne Gore (1830–1851). U osnovi riječi narod i nacija – *natio*, (*nasci* u latinskom jeziku, znači izvorno, etimoloski, roditi se) je riječ rod, a u pasošima (Crnogorsko provodno pismo, Crnogorski pasaport), dakle, putnim ispravama, Njegoševog doba i s Njegoševim potpisom i pečatom Crnogorskog senata, njihovim imaocima, nosiocima pisalo je uz vlastito ime i prezime odrednica „rodom Crnogorac“, iza čega se navodi mjesto odakle je njihov nosilac, odnosno, vlasnik. Mnoštvo je sačuvanih takvih pasoša, mnoge je objavio, u naučnim istraživanjima u formi faksimila, akademik i istoričar dr Jevto Milović, dok je značajan broj njih sačuvan u Njegoševoj arhivi u Biljardi na Cetinju, u okviru Narodnog muzeja Crne Gore, a dio takvih pasoša nalazi se u privatnim arhivima i još uvijek nijesu javno publikovani. Tako je, recimo, vladika crnogorski Petar Petrović Njegoš svojeručno potpisao CRNOGORSKO PROVODNO PISMO (No 24), izdato na Cetinju sa pečatom Crnogorskoga Praviteljstvujušćeg Senata, 20. februara 1838. godine, čiji je imalac, odnosno, kako se u njemu kaže „pokazatel“, „Mihailo Vuković rodom iz Cucah Crnogorac“⁹. Inače, odrednica „rodom Crnogorac“ označava etničko i nacionalno porijeklo i pripadnost narodu, naciji i državi.

U Njegoševo vrijeme Crnogorci su objektivno i subjektivno, prema službenim, zvaničnim dokumentima, Crnogorci – javnim iskazom bili su etnički i nacionalni Crnogorci. I Njegoš je bio etnički i nacionalno Crnogorac. Takav je bio i kao vladika, državnik, mitropolit i književnik, odnosno, pjesnik.

⁹ Original ovog Crnogorskog provodnog pisma nalazi se u privatnoj arhivi, svojini publiciste i pisca Borislava Cimeše iz Cetinja i do sada njegov faksimil nije javno objavljen.

O tome prof. dr Slobodan Tomović piše: „Da su Crnogorci u Njegoševim razmišljanjima etnonim, pokazuju i pasoši koje je izdavao svojim sunarodnicima, u kojima je precizirao crnogorsko porijeklo njihovih korisnika“¹⁰. Slično, gotovo isto kao i dr S. Tomović, pisao je i akademik prof. dr historičar Branko Pavićević, koji o tome veli: „Pasoši u doba vladike Petra II u početku su nosili naziv Crnogorsko provodno pismo, da bi ubrzo naziv bio zamijenjen Crnogorski pasport. U svim sačuvanim crnogorskim pasportima, a postoji ih ne mali broj, nalazi se rubrika za nacionalnost, a u svakoj je ruka zvaničnog sekretara (uglavnom Praviteljstvujušćeg senata) ispisivala ‘Crnogorac’. Kao što je i poznato, svaki crnogorski pasport bio je ovjeren državnim pečatom, ‘mohurom’, koji je imao ugravirani naslov ‘Crnogorskog Praviteljstvujušćeg Senata i vsjej Cernoj Gori-mohur’.“¹¹

Poput S. Tomovića i B. Pavićevića, takođe naučno utemeljeno, konstatuje i akademik prof dr Mijat Šuković, kada piše: „Konstatujem da su u istorijskoj literaturi objavljene fotokopije nekoliko crnogorskih pasoša, od većeg broja sačuvanih u nekoliko arhiva. Od objavljenih fotokopija, dostupnih svakome, kao ilustraciju identifikujem fotokopiju pasoša izdatog 1840. godine, pod N0 132, Marku Vrbici iz Njeguša. Na pasošu pise: Crnogorski pasport, a u odgovarajućoj rubrici, poslije mjesta rođenja, napisano je ‘Crnogorac’. Ta dva podatka identična su i u pasošu izdatom popu Stevanu Ivanoviću. Ko hoće da „zaviri“ u arhivsku građu vidjeće više crnogorskih pasoša sa odednicom ‘Crnogorac’.“¹²

¹⁰ Prof. dr Slobodan Tomović, *Komentar Gorskog vijenca*, Nikšić, 1986, str. 395.

¹¹ Akademik dr Branko Pavićević, *Sazdanje crnogorske nacionalne države 1796–1878*, CID, Podgorica, 2007, str. 213.

¹² Akademik dr Mijat Šuković, „Crnogorska nacija izrasla prirodnim tokovima“ u knjizi *Crna Gora od federacije ka nezavisnosti*, CANU, Podgorica, 2001, str. 294–295.

Dakle, jasno je da je u državnim ispravama Crne Gore, pasošima izdavanim u Njegoševo doba, u rubrici nacionalnost, nacionalna, etnička pripadnost, upisivano konkretnim licima, korisnicima istih – odrednica Crnogorac („rodom Crnogorac“, rod je tada bio u Crnoj Gori sinonim za etničku i nacionalnu pripadnost. Rod je značio jednako na(rod). A latinski termin *nasci* znači, iskonski, roditi se, rod).

Recimo i to da Njegoš nikad nije niđe spomenuo svetog Savu Nemanjića, ali jeste izričito navodio da je Crnogorska crkva autokefalna.

Velikosrpski imperijalisti, kartografi i asimilatori zloupotrebljavali su Njegoša i danas to čine svi oni koji ne misle dobro Crnoj Gori i njenoj nezavisnosti. Uvijek sam bio protiv svojatanja i zloupotrebe Njegoša u ideološke i političke svrhe. Njegoša treba ostaviti istorijskoj nauci, istoriji književnosti, književnoj kritici i umjetničkoj analizi, percepciji i recepciji, a izuzeti ga iz okvira ideološke i političke manipulacije, agitacije i propagande.

CRNA GORA JEDNA OD NAJBOLJE ČUVANIH TAJNI EVROPE

Vesna Kilibarda

With the book of Marija Krivokapić and Neil Diamond, Matica Crnogorska continues to enrich its library of publications dealing with the perception of Montenegro and the Montenegrins in certain foreign countries. After the books of Frantisek Sistek *Our brothers from the South: Czech images of Montenegro and the Montenegrins* (2009) and Angeliki Konstantakopulu *Greek images of Montenegro* (2011), comes an interesting and valuable study titled *Montenegro in Anglo-American travel writing and fiction*. At the presentation of the book, Dr Vanja Vukićević Garić spoke about the its content, Prof Dr Marija Krivokapić as one of the authors spoke of the context in which this study was conceived and written, whereas Prof Dr Vesna Kilibarda, who was also the moderator of the presentation, spoke about the importance of researches resulting in studies such as this one.

*Knjigom Crna Gora u angloameričkoj putopisnoj književnosti i beletristici Marije Krivokapić i Nila Dajmonda Matica crnogorska nastavlja da obogaćuje svoju biblioteku izdanja koja razmatraju recepciju, odnosno prisustvo ili poznavanje Crne Gore i Crnogoraca u pojedinim stranim kulturama. Poslije knjige Františka Šisteka *Naša braća na jugu, češke slike o Crnoj Gori* i*

Crnogorcima iz 2009. godine i knjige Angeliki Konstantakopulu pod naslovom *Grčke slike Crne Gore*, objavljene 2011, dobili smo sada zanimljivu i vrijednu studiju pod naslovom *Crna Gora u angloameričkoj putopisnoj književnosti i beletristici*. O sadržaju same knjige govoriće večeras doc dr Vanja Vukićević Garić, a o kontekstu u kome je zamišljena i nastala ova studija njena autorka prof. dr Marija Krivokapić, obje s Filološkog fakulteta u Nikšiću, kao, uostalom, i moja malenkost. U kratkom uvodnom osvrtu željela bih prije svega da se osvrnem na značaj istraživanja koja za rezultat imaju ovakve i slične studije.

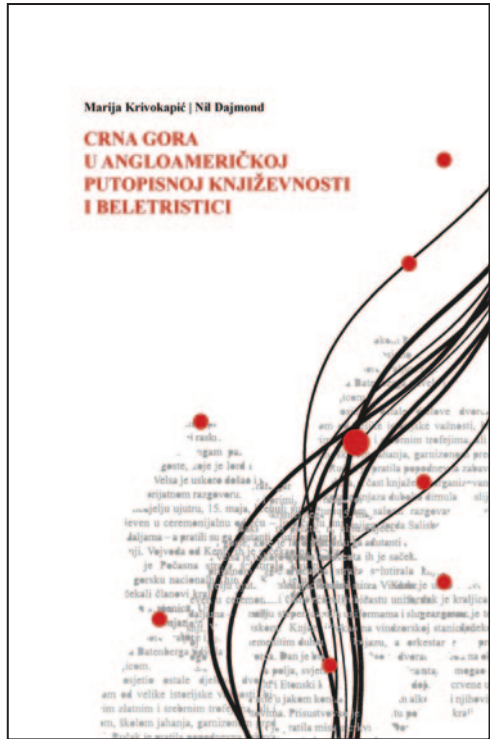
Prisustvo ili poznavanje jedne strane kulture – zemlje, naroda, pojedinca – u drugoj, to jest slika koja se o tzv. *Drugom* gradi u literaturi, ostvaruje se na različite načine. Među nekoliko komplementarnih vidova takvih *susreta kultura* s jedne strane stoje prevodi književnih djela, koji su svakako u ovoj razmjeni najzastupljeniji, pa tako i najranije proučavani vid interkulturnih kontakata, i to ne samo u strogo beletrističkom smislu, jer iako je nesporno djelo fikcije, tzv. lijepa književnost nudi čitaocu veoma širok repertoar i stvarnih činjenica i saznanja o kulturološkom kontekstu kome pripada (jezičkom, istorijskom, društvenom, geografskom, psihološkom ili mentalitetskom itd). S druge strane, međusobno manje poznate zemlje i kulture upoznavale su se vrlo često kroz putopise, odnosno retrospektivni opis direktnog ličnog iskustva onih autora koji su bili u prilici da ih posjete i neposredno upoznaju. Putopisi su se svrstali u bitne teme komparativnih, preciznije imagoloških studija, postavljajući u fokus pažnje pitanje „kako vidimo strane zemlje“. Konačno, u ovoj najjednostavnijoj podjeli, tu su i polufiktivna djela u kojima autor u proizvodima svoje spisateljske mašte postojeće knjiško znanje o određenoj zemlji i narodu, bilo da je riječ o naučnim, često istoriografskim tekstovima ili o beletristici, kombinuje s neposrednim iskustvom, svojim ili tuđim. Ova tri suštinska aspekta interkulturne razmjene i u sadržinskom i u formalnom pogledu mogu biti veoma

raznovrsna. A svaki od njih može, mada i ne mora, da garantuje preciznost i tačnost navoda, izostanak ili prenošenje davno usađenih stereotipnih predstava, potcjenjivački i pun predrasuda ili glorifikatorski i panegirički odnos prema zemlji i narodu o kojima se piše.

Što se Crne Gore tiče, poznavanje stranih literatura i kultura predmet je sporadičnog, na žalost ne i sistematskog projekatskog is-

traživanja i to tek u novije vrijeme, u posljednjih najviše tridesetak godina. Prve takve studije bavile su se prisustvom pojedinih stranih književnosti u Crnoj Gori, dakle, autora i djela prevedenih, objavljivanih i komentarisanih u najstarijim crnogorskim monografskim i periodičnim publikacijama. Bilo je zanimljivo ali i važno otkriti ko su bili i kom kulturnom kontekstu su pripadali poznavaooci stranih jezika i poklonici strane beletrističke, naučne i popularne literature, posebno u tada vrlo skromno izučavanom razdoblju razvoja crnogorske prosvjete i kulture, omeđenom godinom 1835, kad iz Njegoševе štamparije izlaze prve crnogorske knjige i časopisi, i 1918, kad Crna Gora nestaje sa političke mape Evrope kao samostalna država.

U poređenju s ovom građom, koja je faktički bila u potpunosti dostupna isključivo u Crnoj Gori, traganje za prisustvom

crnogorskih tema u evropskom i širem kulturnom kontekstu predstavlja mnogo zahtjevniji posao. Na ruku ovakvim istraživanjima ne ide činjenica da u Crnoj Gori postoji vrlo skroman broj stručnjaka specijalizovanih za ovakva istraživanja, da su destinacije na kojima bi trebalo istraživati prilično udaljene, što, pored ostalog, podrazumijeva i značajna finansijska sredstva, i da se samo manji dio ove građe može pretraživati putem interneta, čak i kad su u pitanju najrazvijenije zemlje. Stoga za sada imamo vrlo skroman broj studija koje se ovim temama bave, posebno ukoliko pretenduju na veću hronološku obuhvatnost. Među njima je i knjiga Marije Krivokapić i Nila Dajmonda u čiji hronološki raspon ulaze čitav 19. i 20. vijek kao i početak novog milenijuma.

Studija prati, to jest prikazuje prve susrete Engleza s Crnom Gorom u Boki Kotorskoj, u vrijeme Napoleonovih osvajanja na Jadranu, preko prvog posjetioca Cetinja u vrijeme vladike Petra I, lorda Vilijama Barneta 1829. godine, do brojnih Engleza koji su se susretali s Njegošem (Mitford, Lejard, Vilkonson, Pejton, Lam, Vinington-Ingram, Frejzer) i koji su svoje utiske i sjećanja na njega i tadašnju Crnu Goru objavljivali kako za života crnogorskog pjesnika i vladike, tako i kasnije, pridruživši se čitavoj plejadi stranih putnika koji su, zahvaljujući fami koju je ovaj neobični vladar malog naroda stekao i izvan granica svoje zemlje, dolazili da ga posjete, upoznaju i opišu.

U drugoj polovini 19. vijeka studija se bavi zapisima engleskih putnica – to su Đorđina Mekenzi, Adelina Polina Irbi i vikontica Stangford – koje su, umjesto klasične putanje *Grand Toura*, to jest zemalja antičke kulture, odabrale da obiđu manje poznati Istok, Balkan, pa tako i Crnu Goru. Još nekoliko engleskih putnika (Denton, Mejhju) boraviće u Crnoj Gori u decenijama koje su prethodile posjeti crnogorskog knjaza Nikole engleskoj kraljici Viktoriji u Vindzoru 1898. godine, a koja će označiti vrhunac veza male kneževine s moćnom britanskom imperijom, čiji su uspon obilježili napisi i govori utica-

jnog engleskog političara, lorda Vilijama Gledstona, inspirišući i već slavnog engleskog pjesnika Alfreda Tenisona da ispjeva čuveni sonet Crnoj Gori.

Na početku 20. vijeka Crnom Gorom putuje umjetnica i antropološkinja Meri Idit Daram, kao i član Kraljevskog geografskog društva Heri de Vint, potom dvojica putnika, Vajon i Prans, koji će Crnu Goru detaljno opisati na preko 300 strana svoje zajedničke knjige. Nakon što je 1910. postala kraljevina, Crnu Goru posjećuje Roj Trevor, a u to vrijeme bilježi se i pojava jednog djela fikcije, irskog autora Brema Stoukera, koji u Crnoj Gori nije nikad boravio već se u svom romanu koristio raspoloživom putopisnom i istoriografskom literaturom. Džoš Keri, pripadnik jedne irske aristokratske porodice i budući pisac, nakon što se kao volonter pridružio britanskom Crvenom krstu, ostavio je dirljivo svjedočanstvo o Crnoj Gori iz vremena Prvog balkanskog rata i osvajanja Skadra u svojoj putopisnoj knjizi *Sjećanje na Bobote* objavljenoj posthumno, tek 1964. godine, dok će svoje putopisne zapise iz godina Prvog svjetskog rata ostaviti i talentovani par Džan i Kora Gordon.

Poslije 1918. godine Crnu Goru su posjetila dva ugledna čovjeka od pera, britanski pisac Džordž Bernard Šo (1929) i američki helenist Milman Peri koji je tadašnjom Jugoslavijom putovao 1834. i 1835. godine. i koji je, zahvaljujući susretu s narodnim pjevačem Avdom Međedovićem u Bijelom Polju, uspio da poslije više od dva vijeka „zatvori“ u nauci tzv. homersko pitanje. Tih tridesetih godina Jugoslavijom putuje i engleska novinarka i spisateljica Rebeka Vest koja priču o ovom putovanju u svojoj knjizi *Crno jagnje i sivi soko* završava opisom utisaka iz Crne Gore, insistirajući i na posebnosti crnogorskog identiteta zasnovanog na specifičnoj simbiozi crkve i države od kraja 17. vijeka.

Prema podacima iz studije o kojoj večeras govorimo u drugoj polovini 20. vijeka o Crnoj Gori nije puno pisano jer zemlja nije više bila politički interesantna, privukla je pažnju tek nekoliko

kosmopolita i svjetskih avanturista, a neke od njihovih knjiga su u socijalističkoj Jugoslaviji i zabranjivane. To su godine kada Crna Gora, najviše zahvaljujući Lovćen filmu iz Budve, postaje često korišćeni pejzaž svjetske kinematografije. Ili domovina ekscentričnog detektiva Nera Vulfa, junaka 33 romana i 39 pripovjedaka napisanih od tridesetih do sedamdesetih godina 20. vijeka, u kojima je njihov autor, američki pisac Reks Staut, uspio da amalgamiše američki policijski roman i englesku krimi priču. Popularnost ovog lika dokazuje i činjenica da je postao junak djela i nekih drugih autora, ne samo angloameričkih, nego i italijanskih. Staut nije nikad bio u Crnoj Gori, a o njoj se obavijestio iz memoara jednog američkog imigranta iz naših krajeva. Posljednja decenija 20. vijeka fokusirala je pažnju strane čitalačke i filmske publike prije svega na one krajeve bivše Jugoslavije u kojima su vođeni krvavi ratovi, pa je Crna Gora u poređenju s tim ostala uglavnom zaboravljena. Godine 1998, nevezano za aktuelnu situaciju, pojavio se roman američkog pisca Starlinga Lorensa pod naslovom *Crna Gora*, vremenski situiran u period na razmeđu 19. i 20 vijeka, a tematski postavljen kao špijunska fantazija.

Knjiga se završava prikazom najsvježijih pomena Crne Gore u djelima angloameričkih autora od početka 21. vijeka, koji, naročito poslije obnove crnogorske nezavisnosti 2006, ovu zemlju predstavljaju kao „otkriće“, „jednu od najbolje očuvanih tajni Evrope“, „planinsko kraljevstvo“ – da pomenem samo neke od danas uobičajenih atributa ili sintagmi koje fokus pažnje sa istorijske i junačke prošlosti premještaju na geografske neobičnosti i prirodne ljepote predjela ove zemlje. Crna Gora se sada medijski promovise kao velika evropska turistička destinacija i izazovna tačka na maršrutama svjetskog džet seta, a isto tako, s puno sofisticiranog humora, podsjeća se i npr. na crnogorsko porijeklo vještih kradljivaca dijamanata iz grupe Pink Panter.

CRNA GORA KAKO SU JE DRUGI VIDJELI

Vanja Vukićević-Garić

In reference to the book of Marija Krivokapić and Neil Diamond: Montenegro in Anglo-American travel writing and fiction, the author of this paper recollects travel writers and other authors from the Anglo-Saxon region who have experienced Montenegro in various ways, through direct insight or imagination, and concludes that we should be open to the perception of others about us and that our perception of others is what tells even more about us.

Vođena istraživačkim i analitičkim duhom, a napisana odmjerenim akademskim i, ujedno, veoma prijemčivim stilom, ova izuzetna publikacija nudi nam jedinstveni i nepristrasni pogled na poglede drugih na nas: naime, „putujući“ kroz raznovrsne putopisne forme nastale na engleskom jeziku od kraja osamnaestog vijeka do danas, monografija *Crna Gora u angloameričkoj putopisnoj književnosti i beletristici* iscertava mozaik slika i sličica Crne Gore koji je nastajao kroz nešto više od dva vijeka u očima, a kroz pero, angloameričkih putnika, za koje je Crna Gora, možda i više od svih ostalih balkanskih prostora, gotovo

uvijek predstavljala fantastičnu *drugost*, nepoznanicu pogodnu za smještanje u razne fiktivne okvire. Opisujući prve podsticaje za pisanje knjige, autori navode neke od prepoznatljivih situacija u kojima smo se, vjerovatno, svi našli ako smo putovali negdje dalje u zapadnu Evropu, Veliku Britaniju ili Ameriku, te bili pitani od strane slučajnih poznanika odakle smo. Na odgovor „iz Montenegra“ sasvim sigurno nisu bile rijetke reakcije poput onih koje autorka Krivokapić navodi da je doživjela, kada bi sagovornici pitali je li to „Negdje u Južnoj Americi?“, „Pokrajina u Portugaliji!“ „Blizu Maroka?“ i slično. Međutim, mnogi su – upravo među takvim sagovornicima – više čuli i doznali o Crnoj Gori kada su 2007. godine svjetske novine objavile vijest o novom filmu u kojem čuveni britanski detektiv Bond igra poker u kazinu hotela Splendid, istog naziva kao film: *Casino Royal*. Iako film, da stvari budu zamršenije, uopšte nije snimljen u Crnoj Gori, ipak je ova reklama doprinijela drugačijem pozicioniranju naše zemlje na turističkoj mapi, iako ne možda i pouzdanijoj, preciznoj i objektivnijoj slici koju je svijet, prije svega angloamerički, gradio o ovoj jadranskoj i balkanskoj polu-egzotici, polu-misteriji, može se reći, ne samo u kulturološkom, već i u etno-geografskom smislu. I danas mnogi savremeni putopisni blogovi i turistički sajtovi na engleskom jeziku počinju citiranjem čuvenog engleskog romantičara lorda Bajrona, koji je, navodno, napisao kako se u trenutku stvaranja naše planete, najljepši spoj zemlje i mora desio na crnogorskom primorju. Jedan članak iz 2006. godine, kako navode autori, naslovljen je „Dragulj koji je ushitio Bajrona i Bonda“.¹ Ali Bajron, kao ni Džejms Bond, nikada nije

¹ Nik Pollinger, “Jewel that thrilled Byron and Bond”, *The Telegraph* (Nov. 11, 2006). <http://www.telegraph.co.uk/finance/property/expat-property/4202029/Jewel-that-thrilled-Byron-and-Bond.html>. (prema: Krivokapić i

posjetio u Crnu Goru, što opet govori u prilog više puta opaženoj sklonosti ovdje tematizovanog, „pogleda drugih“, „pogleda izvana“ da fikcionalizuje ono što ne poznaje, ili nedovoljno poznaje, te da upisuje aktuelne društvene-ideološke, ili političko-ekonomske kontekste i ciljeve svoje kulture, u datom istorijskom trenutku, u kulturni i geografski prostor drugog.

Ispitivanje sklonosti valjda svih velikih sila da imperijalistički fikcionalizuju, ili fikcionalno, tekstualno imperijalizuju svaku drugost razvija se u ovoj knjizi sagledavanjem paradoksalnog prisustva Crne Gore u očima zapada, koje se kretalo, opet očekivano kad se uzmu u obzir razne istorijske okolnosti, od prezrive užasnutosti primitivizmom i divljaštvom, do romantičarskog (nerijetko i romantičnog) oduševljenja upravo „plemenitim primitivizmom“, prirodnošću i neiskvarenim gostoprimstvom crnogorskih ljudi i prirode – stav koji je nesvjesno kumovao popularnom turističkom sloganu “wild beauty” (koji se danas već, takođe, može smatrati ambivalentnim). Autori ovo ispitivanje grade hronološki, osvrćući se na rane prikaze, ili pretpostavke o prikazima, koji su postojali i prije bogatih literarnih primjera devetnaestog, a zatim i dvadesetog vijeka, kao i savremenog doba. Zanimljiva je, kad govorimo o ranim projekcijama, tvrdnja Pitera Prestona, koju autori u ovoj studiji pominju, da je još Šekspir na pragu sedamnaestog vijeka, kada je napisao *Bogojavljenjsku noć* (1601), „zamislilo“ Crnu Goru kao Iliriju, ili Iliriju kao Crnu Goru, u koju je smjestio svoju dramu: romansu o igri privida, prerušavanja i stvarnosti, koja, kako suptilno akcentuju Krivokapić i Dajmond, upravo korespondira sa igrama prerušavanja “na kojima često gradimo slike sopstvene stvarnosti i identifikujemo „druge“.

Dajmond, str. 9).

Rani zapisi o Crnoj Gori, oni s kraja osamnaestog vijeka, predstavljaju sporadične i predrasudama ispunjene osvrtne putnika koji su o njoj i njenom „gorštačkom“ i „sirovom“ stanovništvu slušali iz druge ruke – uglavnom od Mletaka, Kotorana ili Austrougara, čiji je pogled i sam obilovao predrasudama. U tom smislu, zanimljivo je spomenuti Ajlsa Irvina, velikog engleskog putnika, o čijim zapisima autori doznaju na osnovu studije Branka Momčilovića, *Iz istorije jugoslovensko-britanskih kulturnih veza od 1650. godine do II svetskog rata*, i čiji osvrt na Crnu Goru, kroz karakteristično detaljan stil tipičan za 18.vijek, gradi sliku primitivne, necivilizovane divljine, lišene svake finoće u ponašanju, čak i zdravog razuma. Takva slika je, iako pretjerena i neprovjerena, budući da je Irvin „doznavao“ o Crnoj Gori posredno, ipak udarila temelje mnogim kasnijim projekcijama. Vjerovatno glavni razlog za ova i slična pretjerivanja, kako s pravom sugerišu autori, leži u činjenici da je Crna Gora dugo percipirana kao kulturno prazan prostor, budući bez važnih tragova helenskog i renesansnog nasljedja, te kao takva i neinteresantna za zapadnoevropske kulture. Osim toga, kako je njen politički uticaj bio periferan, ona je čak i u razdobljima burnijih ratnih dešavanja ostajala prilično marginalizovana u očima zapada, te više uzgred konstatovana tek kao granično, rubno područje u komšiluku velikih sila (otomanske, austrougarske, mletačke) koje je nekako odolijevalo i njihovim udarima i prisvajanju, što su opet mnogi tumačili kroz prizmu nepristrupačne divljine, što u prirodnom, što u civilizacijskom i psihološkom smislu. Kao takav prostor – nepoznat, neistražen, nedokučen i možda nedokučiv – poput prazne, neispisane stranice – Montenegro nastavlja da bude pogodno tle za razne projekcije političara, pisaca, novinara, naučnika i putnika koji su se ili obreli tu ili

su, naprosto, slušali o ovoj dalekoj zemlji od svojih zemljaka koji je jesu posjetili.

Tako devetnaesti vijek, sa svojim brojnim primjerima putopisnog pisma, često opisuje crnogorski kamen kao vanzemaljski, fantazmagorijski prostor, naročito kroz tekstove onih koji su se usudili zaći u njega kotorskim serpentinama, na putu gdje ih je znao dočekati Petar II Petrović Njegoš lično, koji nerijetko u tim zapisima postaje tipičan junak bajronovskog tipa. Značajniji i anagažovaniji putopisi 19. vijeka prate razvoj takozvanog „Istočnog pitanja“, pa u ovoj knjizi možemo čitati i o romantičarskom uzletu britanskog liberala Viljema Gladstouna, koji je nadahnuto govorio o stradanjima „male Crne Gore“, ali koji je, međutim, takođe nikada nije posjetio, zatim o ushićenju viskontese Strangford, kao i o komičnim, na momente istinski briljantnim, zaključcima Atola Mejhjua. Atol Mejhju, inače sin Henrija Mehjua, jednog od osnivača *Punch*-a, kultnog londonskog satiričnog nedjeljnika, stigao je sa prijateljem „Dikom“ u Kotor 1880. Godine. Od tada počinju njihove avanture kroz Cetinje, pa i kroz Podgoricu na kratko, koje su predstavljene u najboljem humorističkom maniru u Mejhjuovom članku pod naslovom „Crna Gora kako smo je mi vidjeli“. Navodeći prvo kako su ih Kotorani čudno gledali kad su izrazili želju da idu na Cetinje, te zamolili da im nabave konje, on predstavlja niz urnebesnih situacija, od kojih mnoge, pored obilja komičnih tonova, nude i vrlo pronicljive uvide u crnogorske prilike i naravi. Kako kaže Mejhju, Kotorani su se vidno jedva uzdržali da im se ne rugaju:

Dikov pokušaj da ugura svoje prilično holandske porcije u malu šupljinu turskog sedla, sa jabukom koja je izgledala kao bizonova grba i zaglavljem koje je izgledalo

*kao vrh vindzorske stolice, morao je za njih biti poseban spektakl i ozbiljno iskušenje. A ni ja nijesam bio oslobođen naglašene svjesnosti specifične neobičnosti svoje pojave, natakaren na vrh gotskog uzvišenja muva-
ma izjedenoj ponija [...] koji je prijetio da će odmah da raskine prijateljstvo – sa stopalima zabijenim u najkraće uzengije i koljenima zašarafljenim do visine mog struka.*

Dalje, opisujući svoj i Dikov smještaj u cetinjskom hotelu nazvanom „Kod Vuka Vuletića“ – kasnije hotel Grand – Mejhju o tamošnjoj usluzi kaže:

Da crnogorska „Meri“ nije bila odjevena u bijelu haljinu, crnu kecelju i flanelni prsluk bez rukava, te da posluga u hotelu koja nam je prinosila naše „Bluere“ ujutru nije dolazila u aranžmanima nebrojenih crvenih sakoa izvezenih zlatnim koncem i u dugim bijelim ogrtačima koji su oko struka bili nabrani jarko crvenom maramom, iz koje je virio mali arsenal vatrenog oružja – i da knjažev sekretar g. Popović nije uvijek presjedavao za doručkom u punom sjaju svoje narodne nošnje, kao i sa austrijskim „Gasser“ revolverom zabijenim o opasač, mi bismo, barem zbog udobnosti u kojoj smo smješteni, lako zamislili sebe u nekom dobrom francuskom pansionu ili u supriornoj njemačkoj Gasthaus.

Nešto dalje u ovom višestruko zanimljivom tekstu, Mejhju će više puta zabilježiti svoje čuđenje nad već poslovičnim cetinjskim i crnogorskim besposličarenjem, „apatičnim duhom muškaraca“, te opštim izbjegavanjem posla. „Nikada nijesam vidio nijednog Crnogorca da se latio nekog posla koji bi mu

možda donio neki ‘cvonjak’“, kaže on. Još veću nedoumicu izazivala je činjenica da je, uprkos tome, kafana „Kod Vuka Vuletića” gotovo uvijek bila puna:

Ovo niko ne može da razumije; osim, možda, ako knjaz, u svom dvojnomoj kapacitetu oca ovih ljudi i vlasnika hotela, ne snabdijeva svoju djecu neophodnim džeparcem da bi patronizovao svoju kuću gostoprinstva i zabave.

Ipak, i pored ovih humorno prikazanih scena i prizora, Mejhju konstatuje sumornost svakodnevnog života riječima da su i on i njegov prijatelj Dik ubrzo počeli da dijele osjećaj depresivnog austrijskog diplomate koji je rekao da je život na Cetinju kao u nekom sarkofagu: imate osjećaj da ste živi zakopani.

Treći dio knjige posvećen je slikama Crne Gore u prvoj polovini dvadesetog vijeka. U njemu se susrećemo sa društveno i politički najangažovanijim putnikom u ovim krajevima, Idit Daram, zatim sa Harijem de Vintom, pa sa najdužim zapisom na engleskom jeziku iz ovog perioda: iz pera Vajona i Pransa, jer oni su zašli mnogo dublje u Crnu Goru od prethodno pomenutih putopisaca. Pominje se i Roj Trevor, kao i hrabri mladalački ideali Džojisa Kerija, anglo-irskog pisca koji je učestvovao u balkanskim ratovima. U narednim poglavljima možemo čitati o zaprepaščenjima bračnog para Džana i Kore Gordon crnogorskim „srcem tame“, kao i o vjerovatno najpoznatijem putopsinom djelu o jugoslovenskim prostorima, a to je: *Crno jagnje i sivi soko* od Rebeke Vest.

Ni čuveni tvorac *Drakule* nije zaobišao, maker ne u fiktivnom smislu, našu zemlju. Godine 1909. Brem Stouker, inače poznat po svojim gotskim i romantičnim fantazijama, objavio je roman *Dama pod pokrovom* (*The Lady of the*

Shroud), smjestivši radnju u predio južnog Jadrana, koji se nalazi u kraljevstvu *Plavih Planina*. Da dodamo da Stouker, takođe, nikada nije posjetio Crnu Goru, osim na ovaj način – u imaginaciji.

U četvrtom dijelu ove monografije autori se bave tekstovima nastalim u drugoj polovini 20. vijeka. Ovdje čitamo o Neru Vulfu, junaku 36 romana američkog pisca Reksa Stauta, koji je rođen neđe u „Black Mountain“ i vraća se, u istoimenom romanu, svojoj zemlji radi krvne osvete. Crna Gora je u ovom djelu projektovana kroz svjetlo ideologije hladnog rata; ona postaje predio komunističkih špijunskih igara i šablona. Poput Šerloka Holmsa, i Nero Vulf ima obožavaoce širom svijeta, te grupe posvećene njegovom liku na društvenim mrežama. Na tim mrežama se putnicima prije nego krenu u Montenegro savjetuje da pročitaju roman, te da prate njegove stope, a mnogi izražavaju i razočaranje nakon povratka jer nisu naišli na reference na Nero Vulfa dok su boravili kod nas.

Baveći se osvrtima na Crnu Goru u tekstovima iz devedesetih, autori konstatuju da, iako su i u slučaju Crne Gore, kao ostalih bivših republika, putopisne mape određene ratnim dešavanjima, ipak Crna Gora nije mogla ponuditi koliko njene komšije. Veliki putopisci poput Pola Teroua i Bila Brajsona su nas zaobišli, a Robert Kaplan nas pominje samo kao dom političkog disidenta Milovana Đilasa.

Malo više fiktivnog prostora dobijamo nešto kasnije, u djelu američkog pisca Starlinga Lorensa, preciznije, u njegovom romanu prvijencu *Montenegro* iz 1997. godine. Najčešće kategorisan kao istorijski i ljubavni roman, ovaj tekst je kritika okarakterisala i kao djelo o kompleksnosti pitanja koja se odnose na etno-identitet.

U 21. vijeku nas je posjetila irska putnica Dervla Marfi, kako doznajemo iz ove knjige, i opisala u putopisu *U ugarcima Haosa*. Nakon 2006. godine i ponovnog sticanja državnosti, Crna Gora se javlja u turističkim brošurama i reklamama kao „neotkrivena zemlja“, pa se putnicima savjetuje da se vakcinišu protiv raznih bolesti prije nego se upute u otkrivanje naših egzotičnih čari. Ovdje autori neizbježno upućuju na jednu drugu vrstu imperijalnog pogleda, onog koji putnik teško da može izbjeći, čak i kad to želi. Nekada kroz naizgled osviješteno i objektivno opažanje intelektualaca provijava snažna kulturološka dominantna zemalja iz kojih dolaze, te teško izbjegavaju superioran stav u svojim generalizacijama i neumitnom redukcionizmu kojem one vode. Krivokapić i Dajmond pri kraju ovog više nego zanimljivog mozaika pom-inju i Pola Ričarda Skota, čiji roman *Montengro or Bust* eksplicitno sebi određuje zadatak da podrije turistički diskurs o Crnoj Gori koji ide na liniji „Montenegro ili Monte Carlo“. Najzad, tu je i putopis iz 2014. godine koji je napisao Fulbrajtove stipendista Pol Dišman, pod nazivom *The Full Monte*, koji autori ove knjige ujedno ocjenjuju i kao najznačajniji zapis iz recentnog perioda.

Čitajući knjigu *Crna Gora u angloameričkoj putopisnoj književnosti i beletristici* iznova dolazimo do zaključka da se radi o izuzetno zanimljivoj, značajnoj i edukativnoj publikaciji. Ona je u mnogim svojim aspektima interdisciplinarna – jednako interesantna i informativna za historičare, sociologe, antropologe, kao i ljubitelje beletristike i književnosti uopšte. Ne samo anglisti, već i izučavaoci montenegristike, kao i, šire, balkanistike, mogu u njoj pronaći obilje materijala za promišljanje i analizu. Teorijski okvir post-kolonijalne kritike, čijim su se alatima njeni autori analitički iznijansirano i akademski

odmjereno služili, dublje i slojevitije osvjetljavajući svaki od navedenih putopisnih fenomena i posmatranja, nipošto ne zamagljuje pitkost i prijemčivost ove studije za širu čitalačku publiku. Uostalom, kao i gore pomenute humanističke nauke, tako i mi svi koji iz njih učimo o sebi i svijetu u kom živimo – čime god da se bavimo – uvijek treba da ostanemo kritički otvoreni za slike sopstva percipiranog iz ugla drugih, kao i obrnuto: za svjesnost da su naše slike i govor *o drugima* uvijek i neizbježno slike i govor *o nama* samima.

Na to nas u ovim redovima, a još više između redova, Marija Krivokapić i Nil Dajmond upečatljivo podsjećaju, ujedno nam pružajući jedan zaista dinamičan čitalački užitak.

PSALTIR BOŽIDARA VUKOVIĆA – PODGORIČANINA (1519)

Božidar Šekularac

The Crnojević family were founders of the first Montenegrin printing house, whereas Božidar Vuković Podgoričanin is considered to be the successor and promoter of the Montenegrin printing. In 2019 we marked 500 years since the printing of the Psalter, the first book of Božidar Vuković. This is a glorious jubilee that shows the greatness of the Montenegrin culture. All the more so because Božidar, who has been appropriated by many, clearly stated that he was a Zetian and Montenegrin patriot and was buried according to his will in his homeland Montenegro, in Starčeva Gorica. This paper gives an overview of the Psalter of Božidar Vuković Podgoričanin

Balkanski narodi su prošli složen i težak put u svom istorijskom razvoju. U njihovoj istoriji značajno mjesto zauzima širenje hrišćanstva i pismenosti na slovenskom jeziku. U savremenoj literaturi¹ se ističe da su, razvijena pismenost, a kasnije i štampanje knjiga ostvareni u teškim uslovima, pomogli Južnim Slovenima da sačuvaju svoj jezik, a sa njim saznanje sopstvene samobitnosti i stremljenje ka nezavisnosti.

¹ Люблянский В. С., *Ранняя книга как ступень вразвитии информации*, Москва, 1968, 163.

O jezičkom jedinstvu Slovena ćirilsko-metodske epohe ubjedljivo govore istorijski, sociološki i hronološki argumenti. Upravo ovo jezičko jedinstvo Slovena je i omogućilo stvaranje njihovog književnog jezika i uslovalo pojavu opšteslovenske književnosti. Svijest o slovenskom jezičkom jedinstvu sačuvana je čak i u srednjem vijeku. Dakle, prvi slovenski književni jezik, koji su utemeljili Ćirilo i Metodije, postao je simbol samostalnog stupanja slovenstva na široku arenu svjetske kulture, ali i izraz bliskosti slovenskih naroda.

Prvi zapisi i natpisi na slovenskom jeziku bili su prevedeni sa grčkog jezika.²

Ova opštost slovenske književnosti i slovensko jedinstvo počeli su se narušavati uticajem raznih kultura, posebno vizantijske. To je uticalo da su se Sloveni vremenom razdijelili i došlo je do formiranja specifičnih oblika kulture, do stvaranja specifičnih uslova formiranja i posebnih književnosti i književnog jezika.³

Kao najstariji izvori za izučavanje staroslovenskog jezika uzimaju se jevanđeljski tekstovi, liturgijske i pravne knjige. Obično se smatra da je Jevanđelje prevedeno sa grčkog jezika, ali P. Šafarik dopušta da su solunska braća koristila i latinsko jevanđelje.⁴

U južnoslovenskim zemljama zajedničkim ishodištem pismenosti i prosvjećenja ostaju crkve i manastiri, u kojima su nastajali bogoslužbeni tekstovi i knjige u kojima predgovori i pogovori imaju značajnu istorijsku vrijednost.

Pismenost i književnost omogućavaju da se sačuvaju nacionalne, kulturne vrijednosti. Osnovni izvor za istoriju književnog jezika predstavljaju srednjovjekovni rukopisi,

² Верецагин Е. М., *Из истории возникновения первого литературного языка славян*, Москва, 1972, 3, 10.

³ Верецагин Е. М., н. д., 11.

⁴ P. Šafarik, *Словянские древности I*, Москва, 1847, 202.

inkunabule, povelje vladara i drugi spisi, jer se na osnovu njih izučava proces razvitka umjetnosti, istorije i naučno-dokumentarnih žanrova.⁵

Kako se time prepoznaje razvitak opšte kulture jednog naroda, određuje karakter svake epohe i stiču predstave o stvarnom životu na prostoru đe su ti izvori nastajali, Crna Gora se ima čime pohvaliti među evropskim narodima. U njoj su, u srednjem vijeku, u brojnim skriptorijima nastale značajne rukopisne knjige, a u vladarskim kancelarijama povelje i drugi pravni akti na latinskom, grčkom i slovenskom jeziku, koje ukrašavaju i danas mnoge evropske biblioteke, muzeje i arhive.

Ipak, osnivanje i produkcija prve državne ćiriliske štamparije u Evropi, kao i one poslije nje, je svrstalo Crnu Goru u red kulturno razvijenih evropskih zemalja XV i XVI vijeka.

Na žalost, produkcija crnogorskih štamparija rasijana je u cijeloj Evropi i smatra se rijetkom vrijednošću.

Kakva je bila sudbina crnogorskih rukopisa i inkunabula slikovito svjedoče zbirke i katalozi raznih biblioteka. Tako, npr. u Gosudarstvenoj publicnoj biblioteci Saltikova –Šćedrina, u Lenjingradu, nalazi se 45 južnoslovenskih knjiga, od čega 25 crnogorskih. Sudeći po vlasničkim zapisima, dospjele su u Rusiju u XIX vijeku, a u Publicnu biblioteku su ušle kao sastavni dio bivših kolekcija, grofa Pogodina, P. Uspenskog, A. Tolstoja, I. Karatajeva, A. Lobanova i drugih sakupljača knjiga. Na marginama knjiga u legatu Pogodina, na više od dvadeset knjiga piše da su kupljene u Beču, od Vuka Karadžića, đe se daje i cijena za koju su kupljene.⁶

Između ostalih inkunabula ovđe su i šest psaltira s posljedomanjem, štampanih u crnogorskim štamparijama –

⁵ Ефимов А. И., *История русского литературного языка*, Москва, 1967, 20.

⁶ Katalog knjiga iz Gosudarstvene publicne biblioteke Saltikova Šćedrina, *Издания кирилловской печати, XV–XVII в*, Ленинград, 1979, 7.

Crnojevića, Božidara i Vićenca Vukovića i Jeronima Zagurovića.

Rodonačelnik ćirilčke knjige za crnogorsko i ostala pravoslavna područja, koja je nastajala u XVI i XVII vijeku, u velikom evropskom štamparskom centru, Veneciji, bio je Zećanin Božidar Vuković Podgoričanin (1466–1539), rođen kraj Podgorice, a sahranjen na ostrvu Starčeva Gorica u Skadarskom jezeru. Ovaj nastavljajući djela crnogorskih štampara Andrije Paltašića i Đurđa Crnojevića, štamparskim pregalastvom se bavio od 1519. godine, do svoje smrti, za šta je dobio i visoko priznanje, titulu vojvode štamparstva. Svojim radom veoma je doprinio razvoju štamparstva u Rumuniji, Rusiji, Srbiji, Bugarskoj, Makedoniji.

Štamparsko umijeće Božidara Vukovića Podgoričanina u Veneciji, nastavio je njegov sin Vićenco, uglavnom preštampanjući očeve knjige.

Tradiciju ćirilskog štamparstva u Veneciji, u XVI vijeku uspješno su nastavili i crnogorski štampari: Stefan Marinović (ot Skadra), Jerolim Zagurović Kotoranin (zet Đurđa Crnojevića) i dr.⁷

Kako je to uobičajeno kod opisa određenih rukopisa i inkunabula, obično se počinje od predgovora i pogovora.

Psaltir s posljedoranjem Božidara Vukovića nema predgovor, ali ima dva pogovora (na kraju 20. i na kraju 44. tabaka – kvaterniona). Ova inkunabula sadrži zajedničke elemente koji se odnose na strukturu i formu teksta, sadržaj, teme i ideje, sa ostalim Božidarovim tekstovima. Ovi elementi su svojstveni i ostalim ćirilskim predgovorima i pogovorima, kao što su oni kod izdanja Crnojevića. U njima ima srednjovjekovne poetike uvažavajući njene zakone i prirodu komuniciranja. Time se ističe zavisnost ovih tekstova od sadržaja same knjige i njene izričite namjene.

⁷ Crna Gora, 500 godina štampane knjige, 1494–1994, Cetinje 1994, Budapest 1995. *Katalog*, urednik Č. Drašković.

U strukturi predgovora i pogovora mogu se izdvojiti sljedeći segmenti: 1. Biblijski uvod sa invokacijom; 2. Autobiografska bilješka izdavača i štampara; 3. Informacija o knjizi koja se štampa.

Svi ovi elementi, sa svoje strane, imaju strukturu po određenoj šemi.

U Vukovićevim knjigama biblijski citati „nose kriterijume istine i lepote, po kojima se meri veličina umetničkog dela i života uopšte, bez obzira da li se tekstovi citiraju doslovno, prepričavaju ili služe za ugled. Oni su početak, sredina i kraj“.⁸

Zanimljivo je da je biblijski uvod u *Zborniku za putnike* iz 1520. godine isti kao onaj u pogovoru *Psaltira s posljedoranjem* (iza prvog dijela, kvaternion k – 20, l. 7). Invokacija je početak svih početaka. Biblijski uvod je neophodan i tematski, u iskazanom uvodu Božidar Vuković želi da se iskupi za savremene grijehe svojih sunarodnika, pa svoje duhovno zavještanje traži u štampanju bogoslužbenih knjiga, koje su umalili Ismailićani. Njegova posljednja želja bila je da štampanje nastavi u otadžbini.

Pored duboke pobožnosti i ljubavi prema „božanskim crkvama“, njegova štamcarska djelatnost je i izraz istinskog rodoljublja i sentimentalne vezanosti za zavičaj emigranta u tuđini, kojemu je ostao vjeran.

Ipak, od svih informacija u pogovoru su one autobiografske bilješke izdavača i štampara. Posmatrani u cjelini, ovi tekstovi ostavljaju utisak poetsko-istorijskog kolaža, literarnog mozaika sa religioznom pozadinom.⁹

Sam po sebi *Psaltir* je sveštena bogoslužbena knjiga, kao i ostale crkvene knjige koje se upotrebljavaju prilikom

⁸ N. Sindik, *Književne odlike predgovora i pogovora u izdanjima Božidara Vukovića*, Zbornik radova sa naučnog skupa *Štamcarska i književna djelatnost Božidara Vukovića Podgoričanina*, Titograd 1986, 125.

⁹ N. Sindik, n. dj., 127–128.

bogoslužnja. Ovđe imamo *Psaltir s posljedorovanjem i časlovcem*. Taj tip psaltira nastao je u slovenskim zemljama zbog oskudice bogoslužbenih knjiga, i pored psalama sadrži časoslov, mjesecoslov s troparima, kondacima, molepstvija itd. Inače, starija izdanja „psaltira sadrže 150 psalama podijeljenih na 20 katizmi a svaka katizma na 3 ‘slave’ ili antifona, koji se završavaju doksologijom ‘Slava Otcu i Sinu i Sv. Duhu’; molitve su posle svake katizme, a 9 biblijskih pjesama pjevaju se na jutrenju“.¹⁰

U štampanju knjiga pomagali su mu štampari Pahomije i Makarije, zatim pop Teodosije, paraeklisijar Genadije, jerođakon Mojsije, jeromonah Mardarije, Todor, đakon Damjan i Milan i Stefan Skadranin.¹¹

Veoma lijepoj opremi izdanja Božidara Vukovića s ornamentikom u početku naslova, inicijalima pisanim crvenim mastilom i ilustracijama, potpuno odgovara crkvenoslovenski jezik tih knjiga. Slično latinici i grčkome pismu, i u ovim knjigama je narušen dvolinijski sistem, samim tim što ćirilaska slova д, з, ш, ц, у „već po svojoj bitnosti su minuskulne prirode, jer završni potezi tih slova takoreći *moraju* da se spuštaju ispod osnovne linije“.¹² Pismo tih knjižnih spomenika ima nekoliko minuskulnih elemenata, koje je primilo iz čiste minuskule, koja se razvila na prijelazu iz XIII u XIV vijek: slovo **y** pisano u jednom, dosta nemarnom potezu, slovo **ѣ** s produženim stablom, poluglasnici **ѣ** i **ѥ** poneđe su produženi iznad crte, a **x** i **p** ispod osnovne crte. Jedino se karakteristično slovo **т** uklapa u dvolinijski sistem. U *Psaltiru* nalazimo **ѣ**, čija srednja crta prelazi ispod osnovne crte.

¹⁰ V. Mošin, *Enciklopedija likovnih umjetnosti II*, Zagreb, 1962, 200.

¹¹ Đ. Radojičić, „Beleške o štamparijama u Crnoj Gori u XV i XVI veku“, *Istorijski zapisi II*, 1984, 5.

¹² G. Čremošnik, „Studije iz srpske paleografije i diplomatike“, *Glasnik Skopskog naučnog društva XXI*, Skoplje, 1940, 3

ПОСЛАОВЪЗНАМЪСНА

ВЪСЛАВЪНАГО • НАВЪШЕ ѿМѢЦА, СЕ
 ПТѢМВРІА • ДОМѢЦА, АЪГЪСТА • ПРѢ
 НМѢИ, ТРОПАРСЖЕ, НКОИДОКИ • ПРА
 ЗНИКОМЪ, ННАРОЧИТИМЪ СЪІМЪ О О
 МЪ, СІПТѢРІЕ • НМАТЪ ДНІИ, Л •
 МЪ ДНЬ НМАТЪ ЧѢ, ЕИ • ННОЩЬ, ЕИ •
 НАЧЕЛО ННДІКТОРЕЖЕ ННОВОУ ЛѢТУ •
 Н ПАМѢТЬ ПРѢШОБНАГО ѠЦА НАШЕГО СЪ
 МЕѠНАСТАЛНИКА, НАРХІМАИ ДРІТА •
 Н СЪБОРЪ ПРѢСЪТѢИ ЕЦИ, ВЪМІАСНІЕ •
 Н СЪТГО МІНИКА АНДІА • НѢ ~ Ч •
 ЖЕНЬ • Н СЪТГО АММОНА

Ѡ

Psaltir

iz knjige R. Vujošević: *Štampar Vojvoda Božidar Vuković Podgoričanin*,
 Muzeji i galerije Titograda, 1981.

Slovo з gubi svoj ugao na osnovnoj liniji i piše se samo s uglom na gornjoj, a donji dio je u obliku luka, д ima stariji oblik, kakav je i u sadašnjoj crkvenoj ćirilici, s produženim nožicama. Kod slova и spojnica je vodoravna, к ima dva oblika: prvo, kao što je u sadašnjoj crkvenoj ćirilici, sa spojenim djelovima ili, drugo, desni dio slovne figure odvojen je od lijevoga dijela.

Upravo to pismo s minuskulnim elementima postalo je tipičnim pismom knjiga od XIV vijeka i dalje. Takvo pismo često se naziva poluustav ili ustav s kurzivnim elementima.

Djelovi teksta ne označavaju se samo na završetku, nego i na samome početku, i to uvećanim početnim slovima ili inicijalom. Na početku odjeljka ili poglavlja inicijali se ističu svojom veličinom i naročitom stilizacijom. Obična početna slova pisana su crvenim mastilom zvanim *kinovar* ili *cinober*. Što se znaka interpunkcije tiče, ovđe su upotrijebljeni: tačka ili, rjeđe, dvotačka (:), kojom se odvajaju manje ili veće grupe riječi, zatim zarez, a na kraju manjih i većih sadržajnih cjelina stavljena je trotačka (ili obično s dodatkom jedne vodoravne linije različita oblika) ili četiri tačke.

Božidar Vuković se naročito trudio da mu slova budu „угодна всакому прочитающому“, kako on sâm kaže.

Slova u tekstovima Božidara Vukovića pokazuju bogatstvo oblika: jednostavna slova u prvim izdanjima, dok se u kasnijim upotrebljavaju bogatije ukrašena slova, prepleteni inicijali kao u rukopisima i slova s lisnatim dodacima. Posebno su interesantni inicijali koji su crvene boje s dosta biljnih motiva. Geometrijsko-biljni motiv potčinjava se grafičkome obliku slova.

Sve knjige Božidara Vukovića u osnovi imaju isti ustavni tip ćirilskoga pisma, mada ono poneđe naginje i poluustavu. Slovni oblici su ujednačeni. Očigledno je da su pri štampanju upotrijebljene tri vrste slova: krupna za glavni tekst, naslovna vrsta; malo sitnija za podnaslove; i sitna, kojima je štampan cio tekst. Sve je to izvanredno predstavljeno u *Prazničnome mineju*.

U tekstovima je upotrijebljen cio sistem grčkih akcenata. Nema nijedne riječi bez akcenta, često i bez dva, pa i tri. Upravo takav akcenatski sistem karakterističan je za rukopise XV i XVI vijeka, po čemu se oni lako razlikuju od starijih.

Analizom akcenatskoga sistema tih izdanja može se zaključiti:

OKSIJA (οξεία προζωστα) jeste glavni akcenat u riječi ili akcenatskoj grupi bez obzira na dužinu akcentovanoga sloga. Služi za obilježavanje naglašenoga samoglasnika.

VARIJA (βαρετα προζωστα) jeste sporedan akcenat, koji se često stavlja na kraju riječi. Varije se javljaju nad dugim i kontrakcijom nastalim samoglasnicima skoro pravilno, dok se dvije (‘’) rjeđe upotrebljavaju. Ovaj znak nema određenu upotrebu; iako mu je mjesto na kraju riječi, može stajati i na početku riječi, nasuprot grčkome pravopisu.

DASIJA se ne upotrebljava, a PSILA (ψτ’λα) i PERISPOMENA su prilično rijetke. Perispomena je bila toliko rijetka da pisari nijesu mogli razabrati kada treba koristiti ovaj nadredni znak.¹³

Ponekad pajerak dolazi kao zamjena ъ i izgleda kao ‘, a stavlja se obično iznad slova. Daju se videti i neke nedosljednosti, na primjer da se varije nalaze u slučajevima đe treba biti oksija, i obratno, psila na mjestu đe se nalazi oksija.

Ova se akcentuacija oslanja na korijenske slogove. Razdvajanje sloga čini prijelaz između onoga u starim rukopisima đe je slog nedijeljenih riječi i etimološke diobe.

Ako uzmemo glagol **бѣти**, na primjer, i pratimo ga kroz tekstove Božidara Vukovića, uočava se da se on javlja u raznim oblicima, različito akcentovan. Tako se u *Prazničnome mineju* drugo lice prezenta ovoga glagola piše sa e (еси), a u *Trebniku* sa **ѣ** (ѣси), ali su u oba slučaja psila i oksija nad prvim slovom (e, ѣ). Infinitiv glagola **бѣти** ima akcenat (oksiju) na pravome slogu; 3. lice prezenta plurala **соуть** uvijek na y (oksija), isto kao i **соушчнии** u svim svojim varijantama. Kod oblika **будеть** takođe je oksija na y, dok u drugome licu singulara **будеши** nalazimo oksiju i nad **де**. Varija se javlja na raznim mjestima, npr. **бывше**, nad **ше**, **бывшу** – ponekad na y i to dvije varije, **бывшеѣ**, varija nad **ѣ** a složeni oblik **забываѣши** ima psilu nad **ѣ** itd.

¹³ P. Đorđić, *Istorija srpske ćirilice*, Beograd, 1971, 182.

Grb
Božidara
Vukovića
Podgoričanina
XVI vijek

Lični znak Božidara Vukovića Podgoričanina

Ili, ako uzmemo imenicu **БОГЪ** upotrijebljenu u raznim oblicima, videćemo da se oksija najčešće piše nad prvim slogom **бо**, ali u genitivu plurala **БОГОВЪ** nekoliko puta nalazimo oksiju i nad **го** i varije nad **въ**.

Pojedina izdanja Božidara Vukovića pod očevitim su talijanskim umjetničkim uticajem, naročito u ornamentici inicijala i u oblicima pojedinih slova (npr. **M**, ili **X**, koje veoma podseća na **X** (iks) uglastoga „gotskog“ oblika).

Bista Božidara Vukovića Podgoričanina
rad akademskog vajara Rista Stijovića
(Kraljev Park, Podgorica)

Kao element knjiške iluminacije ornamentika u ovim knjigama obuhvata ukrasnu kompoziciju na početku teksta, takozvanu „zastavicu“. U prvim knjigama ornamentika je nešto siromašnija, ali kasnija izdanja imaju raznovrsne motive, čime knjige dobijaju savremeniji izgled. Zastavice su obično pravougaone, a unutar njih se nalazi ili monogram Božidara Vukovića (B. V.) ili stilizovane grančice i cvijeće. Na krajevima zastavica su motivi pupoljaka, listića, grančica ili čak rascvjetale biljke. Najskromnija ornamentika je u *Psaltiru* iz 1519. godine; zastavice su crno-bijele s motivima užeta i pletera, preuzetim iz ranohrišćanske umjetnosti. Ta ornamentika pripada opštem geometrijsko-biljnom stilu, koji datira još iz Vizantije.

U većini tekstova izvršena je zamjena **А** sa **е** (**свѣтый** = **свѣтый**) i **ж** sa **оу** (**рѣка** = **роука**). Inače, jusovi su se i mnogo ranije nedosljedno držali samo u najstarijim crkvenim knjigama, kao što su *Miroslavljevo* i *Vukanovo jevanđelje*, a poslije njih sve rjeđe.

Znaci **ѣ** i **ѥ** se razlikuju, mada su ponekad izjednačavani i pisani samo sa **ѥ**.¹⁴ Oba znaka, u skladu sa staroslovenskom tradicijom, upotrebljavana su u svim izdanjima B. Vukovića iz ortografskih i fonetskih razloga. Može se navesti mnoštvo primjera će je slovo **ѣ** u jakome položaju označavalo vokal **a**. Ortografski **ѣ** i **ѥ** su pisani uglavnom korektno u Psaltiru (1520, Nikoljac, br. 83), naročito u sredini riječi između suglasnika. Zanimljiv je mali broj primjera koji su napisani bez **ѣ** i **ѥ**, ako se izuzmu slučajevi s nadrednim znacima za njihovo obilježavanje. Vokalno **p** je u svim izdanjima obilježavano sa **ѣ** (**ѣр**).

Analizom teksta Vukovićeve izdanja da se zaključiti da su te knjige pisane na crkvenoslovenskome jeziku, kakav je bio u XV vijeku u crkvenim knjigama, sa staroslovenskom podlogom *Miroslavljeva jevanđelja*.

Izdanja Božidara Vukovića u dobroj su mjeri uticala da se stvori poseban stil štampe kod nas, iako pod velikim uticajem pisane knjige.

Mnoga kasnija izdanja izašla u Srbiji, Rumuniji i Rusiji upućuju na Veneciju i Božidara Vukovića. U jednom liturgijaru štampanom u Brašovu u XVI vijeku između dekorativnih elemenata nalazimo čak i slova Božidareva monograma „Бож“.

Možemo zaključiti da se u izdanjima B. Vukovića oseća uticaj talijanske renesanse i domaće rukopisne tradicije, kad se govori o ornamentici, dok su ilustracije plod stvaranja sopstvenoga izraza istočnopravoslavne ikonografije, sa zanemarljivim zapadnjačkim uticajem.

¹⁴ S. Novaković, „ѣ (jat) u srpskoslovenskoj književnosti od XV vijeka nadalje“, *Rad JAZU*, 44, 1878, 150.

Ta su izdanja izrađivana u duhu tradicija pisane knjige i pokazuju privrženost već ustaljenim rukopisnim odlikama staroslovenskoga jezika.

U tim knjigama mnogo je jezičkih, ortografskih i grafijskih karakteristika koje su tipične i za ostale naše štamparije, na primjer za Crnojevića štampariju, ali i onih koje se mogu sresti uglavnom u izdanjima B. Vukovića. Ovđe se prije svega misli na tip slova, inicijale, minijature, donekle na akcenatski sistem, vokalizaciju itd.

Inicijali „koje je stvorila cetinjska radionica, a u kojima kao ornament dominira stilizovana lozica, u cjelosti pripadaju krugu venecijanske štampe. Susrijećemo ih u svim poznatim knjigama Makarijeve štamparije“,¹⁵ što upućuje na mogućnost povezanosti Vukovićeve i Crnojevića štamparije.¹⁶

„Koliko je Božidar Vuković čeznuo za rodnom grudom i to konkretno za Crnom Gorom, najbolje se vidi iz predgovora Psaltira, a koji je napisao njegov sin Vićenco 1546. godine. Ovde on iznosi posmrtnu želju svoga oca i kaže:

...Jako na smertnoi posteli budući u svojoj baščini umrijeti željaše i tako je po smerti ego s velikim potroškom iz toliko daljše strane v ljeto godine 1540. na ego baščinu mertvo tijelo ego otneseno jest i pokopano u cerkve Starce Gorica jezerište od Škutari“.¹⁷

Prvi dio *Psaltira* Božidara Vukovića dovršen je 07. aprila 1520. godine, knjige koja je započeta krajem 1519. godine, a završena 12. oktobra iste godine.

Liturgijar ima 30 tabaka i završen je 07. jula 1520. godine.

¹⁵ D. Medaković, n. dj., 94.

¹⁶ B. Šekularac, *Dukljansko-crnogorski istorijski obzori*, 279–286.

¹⁷ L. Plavšić, *Srpske štamparije od kraja XV do polovine XIX veka*, Beograd 1959, 175.

Štampanjem je rukovodio jeromonah Pahomije, koji za sebe kaže da je „od Crne Gore od rijeke od ostrva Dioklitijuskog jezera“.

Pahomije je prethodno radio u štampariji Crnojevića. Nakon prestanka njenog rada Pahomije prelazi na ostvro Kom, a odatle u Veneciju kod Božidara Vukovića.¹⁸

Psaltir s posljedovanjem je tipična slovenska tvorevina i smatra se da je nastao u XV vijeku. To je „knjiga koja obuhvata cio čovjekov život, sva duhovna stanja i razmišljanja“. U srednjem vijeku *Psaltir* je imao važnu duhovnu ulogu u životu ljudi u Crnoj Gori. U njemu su sadržani *Davidovi psalmi*, koji su ostavili dubokog traga u originalnoj srednjovjekovnoj književnosti.

Psaltir Božidara Vukovića, kao i onaj Crnojevića, ima sve odlike rukopisne tradicije. Najveći broj slova tipološki odgovara formama karakterističnim za ustav XIV vijeka. U XV vijeku pojavljuju se slova tipična i za naredni period, kao što su: **ж, м, о, у, с**, i slovo **ч** u obliku čašice. Posebno se ističe tronogo **т**, karakteristično za poluustav.¹⁹

U *Psaltiru* je zastupljeno slovo **ѕ** (dz), kao broj i kao grafema za riječi **ѕѢзда, ѕѢло, ѿ ѿѕѢ, мнѿси**. Sve ovo potvrđuje da je slovo **ѕ** (dz) imalo i glasovnu vrijednost.

Posljedovanije je niz činova i bogoslužbenih tekstova, počev od časlovca (osnovnih činova za crkvenu službu u toku dana), zatim odabranih crkvenih pjesama za praznike tokom čitave godine, do molitvi za razne prilike i najboljih pjesama slovenskog sastava tzv. „kanoni“.²⁰

U biblioteci Saltikov – Šćedrin, evidentirano je pet *Psaltira s posljedovanijem* crnogorskih stampara: onaj Crnojevića, od 22. 09. 1495. stampara Makarija; B. Vukovića, od 07. 04. 1519–12. 10. 1920, ktitor jeromonaha Pahomija; Vićenca Vukovića, iz

¹⁸ Đ. Radojičić, *Istorijski zapisi*, godina VII, knj. X, 1, Cetinje 1954.

¹⁹ J. Grković – Mejdžor, *Jezik Psaltira iz štamparije Crnojevića*,

Podgorica 1993, 8–9.

²⁰ *Istorija Crne Gore II/2*, Titograd 1970, 406.

1546. i 1561, štampara Jeronima Zagurovića; i 1569–1570, Jeronima Zagurovića.²¹

Psaltir s posljedovanjem Božidara Vukovića je detaljno opisan paleografski. On sadrži 352 lista za razliku od onoga Crnojevića koji ima 348 listova. Opisivali su ga: Karatajev I. P., Mošin V, Badalić J, Saharov I. P, Šafarik P, Nemirovski E. L, Šekularac B.

Naslov pogovora počinje: „Sije svetije knjigi Psaltir, v nih že priložismo sinaksiri..., tropari... i kondaki i časoslovec...“ (L. 252 b).

U *Psaltiru* su sadržani: izabrani psalmi (bez načala); a) katizme b) tropari subotnji i nedjeljni v) pogovor za *Psaltir*; tropari i kondaci, u *Posljedovaniju* odnose se na praznike, važnim svecima, od septembra do avgusta; zatim veliki post; nedeljne pashe i pashe svih svetih. Slijedi tekst o razrješenju posta i pjevanju kanona. *Časoslovac* sadrži: polunočnicu (L 301–308), jutrenja s troparima i svecima za svaku nedelju, među časove, objedovanje, večernju, povečernju. Na kraju je pogovor na 351 i 352. b. l.

Od dva pogovora, prvi se odnosi na *Psaltir* završen 07. 04. 1519. godine, drugi na cijelo izdanje, štampano 12. 10. 1520. godine, shodno sadržaju. Oba govore o motivima štampanja knjige..... „umanjenjem svetih knjiga razgrabljenih i uništenih od Ismailićana“, tj. Turaka Osmanlija. Poslije Božidarevih ispovjednih riječi, slijedi pričanje inoka jeromonaha Pahomija, ot Čornoj Gori, iz grada Rijeka (159 b – 160 b. L.).

Na kraju pogovora *Psaltira* pominje se ime venecijanskog dužda Lunarda Lordanga i turskoga sultana Selimbega, Selima I.

Osnovni krupni šift i dio graviranih daščica (dvije zastavice i dva inicijala), bili su korišćeni pri izradi Služabnika Božidara

²¹ Katalog knjiga iz Gosudarstvene publične biblioteke Saltikova Šćedrina, *Издания кирилловской печати, XV–XVII в.*, Ленинград, 1979, 16, 43, 56, 65 i 78.

Vukovića u 1519. godini. Treća zastavica u prepletu ima izrađena slova „Bož“ (Božidar), inicijal „P“ i vinjeta otisnuta sa novih daščica.

Signature su urađene ćirilskim slovima, dalje po sredini stranica na 1 mm, i sa druge strane 8. lista, svake sveske.²²

Analiza teksta je pokazala da se osjeća djelovanje narodnog govora i u pojedinim segmentima grecizacija teksta. Uticaj živog jezika zahvata predložko-padeške konstrukcije i određene glagolske kategorije. S druge strane *Psaltir* čuva kanonske crte nastale pod uticajem grčkog jezika. „Sam izbor predložaka svedočio bi o visokoj jezičkoj svesti i kulturi osoba koje su u tome učestvovalе“.²³

Na kraju treba konstatovati da je Božidar Vuković svojim dvadesetogodišnjim radom na štampanju ćirilskih knjiga u Veneciji utemeljio crnogorsko štamparstvo započeto od Crnojevića, i time u srednjovjekovnu evropsku kulturu ugradio i crnogorsko ime.

²² Katalog , *Издания кирилловской печати, XV–XVII в, 43–44.*

²³ J. Grković – Mejdžor, *Jezik Psaltira iz štamparije Crnojevića*, Podgorica 1993, 216.

SLOBODAN MILATOVIĆ (1952–2019): SUPER STAR CRNOGORSKE POZORIŠNE ALTERNATIVE

Janko Ljumović

The title of this article refers to the play Marko Kraljević Super Star, a paradigmatic piece by the Montenegrin theatre director Slobodan Milatović. This director contributed to the establishment and development of independent theatre in Montenegro through his artistic sensibility, specific programming and setting up of independent organisations. The article seeks to map theatre and artistic work of Slobodan Milatović, which was of key importance for independent theatre in Montenegro and the region, and which made a major contribution to social emancipation and theatre development in the turbulent times of the late 20th century.

Slobodan Milatović svojim rediteljskim, spisateljskim i producerskim radom obilježio je savremenu istoriju crnogorskog pozorišta. Profesionalna karijera koja je trajala preko tri decenije ostavila je sadržajan arhiv predstava i umjetničkih projekata. Slobodan Milatović je rodonačelnik alternativnog pozorišta u Crnoj Gori, pokretač niza značajnih pozorišnih festivala, autor koji je posvećeno otkrivao i stvarao pozorište, istraživao u ambijentu, djelovao kroz razne forme akcija i hepeninga. Istraživanje njegovog pozorišnog atlasa i mapiranje njegovog stvaralaštva

stvara jedinstven pozorišni arhiv, prije svega arhiv pozorišne alternative i nezavisne kulturne scene kojoj je u cjelosti bio posvećen. Svojom umjetničkom karijerom stekao je 2011. godine status istaknutog kulturnog stvaraoca. Dobitnik je najvećeg državnog priznanja, Trinaestojulske nagrade. Dobitnik je nagrada za režiju: Nagrada *Sedam sekretara SKOJ-a* za tekst i režiju predstave *Marko Kraljević Superstar*, Zagreb 1977, Nagrada za najbolju režiju predstave *Modna revija* na IV FIAT-u, Titograd 1989, Nagrada za autorski rad za predstavu *Tobelije* na FIAT-u, Podgorica 1997. za koju je dobio i Nagradu za parateatarski događaj na INFANT-u u Novom Sadu iste godine, Nagrada za režiju predstave *Čekajući Godoa* na Međunarodnom pozorišnom festivalu *Kosova InFest*, Priština 2006, Grand prix za najbolju predstavu *Kassandra, kliše* na Međunarodnom pozorišnom festival *Glumac Evrope*, Resen, 2010.

Slobodan Milatović rođen je 1952. godine u Nikšiću. Režirao je preko sedamdeset pozorišnih predstava, i potpisuje značajan broj adaptacija koje su bile novi ključ za čitanje klasike. Autor je dramskih tekstova *Marko Kraljević Superstar*, *dr Vukašin Marković*, *Modna revija* i *Odjeljenje za kolektivnu psihoterapiju*. Osnivač je prvog alternativnog pozorišta u Crnoj Gori, pozorišta DODEST u kome je ostvario i najveći broj režija u periodu od 1974. do 1999. godine. Režije je ostvario u nizu pozorišta i u institucijama kulture: Crnogorskom narodnom pozorištu, Kraljevskom pozorištu Zetski dom na Cetinju, Gradskom pozorištu u Podgorici, Hercegiovskom pozorištu, Kulturnom centru Kotor, zatim u beogradskom Kult teatru, Pozorištu Duško Radović i SKC-u. Intenzivno je radio na povezivanju pozorišnih umjetnika sa prostora bivše Jugoslavije i Evrope, uspješno inicirao i relizovao niz pozorišnih međunarodnih koprodukcija, zapravo bio začetnik i zagovarač pozorišnih koprodukcija kao produkcijskog modela koji podstiče internacionalizaciju pozorišnog stvaralaštva. Bio je ini-

Slobodan Milatović
(1952–2019)

cijator, osnivač i umjetnički direktor niza pozorišnih festivala – FJAT (Festival jugoslovenskog alternativnog teatra) u Titogradu 1985. godine, koji od 1995. godine dobija internacionalni karakter pod nazivom FIAT, zatim festival Barski ljetopis 1988, Festival glumca u Nikšiću 1996. i Festival Teuta – Novi antički teatar u Kotoru 2008. godine. Festivali FIAT, Barski ljetopis i Festival glumca održali su svoje trajanje i dio su savremenog festivalskog pozorišnog atlasa Crne Gore. Bio je osnivač i predsjednik fondacije Montenegro Mobil Art u Podgorici 2000. godine, koja je za crnogorski kontekst predstavljala prvi primjer privatne i nezavisne kulturne organizacije koja je kompleksno djelovala u polju savremene kulture, umjetnosti i izdavaštva.

Navedena profesionalna biografija govori o svestranom pozorišnom i kulturnom djelovanju Slobodana Milatovića, koje možemo sagledati kroz izazov stalnog otkrivanja novog – novog u pozorištu i novog u prostoru djelovanja. Rijetke su biografije umjetnika koje zauzimaju tako raznolike prostore djelovanja. Zbog svega toga, u namjeri da mapiram pozorišno stvaralaštvo Slobodana Milatovića, nazvao sam ga Superstarom crnogorske

pozorišne alternative, kako na osnovu onoga što možemo otkriti u rekonstrukciji jedne umjetničke biografije, tako i na osnovu ličnog uvida kroz rad u fondaciji Montenegro Mobil art čiji sam bio akter, tek diplomirani producent koji je zahvaljujući takvoj ličnosti sagledao prostor kulture koja širi mogućnosti, koja propituje, otkriva i djeluje u zajednici. Potreba da živi pozorište i da bude posvećen stvaranju novih prostora kulture predstavlja suštinski iskaz njegove stvaralačke ličnosti. Do posljednjeg dana njegov stvaralački impuls je prepoznavao pozorište u duhu vremena, te je tako i *viralni teatar* o kome je razmišljao zaostavština Slobodana Milatovića koja nas poziva na preispitivanje i sagledavanje teatra u prostoru digitalne realnosti.

Rediteljsko-spisateljski i producentski rad

Okovani Prometej (1974) u okviru Studentske eksperimentalne scene je prva režija koju potpisuje Slobodan Milatović, a već drugom predstavom *Marko Kraljević – Superstar* (1976) kojom se u tadašnjem titogradskom Domu omladine konstituise DODEST (Dom Omladine Dramski eksperimentalni studio Titograd) započinje uspješna rediteljska karijera koja u prvi plan postavlja savremene dramske tekstove, multimedijalne projekte, dokumentarni i ambijentalni teatar, koncept predstave koje u različitim estetsko-žanrovskim aspektima i formama stvaraju politički teatar i naglašeno referišu na nacionalni karakter repertoara koji se osobeno čita kroz tri odrednice po imenovanju samog autora: inhibicija – demistifikacija – konceptualizam. Uspjeh pojedinačnih predstava kao i ukupnog DODEST repertoara nastao je u potrebi za demistifikacijom tradicije i razvoja osobenih autorskih poetika u uslovima atrofiranog pozorišnog života u periodu socijalizma koji je bio zasnovan na djelovanju samo jednog pozorišta – Crnogorskog narodnog pozorišta.

Predstave koje su nastale nakon prve dvije pomenute, a koje režira Slobodan Milatović u produkciji pozorišta DODEST su: *Tik-Tak* (po motivama monodrama Dragana Uskokovića „Čegović“ i „Jovanka, inače rodom Grahovljanka“), *Ah, Augusta* i *U tu tužnu jesen suznu (Govori mi o Augusti)* Luke Paljetka (1975), *Vladimir Kucović Rajka Cerovića* (1977), *Gorski vijenac – Vijenac Gorski* (1978), *Crven Ban i Plejboj Dušana Jovanovića* i *V. S. Karadžića* (1979), *Marko Kraljević – Superstar* (druga verzija – 1982), *Odjeljenje za kolektivnu psihoterapiju* (1985), *Gorski vijenac Petra II Petrovića Njegoša* (1986), *Večernji akt J. B. kod Kazimira S. Maljevića* (1986), *Hamlet V. Šekspira* (1987), *Oko bez zjenice Miška Đukića* (1987), *Lažna predstava Magbet u Njegoševom parku*, *Enesa Kiševića* (1988), *Modna revija* (1989), *To kad uvati ne pušta*, *Miodraga Karadžića* (1990), *Probni izbori u Crnoj Gori 90* (1990), *Vučji do* (1991), *Ko je izdao Hrista* (1991), *Godot (Mač u kamenu)* (1992), *Đetići u Parlamentu* (1992), *Beket Fest – pet kratkih komada* (1993), *Prva ljubav Beketa* (1993), *Marko Kraljević – Superstar* (treća verzija 1993), *Pogibija*, *Momira M. Markovića* (1997), *Muzej biciklističkog ustanka u Crnoj Gori i Biciklistički vojvoda Krsto Bajlag*, *Zorana Kopitovića* (1997), *Tobelije*, *Ljubomira Đurkovića* (1997), *Beckett Dream* (1997), *Jakvinta*, *Kraljica Dukljanska* (1998), *Nad tajnom*, *Baća Mitrića* (1998), *Muzej biciklističkog ustanka u Crnoj Gori* (druga verzija 1998), *Beckett Dream* (druga verzija 1999).

Posebno se izdvajaju autorski projekti *Marko Kraljević Superstar*, *Odjeljenje za kolektivnu terapiju*, *Večernji akt kod Kazimira S. Maljevića*, *Modna revija*, *Vučji do* u saradnji sa slikarom Rajkom Todorovićem Todorom, *Jakvinta kraljica Dukljanska*, *Beckett Dream* koje gostuju na festivalima poput beogradskog Bitefa i Belefa, novosdaskog Infanta, skopskog MOT-a, kao i na festivalima FJAT, FIAT, Barski ljetopis i Grad teatar Budva u Crnoj Gori.

Pozorišna kritika posebno ističe komunikativnost Milatovićevih predstava koje nastaju „u spoju sa kriptoretorikom ovovjekovne političke i nacionalne agonije“, ili govore o njemu kao „radikalnom tradicijskom ikonoklastu sedamdesetih, koji devedesetih postaje tradicijski (re)konstruktor“ (B. Brković, *Vijesti*). Ili isticanje sociološkog teatra kao „hrabre sociološke studije vlastite društvene sredine i analize romantizma crnogorskog čovjeka“ (I. Ivanovski, *Nova Makedonija*), zatim se ističe „neoptrećenost realističnim scenским zakonitostima“ (Đ. Milanović, *Tina*) ili „suvremeni, neposredni, živi kazališni izraz i laboratorijsko ostvarenje predstave“ (V. Kocijančić, *Vus*).¹

Takav je bio i Milatovićev *Marko Kraljević – Superstar*. „Taj istorijski vremeplov, u kojemu ima i povratka u budućnost, susreta sa ličnostima sa kojima se Marko, u svom istorijskom vremenu, nije mogao sresti, upravo je jedna dramatičareva avantura duha, kojom on naše istorijsko ‘pamćenje’ stavlja u ironijski kontekst, no, sve sa ciljem da taj ironijski svjetonazor najdublje prodre u savremeni društveni milje, vrijeme u kojemu je drama nastajala.“ (Radunović 2017: 307)

U nezavisnom statusu pozorišta DODEST, koje po riječima samog Milatovića preuzima geslo Living teatra koje glasi: „Mi se pozorištem ne bavimo ni amaterski, ni profesionalno, već stalno“, razvijaju se uspješne karijere značajnog broja dramskih umjetnika u polju umjetnosti glume, režije i dramaturgije, koji se vraćaju DODEST-u kao profesionalci nakon završenih studija dramskih umjetnosti u Beogradu, Sarajevu, Zagrebu. Može se reći da je DODEST dugo godina bio dramsko učilište i motivaciona tačka za mlade da uđu u svijet umjetnosti glume i režije (Žarko Laušević, Marko Baćović, Mladen Nelević, Stela Četković, Mima Karadžić, Branimir Popović, Jagoš Marković, Milan Karadžić). Ako se poslužimo rječnikom koji je danas u

¹ Citati preuzeti iz monografije *Dodest 25*, CID, Podgorica, 1999.

modi van pozorišta, Dodest je bio pozorišni inkubator, a Milatovićev način rada sa mladim umjetnicima po svojoj suštini je bio najblji primjer talent-menadžmenta. Osim dramskih umjetnika, muzičari poput Ramba Amadeusa i kompozitora Senada Gačevića, dramskog pisca Ljubomira Đurkovića, vizuelnog umjetnika i scenografa Milije Pavićevića ostvaruju značajne umjetničke rezultate u predstavama koje rediteljski potpisuje Slobodan Milatović u DODEST-u. Tadašnja crnogorska pozorišna kritika ističe značaj eksperimentalnog studija Dodest „u kojem se savremena mladost obračunava s teškim nasljeđem prevaziđene epske naravi i svijesti“, kako to ističe pozorišni kritičar Sreten Perović o predstavi *Marko Kraljević Superstar*. Ili na drugom mjestu, povodom Milatovićeve režije Mrožekovih *Emigranata* u CNP ističe rediteljski rad Slobodana Milatovića „koji je svoju umjetničku biografiju uspješno gradio na maštovitom razbijanju mitskih maglina u vlastitom nacionalnom miljeu.“ (Perović 2014: 318)

Povodom 25 godina DODEST-a dramski pisac, Ljubomir Đurković ističe da u pozorišnim radu spiritus movensa tog teatra Slobodana Milatovića „nije slučajno što je izbor farse i groteske kao prevashodnog žanra, odbacivanje dominantnog realističkog i epskog prosedea, ili pak njihovo korišćenje radi travestiranja žanra, unijelo, u dotad najčešće (pre)ozbiljnu nacionalnu dramaturgiju i teatar, jedan potpuno novi senzibilitet.“²

Ukupna produkcija predstava u okviru pozorišta DODEST i sam repertoar tog pozorišta proširen je idejom okupljanja tadašnje jugoslovenske pozorišne alternative, koja se nakon sarajevskog MES-a dešava od sredine osamdesetih godina u Titogradu na Dodest danima koji prerasataju u FJAT, i na Susretu malih scena u Novoj Gorici. „Nije slučajno što se nova

² Ljubomir Đurković: *25 godina Dodesta*, gest br. 2, Udruženje dramskih umjetnika Crne Gore, Podgorica, 1999, str. 39.

smotra naše alternative pojavila u sredini u kojoj se rađaju prvi značajni prilozi samonikle avangarde.“ (Ćirilov 1987: 85)

Tokom, i posebno, nakon DODEST faze djelovanja Slobodana Milatovića nastaje niz rediteljskih ostvarenja u drugim crnogorskim pozorištima.

U Crnogorskom narodnom pozorištu potpisuje režije predstava: dramske poeme Mirka Banjevića, *Gosti* (1979), teatar poezije Dušana Kostića, *Mokra šuma* (1981), *dr Vukašin Marković* po tekstu koji potpisuje osim reditelja i Momir Marković (1985), koprodukcijski projekad sa Domom omladine i Dodestom *Beket fest*, omnibus od pet jednočinki Semjuela Beketa (1993), Aristofanove *Žene u narodnoj skupštini* (1994), Mrožekove *Emigrante* (1999) i *Čekajući Godoa*, Beketa u koprodukciji sa KIC „Budo Tomović“ i Kraljevskim pozorištem Zetski dom (2006).

U Kraljevskom pozrištu Zetski dom potpisuje režiju *Kralja Ibija*, Alfreda Žarija (2003). Predstava je bila jedna od najznačajnijih produkcija u savremenom repertoaru Zetskog doma. Na gostovanju u Ateljeu 212 u Beogradu, na sceni koja pamti kulturnu predstavu i Ibija Zorana Radmilovića, Ivan Medenica zapisuje:

„Reditelj Slobodan Milatović opredelio se da u predstavi ima samo dvoje glumaca, i to u ulogama Oca Ibija i Majke Ibi, a da sve ostale likove reši pomoću lutaka. Ovo zanimljivo rediteljsko rešenje, koje naglašava da se u središtu radnje Žarijevog komada nalazi jedan groteskni vladarski par (pisac je svesno parodirao Makbeta i Ledi Makbet), samo neupućenima može da deluje radikalno. Naime, *Kralj Ibi* je prvi put izveden kao marionetska predstava, da bi i u prvom *pravom* izvođenju (Pariz, 1896) bile korišćene konvencije lutkarskog pozorišta. Još jedno znakovito rediteljsko rešenje odlikovalo je ovu postavku: Ibijevi su, celim tokom predstave, bili na velikom bračnom krevetu koji je, kao poprište svih njihovih akcija (na njemu su jeli, pili, svađali se,

otkidali glave neprijateljima), postao metafora zločinačkog brloga... Sve izvan tih osnovnih scenskih okvira bilo je prepušteno Varji Đukić i Petru Božoviću.“³

U Gradskom pozorištu u Podgorici koje je nastalo iz Pionirskog pozorišta u Titogradu, Milatović 1977. godine režira scensku igru po motivima narodne poezije *Kraljević Marko*, a dvije godine kasnije *Baš Čelika*.

Važno je istaći i predstavu *Medeja* (2008) koju je Milatović režirao u Kulturnom centru u Kotoru, iz čijeg rada je potekla ideja o formiranju Festivala Teuta – Novi antički teatar, a u okviru koga nastaju i dvije nove međunarodne pozorišne produkcije – predstave *Kassandra, kliše* (2009) i *Tiresijina laž* (2010), i jedna i druga po tekstovima Ljubomira Đurkovića. Posebno je bila uspješna predstava *Kassandra* koja „kao patent povezuje pozorišnu umjetnost i realnost kao dokument... proizvod je jednog proricanja iz 2006. godine, čiji su svjedoci bili autor teksta, reditelj predstave, producent i jedan glumac“, kako u katalogu predstave zapisuje dramaturškinja predstave Zagorka Pop-Antoska Andovska. Ovim predstavama Milatović se rediteljski vraća propitivanju mitskog, u namjeri, kako ističe u ideji pokretanja festivala, smanjivanja distance između herojstva i eskapizma.

U okviru Fondacije Montenegro mobil art nastale su pozorišne predstave, *Projekat 5*, međunarodni pozorišni omnibus u kome crnogorsku priču *Presvlačenje* Ljubomira Đurkovića režira Slobodan Milatović (2002) i *Otomobilski pohod na Crnu Goru 1903* (2003), ambijentalni pozorišni spektakl po tekstu Aleksandra Radulovića. Projekat predstave *Otomobilskog pohoda* je bio jedinstven primjer pozorišta u funkciji kulturnog turzima, putovanje od kotorskog Starog grada, preko Njeguša do Cetinja i Podgorice. Inovativno, slavljenički, sa elementima pas-torale, farse, kaubojskih vratolomija, narodnog mudroslovlja do Ramba Amadeusa kao DJ-a.

³ <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=368719> (28. 08. 2019).

Važno je istaći predstavu *Politika kao sudbina* koju je 1984. radio u beogradskom SKC-u, predstava koja je potom bila zabranjena za izvođenje. U jednom intervjuju Milatović objašnjava razloge zabrane: „Njen društveni i umjetnički značaj potvrđuju glumci koji su u njoj igrali: Zoran Radmilović (to je njegova posljednja premijerna uloga), Slobodan Aligrudić, Petar Božović, Miloš Žutić, Danilo Lazović, Branko Cvejić, Bogdan Diklić, Žarko Laušević, Dragan Maksimović, Boris Komnenić, Goran Sultanović, Lilja Međeši, Mima Karadžić, Josif Tatić. SKC je u to vrijeme je bio centar opozicionog mišljenja, tu su nalazili pribježište umjetnici i neki intelektualci koji su drugačije mislili. U toku rada na toj predstavi u SKC-u je dva puta podmetnut požar, a treći put je izgorela glavna sala, na čijem je zgarištu premijerno odigrana predstava. Pretpostavlja se da je to namjerno učinjeno kako bi se spriječio rad na ovoj predstavi. Premijera je tada okupila kulturnu i intelektualnu elitu bivše Jugoslavije, a neposredno poslije premijere u SKC-u je upala specijalna policijska jedinica, izbacila svu publiku, rekavši da imaju dojavu o podmetnutoj bombi. Mi smo ovu predstavu igrali kao tribinu, jer su glumci praktično iznosili svoj stav. Značajno je da u projektu imaš tako velike glumce i velike ljude, niko od njih nije izašao iz predstave iako je bilo prijatiji. Mnogo sam naučio o životu, pozorištu i politici od tih ljudi.“⁴

Još jednom se desila zabrana predstave Slobodana Milatovića, ovog puta u Nikšiću 2016. godine, kada nakon premijere nije nastavljen život predstave *Što je čoek do li biciklista?*, rađene u koprodukciji Nikšićkog pozorišta i Zahumlja. Predstava je imala i podnaslov „Filozofija objektivnog biciklizma“, a nastala je po dramskom tekstu Zorana Kopitovića *Muzej biciklističkog ustanaka u Crnoj Gori*, koji je Kopitović pisao za DODEST i koja je,

⁴ https://www.monitor.co.me/?option=com_content&view=article&id=5121:slobodan-milatovi-reditelj-crnogorski-teatar-na-prekretnici-&catid=3530:broj-1224&Itemid=4795 (29. 08. 2019).

kako je već istaknuto, bila važan projekat devedesetih u režiji Milatovića. „Riječ je o novom konceptu, na osnovu dramaturški prerađenog teksta. Ovog puta sam više istraživao pozorišnu formu, nego sam tekst. Veoma mi je važna likovnost predstave, a vajar Marko Petrović Njegoš, za potrebe ovog komada uradio je likovnu instalaciju, koja će kasnije moći i samostalno da se izlaže. Odnos Crnogoraca prema tradiciji, mentalitetu, mitomaniji... do danas je ostao isti. Zbog toga su tekstovi Kopitovića važni i inspirativni za nova čitanja“, naglašava Milatović.⁵ Pomenuta instalacija nije takođe opstala u javnom prostoru grada, već je neformalnim intervencijama uklonjena, što takođe svjedoči o događaju koji predstavlja primjer uticaja donosilaca političkih odluka na život umjetničkog djela.

Pozorišni projekti kojima se završava umjetnički opus Slobodana Milatovića je otvaranje festivala Grad teatar Budva 2013. godine pod nazivom *Gle, idejo, iskro besmrtna*, u sklopu jubileja dvjesta godišnjice rođenja Petra II Petrovića Njegoša, zatim predstave *Tri sestre*, Čehova na festivalu Grad teatar Budva, čiju režiju potpisuju zajedno Milatović i Ana Vukotić (2014), *Ćelava pjevačica*, Joneska u okviru podgoričkog DEUS-a (2015), *Adam i Eva*, Krleže u produkciji Herceg festa u Herceg Novom (2016) gradu u kome režira i *Plan B*, M. Čolpe (2011), i *Apartman Savoja*, S. Vujović i M. Čolpe u Kraljevskom pozorištu Zetski dom (2018).

Producersko čitanje Slobodana Milatovića otkriva njegovu važnu ulogu u osnivanju pozorišnih festivala i fondacije Montenegro Mobil Art. Svim tim projektima pristupao je istovjetno kao i polju režije – stvaralački i suštinski u misji da se unaprijedi crnogorski sistem kulture, da se kreiraju prostori za kulturu i da polje pozorišne umjetnosti bude prostor međukulturne razmjene.

⁵ <https://www.onogost.me/kultura/niksicko-pozoriste-premijera-predstave-sto-je-coek-do-li-biciklista> (04. 09. 2019).

Svakako su najznačajniji festivali FJAT (1985–1991) i FIAT (1996–1999, obnovljen 2005). Značaj tih festivala sagledavamo kroz mnoštvo novih pozorišnih formi i aktiviranju kreativnih potencijala pozorišta u Crnoj Gori. Posebno je važan FIAT koji je ostvario respektabilno nasljeđe otvaranja i međunarodnih kontakata za razvoj pozorišne umjetnosti koji je uslijedio u Crnoj Gori u drugoj polovini devedesetih godina XX vijeka.

Svjedočanstvo o tome nam daje slovenački glumac i reditelj Niko Goršič. Iz njegovog rukopisa izdajamo:

„Slobodan Milatović je duboko vjerovao u pozorišnu, kulturnu i društvenu alternativu. To u početku nije bio internacionalni festival, nego tek po raspadu države, jer je htio graditi, pa i gradio je, novo crnogorsko društvo. A, prije svega, bio je *enfant terrible* crnogorskog pozorišta! Najveće poštovanje, pak, zaslužuje kao režiser intrigantnih ambijentalnih pozorišnih performansa i kao preteča postdramskog pozorišta, ne samo, u Crnoj Gori. Bio je oduševljeni pobornik najradikalnijih pozorišnih rješenja od bilo koga iz ove nekadašnje jugoslovenske republike. Bio je zaljubljenik novoga. Crnogorski festival postao je najradikalnija selekcija svega novoga na tlu nekadašnje države. Godine 1989. smo na FJAT-u Jovan Čirilov i ja inaugurisali inovantan jugoslovenski postmoderni pozorišni trend! Slobodan Milatović je u Titograd pozvao cvjet mladih kritičara i teatrologa naše države, takvog skupa do danas nije bilo nigdje! Jednostavno: Slobodan Milatović bio je prvak crnogorske kulturne alternative!“

Važnu ulogu je imao u osnivanju, odnosno konceptu festivala Barski ljetopis 1988. godine čije je osnivanje obilježila produkcija predstave *Vladimir i Kosara*, po naručenom dramskom tekstu Aleksandra Popovića koji je u podnaslovu naveo da je to „scenska bajka bez okrajka, na 16

ponjava, uz 11 pojanja“. Iste godine je predstava gostovala na Bitefu. Slobodan Milatović bio je prvi umjetnički direktor festivala.

Osnivanjem prve privatne fondacije za kulturu Montenegro Mobil Art-a 2000. godine pokazao je kakav može biti obrt na kulturnoj sceni u godini milenijumske promjene, ili kulture za XXI vijek, u crnogorskom kontekstu zapravo suštinske tranzicije u kulturi. Važno je danas podsjetiti se njegovog autorskog teksta u Mobil Art-u (vodiču kroz kulturna događanja u Crnoj Gori):

„Pitanje tranzicije u kulturi je pitanje buđenja, otvaranja, disprezije i dinamiziranja uspavanog ili pogrešno oblikovanog stvaralačkog potencijala koji postoji na cijelom prostoru Crne Gore. Samo takva, probuđena, dinamična i autentična kultura može samu sebe obnavljati i vrlo spontano pronalaziti spone i puteve sa svojim širim i užim okruženjem... Kulturna politika u Crnoj Gori, koja nema u vidu pluralizam, otvorenost, estetsku raznorodnost, drugačije i fleksibilnije oblike finansiranja kulturnih projekata, racionalnije i mobilnije tipove organizacionog ustrojstva nosilaca kulturnih zbivanja, i najzad, Crnu Goru kao evropski i svjetski kulturni prostor – ostaće zatočenik karakteristika koje su decenijama bile, i još uvijek jesu, njeno dominantno ograničenje na unutrašnjem planu ali i prema svijetu... Ako se doskora na spoj tradicije i modernosti gledalo kao na umjetnički eksperiment, sada sam sasvim siguran da je to jedini održivi i produktivni obrazac kulturne produkcije i strategije na ovim prostorima.“⁶

⁶ Slobodan Milatović: *Mentalitet, politika i kultura: ko je na potezu?*, Mobil Art, br. 4, Podgorica, 2001, str. 20.

Zaključak

Umjetnički opus Slobodana Milatovića predstavlja izuzetno važan narativ za istoriju savremene crnogorske kulture. Njegovim djelovanjem uspostavljena je alternativna umjetnička scena sedamdesetih godina XX vijeka koja je osim pozorišne umjetnosti bila značajna i za druge oblike umjetničkih praksi dramske književnosti, plesa, muzike, vizuelnih umjetnosti. Alternativna scena nastala je autonomno i vrlo brzo je ulazila u šire međukulturne komunikacije.

„Postmoderno doba zapljusnulo je i stjenovite ‘kulturne obale’ Crne Gore, čiji su dominantni epsko-mitski ‘masivi’ podvrgnuti procesima ‘razgradnje’/dekonstrukcije, često ironijske, koja iz geografije i nacionalne mitologije istiskuje metafiziku, pretvarajući je u gradsku prašinu, pluralizam stilova i ideja postaju dio onog ambijenta ‘velike nepreglednosti’ koji karakteriše i veliku svjetsku kulturno-umjetničku scenu. Nerijetko, u svojim najboljim i najvrjednijim manifestacijama ona biva prepoznatljiva ne samo kao kultura upravo ovog doba i ovog vremena, već, istovremeno, i kao kultura koja na specifičan način ipak čuva ‘duh mjesta’ u kojem nastaje.“ (Ćuković 2010: 32)

Značajno je i to što je je tadašnji Titograd osamdesetih godina XX vijeka postao mjesto okupljanja jugoslovenske pozorišne alternative, a da je devedestih godina došlo do nastanka Festivala internacionalnog alternativnog teatra.

Ukupna djelatnost Slobodana Milatovića predstavlja primjer autentične forme djelovanja nezavisne kulturne scene, koja uprkos odsustvu ili neodređenosti kulturne politike u kontekstu razvoja nezavisne umjetničke scene, pokazuje svoju vitalnost, ima svoje uspjehe i domete koji predstavljaju važan arhiv savremene umjetničke prakse.

U radu je dat akcenat na osobenost rediteljske i autorske poetike Slobodana Milatovića, ali je važno istaći i njegovu ulogu u razvoju crnogorske dramaturgije, koja je uključivala kako savremeni domaći dramski tekst, tako i novo čitanje dramske baštine. Repertoarski je bio izuzetno posvećen crnogorskom dramskom tekstu, a kroz ambijentalnost nekih njegovih predstava temeljno je referisao na crnogorski kulturni identitet, otkrivao prostore scenske igre i ostavio u nasljeđe građu koja bi posebno mogla da istraži ambijentalno pozorište, koje do dana današnjeg predstavlja važan element i karakteristiku crnogorske pozorišne produkcije.

Projekti koji predstavljaju institucionalnu formu djelovanja, poput fondacije Montenegro Mobil Art ili pojedinačni projekti poput pozorišnih projekata *Otomobilski pohod na Crnu Goru 1903* ili *Kamp Ernesto Če Gevara* (2012), pokazuju njegovu viziju za širenjem mogućnosti teatra kroz intersektorsko djelovanje. Socijalno, društveno i političko djelovanje je konstanta u različitim idejama i projektima koji su za cilj imali konstituisanje jakog centra nezavisne kulture, koja, nažalost, nikada nije postala tzv. „plijen“ zvanične kulturne politike, ali koja je možda baš zbog toga označila vitalnost umjetničke biografije Slobodana Milatovića i njegov angažman na različitim pozorišnim adresama.

Za kraj replika iz dramskog teksta Marka Kraljevića Superstara: *Tako ti je kod svakog naroda, kad ga snađe nekakva nevolja, lako ga je pjesmom prevariti.*

Literatura:

- Ćirilov, Jovan (1987), „Alternative pozorišne alternative“, u knjizi *Savremna drama i pozorište u Crnoj Gori*, Sterijino pozorje, Novi Sad;
- Ćuković, Petar (2010), „Kulturna identifikacija države“, u studiji *Crna Gora u XXI stoljeću-u eri kompetativnosti. Kulturno okruženje*, CANU, Podgorica;
- Perovic, Sreten (2014), *Crnogorci na sceni*, CNP, Podgorica;
- Radunović, Veselin (2017), *Teatralije*, CID i Centar savremene umjetnosti Crne Gore, Podgorica.

GOSPODAR I POZORIŠTE

Luka I. Milunović

In this paper, the author tried to identify and consider Prince Nikola's personal view of theatre and the development of drama in Montenegro, based on very rare direct statements of this sovereign and playwright. The prince's opinion is related to the perceived needs, accepted approach to development and the results achieved in the field of theatre.

Dok kroz arhivske i bibliotečke izvore tragamo za činjenicama i sabiramo saznanja o oblicima egzistencije pozorišnoga života u Knjaževini i Kraljevini Crnoj Gori uvijek je, kao uostalom i kod razmatranja svih drugih oblasti, nezaobilazno prisutan knjaz i kralj odnosno, što je još mnogo važnije, gospodar Nikola I Petrović. Međutim i pored toga, teško je tvrditi što je on zaista mislio, odnosno kakav je njegov neposredno iskazani stav o pozorištu i pozorišnome životu u Crnoj Gori. Generalno gledano, mogli bismo reći da je, kako u svakoj oblasti, tako i o pozorištu, ma koji oficijelni stav u Knjaževini ili Kraljevini Crnoj Gori, ustvari stav Gospodara.

Mada suverena uvijek podrazumijevamo pri svim, iole važnijim događajima i činjenjima u Crnoj Gori s kraja 19. i početka 20. stoljeća, o njegovome iskazanome mišljenju o crnogorsko-me, mogli bismo reći i teatru uopšte, možemo govoriti tek uz oslonac na objavljene rijetke direktne javne izjave baš na ovu temu. Da se razumijemo: crnogorski suveren je pisao dramska djela, u njegovome dvoru su ne tako rijetko izvođeni različiti dramski sadržaji i uz to je on sam vrlo često prisustvovao scen-skim izvođenjima u Zetskome domu. Posmatrajući sa toga stano-višta mogli bismo slobodno reći – zaljubljenik u pozorište, i saglasno tome – snažni agens razvoja domaće pozorišne umjet-nosti.

O učešću Gospodara u pozorišnome životu nalazimo i ne tako rijetke zapise u aktuelnoj periodici i memoarskoj literaturi, ali obično bez njegovih direktnih komentara ili ocjena. Potrebno je zato pokušati da se stvari osmotre i iz drugoga ugla. Interesovaće nas, naime, što je o pozorištu neposredno kazao (mislio) knjaz, tj. kralj Nikola I, odnosno kakav je bio njegov intimni stav, te u skladu s tim kako je on sam vidio, odnosno kakve je direktne uticaje ostvarivao na pravce i dinamiku razvo-ja teatra u Crnoj Gori do početka ratova u drugoj deceniji 20. stoljeća. Nastojaćemo ustvari da, imajući na umu knjaževe rijet-ke direktne iskaze, otvaramo pitanja i tražimo odgovore dovode-ći u vezu ostvrene rezultate sa tada dosta jasno uočenim potre-bama i mogućnostima.

Najviše neposrednih izjava, mišljenja i saopštenih stavova, kako o temi koja nas interesuje tako, rekli bismo i o političkim, državnim i drugim važnim, ali ponekada i ne tako važnim, pta-njima ostaće zauvijek u Dvoru, među zidovima Velike odžaklije, radnoga kabineta, diplomatskoga i drugih salona, ili trpezarija (velika i porodična). Sa brojnih prijema, susreta, razgovora, sav-jetovanja, šednika i pošedaka u Dvoru, nema oficijernih zapisni-ka, ili drugih detaljnijih autentičnih zapisa, već o njihovima

sadržajima možemo suditi ipak tek posredno, preko donešenih odluka državnih organa, službenih, javnih, uvijek uopštenih saopštenja, te uglavnome deskriptivnih tekstova u štampi, ili ponekada djelova knjaževih književnih, navlaštito dramskih djela. Mada je kod donošenja odluka Gospodarev krajnji stav morao biti dominantan nije nam dato da sasvim pouzdano tvrdimo kako je taj stav formiran, koja i čija su mišljenja (u kojoj mjeri i da li su uopšte) vršila, ili izvršila snažniji uticaj na početne premise. Zato ovim pitanjima i treba pristupati sa puno opreza.

Pitajući se prije svega što je sve moglo, još od rane mladosti, uticati na formiranje stava o pozorištu kod knjaza Nikole I, priču počinjemo, kako se to i uobičajava činiti kada nema neposrednih izvora prvoga reda, pretpostavkom oslonjenom na anegdotu sa mitskim karakteristikama. U poznatome dokumentu koji je prije devedesetak godina objavio Dušan Vuksan govori se o jednoj podjeli uloga u *Gorskome vijencu*. Nastanak dokumenta se vezuje za sam kraj prve, ili početak druge polovine 19. stoljeća. Pri ovoj podjeli, neke od uloga pripale su ličnostima kojima su zabilježena samo imena. Među njima su Dušan (*Sestra Batričeva* i *Đak*) i Nikica (*Vještica*). Nastojeći da odgonetne koje su ličnosti pomenute u ovoj zaista neobičnoj podjeli uloga, Vuksan je u znatnome broju slučajeva uspio, dok za pomenute dvije ličnosti samo kratko kaže da su *manastirski đaci*. Dakle đaci koji uče u školi smještenoj u Cetinjskome manastiru, koju je otvorio Petar II Petrović Njegoš. Razmišljajući šire nego što se sigurne činjenice pružaju već smo¹ pominjali pitanje: da li se iza ličnosti Nikice ustvari krije budući autor dramskih djela i suveren Crne Gore Nikola Mirkov Petrović. Pomenućemo neka razmišljanja koja bi mogla ići u susret ovakvoj pretpostavci.

Obrazovanju mladoga Petrovića se, sasvim očekivano, poklanjala pažnja, kako će to i on sam istaći u pjesmi posvećenoj

¹ Luka I. Milunović, *Crnogorsko glumište : Od 19. stoljeća do Prvoga svjetskoga rata*, Cetinje Podgorica, 2017, str. 50.

svome ocu,² mada u autobiografiji neće pomenuti znanje stečeno u Crnoj Gori, već ističe kako je na školovanje u Trst 1852. godine došao: „...bez nikakve sprema u nauci...“.³ Da je određenu *spremu* ipak posedovao govori i podatak o veoma brzome napredovanju u tršćanskoj školi: „Počeo sam učiti koncem februara, pa za mjesec mart, april, maj dva sam razreda svršio od srpske škole i govorio i čitao i pisao dosta dobro talijanski i prilično njemački.“⁴ Sve bi dakle moglo da upućuje na školovanje (*manastirski đak*) u školi – tada jedinog u Crnoj Gori, koju je osnovao Njegoš. Ostavljamo ipak bez konačnoga odgovora ovo, držimo za razmišljanja, ipak interesantno pitanje.

Sam *Gorski vijenac*, drama u stihu vladajućega gospodara i vladike, prema kojemu se u Crnoj Gori odnosilo mnogo više kao prema zbirci mudrih izreka i savjeta za životna pitanja i situacije (stihovi su učeni napamet, pjevani uz gusle i često citirani u zgodnim prilikama) nego kao prema književnome djelu, morao je učiniti snažne uticaje na mladoga Petrovića što će se uostalom kasnije i moći registrovati u raznim prilikama.

Odmah po dolasku na školovanje u Trst budućega crnogorskoga kralja neposredno će dočekati javne svečanosti sa obiljem dramskih formi, što mu se, kako sam kaže, sviđelo: „Kad sam u Trijest došao bio je karneval, te mi se dopadaše i pomislih da ću dobro sviknuti...“. Pomenuti odnos prema ovome obliku javne zabave bogate dramskim formama Nikola Petrović će trajno zadržati. Kasnije, u aktuelnoj periodici i dokumentima koja prate život na dvoru Petrovića u vrijeme suverena Nikole I nailazićemo nerijetko na svjedočanstva o veoma blagonaklonome gledanju i podršci koju je pružao održavanju raznih pokladnih i karnevalskih oblika.

² „On najprvi mene uči / da poznajem, az’ i ,buki“, „Spomenu svojega oca“, Nikola I Petrović, *Pjesme*, Cetinje, 1969, str. 27.

³ Nikola I Petrović, *Autobiografija Memoari Putopisi*, Cetinje, 1969, str. 28.

⁴ *Ibidem*.

Nastavljajući školovanje u Trstu, sada u protestanskoj njemačkoj školi, budući knjaz je počeo imati javne nastupe ne sasvim bez dramskih karakteristika. Te godine počeo je, naime, „čitati Apostol u crkvi srpskoj“ što mu se, kao kaže, dopalo. Mililo mu se, kako će sam reći, oblačiti *stihar* za tu priliku i „...izaći na sred crkve, da čitam apostolske poslanice.“

Dok govorimo o uticajima koji su, tokom školovanja u inostranstvu, mogli oblikovati stav prema pozorišnoj umjetnosti knjaza Nikole I, treba pomenuti i njegovo interesovanje za francusku književnost. Kako će u *Autobiografiji* sam kazati: „U Francuskoj sam se učio blizu četiri godine. Čitao sam s voljom i bavio se mnogo književnošću francuskom. Njene klasike sve sam pročitao i proučio.“ U ovome kontekstu, kao paralelu pomenućemo snažne utiske koje je ovaj mladi Crnogorac odlazeći na školovanje u inostranstvo ponio iz svoje domovine. Budući kralj Crne Gore u autobiografiji bilježi: „Na Cetinje u to vrijeme nije bilo drugoga razgovora do o Turcima i ratu“, da bi dalje uz opis svojih snažnih emocija istakao: „Česte ćete, česti bojevi činili su, da su se sa zadovoljstvom odsijecale glave i prinosile ispred mojih oči gore na Tablju više Manastira.“⁵

Tragični događaj, atentat i smrt knjaza Danila I, prekinuće školovanje i potpuno promijeniti život Nikole Mirkova Petrovića. Francuski đak će sa nepunih 20 godina postati knjaz i gospodar male, siromašne i još uvijek formalno međunarodno nepriznate evropske države. O društvenome životu na Cetinju poslije smrti knjaza Danila I sam knjaz Nikola I bilježi: „Primanja u Dvoru usljed toga bila su prestala. Zabave se nijesu davale za pune dvije godine.“

Sa početkom vladavine mladoga suverena, Crnu Goru, koja se već vrlo dugo nalazi u stalnome grču borbe za slobodu, međunarodno priznanje i obezbjeđivanje uslova za elementarnu egzistenciju stanovništva, će stići nove krupne nevolje. Poslije velike suše

⁵ *Ibidem*, str. 32.

(1861. god.) naredna godina je donijela teške borbe za odbranu od snažnoga nasrtaja otomanske vojske koju je predvodio Omer-paša Latas.

Nova *vremena mira*, koja će početi od 1863. godine i potrajati nešto duže od jedne decnije, Crnoj Gori donose realizovanje veoma značajnih inicijativa na uređenju državne vlasti, ali razvoj ekonomskih aktivnosti i kulture. Širi se školska mreža, pokreće izlaženje novih naslova periodike, počinje sa nastupima Crnogorska vojna muzika, osniva se Društvo cetinjska čitaonica, ... Knjaz Nikola I predvodi osnivače novoustanovljenoga kulturnoga društva i počinje da neposredno iskazuje svoj odnos prema dramskoj umjetnosti. Piše stihove dramskoga djela „Vukašin“. Ovo dramsko djelo, mada nikada dovršeno (sačuvan je, možda i napisan, samo dio koji je objavljen u „Orliću“, crnogorskome kalendaru za 1867. godinu) pokazuje da mladi autor nastoji da slijedi svoga velikoga prethodnika u književnosti i državnim poslovima. *Mladi Drago Dragović* bira za svoj umjetnički izraz dramu u stihu kao i njegov *Striko Stari*.⁶

Do Veljega rata, u periodu za Crnu Goru može se reći vrlo dinamičnoga društvenoga razvoja, srešćemo svjedočanstva i o kulturnim manifestacijama. Na Cetinju se prikazuju različite dramske forme. U literaturi se pominje: prikazivanje predstave (*Kap otrova*, 1864), dolazak M. Stijepića, sa članovima svoje pozorišne trupe (1865), gostovanje Društva *Jedinstvo* iz Kotora 1870. i 1871. godine (izvedena opereta „Naše narodno uskrsnuće“⁷), prikazivanje slika iz Šarana (1873). Konačno dolazimo i do razvijenih oblika pozorišnoga života na Cetinju. U jednome

⁶ *Drago Dragović* je pseudonim za koji se smatra da je koristio Njegoš. Knjaz Nikola I je koristio pseudonim *Mladi Drago Dragović*, a svoga prethodnika Petra II Petrovića bi nazivao *Striko Stari*.

⁷ Poslije izvođenja u Kotoru operetu „Naše narodno uskrsnuće“ (tekst Rista Milića i muzika Antona Šulca), prikazalo je Društvo „Jedinstvo“ na Cetinju tokom gostovanja 1871. godine.

krilu građevinski još nedovršene zgrade za bolnicu tokom 1873. i 1874. godine daju se pozorišne predstave. Prikazuju se, kako iz sačuvanih svjedočanstava možemo saznati – operete. Ostavljeni zapisi savremenika dozvoljavaju zaključak da su prikazane više nego dvije predstave za koje imamo sigurnu potvrdu u izvorima. Operete su mogle biti pripremljene jer je na Cetinju tada već bio angažovan kao kapelnik Crnogorske vojne muzike, Anton Šulc, muzički obrazovani Čeh koji je takve predstave ranije pripremao (*uglazbio*) sa Pjevačkim društvom u Kotoru. Tu je bio i Petar Subotić, sa glumačkim iskustvom iz Kotora, koji je režirao predstave na Cetinju i konačno, sa pjevnice Cetinjskoga manastira već krajem 1871. godine javio se novoformirani hor. Međutim, ipak ćemo se upitati: zašto baš operete?

Da li u ovakvome izboru dramskih djela (operete) za prikazivanje na Cetinju pred Velji rat treba tražiti i upliv (ukus) suverena, ili će upravo ove predstave uticati na formiranje knjaževih afiniteta. Možemo pitanje postaviti i na drugačiji način: da li je takav javni kulturni poduhvat uopšte i mogao biti realizovan bez osluškivanja poruka sa *najvišega mjesta*? Na razmišljanja o muzičkim afinitetima knjaza Nikole I navodi nas i zapis u njegovima *Putopisima* sa putovanja u Carigrad skoro kvarat stoljeća kasnije. Kada je u Carigradu, pri posjeti Sultanu 1899. godine, knjazu Nikoli I, kao visokome gostu ponuđen repertoar ansambla dvorskoga pozorišta kako bi odredio dramsko djelo koje želi da posmatra te večeri, on će o učinjenome izboru u *Putopisima* zabilježiti: „Za vrijeme večere donijeli su mi listu pozorišnih komada moleći me da izaberem komad koji bih želio da se prikazuje. Zaustavih se na *Zvona Kornvila*.“⁸ Nešto kasnije, nalazimo još

⁸ „Zvona Kornvila“, ili u literaturi i „Korneviljska zvona“ (*Les Coloches de Corneville*) opereta, tri čina i 4 slike, francuskoga kompozitora Roberta Planketa (*Robert Planquette*, 1848–1903). Sekvence iz ove operete zahvaljujući sadržajima koji se danas nude na You Tube-u mogli smo slušati tokom rada na ovoj temi.

jednu za nas interesantnu knjaževu zabilješku sa istoga putovanja. Uz pominjanje neprijatnoga zviždanja koje im je smetalo dok su boravili na brodu, knjaz Nikola I nam sasvim nenametljivo skreće pažnju i na svoj muzički afinitet (talenat): „Jutros sam preteka zviždanje i baš sam ja zviždao već oko pet sati ariju iz operete, koju sam čuo preksinoć, oštreci moj brijač i sređujući na stolu moje sitnice za toaletu.“

Prikazivanje predstava koje je započeto na Cetinju u prvoj polovini sedamdesetih godina 19. stoljeća i kuturna dešavanja uopšte prekinuće novi ratni vihor. Počeo je Velji rat. O kulturnim nastojanjima u Crnoj Gori se ponovo nešto glasnije moglo govoriti tek u osamdesetim godinama 19. stoljeća. Sa početkom pretposljednje decenije u 19. stoljeću Crna Gora, sada teritorijalno znatno proširena, ponovo primorska, te međunarodno i formalno priznata država, ulazi u period mirnodopskoga razvitka koji će potrajati nešto duže od tri decenije. Kako će to primijetiti tekuća periodika: *neobična stvar za Crnu Goru*. U takvim uslovima odmah su pokrenuta pregnuća i u kulturi. Započeo je redovni pozorišni život kojemu, reklo bi se očekivano, knjaz Nikola I daje glavne impulse. Smatra se naime, da već 1882. godine knjaz uveliko piše svoje najpopularnije književno djelo, dramu u stihu – *Balkanska carica*. I ovđe ćemo uočiti još jednu knjaževu posebnost – nikada nije tačno utvrđeno koliko je vremena pisao ovo svoje dramsko djelo.

Interesantno je napomenuti da će desetak godina kasnije za naredno knjaževo dramsko djelo (*Knjaz Arvanit*, dramski čin u 6 prizora) biti istaknuto kako je nastalo za samo nekoliko dana.⁹ Isticanje ovako kratkoga vremena za nastanak ipak širega književnoga djela, mada držimo za malo vjerovatno, trebalo je da

⁹ U pogovoru uz prvo izdanje *Knjaza Arvanita*, datiranome „Cetinje na Spasovdan 1895.“ Lazar Tomanović eksplicitno kaže da je, na zauzimanje knjaževića Mirka kome ga je autor i posvetio, djelo napisno: „...*sjede, i u pet dana napisa ovaj dramski čin*, ...“ (*kurziv i polucrno* kao u originalu).

govori o snazi autorovoga poetskoga i dramskoga nadahnuća (koliko je *u dosluhu sa muzama*), te kako se zbog, naravno, mnogo važnijih državnih poslova, eto ne može više posvetiti književnosti. Ostaje tako otvoreno moguće pitanje za čitaoce, ali i kritičare: kakva bi književna djela knjaz Nikola I možda stvarao kada bi imao više vremena, kada bi se kao književnik mogao samo time baviti? Željelo se, vjerujemo, da se i ovaj aspekt uzme u obzir pri ocjeni knjaževnih pregnuća i domašaja u književnosti. Pomenućemo ovđe i tekst iz *Branika*, koji u podlisku, na naslovnoj strani, 1890. godine prenosi *Glas Crnogorca*, đe se uz oslonac na šećanja vojvode Marka Miljanova, iznosi kako je najpopularnija knjaževa pjesma „Onamo onamo“ napisana takoreći – *dok dlan o dlan*.¹⁰

Sam knjaz Nikola I je, međutim, bio veoma skroman kada bi govorio o svojim književnim djelima. Na pohvale u domaćoj, ali i stranoj štampi, još prije izlaska iz štampe *Balkanske carice*, knjaz Nikola I će, prema pisanju *Javora* 1886. godine, odgovarajući na pitanje kritičara reći: „Nijesam mislio, da može izaći

¹⁰ Autot teksta u *Braniku* je Miša Dimitrijević. Tekst je prenešen u *Glasi Crnogorca*, povodom smrti M. Dimitrijevića. Pišući o nedavno objavljenoj knjizi Knjaževih pjesama koje je prikupio Simo Matavulj, Dimitrijević bilježi ono što mu je pričao Marko Miljanov o nastanku pjesme „Onamo onamo“: „Pričao mi je o tome baš očevidac vojvoda i čuveni junak Marko Miljanov: *Bio sam u razgovoru sa pokojnim vojvodom Mirkom (Ocem Knjaževim)*. Tako je govorio Marko Miljanov, *Bio je tun i Gospodar. Na jedanput ukloni se Gospodar na stranu, i sjede na jedan sto, te poče na jednoj običnoj debeloj hartiji nešto pisati. Dok dlan o dlan bio je gotov. „Što to radiš?“ Zapita ga vojvoda Mirko. „Ništa! Napisao sam jednu pjesmu!“ odgovori Gospodar, koji je u taj mah malo porumenio, zgužba hartiju i htjede je uništiti. No vojvoda Mirko, ne dade već uze i pročita pjesmu, koja se njemu i meni dopade. A ja onda uze pjesmu sebi i zadenu je za pojas. Tako je pjesma: „Onamo onamo ! ...“ sačuvana od propasti, da nas još dugo zabavlja i razdragava.“ (*Glas Crnogorca*, XIX/1890, br. 1, str. 1).*

nešto važno za slovensku književnost, ja sam pisao za svoj crnogorski narod.“ Desetak godina kasnije u pomenutom pogovoru uz prvo izdanje *Knjaza Arvanita* će stajati i to da je djelo pisano za izvođenje u porodičnome krugu.

No, vratimo se nastajanju *Balkanske carice* kao važnome momentu za našu temu. Već u jesen 1883. godine knjaz Nikola I će ovo svoje, tada još nedovršeno, dramsko djelo čitati pjesniku Jovanu Jovanoviću tražeći od njega da se angažuje oko pronalaženja putujuće pozorišne družine koja bi ovu dramu prikazala na Cetinju. Pored angažovanja (tražio je pomoć i od Antonija Hadžića, *kao čovjeka od pozorišta*) Jovanović nije uspio da knjazu obezbijedi putujuću pozorišnu družinu koja je spremna da te zime dođe u Crnu Goru. Na Cetinju se, dakle, moglo računati samo na domaće snage pa je, vjerujemo, na signal sa *najvišega mjesta*, tokom šednika u Velikoj odžakliji dok su čitani knjaževi stihovi, od prisutnih predloženo da se u okviru Društva cetinjska čitaonica oformi pozorišno društvo koje bi pripremilo i na Cetinju prikazalo ovaj knjažev dramat. O atmosferi sa šednika na crnogorskome dvoru (Velika odžaklija), čitanju *Balkanske carice* i pripremama za izvođenje ove drame stranice je ispisao Simo Matavulj. Dvadesetak godina poslije događaja, mnogo više sa književnim, nego faktografskim ambicijama i rezultatima koje će ostvariti, Matavulj van Crne Gore piše i objavljuje u nastavcima *Bilješke jednog pisca*. U ovome djelu, koje će dugo vremena biti osnovni izvornik za radove na ovu temu, Matavulj opisuje događaje sa književnih šednika na crnogorskome dvoru, kaže kako je knjaz Nikola I bio iznenađen, te da se u početku opirao prijedlogu o formiranju pozorišnoga društva, ali da je na kraju ipak dao odobrenje. Ako se zaista sve i desilo kako piše Matavulj, ipak držimo da je opet samo odigrana predstava o predstavi. Teško je, naime, povjerovati da bi bilo ko, čak i vrlo dinamični i puni inicijativa Jovan Pavlović, iznio tako ošetljiv prijedlog o javnome prikazivanju *Balkanske carice*,

a da to nije bilo po prethodnoj sugestiji, ili već dobijenoj saglasnosti od Gospodara.

No, bilo kako bilo, pozorišno društvo je formirano, a *Balkanska carica* javno prikazana u crnogorskoj prijestonici nekoliko puta tokom zimskih mjeseci 1884. godine. Ovim predstavama u Crnoj Gori je počeo redovni i organizovani pozorišni život koji možemo dokumentovano pratiti. Tokom čitave godine, *Glas Crnogorca* i upravo pokrenuti list *Crnogorka* redovno donose obilje podataka o pozorištu i prikazanim predstavama. I konačno, kao kruna događaja koji se tiču pozorišta i još jedan od snažnih argumenta da se 1884. godina može nazvati *godinom pozorišta*, u Crnoj Gori je donijeta odluka da se na Cetinju izgradi naročito zdanje za potrebe rada pozorišta i drugih institucija kulture. Kamen temeljac tom zdanju koje će dobiti ime *Zetski dom* položen je 1. maja 1884. godine.¹¹

Obilje informacija i detalja, te neuobičajeno mnogo priloga iz oblasti kulture, dominantno o pozorišnome životu, koje donosi crnogorska, ali naravno u skromnijemu obimu i inostrana periodika, zapljusnula je kao veliki plimski talas javnost Crne Gore i čitaoce ne samo crnogorskih glasila u inostranstvu. Akteri kulturnih događaja u Crnoj Gori su mogli uživati u dobijenoj javnoj satisfakciji za svoje angažovanje. Naravno, znalo se da ništa nije rađeno, niti je moglo biti urađeno, bez blagoslova sa *najvišega mjesta*. Međutim, opet su izuzetno rijetke, ako ih upšte ima, direktne izjave, ili javno sopštena mišljenja i ocjene knjaza Nikole I. O knjaževome odnosu saznajemo iz štampe posredno. Obično se ističe, i to ne tako rijetko, da se sve radi sa podrškom i blagoslovom knjaza Gospodara.

Prije nego što pokušamo registrovati knjaževe neposredne izjave uz ove krupne ne samo kulturne događaje kako su prenešene u tekućoj periodici, osvrnućemo se najsažetije tek na naj-

¹¹ Datumi u radu su dati po starome, julijanskome kalendaru oficijelnome u Knjaževini i Kraljevini Crnoj Gori.

krupnija kulturna događanja pokrenuta 1884. godine, posmatrajući ih u svijetlu mogućih postavljenih ciljeva i ostvarenih rezultata. Snažno pokretanje kulturnih pregnuća 1884. godine trebalo je da, prije svega, stranoj javnosti pokaže kako Crna Gora ne želeći da i dalje bude, kako se govorilo, specifični vojni logor, upravo zauzima novi kurs u svome ukupnome razvitiku. Okreće se od, takoreći, stalnoga ratovanja ka razvoju u mirnodopskim uslovima, čemu su tekuća angažovanja u kulturi sasvim jasan i najbolji pokazatelj. O novome državnome kursu intenzivno će se pisati u štampi uz obavještenja o kulturnim pregnućima.¹² Kao najsnažnija potpora novoj državnoj politici korišćene su naravno i knjaževine riječi, ali opet ne direktno iskazane već u ovoj prilici kroz citat iz njegove drame. „A Crna je Gora ne samo *junačko gnijezdo* nego i *gaj pjevača* – kao što nam se lijepo kaže u istoj *Balkanskoj Carici*“ – piše početkom 1884. godine u prvome broju *Crnogorke* urednik Jovan Pavlović.¹³

Domaćim snagama pokrenuti intenzivni pozorišni život (u periodu januar – april 1884. godine su u 9 predstava prikazana 4 dramska djela) već narednih godina će znatno oslabiti i do kraja stoljeća biti skoro potpuno supstituisan organizovanim gostovanjima (prosečno u svake dvije godine po jedno) putujućih profesionalnih pozorišnih trupa iz inostranstva. Od pokretanja pozorišnoga života u *godini pozorišta* trebaće da protekne više od kvarat stoljeća pa da Crna Gora dobije svoj stalni profesionalni pozorišni ansambl.

¹² O tome šire: Luka I. Milunović, „Pozorište i diplomatija u Knjaževini Crnoj Gori“, *Matica*, XIX/2018, br. 76, str. 187–215.

¹³ „Balkanska carica“, *Crnogorka*, I/1884, br. 1 (12. I) str. 7. Jovan Pavlović, u tom mometu direktor Gimnazije, koji je bio veoma intenzivno uključen (često i inicijator) u sva kulturna pregnuća, uskoro će biti naimenovan za upravitelja, pa ministra Prosvjete i crkvenih poslova u Knjaževini Crnoj Gori. Napomenućemo da je tom resoru pripadala i kultura. Na ovoj funkciji Pavlović će ostati do svoje smrti 1892. godine.

Sličnu sudbinu imaće i Zetski dom, prvo zdanje u Crnoj Gori namijenjeno kulturnim, ali i drugim javnim potrebama. Četiri godine poslije polaganja kamena temeljca 1884. god. Zetski dom je kao još nedovršn useljen na Mitrovdan 1888. god. od kada se i počeo koristiti,¹⁴ da bi još osam godina kasnije, kao završen bio svečano otvoren – na Mitrovdan 1896. godine. Treba ovđe napmenuti da je i pored inicijativa i nastojanja koja nažalost nijesu davala rezultata,¹⁵ pod krovom ovoga zdanja državno profesionalno pozorište sa sopstvenim profesionalnim ansamblom formirano i počelo sa radom tek 1910. godine.

Mada je izgradnja Zetskoga doma počela u godini kada su znatno porasli prihodi u državnome bužetu kao posljedica povećanja stope nekih dažbina izvršenoga 1883. godine, troškovi izgradnje su ipak prepušteni donatorskoj akciji. Poziv na prikupljanje priloga za izgradnju Zetskoga doma je zaista veoma široko prihvaćen u Crnoj Gori, ali vrlo niska ekonomska snaga sntanovištva uz vrlo skromno učešće donatora iz inostranstva će učiniti da se za vrijeme oficijelnoga trajanja ove aktivnosti (1884–1888. god u periodici su redovno objavljivani spiskovi sa imenima donataora i visinom priloga) ne prikupi ni približno dovoljno sredstava kako bi građevina bila

¹⁴ Detaljnije videti: Luka I. Milunović, „O početku kulturne misije Zetskoga doma“, *Matica*, XIX/2018, br. 74 str. 461–493.

¹⁵ Pored inicijative-ponude Nikole Milana Simeunovića, glumca i režisera iz Zagreba (1886. god.) pomenućemo još dva, držimo, najmarkantinja primjera. (1) Pokušaj formiranja poluprofesionalnoga „Društva *Zetskog doma*“ (1889/91) što se vezuje za angažovanje Jovana Pavlovića i (2) nastojanje Pavla Popovića (1898) da u funkciji upravnika pozorišta, pošto je napuštena ideja stvaranja domaćega ansambla, ustupanjem prostora u Zetskome domu zadrži na Cetinju neku od putujućih profesionalnih pozrišnih družina iz okruženja na nešto duže vrijeme (makar jednu čitavu pozorišnu sezonu).

Pozivnica
1910.
godina

završena. Prvih desetak godina poslije početka izgradnje, Gospodar će pored posredne podrške i datih priloga, držati državni budžet van znatnjega i direktnoga učešća u ovome poduzeću. Formalno gledano, kako smo već pomenuli, aktivnosti na izgradnji i finansiranju Zetskoga doma vodi privatno društvo, pa bi se moglo reći na prvi pogled, da pored podrške, država može i treba da ostane po strani. Uz pozive za prikupljanje priloga, javnost je, doduše, dosta opširno opisno obaviještena o stavu knjaza Nikole I, ali i u ovim prilikama bez njegova direktnoga iskaza. Evo za ilustraciju kako *Glas Crnogorca* piše u uvodniku na ovu temu: „Kad narod hoće da

učini štogod, tako reći po svojoj inicijativi, on svagda pribje-
gavaše k svome Gospodaru da ište od njega očinski blagoslov
i najvišu pomoć za svoju rabotu.“ Dalje nastavlja u istome
tonu: „Tako je bilo i ovoga puta kad društvo cetinjske čitaoni-
ce naumi da podigne na Cetinje jedan prosvjetni dom“ ...
„Gospodar primi ovo preduzeće, o koristi kojega suvišno je
govoriti, u svoju milostivu pažnju, darova ga bogatijem darom
i dade za pokrovitelja svog predragog sina...“ Sve, dakle,
znamo jer je dosta detaljno prepričano, ali i ovom prilikom bez
knjaževih neposredno iskazanih riječi.

Knjaz će sa svojom svitom i mlađanim pokroviteljem, sinom
Mirkom, prisustvovati velikoj svečanosti povodom polaganja
kamena temeljca Zetskome domu, đe je u skladu sa unaprijed
utvrđenim ceremonijalom saslušao prigodnu bešedu velikodo-
stojnika koja je burno pozdravljena od prisutnih. Ne donoseći
riječi koje je po završetku ove bešede Knjaz direktno izrekao
Glas Crnogorca bilježi: „Po što se usklici stišase, otpočnu uče-
nici pjevati: *Onamo, onamo!* U to pristupi Njegovo Visočanstvo
k stolu, okusi od hljeba, uzme čašu vina i nazdravi narodu crno-
gorskom želeći mu od Boga svaku sreću i napredak, i obodrava-
jući mladi naraštaj na istrajni i neumorni rad.“ Kasnije, istoga
dana poslije društvene večere pored temelja Zetskoga doma,
Knjaz će primiti članove Društva cetinjska čitaonica i „...poča-
stiti članove društva vinom i kafom...“.

Saglasno nedovoljno snažnoj izdašnosti donacija, radovi na
Zetskome domu su morali zastati naročito poslije početka korište-
nja još nedovršenega zdanja. Prateći knjažev odnos pomenućemo
i to da se, koju godinu kasnije zahvaljujući nalazima sa Dokleje
od početka arheoloških istraživanja 1890. godine koja je predvo-
dio Pavel A. Rovinski, u Zetskome domu počela formirati muzej-
ska zbirka. Zetski dom je krajem avgusta te godine pošetio i knjaz
Nikola I i tom prilikom, kako će zabilježiti štampa, naredio Jovanu
Pavloviću – *da se otpočne još štogod raditi na popravku ovoga*

doma.¹⁶ Oficijelni završetak radova na Zetskome domu će tako morati da sačeka još koju godinu, preciznije do početka neposrednih priprema za obilježavanje velikoga jubileja – 200 godina dinastije Petrović.

Pomenućemo još jednu zabilješku knjaževoga iskaza iz 1890. godine koji može govoriti o njegovome odnosu prema dramskoj umjetnosti. Knjazu se naime, na uobičajen način u to vrijeme – molbenicom, obratio mladi Mihailo Simonov Bjeloš iznoseći svoju veliku želju da otputuje u Beograd kao bi se posvetio glumovanju, pa uz blagoslov traži i „malo pomoći u trošku.“ Po *najvišem nalogu* Ministarstvo finansija je Mihailu Simonovu isplatilo 15 fijorina, što je i konstatovano na samoj molbenici, na kojoj su iznad svih zapisa rukom dežurnoga oficira ubilježene knjaževe riječi upućene budućemu glumcu: „bijo ti dobri put.“¹⁷

¹⁶ R. , „Gospodar u Čitaonici“, *Glas Crnogorca*, XIX/1890, br. 36, str. 3. Prema bibliografskoj literaturi R. se dešifruje kao: Pavel Apolonovič Rovinski. Radi kraćega komentara citirano o poseti knjaza Nikole I Zetskome domu prenosimo nešto šire: „Pošto je izašao u predsooblje ‘Zetskoga Doma’ naredio je ministru prosvjete g. Pavloviću, kao predsjedniku čitaonice, da se otpočne još štogod raditi na popravku ovoga doma. Još svijetli vladar reče i ovo: ‘Vladika je kazao: ‘U kukanju razgovora nema’ – ‘Dakle treba raditi’. Treba primijetiti da knjaz Nikola I ne naređuje ministru (visokome državnome činovniku koji bi mogao da koristi sredstva iz budžeta) već predsjedniku privatnoga društva koji treba da se i dalje snalazi za sredstva kako zna. Uz to, Knjaz 6 godina poslije polaganja kamena-temeljca Zetskome domu ne kaže ne da se što prije završi zdanje, nego da se *otočne štogod raditi*.

¹⁷ Luka I. Milunović, *Pozorište Zetski dom 1884–1896*, Cetinje, 2006, str. 172–173. Interesantno je napomenuti da u to vrijeme sa Cetinja u Beograd odlazi i Bogoboj Gavrilov Rucović, budući prvak regionalnoga glumišta, koji će kao stipendista crnogorske države, septembra 1890. godine upisati Veliku školu *da sluša I-vu godinu pravnoga fakulteta*.

Treba ukazati i na, po svojoj prilici nešto kasnije nastao, zapis o Zetskome domu iz knjaževih *Memoara*, koji, važno je naglasiti, nijesu objavljeni za njegova života.¹⁸ Uz pominjanje drugih postignuća u knjaževima memoarima o Zetskome domu je zapisano: „Cetinje krasi još veliko i lijepo zdanje Zetski dom, podignut zamišlju i velikijem žrtvama knjaževim, uz rodoljubive priloge Srba iz svih krajeva. Dom ovaj služi za narodni muzej, biblioteku i pozorište.“ O pokazanome viđenju Zetskoga doma i značaju onoga što se pod njegovim krovom dešavalo i ima dešavati rekli bismo da mnogo više govori obim iskaza nego konstatacije koje ostavljamo bez osvrta, konačno i zbog toga što i samo autorstvo zapisa može biti komentarisano.

Neposredne iskaze knjaza Nikole I nastojali smo dovoditi u kontekst sudbine redovnog pozorišnoga života: od pokretanja uz pokazani početni intenzitet, preko usporenoga toka, te odugovlačenja i usporavanja poslova i aktivnosti, pa do, tek poslije protoka decenija, osnivanja državnoga teatra. Ističući tek osnovne odrednice vezane za domaću produkciju i izgradnju zdanja za pozorište, nastojali smo detektovati okvire ambijenta u kojemu su se kreirali i realizovali događaji u kulturi. Ukazali smo, u mjeri dostupnih izvora, bez šire eksplikacije, samo na ključne činjenice i tragali za odnosom knjaza Nikole I navlaštito na temelju njegovih neposredno izrečenih ocjena i mišljenja. Posmatrajući razvoj teatra u Crnoj Gori sa aspekta koji smo izabrali došli smo do trenutka kada treba punu pažnju posvetiti sadržaju izlaganja đe je knjaz Nikola I nešto opširnije i neposredno iznio lične stavove o pozorištu. Govorimo o knjaževim stavovima direktno saopštenim u svečanjoj bešedi u Zetskome domu pri otvaranju *Kinjaževskoga*

¹⁸ Nikola I Petrović, *Autobiografija Memoari Putopisi*, Cetinje, 1969, str. 622–623. Kralj Nikola I je, kako se smatra, memoare pisao uglavnome početkom 20. stoljeća dajući rukopis nekim ličnostima na korekturu, lekturu, pa i doradu. Viđeti: Risto J. Dragičević, „Nekoliko podataka o Autobiografiji i Memoarima“, u: *Ibidem*, str. 7–22.

crnogorskoga narodnoga pozorišta – prvoga crnogorskoga državnoga profesionalnoga teatra.¹⁹

Poslije protoka zaista dugoga perioda, kvarat stoljeća od prvih predstava kojima je otpočela redovna domaća produkcija i pokrenut organizovani pozorišni život (2. I 1884), te otpočela izgradnja zdanja za teatar (1. V 1884), konačno je knjaževom bešedom u neđelju, 16. maja 1910. godine svečano otvoreno profesionalno pozorište – prva državna institucija kulture u punom značenje te riječi u Crnoj Gori. Pozorište je otvoreno u sklopu priprema za proslavu knjaževih jubileja (polu stoljeća na prijestolu i *zlatni pir*). Podšetićemo da je i prethodni, doduše neostvoreni pokušaj otvaranja profesionalnoga pozorišta takođe bio planiran u sklopu priprema za proslavu jubileja vezanoga za knjaza Nikolu I – dva stoljeća vladavine dinastije Petrović. Sve ustvari teče u skladu sa ustaljenom praksom u državi da se veći kulturni i uopšte javni programi i događaji, počev od redovnih, onih koji se obično obnavljaju svake godine, pa do višedecenijskih, ili stoljetnih jubileja, vezuju prije svega neposredno za knjaza, odnosno kralja Nikolu I, a potom, obično obimom skromniji i za druge članove dinastije.

Na primjerenoj svečanosti Knjaz je bešedu izrekao iz svoje (*carske*) lože u Zetskome domu dok su na pozornici, pored njegove biste bili ministar prosvjete, te članovi Pjevačkoga društva „Njegoš“ i naravno angažovani u novoj kulturnoj ustanovi, koji će mu nešto kasnije, poslije ovacija u sali, uz izraze zahvalnosti

¹⁹ Knjaževu bešedu su integralno prenijela oba domaća neđeljnika (sa razlikama u sitnijim detaljima) u okviru širega prikaza toka svečanosti. *Cetinjski vjesnik* 19. maja (Anonim, „Otvaranje Narodnog Pozorišta“, *Cetinjski vjesnik*, III/1910, br. 40, str. 1–2), i *Glas Crnogorca* 22. maja (Anonim, „Otvaranje Narodnog Pozorišta“, *Glas Crnogorca*, XXXIX/1910, br. 23, str. 2–3). Viđeti: „CXCIII“ u: *Pozorišna kritika u crnogorkoj periodici 1884–1916 : Hrstatmatija* / Luka I. Milunović Ljiljana Milunović, Cetinje, 2004, str. 358–360.

uručiti naročiti srebrni vijenac izrađen po narudžbini u Kotoru naročito ovim povodom.²⁰ Kako nas ovom prilikom naročito interesuju direktno izrečeni knjaževi stavovi o pozorištu, nećemo se zadržavati na raznim aspektima otvaranja državnoga teatra²¹ i svim segmentima same velike cjelodnevne svečanosti koja je toga dana završena u kasnim večernjim časovima poslije prikazivanja svečane pozorišne predstave, naravno *Balkanske carice*.

Nedugu bešedu (primijetićemo da je dvostruko duža bila riječ ministra prosvjete, kojom je pozivao vladaoca da se obrati prisutnima) povodom otvaranja državnoga pozorišta knjaz (za koji mjesec kralj) Nikola I će otpočeti ukazivanjem na značaj samoga svečanoga čina: „Božijom voljom evo dočekah i ovaj radosni dan u svom životu.“ U sličnome tonu će biti i zaključne riječi bešede: „Neka je blagosloven dan otvaranja našega pozorišta.“; zatim su izrečene knjaževe želje upućene novoj državnoj ustanovi kulture: „Neka Svemogući uputi ovu mladu ustanovu stazom Pravde i Ljepote!“; kao i poruka saopštena na samome završetku izlaganja: „Neka Crnogorsko Narodno Pozorište s dostojanstvom posluži intelektualnom i moralnom napretku dragog Mome srcu Naroda Crnogorskoaga...!“

Otvaranje teatra Knjaz u bešedi smješta i u kontekst opštega napretka naglašavajući da je to: „...još jedan kamen temeljac u grandioznoj zgradi umnoga razvitka dragog Mi naroda.“, da bi u nastavku visoko ocijenio značaj koji otvaranje domaćega pozorišta ima za sve u Crnoj Gori: „Od danas gospodo, naši savremeni i budući naraštaji imaće mogućnost, da u svojoj kući

²⁰ Srebrni vijenac je plaćen 75 perpera (20 perpera = 1 napoleon u zlatu). U konsultovanim izvorima nijesmo mogli utvrditi da li je bilo nekoga natpisa na srebrnome vijencu. U depou NMCG – Dvor kralja Nikole I među vijencima izrađenim od srebra nijesmo mogli sa sigurnošću identifikovati onaj koji nas je najviše interesovao.

²¹ Viđeti: *Stoljeće crnogorskog državnog teatra*, tom I, Luka I. Milunović Velimir Vujačić Ljiljana Milunović, Cetinje, 2010, str. 7–76.

vide i izuče velike tvorevine uma ljudskoga, da se upoznadu sa ljepotom i grdobom života, sa veselim smijehom i šalom, kao i sa tragičnošću čovječeg duha.“

Prije nego što će iznijeti opšti zaključak o zadacima teatra, knjaz je posebno apostrofirao značaj tretiranja istorijskih tema: „Prikazivanje na pozornici važnih istorijskih momenata i čitavih epoha, razviće estetskih osobina duše, a zajedno s njima moralnih i umnih, jednom riječi – oblagorođivanje čitave prirode čovjekove – zar je to mala zadaća pozorišta i dramske umjetnosti?“. Zatim slijediti dalja razrada, bolje reći preciznije definisanje uloge pozorišta uz ukazivanje na socijalnu komponentu njegove pozicije u društvu: „Pravilno shvaćeno i postavljeno pozorište je druga škola u narodu, u kojoj se mogu učiti najsiromašniji kao i najbogatiji, ljudi najnižeg i najvišeg društvenog staleža; ono je svagda i u sva vremena služilo hramom prosvjete i nauke.“ Podržavajući već izrečene socijalne stavove Knjaz će i zaključiti: „Sve će nas okupljati pozorište, svijema će predočavati jedne iste slike i prizore iz života; u svijema će jednako buditi uzvišene misli i osjećaje.“

Konačno, treba istaći i to da Gospodar i ovom prilikom nije zaboravio naglasiti širi značaj umjetnosti i nauke imajući pri tome na umu teški život Crnogoraca u proteklim stoljećima i tradiciju formiranu u uslovima čestoga ratovanja i dugih diskontinuiteta²² u kulturnome i opštemu razvitku crnogorskoga društva: „Knjiga

²² Već smo skretali pažnju na potrebu da se pri razmatranjima uvijek uzima u obzir diskontinuitet u razvoju svih oblasti crnogorskoga društva. *Govorimo o sudbini naroda i države će su poslije prestanka rada prve državne štamparije trebala proteći bezmalo tri i po stoljeća da počne raditi naredna. Pa i ta druga državna štamparija, nabavljena u prvoj polovini 19. stoljeća, i pored značajnih izdanja neće biti duga vijeka. Velika nužda njena će olovna slova pretopiti u puščana zrna kako bi se odbranili osnovni principi egzistencije na crnogorskome prostoru – sloboda i dostojanstvo života.* (L. I. Milunović, „O prilikama u kulturi Knjaževine Crne Gore s kraja 19. i početka 20. stoljeća“, u: *Idem, Crnogorski kinematografi 1908–1914*, Podgorica, 2018, str. 10).

Terpsihora
ulje na platnu
sa tavanice u sali
Zetskoga doma

nas neće omlačiti. Naša krv, naša junačka crnogorska krv, crpiće u nauci i umjetnosti moć, da su Crnogorci još bolji junaci, nego kad bi ostali, u svom primitivnom stanju. Narod je Moj brojno mali, ali moralno će biti veliki dok u jednoj ruci uzdrži brus da sablju oštri, a u drugoj knjigu da se njom prosvjećuje.“ Vidimo da će se Knjaz ovđe približiti duhu tekstova iz 1884. godine, koje je o događajima sa početka redovnoga pozorišnoga života u Crnoj Gori u brojnim priložima donosila domaća štampa.

Svečana bešeda koju je knjaz Nikola I izrekao otvarajući prvo profesionalno pozorište u prvome zdanju za teatar u Crnoj Gori pruža povode za čitav niz komentara i pitanja. Pošto smo uz neduge citate prikazali sadržaj knjaževe bešede, ponudićemo osnovne natuknice uočene pri našem čitanju, odnosno bez šire

analize samo moguće, dakle, ne potpune ili konačne odgovore. Radi mogućih paralela ovđe ćemo pri traženju odgovora pokušati da dosta široki spektar pitanja grupišemo oko dva, držimo, relativno koherentna skupa sa, da tako kažemo, suprotnih polova. Pitaćemo: (I) Što nam je to, te (II) što nam to nije, u bešedi zapravo neposredno rekao knjaz Nikola I o pozorštu i pozorišnome životu u Crnoj Gori? Pri tome držimo da se lako može uočiti kako je snop svjetlosti bačen svečanom bešedom knjaza Nikola I na crnogorsko pozorište ustvari osvijetlio mnogo širi prostor kulturnoga i uopšte društvenoga ambijenta u Crnoj Gori.

Sam svečani čin zavrđuje naročitu pozornost. Knjaz Nikola I, gospodar u zemlji i dramski pisac svečanom bešedom otvara prvo državno profesionalno pozorište 50 godina poslije početka svoje vladavine, koja je nešto duže od tri posljednje decenije protekla bez ratnih sukoba, a Crna Gora sa početkom perioda mira postala znatno teritorijalno proširena, sa neuporedivo većim potencijalima za brži ekonomski, i na osnovu toga, opšti društveni razvoj. Državno pozorište se otvara u samo predvečerje obilježavanja knjaževa jubileja tokom čije će proslave uz prisustvo jednoga broja članova najvišega evropskoga plemstva i aristokratije, Crna Gora obnoviti dostojanstvo kraljevine, a njen suveren postati kralj.

(I) Rečeno u bešedi ćemo samo naglasiti. Na samome početku knjaz Nikola I je saopštio svoju (1) radost što je eto dočekao otvaranje pozorišta i to direktno povezao sa božijom voljom što bismo mogli tumačiti prije kao zahvalnost svevišnjemu što mu je podario dugi život, nego kao pohvalu uložnim naporima na postizanju uspjeha. U bešedi je zatim konstatovana (2) *grandiozna zgrada* narodnoga umnoga razvitka kojoj je pozorište još jedan temeljac, ali bez pominjajna (makar nabranjem) među kojima se to još temeljcima teatar upravo našao podupirući grandioznu zgradu koju takođe samo treba da podrazumijevamo.

Posebno valja istaći da je Knjaz naglasio kako, eto, sada generacije imaju (3) *svoju kuću* kada je pozorište u pitanju. U bešedi je takođe istaknuta važnosti prikazivanja (4) *istorijskih momenta* što je neposredno prethodilo navođenju (5) *zadaće* koju dramska umjetnost treba da ostvari: razvoj estetskih, moralnih i umnih osobina, te da je pozorište (6) *druga škola u narodu* – hram prosvjete i kulture. Naglašena je i socijalna komponenta pozorišta, koje će biti (7) pristupačno svim duštvenim staležima (najvišim i najnižim, bogatim i siromašnim), te kod svih *jednako buditi uzvišene misli i osjećaje*. Prije saopštavanja poruke za kraj ukazano je na (8) odnos tekućega razvoja kulture i tradicionalnih shavatanja *Knjiga nas neće omlaćiti*, te će prihvatajući nauku i umjetnost Crnogorci iako brojno mali, postati moralno veliki, te da (9) ne treba da ostanu: *u svom primitivnom stanju*. I konačno, upućena je i (10) završna poruka novoj ustanovi kulture da se kreće stazama *ljepote i pravde*, te da *dostojanstveno* posluži crnogorskome narodu. Sve je, naravno, rečeno kao da se radi o sigurnim i opšte poznatim činjenicama (ili se podrazumijeva da one takve postaju čim ih Gospodar izgovori), bez pomena primjera, ili komentara.

(II) Počecemo napomenom da nam Knjaz u bešedi nije rekao ni riječ o dramskoj umjetnosti u Crnoj Gori i njenome razvitku. Kakav je taj razvoj, ili kakav bi trebalo da bude, te da li ga uopšte ima? Ni riječi o datim predstavama (produkciji) ako ne o onim ranije, makar od 1884. godine i polaganju kamena-temeljica za pozorišno zdanje. Zetski dom u bešedi nije uopšte pomenut. Nije pomenuta ni dramska književnost. Knjaz nije vidio priliku čak ni za pomen, ili kratak citat iz *Gorskoga vijenaca*.

Uprkos tome što je, kako izgleda, bio ushićen samim činom, Knjaz nam ovom prilikom, ne saopštava zašto je on i crnogorski narod tako dugo morao da čeka „ovaj radosni dan“, odnosno da ima, kako je rečeno, *svoju kuću*. Što je to (ili možda ko) sprečavalo

Gospodara da tu veliku radost početka rada državnoga profesionalnoga pozorišta podijeli sa narodom bar, da kažemo, dvadesetak godina ranije. Knjaz nam u ovoj prilici ne sopštava bilo što ni o razlozima za nečinjenje, odnosno tako sporo činjenje, pa nas ostavlja da možemo samo pretpostavljati. Da li zbog toga što protok decenija smtara neminovnim, tj. da je to potpuno očekivana i prirodna stvar, te da su možda razlozi toliko opšte poznato mjesto da ga u svečanim prilikama ne bi trebalo potencirati, pa ni pominjati. Tragamo za mogućim razlozima tako sporoga činjenja (odlaganja, nečinjenja) jer držimo da će, posmatrajući upravo kroz tu prizmu i sve drugo nerečeno (ali i rečeno) u bešedi postati mnogo bjelodanije, pa se zato i nećemo posebno zadržavati komentarišući pojedinačne konstatacije.

U *vremenima mira* kod izostajanja nekoga pregnuća u Knjaževini Crnoj Gori odmah pomislimo na ekonomsko stanje. Zaista, ono što se uz gosodara u svim poslovima i aktivnostima u Crnoj Gori moglo i moralo unaprijed znati je opšta siromaština. Veliki nedostatak novca se kontinuirano i snažno osećao od vrha do dna društvene piramide, od državnoga budžeta do džepa (*špaga*) svakoga stanovnika. Pa zar to nije dovoljan razlog, koji su ionako već odavno svi dobro znali, za izostajanje ili veoma usporeni tok pregnuća u kulturi i podizanja nivoa društvenoga života uopšte? Pri ovakvome prilazu, ako ne otvaramo pitanja zašto je to bilo tako (i da li je baš moralo biti) sve izgleda potpuno jasno i opravdano. Ipak, ponudićemo i nešto drugačiji pristup razmišljanjima bar kada je u pitanju izgradnja Zetskoga doma, jedinoga zdanja za kulturu i šire društvene potrebe u Crnoj Gori.

Tokom dvije godine od početka izgradnje Zetskoga doma (1884–1886) dobrovoljnim prilozima je sakupljeno nešto više od jedne trećine²³ potrebnih sredstava za dovršetak zdanja.

²³ Iznosimo na osnovu procjene da je za izgradnju Zetskoga doma ukupno potrošeno oko 60.000 fijorina (6.200 napoleona u zlatu). Videti opširnije:

Uzimajući ovo u obzir iznijećemo pretpostavku da su se, odricanjem knjaza i čalnova dinastije od dva-tri putovanja u inostranstvo, te možda još uz neveliko angažovanje državnoga budžeta, mogla obezbijediti potrebna sredstva, pa bi tako Zetski dom kao završen i opremljen mogao primiti prvi domaći profesionalni ansambl još prije početka devedesetih godina 19. stoljeća.

No, kao nemamo sigurnih naznaka u knjaževoj bešedi, možemo se takođe upitati da li je jedino, ili čak dominantno, ekonomski momenat (hronični nedostatak novca) stojao na putu što skorijega uređivanja Zetskoga doma i formiranja pozorišta kao državne institucije. Da li se možda još zbog čega knjaz Nikola I kolebao? Da li je još što suverena i dramskoga pisaca zadržavalo da ranije osnuje ovu instituciju kulture?

Tražeci odgovore polazimo od tekuće egzistencije do tada osnovanih državnih institucija kulture na koje je, pretpostavljamo, Knjaz i mislio kada je u bešedi pominjao temeljce „...u grandioznoj zgradi umnoga razvitka dragog Mi naroda.“ Način na koji su funkcionisale postojeće državne institucije kulture pružaju osnovu da se upravo otvoreno pozorište posmatra kao prva i jedina državna ustanova kulture u punom značenje te riječi. Naime, u državnoj biblioteci i muzeju nije bilo upošljenika, već je sav posao obavljao honorarno angažovani profesor srednje škole, dok je arhiv imao upošljenoga arhivara samo tri mjeseca po osnivanju 1895. godine. Crnogorska vojna muzika koja je aktivno i vrlo intenzivno djelovala zbog statusa vojne jedinice ne može biti posmatrana kao državna institucija kulture *par excellence*. Drugih državnih ustanova umjetnosti i kulture nije ni bilo. Moguće da baš u načinu egzistencije već osnovanih državnih institucija kulture leži polazište za traženje makar jednoga od odgovora na pitanje o odlaganju na tako dugi rok osnivanja pozorišta kao državne ustanove.

Luka I. Milunović, *Crnogorsko glumište : Od 19. stoljeća do Prvoga svjetskoga rata*, Matica crnogorska, Cetinje Podgorica, 2017, str. 117–143.

Kod Nikole I Petrovića, (a) dramskoga pjesnika, (b) knjaza i (c) gospodara, mogla su se javiti nejednako usmjerena, možemo reći, čak suprotstavljena razmišljanja koja imaju uporišta u različitim karakteristikama pozicija koje zauzima. (a) Dramski pjesnik je svakako želio da on, ali i njegovi gosti, saradnici i najširi mogući krug sunarodnika, može na domaćoj uređenoj pozornici uživati u njegovim djelima koja, na što je moguće većemu umjetničkome nivou, izvode profesionalni glumci. (b) Knjaz je, sa jedne strane, želio da se vidi iz inostranstva kuća kulture, postojanje pozorišne produkcije i državnih institucija u zemlji kojom vlada. Za domaće potrebe, sa druge strane, knjazu je bilo važno da se njegova djela čitaju i prikazuju kako bi, u skladu sa iskustvom (*Gorski vijenac*) bila pamćena i naizust ponavljana u narodu, te da bi tako neposredno živjele političke i sve druge (a nije ih bilo malo) poruke koje su u tim djelima poslate.²⁴ (c) Gospodar je, pak, morao razmišljati o tome kakve će sve političke i opšte društvene stavove generisati i emitovati radno intenzivna institucija kulture? Da li bi u institucijama kulture koje funkcionušu punom snagom, ili pod njihovim uticajem, formirani stavovi bili u skladu (podrška) sa aktuelnim načinom vladavine, ili koliko bi, kao lako je moguće negativno usmjereni, uticali na formiranje javnoga mjenja u zemlji, odnosno bili direktno suprotstavljeni samoj poziciji vladaoaca. Zašto bi dakle sam vladalac ubrzavao stvaranje makar i mogućega generatora problema samome sebi, kojega u tekućoj praksi još nema. Mogli bismo generalno reći da su postojali podsticaji različitoga intenziteta i usmjerenja, te da su se, manje ili više snažno podržavani iz okruženja, ukrštali i tako stvarali lavirint kojim je prikrivan sigurni put ka svjetlosti na kraju tunela.

²⁴ Svakako treba imati na umu knjaževo djelo *Kako se ko rodi*. Videti: Janko Ljumović, „Komička snaga dramskoga teksta kada ga piše vladar“, *Matica*, XIX/2018, br. 75, str. 199–217.

Zetski dom oko 1910. godine

Izlaz, kao u sličnim slučajevima, ili po navici (rješenje uz obrazloženje stanjem u budžetu) ako se već nije sam po sebi nametnuo, nađen je – u nečinjenju, odnosno što je moguće sporijemu činjenju.²⁵ Mogli bismo reći stvorena je kontradiktorna situacija da prividno u isto vrijeme nešto i jeste i nije, što inače tada nije bilo karakteristično samo kada je pozorište u pitanju.²⁶ Zgrada pozorišta se gradi, o čemu se često piše, ali nikako da se sagradi i počne da u punom smislu služi svojoj namjeni, odnosno da u njoj intenzivno rade državne institucije kulture. Za političke bonitete u inostranstvu bilo je važno da se kuća kulture gradi, ali ne i neophodno da se i izgradi. Uz to, za domaću publiku su prikazivane

²⁵ Razmatrajući vladavinu kjaža Nikole I pokušali smo da njegov način vladanja sažmemo u moguće geslo: *Što manje mijenjaj, sporije radi, pomalo zavađaj, pa dugo vladaj...* (Luka I. Milunović, „Tehnika vladanja i rezultati“, *Akcionar*, IV/2006, br. 1–2, str. 63–78).

²⁶ Sa jedne strane, glavna državna novina *Glas Crnogorca* je dugo bila javno deklarirana kao privatno vlasništvo, dok je, sa druge strane, država dominantno preko lokalnih čitaoničkih društva, koja su oficijelno bila udruženja privatnih lica, direktno realizovala pregnuća u kulturi.

pozorišne predstave, igraju se i knjaževa djela, na sceni su profesionalni glumci, ali ne i domaći ansambl (članovi državne institucije) već gostujuća, povremeno angažovana, putujuća (skitačka) pozorišna društva. Ovdje se zaustavljamo jer bi dalja razmatranja, odnosno posmatranja onoga što će se iznjedriti u kulturnome i uopšte društvenome ambijentu kada se formira u ovakavim uslovima, izašla iz okvira teme koja je u fokusu naše pažnje.

Uz ponuđene opservacije knjaževe bešede, treba reći i to da svečano otvoreno državno pozorište tokom svojega iako vrlo kratkoga redovnoga rada (imalo je samo dvije redovne pozorišne sezone) neće moći da se u potpunosti posveti svojim umjetničkim zadacima, već će morati da se uz pripremanje predstava bori sa čitavim nizom problema (finansijski, organizacioni i kadrovski) od kojih su mnogi (ako ne i baš svi) mogli i, što je važnije, trebalo da budu riješeni ranije, ili bar samim činom osnivanja ove državne institucije kulture.

Na kraju ćemo ipak dodati da bi odraze ovako formiranoga ambijenta (činjenjem i nečinjenjem, naravno mnogo prije svih, gospodara, ali i osnovnih državnih institucija u kulturi) tokom tri decenije dok traju *vremena mira* mogli tražiti nešto kanije u reakcijama crnogorskoga društva. Konačno, sve postepeno postaje vidljivo u onome što će zadesiti državu, narod i dinastiju počevši od trenutka kada se vremena mira počnu bližiti samome kraju, zatim kada ih više ne bude, te naročito nešto kasnije kada godine rata konačno potpuno prođu. Istorijska sudbina će Kraljevini Crnoj Gori donijeti početak ratova samo dvije godine nakon što je u upravo otvorenome prvome državnome profesionalnome pozorištu odigrana prva predstava u prvoj redovnoj pozorišnoj sezoni. Do nove premijere državnoga profesionalnoga ansambla pod krovom Zetskoga doma kao matičnoj sceni trebaće ponovo da proteknu decenije. Diskontinuitet je dakle ponovo tu.

STARA HELENSKA LIRIKA POSTANAK, RAZVOJ, VRSTE

Marko Višić

The author of the study *The Ancient Greek Lyric Poetry* – origin, development, types, written from the literary-theoretical point of view, gives a comprehensive argument on the origin and development of the ancient Greek artistic lyric poetry, hierarchical poetry and music from the period of epopee, mythical creators of hieratic poetry and music, as well as on the poetry of the mythic-heroic epoch. The author acribicly outlines literary types – monody, which includes elegy, iambic poetry and choral poetry, its three types and all three periods: old, middle and late period, that lead to the greatest kind of the old Hellenic poetry, drama poetry and literature.

RAZVOJ STARE HELENSKE LIRIKE KLASIČNI PERIOD

I

MITSKO-HEROJSKA EPOHA, KOLIJEVKA NARODNE LIRIKE

1. Postanje i razvoj starohelenske umjetničke lirike

Postanje helenske umjetničke lirike, koja izražava pjesnikova lična osjećanja, misli i stavove, treba tražiti kako u lirskoj narodnoj pjesmi tako i u epskoj narodnoj pjesmi koje izražavaju

kolektivna osjećanja i misli. Iz posljednje se, kao što je poznato, razvila umjetnička epopeja koja je sadržajem i visokim umjetničkim kvalitetima već u sedmom vijeku prije Hrista utrla put umjetničkoj lirici drevnih Helena, na što u mnogome podsjećaju stil i jezik, sadržaj i oblik najranijih lirskih pjesama.

Na razvoj helenske umjetničke lirike veliki uticaj izvršila su društvena i politička previranja tokom osmoga, sedmoga i šestoga vijeka, kad čovjek pojedinac, postaje svjesniji sebe, svojih prava, potreba i vrijednosti, nastojeći da svoj stav, misli i osjećanja prema novim prilikama zaodjene u odgovarajuće ruho. Pjesnik je taj od koga se traži da svojim talentom i etičnošću izrazi ideale svoga vremena.

Nove društvene i političke prilike zahtijevale su ne samo razvoj novih izražajnih oblika u oblasti poezije nego i razvoj muzike toga, uz poeziju, najkristalnijeg ploda ljudskoga duha.

Budući da put od epske, odnosno lirske narodne pjesme do umjetničke lirike vodi preko hijeratske i svjetovne poezije i muzike iz doba epopeje, to ćemo na prvom mjestu izložiti vrste i stvaraoce hijeratske i svjetovne poezije, kao i instrumente na kojima se izvodila.

2. Hijeratska poezija i muzika iz vremena epopeje

Sudeći prema *Ilijadi* i *Odiseji*, glavna karakteristika hijeratske poezije i pjevanja bila je pobožna glorifikacija i opjevanje božijih djela, a potom molitva za sreću slavitelja. Iz toga pjesništva, kao što je poznato, potiču mnogi, kasnije slabo razumljivi epiteti koje susrećemo kod Homera i Hesioda i ponešto kod Eshila i Sofokla. Nije to doba racionalističkog posmatranja prirode i prirodnih pojava, već vrijeme kada je božanstvo za Helene bilo alfa i omega svega. Reminiscencije na to prastaro doba susreću se kod Homera u čijim epovima iščekava onaj stari prethomerski pijetet prema olimpskim bogovima, kao što se to da zaključiti iz Ahilejevih riječi.

Glavni književni oblici, odnosno vrste hijeratskog pjesništva jesu *pean* i *nomos*, posvećeni Apolonu.

Pean je lirski rod epideiktičke, odnosno hijeratske poezije; iskazuje radost, veselje i nadu, a izvode ga horovi. Kod Homera se očuvao spomen na *pean*, taj glavni oblik dohomerskog kolektivnog pjevanja. Kad su, naime, ahejski momci vratili kćer sveštenika Hrisa i žrtvovali Apolonu, tada zapjevaju *pean*:

II. I 469–474

Pa kad se oni jela i pića zasite većma,
krčáge dječaci tada do vrha napune vinom,
svima razdjele njih, prvo nalivši čaše za žrtvu vinom.
Čitavi dan su ublažávali Gospoda plesom,
ahajski momci, krasno pojeći *pean* Braniča
slavljahu tada; u duši se veseleć' sluš'o je on.

Ahilej, smaknuvši sjajnošljemca Hektora, reče:

II. XXII 391–394

Sad pak zapojmo *pean*, ahajski momci, ka dupkim
se vratimo lađam', povez'mo sa sobom ovog'.
Golemu ratnu odnijesmo slavu, jer Hektora ubismo
dičnog kome se moljahu Troj'ci po gradu kanoti bogu.

Iz gornjih se navoda dá zaključiti da je *pean* kod Homera plesna kolektivna pjesma lirskog sadržaja. U tom najstarijem obliku pojavljuje se u svečanostima na Kritu, u Delfima i Sparti. Kasnije se, međutim, *pean*, kako nas izvještava Proklo u *Hrestomatija*, 244, pjevao ne samo u čast Apolona Delfljanina nego i ostalih bogova, uz pratnju flaute¹.

¹ O *peanu*, odnosno *peonu* kao obliku ritma up. Aristotel, *Retorika*³ III 8. 4–6. Svetovi, Novi Sad 1997. (*Retoriku* sa starohelenskog preveo, studiju i komentare sačinio dr Marko Višić).

U ovoj se vrsti, prema Platonovu svjedočanstvu, posebno isticao Tinih Halkidanin, dok Porfirije ističe Eshila kao odličnog i vrsnog pisca peana u čast Apolona Delfljanina. Dodajmo usput da su Heleni nakon pobjede nad Persijancima kod Salamine pjevali pean i plesali.

Budući da Heleni pjevaju pean i uz njega plešu, očigledno je da je u vrijeme bitke kod Salamine dobio novo ruho. On je, naime, budući da se pjevao i u čast ljudi, izgubio čisto teoforski karakter. Osim toga, vidjeli smo da ga kod Homera pjeva hor muškaraca, dok ga u Horacijevu vrijeme pjeva hor sastavljen od momaka i djevojaka. To, međutim, i nije više helenski, već takozvani rimski pean.

Hijeratska poezija njegovala se na ostrvu Delosu, Apolonovom rodnom mjestu, gdje su posebno njegovane himne, odnosno pjesme u čast Letina sina. Što se tiče Sparte, u njoj su se himne Apolonu pjevale o *Karnejama*².

U Eleusini su bile čuvene misterije u čast boginje Demetre, Majke Zemlje, odnosno Majke plodnosti, kojoj u sumersko-avilonskom panteonu odgovara Ki, sumerska Majka boginja kao metafizičko počelo, odnosno Dingir-mah, sumerska velika boginja plodnosti, oličenje kosmičkog života, prvobitno oličenog u boginji Namu i njezinu sinu En-Ki.

Dosta se pjevalo i u čast boga Dionisa, što je i razumljivo ako se podsjetimo da je on zaštitnik vinove loze i vina. Osnovna vrsta pjesme, odnosno napjeva u njegovu čast jeste *ditiramb* iz koga se kasnije razvila tragedija.

Nomos je skladna pjesma vjerskog karaktera koja se pjevala o prazniku nekoga boga, posebno u čast Apolona. Pjevao ju je jedan pjevač, obično sveštenik uz kitaru. Naziva se *nomos*, što će reći red, poredak, jer ne mijenja ni ritam ni harmoniju³. Budući da *nomos* predstavlja početak života helenske lirike o njemu će kasnije biti više govora.

² O *Karnejama* up. Plut, *O muzici* 6 f.3.

³ Up. Plut, *op. cit.* 6.

3. Mitski stvaraoci hijeratske poezije i muzike

Rana helenska poezija, kao i muzika, ima svoje arhegete koji su podosta obavijeni velom mita i misterije. Uprkos tome, njihova nam imena i pronalasci koji im se pripisuju ukazuju da je bilo pjesnika i muzičara koji su stvarali i u ta tamom obavijena vremena na koja bi se s pravom mogao primijeniti Vergilijev stih *Impiaque aeternam timuerunt saecula noctem*. Heleni su, međutim, vjerovali u postojanje tih umjetnika i nadahnjivali se njihovim ostvarenjima. Oni su, zahvaljujući pronalascima na duhovnom polju koji im se pripisivahu, iako mitskog karaktera, prvi tvorci helenske civilizacije, odnosno kulture i kao takvi zaslužuju punu pažnju.

Mitski zastupnik staroga nomskog pjevanja na ostrvu Kritu bio je *Hrisotem*, o kojem Pausanija kaže da je stariji od *Filamona* iz Delfa koga Eusebije iz Cesareje datira u 1292. godinu prije nove ere. Tradicija Filamonu pripisuje istu onu ulogu u Delfima koju pripisuje *Museju* u Eleusini. Plutarh nas izvještava da je Filamon u jednoj himni opjevao rađanje Latone, Artemide i Apolona i prvi u Delfima postavio horove. O njemu su kružile priče da je pratio Orfeja na putu za Sikion⁴.

Na ostrvu Delosu staro hijeratsko pjesništvo zastupa mitski pjevač *Olen*. O njemu Herodot IV 35, kaže: *Taj je Olen došao iz Likije, pa i ostale stare pjesme spjevao koje se pjevaju na Delosu*. Te stare pjesme bile su himne kojih je Olen, po Pausanijevu tvrđenju (VIII 21) spjevao priličan broj. Osim toga, Pausanija kaže da bi Olen mogao biti Hiperborejac, smatrajući da bi on mogao biti pronalazač heksametra (X 5,7) dok se obično uzima da je Orfej pronalazač herojskog stiha. Kalimah u *Delfijskoj himni* IV 304 kaže da se još u njegovo vrijeme u Delfima pjevala jedna Olenova himna.

⁴ O Filamonu up, Plut, *op. cit.* 3; Lasserre, *Plutarque* 31.

Među najčuvenije pjevače i muzičare mitskoga perioda spada *Orfej*, osnivač orfičkog dionizma. Platon smatra da je Orfej porijeklom Tračanin, sin Eagrov, dok mu je majka, po Timotejevu svjedočanstvu, muza Kaliopa. Pindar u *Četvrtoj pitijijskoj odi*, međutim, kaže da je Orfej sin Apolonov.

Naš slavni helenist, akademik Miloš Đurić s pravom tvrdi da su Orfeja smatrali Apolonovim sinom, jer je tokom vremena postao znamenit pjevač i kitarist. Mada se uopšteno smatra da je Orfej legendarna ličnost, Platon, kao što je rečeno, drži da je on istorijska ličnost, kao što smatra i Englez W. K. C. Guthrie⁵. U antici je vladalo uvjerenje da mu je zavičaj Pijerija⁶. Njegovo je pjevanje, po Eshilovom svjedočanstvu, ličilo na božanski poj, što će reći da je imalo magijsku moć. Zvucima kitare, odnosno lire, kao što o tome pjeva Apolonije sa Rodosa⁷, pripitomljavao je zvijeri, ptice i stanare vodâ; pokretao more, planine, kamenje itd. u ime čega je njegov lik poistovjećivan sa bogom-čovjekom⁸.

Mit o magijskoj snazi Orfejeve pjesme i sviranja poslužio je kao osnov za fabulu o njegovoj ženi Agriopi ili Euridiki koju je, dok je bježala od Apolonova sina Aristeja, smrtno ugrizla zmija. Orfej, želeći da je vrati, siđe u Had i svojom lirom omekša okrutno srce mračnoga Hada, prethodno sviranjem zadobivši vozača duša Harona i čuvara podzemlja, troglavog Kerbera. Nakon toga Had mu dozvoli da odvede Euridiku pod uslovom da se ne obazre dok ne ugleda svjetlost dana. Orfej, međutim, nije izdržao nakon čega se Euridika, po zapovijesti Mojre, vrati

⁵ Up. Đurić, *Kroz helensku* 232, f. 3.

⁶ Pausanija IX 30, nas izvještava da su se u Pijeriji nalazili posmrtni ostaci Orfejevi. Na tome je mjestu, po njegovom tvrđenju makedonski kralj Arhelaj ustanovio muzičke agone, o kojima up. Đurić, *Ogledi* 226–228.

⁷ Up. Apol, *Ep* I 23–33.

⁸ O teandriji up. O. Weinreich, *Antikes Gottmenschentum*, Neue Jahrbücher 1926, S. 633, sq.

u mračni Had⁹. Sva je prilika da je postanje navedenog mita o otmici Euridike i njezinoj smrti kasnijeg datuma¹⁰.

Što se tiče Orfejeve smrti, o tome postoji više verzija. Po jednoj, koju Eshil navodi u *Basaridama*, Orfej nije priznavao Dionisa za najvišeg boga, već je tu čast ukazao strijelcu Apolonu. Dionis nagovori svoje pratilje menade da rastrgnu Orfeja koga zateknu u hramu kako služi kao sveštenik. One najprije pobiju svoje muževe koji su se posvetili Apolonovom kultu, a potom rastrgnu i Orfeja. Njegovu glavu i liru bace u rijeku Hebar koja ih iznese na more. Dospjevši do Lesbosa, Lesbijani sahrane glavu, a liru odnesu u Apolonov hram. To je razlog zašto slavuju na Lesbosu pjevaju umilnije no u drugim krajevima¹¹. Muze sakupe Orfejeve udove i sahrane ih pod Olimpom.

Orfej, prema čijoj na nebo uznesenoj liri imamo sazvuježde Liru, po tradiciji je bio izumitelj alfabeta sa trinaest slova i osnivač raznih misterija. Tako je u Trakiji osnovao Apolonove misterije; u Egini misterije trojne boginje Hekate, a u Sparti misterije u čast boginje Demetre.

Orfejevo učenje, po Strabonovu svjedočanstvu (471C) u Atiku i Eleusinu donio je učenik *Musej*, o kome se kaže da je pisao

⁹ Rastanak Orfeja i Euridike ovjekovječen je na mramornom reljefu u villa Albani. Osim toga, nalazi se na reljefima u muzejima u Napulju i Louvreu. O tome događaju pjeva Boetije u *Utjehi filosofije* III 12.5–52. Oktoih, Podgorica 1999. (Djelo sa latinskog preveo, uvodnu studiju i komentare sačinio dr Marko Višić).

¹⁰ Robert Grevs, *Grčki mitovi*, Nolit, Beograd, 1969, str. 99, smatra da potiče sa slika koje prikazuju Orfeja kako muzikom opčarava boginju Hekatu koja ima atribut Agriopa, što je u stvari drugo ime Orfejeve žene Euridike. Razdragana Orfejevom lirom, Hekata, odnosno Agriopa dade povlastice svim duhovima posvećenim u orfičke misterije. Grevs smatra da su Agriopine žrtve umirale od ujeda zmije, a ne ona, jer je ona boginja i, prema tome, besmrtna.

¹¹ Up. Ovidije *Metamorfoze* XI 50 sq.; Konon, *Narat.* 45; Luc., *Adv. indoct.* 11; Pausanija IX 30. Cit. prema R. Grevsu, *op. cit.* 98.

himne¹². Poslije njegove smrti Eleusinskim misterijama upravljao je njegov sin *Eumolp*, arheget svešteničke porodice Eumolpida koja je stajala na čelu pomenutih misterija. Museju se, osim himni, pripisuje jedna teogonija i neka proročanstva. Koliko su drevni Heleni vjerovali da pjevanje i pjesništvo potiču od muza dobro se uočava i iz antroponimâ Musej i Eumolp. Antroponim Μουσαῖος, naime, označava pripadnost muzama, to jest muzin, dok je Εὔμολπος u suštini apelativ sa značenjem *dobar pjevač*.

Sa Demetrinim kultom Pausanija VIII 37,9, spominje *Pamfa*, pisca himni. Kao najmlađi trački pjevač spominje se *Tamir* ili *Tamirid*, o kojem Homer kaže:

II. II 593–600

.....potome Ptelej,
Hel, ūz to i Dorij, gdjeno su muze, susrevši
Tāmira tračkog kadno je jednom kralja od Ēurita
iz Ōjhālrije iš’o, njemu uzele pjev, jerbo
se zakleo, hvalio jošte i sáme ū pjesmi
da će nadmašit muze, s ājgidom Zeusa kćerke.
Ljuteć’se sljepcem učine njega, pjesmu uzmu
mu ljupku i od kitaranja odvrate njega.

Tamir je, po Suidinom svjedočanstvu, sin *Filamona* Delfljanina. O njemu Plutarh kaže da je imao najljepši glas, dok je harmonija njegovih melodija sve nadmašivala. Pripisuje mu se djelo *Rat Titana protiv bogova*¹³.

Budući da tračkog pjevača Tamira osljepljuju helenske muze, u toj je legendi najvjerojatnije riječ o borbi dviju suprotnih vrsta pjevanja. Tamir je, naime, predstavnik stranoga, tračkog pjevanja koje je, suprotno legendi, bilo zasigurno bučno i

¹² O Musejevim himnama up. Herodot VII 6,3.

¹³ Up. Plut, *op. cit.*3.

neurastenično. Muze su, međutim, predstavnice helenskog, to jest prefinjenijega i skladnijega pjevanja. Helensku tradiciju o tračkim pjevačima, gdje spada i muzičar *Pijeron*, iz trakijske Pijerije, koji muziku donose sa sjevera ne bismo smjeli olako potcijeniti. Ona je utoliko ispravnija ako se zna da su se Heleni doselili sa sjevera. S te tačke gledišta, predanje o starim tračkim pjevačima pojavljuje se kao reminiscencija na njihovu pradomovinu. Helenski Olimp i olimpske muze, uostalom, ne nalaze se u središtu Helade, nego na sjeveru, u Tesaliji, tačnije Pijeriji, pradomovini narodnog pjesništva i muzike drevnih Helena. Iako helenska muzika, po svjedočanstvu samoga Platona¹⁴, nije autohtona, ipak su drevni Heleni uspjeli da od strane muzike i stranih instrumenata izgrade vlastitu muziku etosa i estetike. To nam, osim Platona, svjedoči i Filip iz Opunta riječima: „Što god su Heleni prihvatili od varvara, to su oplemenili i usavršili.“

Ovdje nam je pomenuti i dva mitska pjevača i muzičara porijeklom iz Beotije u kojoj se muzička takmičenja održavahu u Orhomenu uz kult Harita, u Tebi uz kult Herakla i Jolaja te u Tespiji uz kult Erota i muza.

Amfion je najznačajniji beotski pjevač i muzičar mitskog perioda. Heraklid sa Ponta u djelu *Katalog otkrića u muzici*, kako nas izvještava Plutarh, tvrdi da je Amfion pronašao kitaru i kitarodijsku poeziju. Za razliku od brata Zeta, čija je narav bila silovita i goropadna, Amfion je bio nježan i ljubitelj muza. Koliko je bio upućen u njihov dar najbolje se razabire iz legende o građenju Tebe. Dok je, naime, robustni Zeto dovlačio kamenje, dotle je Amfion zvucima lire ove slagao u zidove kao najbolji graditelj. Navedena legenda nedvosmisleno potvrđuje poznatu činjenicu da su Heleni u muzici gledali magijsku moć i snagu.

Plutarh uz Amfiona spominje i *Antesa* iz Antedona o kojemu kaže da je prvi pjevao himne. Pindar u *Peanima* spominje

¹⁴ Up. Plat. *Epinomis* 987 d.

muzičara *Antipa* koji je prvi uveo lirsku harmoniju na Niobinoj svadbi¹⁵.

O *Linosu* ili *Linu*, koji se po tradiciji svrstava u prastare pjesnike, u nauci se odavno dvoumi da li je riječ o istorijskoj ličnosti, ili se tako naziva pjesma tužnoga karaktera.

U opisu Ahilejeva štita Homer o Linu kaže:

II. XVIII 567–572

Djevojke, sà njima momci, k'o djeca veseli budući,
u koševim' pleteni što su meden nošahu plod.
Porèd njih dječak je lirom sa zvonkom dražesno
svir'o, nježnijim glasom Linovu krasnu pjevao
pjesmu; oni pak nogama skaćuć' bijahu ò tlo
zajedno slijedeći njega sa plesom, kliktajem još.

Iz gornjeg navoda može se zaključiti da je riječ o nekoj narodnoj pjesmi. Legenda o Linu mogla je nastati po refrenu αἴλινος koji se pjevao uz thrênos ili tužbalicu u kojoj se žalilo za nestankom proljeća i nepovratnom mladošću. Ima razloga vjerovanju da je apelativ *linos* nastao od semitskog uzvika *ai lenu* sa značenjem *jao nama*. Na istočno postanje napjeva i melodije upozoravaju već Herodot i Pausanija¹⁶.

4. Svjetovna poezija i muzika iz vremena epopeje

Linova pjesma po sadržaju, međutim, daleko više pripada svjetovnoj no hijeratskoj poeziji koju je nadživjela i razvila se u umjetničko pjesništvo, što je veoma rijedak slučaj i u istoriji književnosti drugih naroda. Da je narodno pjesništvo i pjevanje cvjetalo naporedo sa hijeratskim, dobar je svjedok Homer koji

¹⁵ O Amfionu i Antipu up. Plut, *op. cit.* 3 f 3; 15.

¹⁶ O istočnom porijeklu napjeva i imena Linos up. Herodot II 79 i Pausanija IX 29,7.

nas izvještava o vrstama narodnog pjesništva i pjevanja koje je Helena pratilo kroz čitavi život. Tako su djeca u ranoj mladosti pjevala *igračke* pjesme, uz koje su se čule i *prosjačke* pjesme što su ih dječaci najvjerojatnije pjevali zimi, odnosno u oskudici. Kad bi, međutim, stiglo proljeće sa rosnim jutrima, tada bi dječaci, zvani helidonistai, lastavičari, noseći sliku lastavice, obilazili kuće i pjevali lastavičju pjesmu, to jest helidonismu.

Iako se helidonisma i njoj slične pjesme ne susreću kod Homera, ipak im se ne može osporiti velika starost.

Muze su pjesmom, plesom i igrom naročito prisutne u doba mladosti koja je sklona tim darovima muza. Tako nas Homer u opisu Ahilejevog štita obavještava da su *ples* već u njegovo vrijeme pratile forminga i pjesma:

II. XVIII 590–605

Čuven veoma vještak potome vješto plesno načini mjesto,
nalično onom' u prostranom Knosu štono ga
negda sačini Dajdal Arijadni s uvojcim' lijepim.
Plesahu tu mladići, djevojke s njima prošene
jako, za članke se rükū mēđ' sobom držēč'.
Òd lana dijeve haljine imahu tanke, mladići
nošahu pak košulje istkane lijepo, òd ulja štono
s'jale se nježno, vijence na glavi djeve imahu divne, a
momci mačeve zlatne o srebrnom o remenu visjehu
štono. *Kretali* tu se lagano odveć nogama vješto, kao
kad grnčar, kod grnčarskog sjedeći točka, rukam'
pristalog lijepo, posmatra pomno ne će l' se okretat' dobro.
Okretali opet bi tu se u redovim' jedni nasprama
drugim. Okolo plesnog dražesnog mjesta nâroda j' mnoštvo
stajalo brojno ù tom' nalazeč' radost. Plēsāča dva
se, mēđ' njima vodeći kolo, vrtjela hitro.

I u *Odiseji* se spominje ples. Demodok, naime, uz ples pjeva pjesmu o ljubavi Areja i Afrodite:

Od. VIII 256–267

Naličan bogu Alkinoj zborаше tako, oglasnik ũsta donio da bi iz kraljeva doma formingu dupku.
Devet u svemu iz naroda iz'branih sudija
ũsta u igrama koji dolično svršiše sve.
Plesno uravne mjesto, rašire za takmu prostor.
Demòdoku òglasnik poblіže priđe formingu noseći zvonku; on pak u srèdinu dođe; u cvijetu mladosti
bujne okò njeg' stanu mladići vješti u *plesu*;
udare nogam' za ples o divotan pod. Odisej pak u duhu se divljaše, njihovih nogu motreći skok.
Potome pjevač, udariv' ũ žice, lijepo pjevati stane
o ljubavi Àreja i Afròdite s krasnijem s vijencem.....

Pjesma i forminga bili su glavni ukras svadbe. Da čujemo što nam o tome kaže besmrtni Homer u opisu štita Pelejevog sina:

II. XVIII 490–495

Zatim Šepavko načini dva na štitu prelijepa grada
ljúdi podložnih smrti. Gozbe i svadbe u jednom su bile.
Svjetlost uz baklji iz njihovih soba po gradu
mladence vode, *Svadbena* pjesma čula se jako;
mladi plesači òkrètali tu se; frule, jošte
forminge s njima, mèđ' njima, svirale svagda....

Pjesma što se pjevala pri ulasku djevojke u kuću i izlasku iz kuće, kao što je slučaj u gornjem navodu, nazivala se *himenej*, odnosno svadbena pjesma ili svatovac, tako nazvana po istoimenom bogu svadbenog veselja Himeneju. U tim bi se pjesma-ma udruživala radost sa žalošću zbog nestanka vedre mladosti i

bezbriznog djevojaštva, što se duboko doimalo helenske racionalne i emotivne duše.

Kad bi mladenci išli na počinak, pred ložnicom bi se otpjevao *epitalamij*, to jest svatovska pjesma. U njemu bi se mladenci, posebno mlada, podsjećali da stupaju u novi život, različit od djevojaštva i momaštva.

Dodajmo usput da je himenej nastavio život u rimskoj književnosti, u kojoj ga je posebno njegovao Katul.

Pjesma i pjevanje pratili su i ostale životne prilike starih Helena, što je slučaj i kod ostalih naroda. Tako je na gozbama imućnijih helenskih, naročito atinskih porodica, postojala neka vrsta muzičkog rituala. Te gozbene pjesme ili počašnice imale su različit oblik, sadržaj i vrijeme izvođenja, o čemu nas već antički pisci obavještavaju. Njihov bi raspored otprilike bio slijedeći: u početku gozbe hor bi zapjevao pean, što bi poslužilo kao neka vrsta blagoslova. U njemu bi se obično zazivao neki od bogova nakon čega bi se pjevale kratke počašnice ljubavnog ili društvenog karaktera. Na trećem bi mjestu bile takozvane mirtine ili lovorove pjesme koje obično pjevaju o zdravlju, bogatstvu, ili bi se kazivale mudre izreke. Posljednju vrstu pjesama pjevali bi gosti poslije jela i to preko reda, dodajući jedan drugome mirtinu grančicu ili liru. Svako bi morao otpjevati po jednu pjesmicu, jer je to bio vid određenog takmičenja. Stari su takve pjesme pjevane preko reda nazivali *skolije* ili krivudarke. Kod Pindara se susreće još jedna vrsta skolija ili počašnica. Njih je u umjetničko ruho zaodjenuo Jonjanin Anakreont, epigon melike. Do naših se dana očuvala skolija u čast Harmodija i Aristogitona koju je, po svjedočanstvu Herodota i Tukidida, sastavio Kalistrat. Metri su: glikonej, bakhej i holi-jampski dimetar.

U ratu su se pjevale *ratničke*, odnosno *junačke* pjesme. Pjesma i pjevanje pratile su Helena i na poslu. Takve su se pjesme nazivale *radničke* ili *ratarske*, a pjevao ih je zbor ljudi

koji su obavljali isti posao. Takve su pjesme neobično stare, a pjevale su se o berbi grožđa, žetvi, sjetvi i mljevenju žita.

Pjesma nije iznevjerila ni na samrtnom času. Takva pjesma, kao uostalom himenej i epitalamij, spada u *narodnu kultnu* pjesmu, a naziva se *thrênos* ili tužbalica. Tom bi tužbalicom rodbina oplakivala pokojnika¹⁷. Opis thrênosa ili trena susrećemo kod Homera u sceni sahrane tijela ubijenoga Hektora:

II. XXIV 719–727

Kad većma umrlog njega u čuven unesu dom,
na provrćen lijes njega postave tad, *sa strane stave*
pjevače thrênos počinju štono; tužahu oni
jadovnu pjesmu, za njima potom *tužahu žene*.

Mèd' njima Andròmaha s rukama bijelim tužanje počne,
u rukam' držeći glavu Hèktora muža ljúde što mori:
„Mlad mi, o mužu, izgubi život, u dvorim' udovu
ostavljaš mene, sinčić sasvim je nejak štono
ga zlosrećni imasmo mi....“

Iz navedenog odlomka može se zaključiti da su već u Homerovo vrijeme postojali naročiti pjevači za tužbalice kojima odgovaraju žene u horu. Iz činjenice da Andromaha tuži dá se zaključiti da je postojala i takozvana *udovička* tužbalica. Kasnije se susreću profesionalne narikače koje nariču za novac.

¹⁷ *Thrênos* ili *thrên* jeste zbornska tužbalica. Stari razlikuju dvije vrste thrênos-a: *ἐπικέδειον*, to jest naricanje za mrtvacem (v. Proclous kod Photia, Bibl. 321a 30) i pravi thrênos, to jest uspomenu na pokojnika (v. Ammon. *Diss.*, p. 54). Aleksandrijski izdavači djela lirskih pjesnika nisu, međutim, pravili razliku između te dvije vrste, tako da se tužaljke Simonide i Pindara odnose na obje vrste. Nužno je, međutim, podsjetiti da trênos u najstarije vrijeme ima magijsko značenje. Pjevao se uz aulos i, samo ponekad, bez pratnje. Cvjetao je u sedmome vijeku prije Hrista.

Osim navedenih, postojalo je i drugih vrsta pjesme i pjevanja, manje značajnih za ocjenu i karakter narodne poezije i muzike iz doba dohomerske epohe. U Homerovo vrijeme, što će reći u vrijeme što ga opisuju njegovi epovi, muzika i pjesma pratile su skoro svaki fizički i intelektualni akt helenskog čovjeka. Temeljni razlog tome najvjerojatnije leži u uvjerenju da muzika i pjevanje imaju magijsku, hedonističku, estetsku i moralnu snagu kojom se može uticati na volju bogova, prirodne sile i ljude. Svjetovna poezija i muzika, kao što smo vidjeli, imaju kolektivni karakter. One, naime, većinom izražavaju kolektivna osjećanja, vjerskog ili profanog karaktera, dok su lične strasti i lična angažovanost u svim vidovima života slabo naglašeni. Takvo stanje upravo odgovara vremenu epopeje koja je obuzeta slavom Olimpljana i bogolikih heroja čija će zvijezda uskoro početi da neumitno tamni.

II

ARISTOKRATSKO-AGONALNA EPOHA, KOLIJEVKA UMJETNIČKE LIRIKE

1. Opšte karakteristike duhovne kulture aristokratsko-agonalne epohe

Dok u prethodnoj, mitsko-herojskoj episi, *in ultima analysi*, caruju kolektivna svijest i kolektivna osjećanja kako vjerskog tako i profanog karaktera, gdje je sve – strasti, osjećanja i akcije – podređeno višem poretku simbolizovanom u polisu, odnosno u ljudskoj ili pak u božanskoj zajednici u koju smrtnici ne smiju nekažnjeno dirati niti je rušiti, dotle se taj poredak epopeje već kod *Hesioda* stao raspadati.

Helenski čovjek je u vrijeme epopeje, mada je imao nevolja na pretek i sve morao teško platiti, ipak bio bliži Olimpljanima,

zanoseći se svojim heroizmom i junaštvom, što se posebno osjeća u *Ilijadi*, dok u *Odiseji* vidimo da bogovi čovjeku na uho slabo kazuju svoje misli i namjere; kao da Olimpljani ljude prepuštaju njihovom dobrotvoru Prometeju, pobratimu starosumer-skog boga En-lila. Rečeno nam vrlo dobro ilustruje sudbina mnogopatnog Odiseja koji se vlastitim umom dovija kako da se izbavi iz nevolja u koje ga je gurnuo bog Posejdon, taj za drevne Helene prastari simbol i oličenje mora i morskih nesagledivih i zastrašujućih prostranstava, što se očituje kroz čitavu *Odiseju*.

To nesumnjivo predstavlja početak realnijeg sagledavanja života, klicu praktičnog umovanja i dovijanja u teškoj svakidašnjici. Tome su dosta doprinijeli novi socijalno-ekonomski i politički odnosi nastali u aristokratsko-agonalnoj eposi koje dr Miloš Đurić sažeto prikazuje na slijedeći način: „Velika kolonizacija na severu, zapadu i jugu, izščežavanje starih patrijarhalnih kraljevstava koje je opevao Homer, zatim žestoke ustavne borbe u svim starim aristokratijama, staleški sukobi i političko osveščivanje širokih narodnih slojeva, i, najzad, filozofijska i religiozno-mistička borba protiv naivnog tradicionalizma – sve to je obogatilo i proširilo vidike helenskog života i moćno unapredilo samostalnost čoveka pojedinca.“¹⁸

Nije čudo što se pojedinac, usljed novih okolnosti koje su dovele do toga da se san bogolikih ljudi rasprši u nepovrat, stao osvješćivati, što je dovelo do stvarnijeg sagledavanja života i svijeta, a to opet kako do kolektivne tako i do individualne samosvijesti i samopotvrđivanja. Čovjek toga perioda stao je uviđati i dublje sagledavati uzroke bijede, nevoljâ i nepravdi, pa je usljed toga postao osjetljiviji i svjesniji događaja što se zbivaju oko njega. Sljedstveno tome, ljudi koji posjedovahu dar muza, zapažanje, osjećanje i izražajnost doživljenog, nastojahu da to iznesu onako kako su to sami doživjeli, osjetili i zapazili kako bi ih kao umjetničke tvorevine mogli predati širim krugovima. To listom

¹⁸ Up. Đurić, *Istorija* 130.

čine pjesnici aristokratsko-agonalne epohe, to jest helenski liričari koji odreda uranjaju u vode života svoga vremena koji zacijelo jeste tegoban, ali baš zato i ima svoje čari i draži. Taj svakodnevni život kod liričara izaziva duboka lična osjećanja, jer se u njemu može štošta primijetiti, naučiti i doživjeti. Time se lirski pjesnik sve više udaljava od mirnog epskog izlaganja, približavajući se svakodnevnom životu, pritom tražeći priliku da izrazi ono što doživljava i osjeća, sve to oblikujući riječju i melodijom, upravo onako kao što su se u to vrijeme stali oblikovati i oblagorođivati politički antagonizmi i strasti, time omogućujući stvaranje razumnog, na zakonu zasnovanog poretka, države. Treba posebno istaći razvitak i etičko pročišćavanje helenske religije mitsko-herojske epohe. Lirski su pjesnici, na čelu sa Hesiodom, nastojali da staru homersku religiju oblagorode pročišćujući je od odveć prizemnih osobina. To se oplemenjivanje ogledalo kako u sistematizaciji helenske teogonije i kosmogonije tako i u kiparstvu i arhitekturi koji helenskoj religiji i kulturi osiguravahu besmrtnost.

2. Agon, temeljni činitelj duhovnog stvaralaštva u drevnoj Heladi

Pročišćavanje i sistematizovanje duhovnog nasljedstva, kao i borba i rvanje s vanjskim i unutrašnjim suprotnostima leži u suštini helenskog agonalnog, takmičarskog duha koji se nikada nije mirio s postignutim. Agonalna, to jest takmičarska, osobina helenskog karaktera već je kod Homera oličena u Eridi¹⁹, koja je, međutim, surova i zlotvorna. Kao takva nije oličenje plemenitog nadmetanja u okviru zajednice pa se kod Homera agon javlja kao želja za samopotvrđivanjem po onoj *Svagda najbolji biti i odličan između drugih*.

Posljednje bi moglo biti jedan od glavnih razloga što se začće

¹⁹ Up. II. IV 439–455.

agonske strane helenskog duha traži u igrama u čast pokojnika²⁰ s kultnom osnovom. To je kao rezultat imalo to da se agon, takmičenje, stao vezivati za velike narodne praznike već u samome početku agonalno-aristokratske epohe. Tome je dobar svjedok legenda o takmičenju Homera i Hesioda očuvana u Hesiodovom epu *Poslovi i dani*, st. 654–662. Upravo se od toga vremena javlja nastojanje da se želja za takmičenjem, odnosno postizanjem slave i časti, očisti od homerske, dosta sirove žudnje i usmjeri ka idealnom takmičenju koje se ogleda u sticanju oblagorođene slave što će služiti na sreću i prosperitet čitavoj zajednici. Tako su se sve snage helenskog čovjeka, nerijetko rasipane u brojnim svađama, antagonizmima, mržnji i raspravama, oblagorođivale i u tim agonima nalazile najviši domet i izraz, odnosno ovaploćenje. Agonalna osobina helenskog čovjeka razvijala se uporedo sa društvenim, ekonomskim i političkim prilikama u pojedinim polisima u kojima je Helen mogao ispoljavati sve svoje sposobnosti što ih je želio pokazati svojim sunarodnicima iz drugih polisa. To je ono zbog čega je Hesiod u epu *Poslovi i dani* i mogao konstatovati postojanje dobre i zle Eride:

Posl. 11–24

Jedna Èrida nè pòsta, no su na zemlji dvije:
Prva, kada se spozna dobiće hvalu,
Druga pogrdu samo, jer ćud je različna kod njih.
Druga pogubni rat snuje i raspru, zlobna,
Te je ni jedan nè voli smrtnik, nego iz nužde,
Pò volji višnjih, ljudi poštuju Èridu tešku.
Prvu, stariju, Noć negda porodi tamna,
A Zeus je višnji, što tron u ètru ima,
U osnov zemlje stavi, ljud'ma j' od velike koristi ona;

²⁰ Up. Milan Budimir, „Agon u klasičnoj i našoj narodnoj pesmi“. Obj. u *Prilozi za izučavanje narodne poezije*. God. III, 1936, 227–238.

Ova jednako nà rad i nèvješta podstiče muža:
Kad drugog' bogata vidi tad i sâm žudi
Za radom i žuri da ore i usjev sije
i kuću ùrèdi dobro; i susjed se takmi sa susjedom koji
Se brine o bogatstvu svom'; ova je Èrida naklona ljud'ma²¹.

Dodajmo, k tome, da je agonska svijest svoj najbolji izraz nalazila u pravoj agonistici, što će reći u gimničkim, stadion-skim i muzičkim nadmetanjima i raznim narodnim svečanostima.

Ono čime je posebno obilježena aristokratsko-agonalna epoha jeste njezina naklonost prema *muzici* bez čijih bi ritmova, harmonije i mase novih instrumenata ova epoha bila daleko siromašnija. U ovoj se eposi *lirsko pjesništvo*, baš zahvaljujući muzici, razvilo do neslučenih visina. Stari elegičari Kalin, Tirtej, Mimnermo, Alkej, Sapfa i Anakreont, kao i horski pjesnici Alkman, Arion, Ibik, Stesihor, Simonid, Bakhilid i posebno Pindar bili su odreda muzičari-pjesnici. Na mjestu je, dakle, zapitati se: kakvo je lice muzike u aristokratsko-agonalnoj eposi, hoću reći u eposi lirizma?

Dok je muzika, i poezija, u mitsko-herojskoj eposi uglavnom služila interesima kolektiva, izražavajući kolektivna osjećanja i slavu junaka, dotle muzika ovoga razdoblja nosi duboko lični pečat, poput sadržaja što ga je pratila. Kod Homera se pjevanje i pjesma izvode jedino uz formingu, kitaru čiji su dosta monotoni zvuci najvjerovatnije imali mnemotehnički karakter. Upravo zato što muzika iz doba epopeje nije u znatnijoj mjeri izražavala lična osjećanja, vremenom se ugasila, o čemu najbolje govori recitovanje rapsoda bez muzičke pratnje. S pravom se može tvrditi da je aristokratsko-agonalna epoha sa svojom lirikom bila vrijeme predodređeno za pjevanje i muziku. Ovo je epoha u

²¹ Up. Hesiod, *Poslovi i dani*, IP Draganić, Beograd, 1998. (*Ep* sa starohelenskog metrički preveo, uvodnu studiju i komentare sačinio dr Marko Višić).

kojoj su dvije glavne funkcije muza, poezija i muzika, doživjele svoj vrhunac. Ovo je ujedno i period kulminacije zazivanja muza kao nadahnitelja cjelokupnog duhovnog stvaralaštva, posebno muzike i poezije. Nije se čuditi što je muzika upravo u ovome razdoblju bila toliko na cijeni. Ovo je, naime, period razbuktalnih ličnih strasti i osjećanja, misli i akcije koje su pjesnici doživljavali i proživljavali, istovremeno nastojeći da sve to uobliče melodijom, harmonijom i stihovima. Za to im je i te kako bila potrebna pomoć mentalnih stvorenja, helikonskih muza čije se ime spominje kod svih gore navedenih liričara.

3. Osobine poezije i muzike aristokratsko-agonalne epohe ili istorijskog perioda

Iz gore izloženog proizlazi da već kod Hesioda, prvog istorijski potvrđenog pjesnika u evropskoj književnosti, nepovratno odlazi slatki san epopeje kada je čovjek, slično bogovima, živio bezbrižno, budući daleko od nevolja svakidašnjeg života. Čovjek epopeje jeste gigant po svojem junaštvu i neizmerno plemenit po svojem plemenskom porijeklu i herojstvu. Iako se u *Ilijadi* susreću i mračne strane života iz toga se ne bi smjelo zaključiti da u njoj preovlađuje pesimizam. Mračne crte se nalaze u njoj u prvom redu da bi ocrtale stanje pozemljara prema Olimpljanima. *Ilijada* nam u punom svijetlu pruža slike zanosnog idealizma, dok iz *Odiseje* proizlazi da u životu ljudi ne teče samo nektar, da Olimpljani umjesto ambrozije šalju ljudima nevolje. Oni, štaviše, u *Odiseji* nisu toliko nakloni ljudskome rodu te mu više i ne šapuću na uvo svoje misli. To se vrlo dobro uočava iz patnji mnogopatnoga Odiseja koji se vlastitim umom dovija kako da se izbavi iz nevolja koje mu je naturio Posejdon, što predstavlja početak stvarnijeg sagledavanja života, klicu praktičnog i samostalnog umovanja i dovijanja u svakodnevnim problemima.

Iako Hesiodova *Teogonija* odiše epopejom koja je ljudsku fantaziju ispunjavala divnim slikama i dala podstrek golemom mnoštvu osjećanja, u njoj se ipak ističu crte realnosti i sadašnjosti, metodično znanje i racionalan raspored građe. Drugo Hesiodovo djelo, ep *Poslovi i dani* u odnosu na teogonijsko-kosmogonijski ep *Teogoniju* predstavlja veliku promjenu u prosuđivanju sadašnjosti i prošlosti. Umjesto da hvali prošla vremena i Olimpljane, on veliča Eridu koja ljude podstiče na rad i vrijedna djela, dok kod Homera nigdje ne susrećemo pohvalu mnogotrpnome radu! Osim toga, Hesiodovo kazivanje o takmičenju u Halkidi u pjesmi i muzici, gdje je opjevajući rad pobijedio Homera koji je opjevao prošle događaje i ratove – jasno ukazuje da ideali epopeje ustupaju pred teškom sadašnjicom. U takvim uslovima i *muzika* mijenja svoj oblik i sadržaj, mada su i dalje muze učiteljice pjesme i pjevanja. One, međutim, kao da sada pjesnicima i muzičarima naturaju nove oblike i sadržaje za izvođenje svoga dara, nečujno im šapućući da opjevaju svakodnevne prilike iz svakidašnjeg života običnih ljudi; da se više pozabave sobom i vlastitim problemima, jer bogovima na Olimpu i herojima na elizijskim poljanama i onako nije loše. Njima je Homer osigurao besmrtnost i slavu pa se i ne moraju bogzna kako bojati za vlastitu egzistenciju i slavu. I uistinu se od Hesiodovog vremena gasi slava vječnoga mita i epopeje, a san života bogolikih ljudi raspršuje se u nepovrat. Ako se san kasnije ponekad i povrati, on je blijed i liči na utvaru. Pjesnik i muzičar okreću se svakidašnjem životu koji u osnovi jeste težak, ali baš zato i ima svoje draži i čari. Ništa ljepše od pošteno postignutog uspjeha i ništa bolnije od lične tragedije, pa makar je i drugi izazvali. Ni učestvovanje u javnom životu i radu nije neprivačno, jer se tu dá štošta zapaziti, naučiti i opjevati iz vlastite perspektive. Zašto, uostalom, mašta mora carstvovati nad prosuđivanjem i umovanjem? Lijepa je i zanosna Homerova poezija, ali čovjeka iz osmoga i sedmoga vijeka prije Hrista

privlači želja da on sâm postane središte, zamjenjujući bogove i heroje.

4. *Lirska poezija i muzika aristokratsko-agonalne epohe*

Izneseni razlozi uticali su da narativna poezija uzvišene epike već u Hesiodovo vrijeme stane uzmicati pred ličnom poezijom i muzikom koja ju je pratila.

Ne bi bilo umjesno ni pomisliti, a kamoli tvrditi da će epopeja sa svojim arsenalom motiva i nudećim idejama iščeznuti u novome periodu koji su aleksandrijski književnici i filolozi nazivali lirskim. Epopeja je, naprotiv, nadživjela lirski period koji se iz nje napajao i nadahnjivao. Epopeja je hranila dramsku umjetnost koja će zamijeniti liriku preuzevši od nje bogati muzički repertoar, mijenjajući ga za svoje potrebe. Pjesnici i muzičari lirskega perioda neprestano su se osvrtni na minulo doba epopeje i iz nje uzimali primjere za hrabrost i slabost, pohvalu i grdnju, obrađujući ih iz svoga ugla i datoga momenta. Činjenica da je epopeja bila iznad svakidašnjice doprinijela je da je nadživjela liriku koja je živjela od teške današnjice i neizvjesne sutrašnjice.

Dalje, ideali lirike vezani su za određeno vrijeme i društvo, za ljude i njihove strasti. Riječju, motivi i ideali epopeje su trajni i bezvremenski, a motivi lirike ograničeni u pogledu vremena i prostora. Glavni razlog tome jeste to što je temelj epopeje besmrtni *mit* koji ni lirika neće moći, niti će željeti da zaobiđe. Naprotiv, mit će biti prisutan u svakoj značajnijoj svetkovini privatnoga ili javnog političkog i društvenog života. U takvim prilikama mit je bio nadahnuće koje je spajano sa sadašnjim trenutkom. Zahvaljujući tome, epopeja se, dakle, sa svojim mitom i heroizmom nije povukla iz novoga perioda, već je nastavila da i dalje živi i da lirici služi kao uzor u umjetnosti kojoj treba težiti, ali na novi način. Dok u epu mit i mitsko čine

početak i kraj nadahnuća, dotle to ne vrijedi za liriku koja se služi mitom samo kao ilustracijom u svrhu sadašnjeg života i djelovanja. *Mit u lirici nije izvor i cilj, nego sredstvo.* Glavni izvor lirskog nadahnuća čine svakidašnji doživljaji, javnog ili privatnog karaktera. Lirika se bavi više *teandrijom*, a manje *teo-heroikom*.

Da li se, uostalom, mirnom epskom naracijom i njezinim heksametrom mogu izraziti pjesnikova osjećanja i afekti, gotovo nezainteresovano prikazati lična ljubav pjesnika, stranačka borba i mržnja, kao i svakojaka ushićenja? Očigledno da ne mogu; za nove sadržaje neophodni su i novi odgovarajući oblici. Tako se promjenom sadržaja promijenio i oblik izražavanja, posebno muzika pomoću koje se izvodila nova poezija.

Glavna osobina lirske poezije, osim izražavanja osjećanja, jeste *muzikalnost*. Dok muzika u vrijeme epopeje služi interesima kolektiva izražavajući kolektivna osjećanja i slavu junaka, dotle muzika lirskog razdoblja nosi duboko lični pečat, poput sadržaja što ga je pratila. Profesionalnu muziku i poeziju izvode aedi služeći se formingom, čiji su zvuci prilično monotoni i najvjerojatnije imaju mnemotehnički karakter. Budući da muzika iz doba epopeje nije u značajnijoj mjeri izražavala lična osjećanja, vremenom se ugasila, o čemu nam, kao što je rečeno, svjedoči recitovanje rapsodâ bez muzičke pratnje. Suprotno epopeji, lirizam ne samo da je muzici osigurao čast i slavu, nego ju je, štaviše, sadržajno i formalno jako unaprijedio²². S pravom se može tvrditi da je lirika, s časnim izuzecima, bila predodređena za pjevanje i muziku. Glavni razlog tome leži u pjesnikovu angažovanju u svakodnevnom životu i ličnom izražavanju doživljenog u javnim igrima i muzičkim agonima koji su se održavali uz svetkovine po raznim gradovima i hramovima ili na dvorovima vladara. Agoni su bili najbolja pri-

²² To se u prvome redu odnosi na pronalazak modusa, tonaliteta, instrumenata i metričkih stopa.

lika da se iskaže lično osjećanje, da se pobijedi i tako stekne slava i ugled koji su Helene na njih i privlačili. Genuća i osjećanja čovjeka lirskog perioda bila su snažna, požudna, i potištena, ozbiljna ili komična, zavisno od svetkovina i političkih događaja koji su ih pobuđivali. U takvim prilikama pjesnikova i narodna duša mogla je dati sebi oduška, pritom ne zaboravljajući na prisebnost i draž. U to se doba, međutim, nije jedino pjevalo i muziciralo već i plesalo uz pratnju kitare ili frule. Tako je lirika udruživala tri umjetničke grane: poeziju, muziku i ples, tako čineći harmoniju najvišeg ranga i kvaliteta.

Promjenom sadržaja promijenila se i muzika, odnosno *metrika* koja je oblikovala nove sadržaje, pritom se služeći novostvorenim, odnosno pronađenim instrumentima.

Metrom epopeje, što će reći heksametrom, može se izraziti mirnoća i dostojanstvo, a manje lični, često usplahireni afekti i osjećanja. To je ono zbog čega je lirika stvorila nove metre koji mogahu izraziti nove ideje i osjećanja ovozemaljskog čovjeka. Nužno je, međutim, istaći da je i među novim lirskim oblicima bilo gradiranja u muzičkom i poetskom smislu. Dok su jedni, poput elegije, bili veoma bliski epopeji, dotle su drugi, kao melika, potpuno na drugoj strani, dok je treća lirska vrsta, zavisno od okolnosti posredstvom kombinovanja, stvarala posebne izražajne oblike.

Što se tiče *jezika*, potrebno je istaknuti da je obojen lokalnim koloritetom, što je istorijski i teritorijalno opravdano, jer su pojedine lirske vrste nastajale u različitim krajevima u kojima su živjela raznorodna helenska plemena. Lirika, dakle, niče u novim društvenim prilikama i na raznim mjestima, izražavajući životne prilike u kojima nastaje. Lirika je ta koja ukida monopol jonskog dijalekta kojim su napisani Homerovi i Hesiodovi epovi. Tako u njoj, zavisno od kraja, susrećemo jonski, eolski i dorski dijalekt. Osim toga, ni sama osjećanja nisu dozvoljavala da se pjesnik koji je ujedno i muzičar, pridržava strogih pravila

u metru. On je, štaviše, stvarao svoj stil i jezik i pritom pazio na mjeru, što će reći, nastojao da skladno udruži ideju sa književnim i muzičkim oblikom. Navedeno su od njega tražili harmonija i autoritet što ga uživa u svojoj sredini kao od boga poslan čovjek, odlikujući se vrlinom i etikom. U to vrijeme, međutim, ne cvjetaju samo poezija i muzika, nego i jonska kosmologija, filozofija, etika i historiografija, kao rezultat probuđene svijesti pojedinca i kolektiva, zajednice²³.

5. Instrumenti lirskog perioda

Raznovrsnost svetkovina i igara, kao i lirskih vrsta koje izražavahu čitavu plejadu osjećanja i krik individualne i kolektivne duše, zahtijevali su, kao što je rečeno, novine ne samo u metrici i muzici, nego i u instrumentariju. Dok, naime, u epopeji caruje forminga, kasnije kitara, odnosno lira, dotle u lirskom periodu susrećemo veliki broj raznih instrumenata koji, kao ni muzika koju su izvodili nisu izniknuli na helenskom tlu.

Najstarijim instrumentom smatra se forminga ili kitara²⁴, iz koje se vremenom razvio sličan instrument – lira.

²³ To je ono zbog čega istraživači temeljnih osobina starohelenske lirike tvrde da se u njoj, pored imaginativnosti, što će reći, slika uzetih iz prirode, koja je za helenske liričare bila učitelj i inspirator, ističe čovjek: njegove etičke vrijednosti, kao što su humanost, filantropija i ljubav prema slobodi, kako ličnoj, tako i društvenoj; dalje, vjera u ljepotu i dobrotu, kalokagatija, kao i nagon za istraživanje svega tajnovitog u universumu i ljudskom životu. Lirski pjesnici navedeno žele postići povezanošću riječi i zvuka, hoću reći, muzikalnošću; djelovanjem riječi, odnosno poetskog teksta na etos i dušu pojedinca i kolektiva, kao i poniranjem u tajne kosmičkog i ljudskog života, što se razabire iz Mimmermove, Kalinove, Tirtejeve, Arhilohove i Sappine poezije, gnomskog Teognidova pjesništva i poema prvih helenskih kosmologa ispjevanih u stihu.

²⁴ Stari su u klasičnom periodu razlikovali kitaru i kitaricu, to jest veliku koncertnu kitaru i kitaris, odnosno malu kitaru, o čemu up. Plut, *op. cit.* 6 f 2.

Što se tiče naziva forminga i lira, njih susrećemo već u *Ilijadi* i *Odiseji*²⁵, dok se u *Hermesovoj himni* javljaju nazivi kitara i lira. Liru je, shodno tradiciji, od kornjačine kore napravio bog Hermes i dao je bogu Apolonu pa je i ostala apolonski instrument koji je do Terpandrova vremena imao četiri žice. Terpandar joj je, po ugledu na lidijsku pektidu, dodao tri žice, te je tako od tetrakorda postala heptakord. Vremenom se broj žica povećao. Kitara i lira najvjerovatnije potiču iz Frigije i Lidije, iz koje potiču *pektida*, instrument sa sedam žica, i *magadida*, vrsta harfe, sa dvanaest žica, koju spominje meličar Alkej.

Sa Istoka potiču i dva lirolika instrumenta: fenik i barbiton. *Fenik* navodi Atenej, a najvjerovatnije potiče, što mu i naziv kaže, iz Fenikije. Po svoj prilici odgovara feničkom instrumentu *kiniri*.

Iz Sirije potiče *nabla*, glavni instrument drevnih Hebreja. Nju, kao i trobridnu harfu zvanu *trigonon*, čija je domovina Sirija, spominje Sofokle.

Iz Azije potiče instrument *citra*, dok iz Egipta potiče velika harfa *sambika* koju u helensku liriku i muziku uvodi Ibik. *Jambika* je pratila jampsko pjevanje, a instrument *klepsijamb* citiranje jamba.

Barbiton je u Heladu uveo Terpandar; njime se od pjesnika služe Sapfa, Alkej i Anakreont.

Iz Frigije potiče *frula* ili *aulos*, oblikom sličan klarinetu ili oboi. Aulos se od kitare razlikuje tonovima koje stvara. Dok, naime, kitara i lira bude pobožna i uzvišena osjećanja, dotle pastirska frula svojim bučnim brujanjem uzbuđuje osjećanja, odnosno strasti i podstiče na orgijanje. Drevni su se Heleni bunili protiv takvog sviranja i bezumnoga brujanja aulosa. Rečeno nam vrlo dobro ilustruje fabula o Marsiji i boginji Ateni.

²⁵ O formingi i kitari up *Il.* IX 186; XVIII 369, 604–607; *Od.* VIII 68, 257, 406. Nepoznato nam je značenje naziva forminga, kitara i lira, što dovoljno govori o stranom porijeklu helenskih muzičkih instrumenata.

Jednom je, naime, boginja Atena svirala Olimpljanima na aulosu. Zbog nabubrelog lica izazvanog duvanjem u aulos, podsmjehivale su joj se Hera i Afrodita, zbog čega Atena baci i prokle aulos. Na njega se potom namjeri frigijski satir Marsija, uzme ga i krene za Kibelom, slaveći njezin orgijastički kult. On se toliko osilio sviranjem na aulosu da je na muzički dvoboj pozvao čak boga Apolona, zastupnika helenske muzike. Na takmičenju, na kojemu su prosuđivale muze, Apolon pobijedi i sa Marsije odere kožu koja se, obješena na drvetu, i sada okreće u pravcu sviranja aulosa.

Navedena legenda ukazuje na veliko protivljenje drevnih Helena varvarskoj muzici koju osuđivahu zbog udruženosti sa bezumnim i orgijastičkim kultovima Dionisa i Majke bogova Kibeke koji su kasnije, kao i aulos, prodrli ne samo u Heladu već i u Rim. U Heladi se aulos, frula najprije koristila kod vjerskih obreda, potom kod gozbe, u gimnasionima, komastičkim povorkama itd. Uz aulos su izvođeni aulodijski nomi. Legenda kaže da je Hijagnid, Marsijin otac, prvi svirao na aulosu²⁶ s kojim ne treba brkati helenski pastirski instrument *sirinks* ili *siringu*, odnosno flautu koju nazivaju i Panova frula. Aulos se pravio od šimširovine što se dobijala sa Berekintske gore, a *sirinks* od trske²⁷. Dodajmo usput da se uz aulos izvodila elegija.

6. Postanak i vrste poetskog i muzičkog stvaralaštva u lirizmu

Kao što muzički instrumenti lirskeg perioda potiču iz bogatih kraljevina Lidije i Frigije tako iz tih krajeva, čemu treba pridružiti golemi uticaj sumersko-akadske, odnosno njezine posljednice asirsko-vavilonske književnosti, posredstvom Jonije, potiče i helenska umjetnička lirika. Na strano porijeklo

²⁶ O aulosu, aulodijskim nomima i Hijagnidu up. Plut, *op. cit.* 2, 4, 5, 7.

²⁷ O navedenim instrumentima i izvorima u kojima se pominju up. Đurić, *Istorija* 155–156; Christ, *Geschichte* 118, 119.

helenske lirske poezije i muzike, čije postanje neki istraživači vezuju za određene kultove u čast nekih božanstava, ukazivali su već antički autoriteti. U prilog tome dovoljno se podsjetiti već spomenutih hijeratskih pjesama, kao što su pean i nomos, te frigijske i lidijske ljestvice. Osim toga, u prilog gornjoj tvrdnji može se navesti i spomenuta Linova pjesma kao najkristalniji oblik male lirske pjesme, kao i još niz sličnih primjera.

Lirska poezija sastoji se od mnogo rodova i vrsta koje su odgovarale potrebama i prilikama iz kojih su nastale.

Po sadržaju se dijeli na ličnu i epideiktičku, odnosno svečanu lirsku poeziju. U prvoj vrsti preovlađuje lično pjesnikovo osjećanje i nadahnuće, jer pjesnik u njoj iznosi vlastita iskustva, doživljaje i strasti. Ovamo idu elegija, jamska poezija i melika. U drugoj vrsti iskazuju se kolektivna osjećanja, dok je pjesnik obično propovjednik i zagovornik naroda u čije ime i govori. On je njegov tumač i učitelj.

Kad je riječ o izvođenju, u epideiktičkoj poeziji razlikujemo horodijske i monodijske vrste. U horodijsku vrstu (o kojoj će biti govora prilikom raspravljanja o horskoj lirici) ubrajaju se već spomenuti thrēnos, kao i prosodij, partenij, hiporhem, diti-ramb, epinikij, enkomij i komos.

Najznačajniji predstavnik epideiktičke monodijske vrste jeste nomos. Budući da se njime počinje život helenske književne lirike, to ćemo prikazati njegov historijski razvoj.

Nomos je, kao što je rečeno, kratka monodijska pjesma, u početku vjerskog karaktera; pjevao se u čast nekog božanstva, obično Apolona. Kod Homera i Hesioda ne susreće se nomos, mada ni njima nije strana ta vrsta pjesme.

Kao kratka pjesma susreće se u *Himni Delskom Apolonu* 20. Arhiloh, fr. 133, već zna za κρητικοῦς νόμους. Nomos sa *muzičkom* pratnjom susrećemo kod Alkmana koji se hvali da zna sve vrste nomskog pjevanja. To ukazuje da je nomos u njegovo vrijeme imao razne načine izvođenja i, najvjerojatnije, vrste.

Plutarh, *op. cit.* 3,4 nas izvještava da su već u Terpandrovo vrijeme, u pogledu izvođenja, postojale dvije vrste noma: aulodijski i kitarodijski. Terpandar je sastavljao *kitarodijske*, to jest takve nome koji se pjevaju uz pratnju kitare. Tvorcem *aulodijskih* noma, to jest takvih noma koje pjeva pjevač, a prati frulaš, smatra se *Klona* Tebanac ili Arkađanin. Tvorcem *auletičkih* noma, to jest takvih noma koji se izvode na fruli, smatra se *Olimp* iz Frigije, o čijim je potomcima Marsiji i Hijagnidu, rečeno da se smatraju pronalazačima aulosa. Aulodijski nomi nazivali su se: *apotetički*, *elegijski*, *komarhijski*, *shenski* i *trimelej*. Imaju horski karakter, a izvode se uz aulos. Terpandrovi kitarodijski nomi su slijedeći: *beotski*, *trohejski*, *eolski*, *oštri*, *kepionski*, *terpandarski* i *tetraedski*²⁸. Što se tiče sastava Terpandrovih noma, bio je slobodan.

7. Najstarije muzičke institucije sa predstavnicima poezije i muzike

Među najstarije i najpoznatije sastavljače noma spadaju *Olimp*, *Terpandar* i *Klona*.

Olimp iz Frigije jeste najstariji muzičar i arheget aulodijskog pjevanja u drevnoj Heladi. Shodno antičkoj tradiciji postoje tri muzička stvaraoca imenom *Olimp*: *Olimp Stariji*, *Olimp Mlađi* i *Olimp iz Frigije*²⁹.

²⁸ O aulodijskim i Terpandrovim kitarodijskim nomima up. *Plut., op. cit.* 4.

Što se tiče imena noma, *apotetički* znači *nom izlaganja*. Ime *apotetički* nastalo je po mjestu gdje su se djeca u Sparti izvodila na bičevanje; *elegijski* ili *plačni*; *komarhijski* ili *nom povorki* koji se izvodio u čast Dionisa kod helen-skog plemena Dorana; *shenski* ili *nom šiblja*, nazvan po šiblju što se sakupljalo za bičevanje mladića u Sparti; *trimelej* ili *nom iz tri dijela*. Nazivi *beotski* i *eolski* ukazuju na mogućnost dviju Terpandrovih domovina: Beotiju i Eoliju. *Orthijski* je isto što i *oštri*; *trohejski* ili *nom brz po ritmu*. Nazivi *kepionski* i *terpandarski* ukazuju na njihove sastavljače, Kepiona i Terpandra.

²⁹ Up. *Plut., op. cit.* 7 f 1,4.

Po Suidinom svjedočanstvu, Olimp Stariji živio je u vrijeme Troje, a Mlađi od 738–695, godine prije našega računanja vremena. Olimp iz Frigije, po Suidi, živio je u Midino vrijeme³⁰. Navedenu zabludu stvorio je Pratina, prihvatio Suida, a ispravio Abert³¹.

Olimp se smatra istinskim pronalazačem auletičkih noma, *instrumentalne* muzike i kompozicije. Olimp je, prema Plutarhovu svjedočanstvu, u Heladu donio harmonijske nome i pronašao enharmonijsku vrstu. Osim toga, on je frigijski tetrakord proširio na oktokord i tako stvorio frigijski tonalitet³².

Najstariji muzičar i liričar rođen na helenskom tlu jeste veliki kitarod *Terpandar*, rodnom iz Antise sa Lesbosa, koji živi u sedmom vijeku prije nove ere. Puno je putovao po Heladi i Lidiji iz koje je u helensku muziku unio dosta novina. On je, prema Atenejevom svjedočanstvu, u Sparti pobijedio na prvom *Karnejskom prazniku* u muzičkom nadmetanju ili agonu dvadeset šeste Olimpijade, odnosno 676, godine.

Helanik smatra da je te godine osnovana *prva muzička škola* ili institucija u drevnoj Sparti. Ovo ne odgovara istini, jer je Terpandar došao i pobijedio na organizovanom muzičkom takmičenju, što ukazuje da su u Sparti prije Terpandra najvjerojatnije postojali muzičari i horeuti za pripremanje horova. Isto tako, neispravna je tvrdnja da je Terpandar prvi u Lakedemon unio kitarodiju³³. Terpandar je po ugledu na lidijsku pektidu, helenskoj tetrakordnoj liri dodao tri žice i tako stvorio heptakord. Osim toga, stvorio je kako eolski tako i beotski tonalitet, a smatra se i osnivačem helenske *vokalne* muzike,

³⁰ Cf. Christ, *Geschichte* 121.

³¹ O tome up. komentare uz gl. 11, 15, Plutarhova djela *O muzici*.

³² O Olimpu up. Plut., *op. cit.* 5, 7, 8, 10, 15, 18, 29, 30 i odgovarajuće komentare.

³³ O muzičkim institucijama i Terpandrovom natjecanju cf. Lasserre, *Plutarque* 22.

hoću reći, muzike u kojoj je glas bio iznad instrumenta i zamjenjivao ga. Terpandar se, po svjedočanstvu Klementa Aleksandrijskog, u *Himni Zeusu* poslužio dorskim tonalitetom. Svojom muzikom i pjevanjem djelovao je političko-katarktički tako što je u Sparti njome ugušio jednu pobunu, a Likurgove zakone komponovao radi lakšeg pamćenja. Smatra se i pronalazačem horodije³⁴. Terpandrova uloga u razvoju helenske muzike bila je ogromna, te nas ne čudi što se smatralo da je on pronašao Orfejevu liru kad je isplivala na Lesbos. Osim toga, Terpandar je na ostrvu Lesbu vrijedio i kao narodni učitelj.

Treći predstavnik najranijeg lirskog perioda bio je *Klona*. O njemu antička tradicija kaže da je, po tvrđenju Arkadana, Tegejac, a po mišljenju Beočana – Tebanac.

O Kloni Plutarh, *op. cit.* 3,8, kaže da je prvi sastavljao aulodijske nome, elegije i epske stihove. Pripisivao mu se i pronalazak prosodija, ali je ustanovljeno da je prosodij Olimpov izum.

Druga muzička škola u Sparti ustanovljena je oko polovine sedmoga vijeka prije Hrista. Njezini osnivači bili su Taleta iz Gortina, Ksenodam iz Kitere, Ksenokrit iz Epizefirskih Lokra, Polimnest iz Kolofona i Argejac Sakada. Ovi pjesnici-muzičari pisali su *partenije* za lijepe i kršne kćerke spartanske aristokratije i uvježbavali horove koji su o praznicima proslavljali bogove i heroje. Svojom muzikom djelovali su moralno i estetski, unoseći u Spartu osjećaj za sklad, poredak i slavna djela³⁵.

Ksenodam iz Kitere i *Ksenokrit* iz Epizefirskih Lokra malo su nam poznati. Što se tiče Taleta iz Gortina, o njemu će biti govora kad budemo raspravljali o horskoj lirici.

O *Polimnestu*, učesniku u osnivanju drugih muzičkih institucija u Sparti, znamo da je pjevao aulodijske nome i elegije. Heraklid ga smatra izumiteljem ijastijske ljestvice³⁶. O njemu

³⁴ Up. Plut, *op. cit.* 3 f 9.

³⁵ O muzičkim školama i njihovom datiranju vidi Plut, *op. cit.* 9 f 1.

³⁶ Up. Plut, *op. cit.* 3, 8 f 4.

Plutarh, *op. cit.* 29, kaže: „Polimnestu se pripisuje modus koji danas nazivamo miksolidijskim, a kažu da je unapredio intervale koji se nazivaju *ekklisis* i *ekebol*.“

Prema svjedočanstvu Glauka iz Regije, sastavljao je i orthijske nome. U starini ga prvi spominje Alkman. Nešto je mlađi od Taleta kojem je, po Pausanijevu svjedočanstvu, posvetio jednu poemu. Može se smatrati savremenikom Sakade Argejca koji je živio u sedmom i šestom vijeku.

O *Sakadi* Plutarh kaže da je vrstan pjesnik i muzičar; da je spjevao nom nazvan trimelej, to jest nom od tri melodije: dorske, frigijske i lidijske. On je, prema Poluksu i Strabonu, spjevao jedan nom od pet dijelova. Riječ je o njegovom čuvenom *Pitijskom* nomu u čast Apolona Delfljanina. Na Pitijskim je igrama pobijedio god. 582, 578, i 574³⁷. Monro, engleski istraživač antičke muzike iz prošloga vijeka, smatra da je Sakada izumitelj instrumentalnog notnog pisma. Po tome bi ono bilo starije od vokalnog koje je nastalo u vrijeme helensko-persijskih ratova. Monro se vjerovatno naslanjao na Herodota koji o Argejcima kaže da su pioniri u cjelokupnoj helenskoj muzici³⁸.

Uz Sakadu spomenimo i *Nikofela*, najstarijeg istorijski potvrđenog muzičara iz Tebe. Poluks kaže da je Nikofel reformisao aulodiju i u takvom obliku komponovao nom u čast boginje Atene.

Na nom se nadovezuju ostale književne vrste lirskog pjesništva, to jest elegija, jampska poezija, melika i horska lirika. Sami nazivi kazuju da je riječ o osebnim vrstama po obliku, sadržaju i motivima postanja iz narodne lirike. Njihove su karakteristike slijedeće: elegija je ozbiljna i koncizna, jampska poezija – satirična i agresivna, melika – strasna i puna draži, a horodija – teatralna (udružuje ples, pjesmu i muziku) izražavajući kolektiv-

³⁷ Up. Plut, *op. cit.* 8.

³⁸ O *Sakadi* i izvorima koji ga navode cf. Christ, *Geschichte* 123.

na osjećanja i misli. Potrebno je, međutim, istaći da je prevashodno *muzika*, a ne sadržaj, uticala na gore navedenu razdiobu helenske lirike. U antici su se, naime, književni rodovi razvrstavali prema karakteru njihovog muzičkog izvođenja. Vezivali su se za određene metričke, odnosno muzičke stope i pratnju koja je doprinijela da lirsku poeziju podijelimo na monodiju i horodiju. Dok se u monodiji ističe pojedinac i pojedinačno pjevanje, dotle se u horodiji ističe hor, zbor, odnosno skup, horsko pjevanje i horska muzika.

KNJIŽEVNI RODOVI I MUZIKA

I

MONODIJA

1. *Elegija i njezine osobine*

Prvu i ujedno najstariju vrstu rimovane lične poezije lirskog perioda čini elegija čija je domovina Jonija u Maloj Aziji³⁹. Elegija je, po mišljenju antičkih autoriteta, običan sinonim za Homerov *thrēnos* ili tužbalicu. Valja, međutim, primijetiti da najstarije sačuvane elegije iz drevne Helade nemaju karakter tužbalice. Biće, dakle, bliže istini tvrdnja onih filologa koji misle da apelativ elegija potiče od frigijske, odnosno armenske riječi *elegn* sa značenjem *trska*, to jest svirala od trske. Prema tome, elegija je bila pjesma uz aulos, odnosno frulu, što je najprihvatljivije s obzirom da se najstariji helenski elegičari, kao što su Mimnermo, Teognid i drugi, služe tim instrumentom.

Za staru elegiju može se tvrditi da je strogo muzičkog karaktera. Što se tiče melodijske strukture elegije, nju čini *ἐλεγεῖον*,

³⁹ Budući da se autor sastavljajući ogled o starohelenskim liričarima koristio navedenim djelima dr-a Miloša Đurića, W. Christa i Augusta Musića, to se ista neće svugdje navoditi kao izvor citata uz svakoga pisca.

što će reći metar sastavljen od heksametra i pentametra, što čini strofu od dva stiha, takozvani elegijski distih. Sva je prilika da je elegija u najranijem periodu bila vrsta poezije poučnog i sentencioznog karaktera, što se razabire iz epigrama napisanih u elegijskom distihu. Nije isključeno da su stari po naravi epigrama zaključivali o prirodi elegije. Elegija se uistinu približava drevnoj tužbalici zvanoj thrênos koja se susreće već kod Homera u čijoj *Ilijadi* nalazimo i prve začetke književne elegije, odnosno lirske pjesme poučne sadržine koja poziva na neku važnu odluku ili čin. Tako u *Ilijadi* (XIII 95 sq.) prorok Kalhant bodri Ahejce da se odupru Trojancima i krenu u borbu. Time je Kalhant postao preteča ranih helenskih elegičara koji raskidaju kako sa kolektivnim duhom epopeje tako i sa kolektivnom pjesmom i muzikom. Drugim riječima, elegijski pjesnik elegiji, kao lirskoj vrsti, daje individualni, oduzimajući joj opšti, elementarni karakter što ga je lirska poezija, kao homogeno pjesništvo, imala u samome početku, što vrijedi i za jambografiju. Elegičar, naime, slično jambografu, hvali i opominje sve ljude, ne izostavljajući ni sebe. On je parenetičar, kada svojom muzikom želi izazvati ratničko ili političko osjećanje, a pragmatički filosof kada raspravlja o ljudskoj sudbini, životu, radosti i žalosti. Elegija je, k tome, i moralizatorska pjesma kada pjesnik kritikuje poroke pojedinaca ili naroda. Pravi karakter ove vrste lirske poezije uviđa se iz sadržaja elegijskih pjesama zvanih *Opomene* u kojima nas pjesnik nastoji pridobiti poukama, gnomama starijih naraštaja, upozoravajući da je potrebno pridržavati se zakona i normi i opominjući nas da u životu ne teče samo med i mlijeko i ne cvjetaju jedino ruže.

Dok elegije ranog perioda imaju ozbiljan karakter, dotle kasnije nastaju elegije skoptičkog ili satiričkog karaktera. Što se tiče elegija sa ljubavnom tematikom, poznate su od kraja sedmoga vijeka, ali se ne može sa sigurnošću tvrditi da je lično ljubavno osjećanje bilo dominantno. Ono što je elegiji

omogućavalo izražavanje raznovrsnih osjećanja i ideja jeste njezina *muzička* strana, odnosno priroda zvukova aulosa koji se mogu prilagoditi različitim osjećanjima. Tako je razvoj muzike, odnosno muzičkih instrumenata direktno uticao na razvoj poezije. Dodajmo i to da se elegija koristila jonskim dijalektom, što joj je omogućilo da iz svoje postojbine prodre u sve krajeve Helade.

Ovdje nam je spomenuti i *epigram* koji u početku predstavlja natpis u stihu (heksametru) na spomeniku ili na zavjetnim darovima bogu. Kasnije se epigramom naziva kratka lirski pjesma pjevana u elegijskom distihu. Epigrame u staroj helenskoj lirici pjevaju Sapfa, Pindar, Anakreont, Simonid Kejanin, tragički pjesnici i drugi.

U aleksandrijskoj književnosti epigram postaje književna vrsta kojom pjesnik izražava kako vlastita ljubavna osjećanja, *realistično uhvaćenu* pojedinost, *sažeto uobličen trenutani doživljaj*, ganutljive likove običnih ljudi, unutarnja osjećanja pojedinca, tako i doživljaje iz prirode, kao što su olujna noć, bistri potočić, podnevna ljetna žega, sjenovit gaj, gusta hladovina, dolazak proljeća itd.

Od aleksandrijskih epigramatičara ističu se Meleagar, Asklepijad, Posidip i Dioskorid.

2. Predstavnici muza u elegiji

U liku *Kalina* susreće se najstariji elegijski pjesnik drevne Helade i možda začetnik Solonove političke elegije. Kalin je rođen u Efesu, a djeluje u prvoj polovini sedmoga vijeka prije Hrista.

Strabon nas obavještava da su početkom sedmoga vijeka u Frigiju i Lidiju upali Kimerani, narod sa sjevernih obala Crnoga mora. Nastojeći otkloniti opasnost, Kalin je svoje zemljake elegijama što ih je izvodio na fruli stao podsticati na oružje. U

tim elegijama ih bodri da se časno bore, jer je lijepo i časno umrijeti za djecu, domaju i slavu, jer smrt i onako nije niko izbjegao.

Tirtej Spartanac bio je, s obzirom na vrijeme, drugi elegičar koji se, kako kaže Plutarh⁴⁰, pridržavao stare muzike. O njemu se pričalo da je bio hromi učitelj u Atini koga su Atinjani za porugu poslali u Lakedemon kad su od njih Spartanci, u vrijeme drugog mesenskog rata (645–628) tražili savjetnika. Tirtej ih je, međutim, pjevanjem i elegijama što ih je izvodio na fruli, tako osokolio da se pobjeda nad Mesenjanima pripisuje njemu, odnosno njegovom muzičkom talentu.

Tirtejeve pjesme dijele se na koračnice i elegije. *Koračnice* su imale strogo muzički karakter, a izvodila ih je vojska kad bi kretala u boj.

Tirtejeve *elegije* očuvale su se jedino u fragmentima; po sadržaju se dijele na dvije skupine. U prvu idu pjesme koje Aristotel i Strabon nazivaju *Eunomia* ili *Zakovitost*. Njima Tirtej pokušava umiriti narod koji se pobunio zbog nestašice žita što su je izazvali česti upadi Mesenjana. U fr. 2, i 3, podsjeća zemljake da je sâm Zeus dao Spartu Heraklovićima, a Apolon red i zakone, te ih ne treba mijenjati.

Drugu skupinu elegija Suida je, prema sadržaju, nazvao *Hipothêkai* ili *Opomene*, od kojih se očuvalo nešto fragmenata i tri poveće cjeline. Sadržaj im je moralizatorskog i ratničkog karaktera. Etika hrabrosti, junaštva i vrline koja provijava kroz Tirtejeve elegije bila je najbolji poticaj rodoljublju ne samo za Spartance nego i za ostale Helene. Zato se nije čuditi što njegove pjesme, po Platonovu svjedočenju, prelaze na Krit, kao i to da ih je u vrijeme Sokrata i Ksenofonta atinska omladina učila napamet. Besjednik Likurg ih u svojem govoru (*In Leoc.* 128) navodi kao najbolji primjer junaštva i hrabrosti. Navedeno ukazuje koliku je magijsku moć imao Tirtejev pjesnički muzički

⁴⁰ Up. Plut, *op. cit.*, 21.

genij koji nas i danas ushićuje snagom svojih stihova.

Dok su Kalinove i Tirtejeve elegije narativne prirode, čija je karakteristika i jedina tema rodoljublje, odnosno odbrana domovine od stranih zavojevača, zbog čega odišu ratničkom vrlinom, hrabrošću i ponosom, dotle Mimnerove elegije imaju suprotan karakter, na što su u prvom redu uticale političke i socijalne prilike njegova rodnog mjesta. *Mimnermo*, aulet i elegičar, koji živi i djeluje potkraj sedmoga vijeka prije našega računanja vremena, rodom je iz Kolofona⁴¹ koji su u njegovo vrijeme, zajedno sa ostalim gradovima Male Azije, pokorili Liđani i u njih unijeli raskoš, mekoputnost i razvratnost. U takvoj se sredini manje čuo glas Klije i Kaliope, a više Euterpe i, ponekad, Melpomene. *Mimnermo* opjeva mladost koja brzo prolazi i starost što potom dolazi. Život pozemljara je kratak i treba ga strasno proživjeti, odnosno uživati u nasladama ovoga života. Rečeno se vrlo dobro osjeća u njegovoj zbirci elegija nazvanoj *Nana* po istoimenoj mu ljubavnici.

Elegijama kojima opjeva mladost i starost, radost i tugu, *Mimnermo* je, kako kaže dr Miloš Đurić, prvi glasnik hedonističkog individualizma u historiji helenskog duha. Ljubavnim elegijama uticao je na potonje elegičare i pjesnike uopšte. Tako je pjesnik Antimah spjevao poemu *Liđanka* po uzoru na *Mimnermove* elegije. Oponašali su ga Fileta i Hermesijanakt, elegičari iz doba helenizma, dok Propertije izjavljuje da u ljubavi više vrijedi *Mimnermo* od Homera⁴².

Osim elegija sa ljubavnom i melanholičnom sadržinom, *Mimnermo* je pjevao i elegije političkog karaktera od kojih nam se očuvala jedna koja opjeva boj Smirnjana sa Liđanima, sva odišući hvalopojkom što veliča hrabrost neznanog junaka.

⁴¹ Iz Kolofona potiču: muzičar Polimnest, *Mimnermov* takmac Teodor, Ferekle, Hestijej, Hermesijanakt, elegičar i filosof Ksenofan i autor *Tebaide* Antimah.

⁴² Cf. Propert. I 9, 11: *Plus in amore valet Mimnermi versus.*

Mimnermo je bio i vrstan muzičar, konkretnije rečeno aulet. Plutarh (*op. cit.* 8) navodi nom *Kradija* što ga je Mimnermo, po Hiponaktovom tvrđenju, izvodio na aulosu kojim je pratio i navedene elegije.

Ovdje spomenimo i *Asija*, Amfiptoleмова sina, rodом sa ostrva Samosa, pjesnika elegija i epskih poema koji djeluje u sedmom vijeku prije Hristova rođenja.

Sa *Solonom* (oko 640–564) prelazimo na tlo središnje Helade. Može se reći da je on prvi predstavnik atičkog književnog duha koji je dotada dozrijevaо u svojoj unutrašnjosti.

Solon potiče od kraljevske loze Kodrovića, od oca Eksekestida. Rano se stao baviti socijalnim i političkim problemima koji su pritiskivali njegove sunarodnike. Postigavši u spoljnoj politici zavidne uspjehe, Solon godine 594. bude izabran za atinskog arhonta sa zadatkom da riješi još teže unutrašnje socijalno-ekonomske probleme i izmiri protivrječnosti. Djelujući „po božjoj pravdi“ pođe mu za rukom da poništi sve dugove i izvrši agrarnu reformu i dâ politička prava svim Atičanima.

Solon je moralist i reformator. Po njegovom iskrenom uvjerenju ljudskom sudbinom upravlja pravda i božanstvo naklonjeno pravdi. To je temeljni motiv Solonovih političkih elegija koje odišu njegovim vanjskim i unutarnjim djelovanjem. Plutarh pripovjeda kako je jednom prilikom Solon došao na trg i u znak spomena na zauzeće ostrva Salamine spjevao istoimenu elegiju od koje nam se očувало osam stihova. Neke od elegija odnose se na unutarnje nevolje prije njegovih reformi i političkog djelovanja. *Opomene Atinjanima* nazivaju se elegije u kojima opravdava svoje političko djelovanje, a naslovljene su po ugledu na Tiretejeve istoimene elegije. U njima se Solon obara na aristokratiju i bezakonje koje svakome šteti. Suprotno tome, elegijom i pjevanjem slavi red i zakon koji svakome donosi korist.

Osim elegija, Solon pjeva i jambe u kojima šiba političke protivnike. Jambi mu se sastoje od trohejskih tetrametara i jampskih trimetara.

Kakvu je slavu i ugled zbog svojih elegija Tirtej uživao u Sparti takvu je čast i poštovanje u Atini imao Solon čije su pjesme o *Apaturijama*, svetkovinama u čast djece, mladići napamet govorili, a roditelji bi ih zauzvrat nagrađivali. Kao mudraca i elegičara posebno su ga cijenili Platon, tragičar Eshil, komediograf Aristofan i ostali znameniti Heleni.

Sasvim je drukčije naravi *Teognidi* njegova muza koja se nije znala povinovati novim prilikama u kojima je živio u drugoj polovini šestoga vijeka kad su u Megari vođene teške političke borbe između aristokratije i srednjega staleža koji je pristajao uz narod. Teognid, budući porijeklom aristokrata protjeran je iz Megare pa se potučao po Siciliji, Eubeji i Tebi. Kad su, međutim, aristokrati ponovo osvojili vlast, Teognid se vratio u Megaru, ali mu imanje nije vraćeno.

Političke strasti, borbe i stradanja, naročito odbrana aristokratskog staleža i blaćenje običnog naroda, sve je to našlo mjesta u njegovim elegijama koje su, budući odraz njegova nimalo sretnog iskustva, ispunjene gorčinom i strašću. U njima se čuje lelek duše koja kuka za idealima čiji se početak kraja uvelike osjećao.

Dok su Solonove elegije vedre i nadahnute optimizmom i vjerom u zakon i red, dotle su Teognidove osjenčene pesimizmom i skoro očajem. U Solonovim se elegijama iza surovih oblačina nazire ružoprsta Eoja i svijetli Helios, što ne možemo susresti kod ozlojeđenog Teognida. Ovaj Megaranin ne shvata kako to da nevaljalci bolje prolaze od poštenih; da radu odani i pravedni ljudi, po nepisanom pravilu stradaju. Nije Teognid mogao da pojmi istinu staru koliko i ljudska zajednica da je iskrenost prostodušna, a nevaljalstvo obavijeno velom priproste dostojanstvenosti i čistote. I umjesto da uvidi da se problem

krije u ljudskoj izopačenosti i drskosti, kao i u neprezanju za postignućem zemaljskih dobara pod maskom pravde i zakona, kakav se običaj među ljudima očuvao do naših dana, Teognid se obraća Zeusu da mu on dâ odgovor. Kad, međutim, ne dobije odgovor tada se čini kao da gubi vjeru u same bogove i svrshodnost ljudskoga života. Iz očajja se pak kod Teognida rađa suprotnost, odnosno čežnja za ovozemaljskom srećom, kao saznanje da je, po riječima Tetidina sina, ovdje bolje biti rob, nego u Hadu vladar, zbog čega se obraća mladosti.

Izgubivši svo imanje, bijesan na narod, Teognid u svojim sentencioznim, gotovo epigramskim elegijama, ističe načela starog helenskog morala, savjetujući da treba biti pošten, umjeren, uzdržan, poštovati zakon i red, dok od svega najviše treba cijiniti roditelje i prijateljstvo koje se može susresti kod dobro odgojenih ljudi.

Gore navedenim elegičarima pridružiti nam je još nekolicinu. Teognidov savremenik bio je *Fokilid* Milećanin, čiji vrhunac u stvaralaštvu Suida smješta oko 537. godine prije Hrista. Fokilid nije pjevao elegije, nego kratke sentencije u heksametrima i elegijskim distisima koje su, kako nas izvještava Dion Hrisostom, započinjale riječima *Καὶ τὸδε Φωκιλίδεω*, *I ovo je Fokilidovo*. Iz ono neznatno očuvanih sentencija može se zaključiti da su bile jasne, kristalne i sažete. Pod njegovim se imenom očuvala jedna poučna pjesma od dvije stotine trideset stihova, ali naučnici ne priznaju Fokilidu autorstvo.

U vrijeme Fokilida djeluje i pjesnik *Demodok* sa ostrva Lerosa, od čijih se pjesama očuvalo nešto malo fragmenata.

Ovdje nam je spomenuti *Kleobula*, vladara iz Linda, jednog od sedmorice mudraca, pisca elegija, epitafa i zagonetki, u čemu se odlikovala i njegova kćerka *Kleobulina*, čije je pravo ime Eumetida.

U drugoj polovini šestoga vijeka prije Hrista elegije pjeva *Ksenofan* Kolofonjanin. On je, pošto su ga protjerali iz rodnog

mjesta, nemajući kud, postao narodni pjevač, odnosno rapsod te se potucao po Heladi i Siciliji. U Eleji, gradu na jugu Italije, osnovao je filozofsku školu koja se, po gradu, prozvala elejska, a posvetila se izučavanju bitka, odnosno bića⁴³.

Od Ksenofanovih se elegija očuvao priličan broj ulomaka. Tako u jednom opisuje gozbu i savjetuje da se raspravlja o bogovima i vrlinama, a ne neprestano o mitovima, dok u drugom hvali mudrost, suprotstavljajući se sili i sirovj snazi.

3. Opadanje elegije u petom i četvrtom vijeku

Elegija u petom i četvrtom vijeku ne zauzima ono mjesto što ga je imala u sedmom i šestom vijeku prije Hrista, čemu su uzrok promjene što su se u međuvremenu zbile na društvenom i političkom planu, tražeći nove izražajne forme. Muze se, poslije persijskih ratova, sele u Atinu, jer se Erihtonijevo pleme, nakon Solonovih reformi i vladavine Pisistrata, te borbe s Beoćanima i Eginjanima, probudilo iz dubokog sna. Tome su u dobroj mjeri doprinijeli i jonski kosmolozi kao začetnici evropske filozofijske misli. Zbog toga će duh Atičana, naročito Atinjana nastojati da velike socijalno-ekonomske i političke prilike prikaže drugim jezikom, jezikom tragedije koja će, potpomognuta mitskom formom, ljudski život prikazati u njegovom najveličanstvenijem obliku. Tragičari će uistinu postati „pastiri naroda“ u cijeloj Heladi, mada ni tada neće nestati elegije, kao što ni svjetlost ne usahne kad Sunce zađe za Atlas. Svi su se, naime, veliki pjesnici i tragičari, kao što su Simonid, Eshil i Sofokle, te filozofi Platon i Aristotel, ogledali i u elegiji.

Među najznačajnije predstavnike elegije u *petom* vijeku spadaju: *Frinih*, najčuveniji helenski pjesnik tragedija prije

⁴³ O Ksenofanu, njegovu naučavanju i elejskoj filozofiji bića, vidi dr Marko Višić, *Kult muza u evropskoj književnoj tradiciji*, Svjetlost, Sarajevo 1989, str. 58–59.

Eshila, koji djeluje oko petstote godine prije Hrista; *Eshil*, veliki tragički pjesnik, rodom iz Atine (525–456) koji, kao i Frinih, pored drama, piše i elegije. Čuvena je njegova himna, pohvala u čast palih Tesalaca u bitci kod Termopila.

I tragički pjesnik *Sofokle*, kako nas izvještavaju antički izvori, pjevao je elegije, mada je on, kao uostalom Eshil i Euripid, daleko značajniji u horskoj lirici.

Osim toga, elegije u petom vijeku pjeva i *Ion* sa ostrva Hija, najčuveniji elegičar iz druge polovine petoga vijeka. Pisao je epigrame, peane, himne, skolije i enkomije, a pripisuju mu se i djela: *Osnivanje Hija*, rasprava *O kosmologiji* i dr.

Ion sa Samosa, koga navodi *Palatinska antologija* 7.43, nešto je mlađi od Iona sa Hija; pisao je elegije i epigrame.

Stefan Vizantinac u leksikonu *Etniká* navodi pjesnika Filijada iz Megare kao autora epigrama posvećenog palim borcima u Termopilskom klanu.

Atenej u djelu *Učenjaci na gozbi* VIII 343C, navodi pjesnika *Melantija*, savremenika besjednika Gorgije, autora tragedija i elegija.

J. M. Edmond u djelu *Greek elegy and Iambus* I, p. 442–449, kao pisce elegija navodi i filozofe *Empedokla*, *Arhelaja* i *Hipona* od kojih nam se očuvalo nešto fragmenata.

Daleko značajniji elegičar je *Dionisije Brončani* koji djeluje u drugoj polovini petoga vijeka. Čini se da su njegove elegije, od kojih nam se očuvalo nešto fragmenata, slavile gozbe i vino.

Euen sa otoka Para živio je i djelovao u vrijeme peloponeskih ratova. Pisao je elegije, od kojih su nam se očuvali samo ulomci. Budući da su bile moralnog sadržaja, Euen je, sâm budući sofist i pjesnik, bio na cijeni kod helenskih filozofa, kao na primjer, kod Aristotela koji ga navodi u svojim djelima, kao na primjer u *Metafizici* 1015a 28.

O *Kritiji* znamo da je bio Sokratov učenik i jedan od tridesetorice tirana. Pisao je tragedije, filozofijske rasprave i elegije, od

kjih su neke bile namijenjene njegovim prijateljima, u njima iznoseći vlastite zasluge, kao što je slučaj sa elegijom posvećenoj Alkibijadu. Neke od elegija prikazivale su političke prilike njegova vremena, dok druge nabrajaju pronalaskе pojedinih gradova. Jedna, opet hvali spartansku strogost, druga pak slavi pjesnika Anakreonta itd.

Antimah iz Kolofona djeluje oko četiristote godine prije Hrista; pjesnik je i gramatičar koga je visoko cijenio Platon. Spjevao je elegiju *Liđanka*, tako nazvanu po preminuloj ženi, u kojoj oponaša elegičara Mimnerma. Osim toga, spjevao je i poemu *Tebaida*.

Od pjesnika elegija i epigrama u četvrtome vijeku spomenimo filozofa Platona kome se pripisuje autorstvo određenog broja epigrama, mada mu ih brojni istraživači starohelenske lirike odriču.

Simija Tebanac, učenik Sokratov i Filolajev, osim filozofskih rasprava, pisanih u vidu dijaloga, kao što su *O mudrosti*, *O muzici* itd., sastavljao je i epigrame.

Astidamant, učenik Isokratov, pisao je tragedije i epigrame, od kojih nam se očuvao jedan u kojem veliča samoga sebe.

Isokratov učenik bio je i *Filisk*, besjednik i aulet, rodом iz Mileta. Poznata su mu djela *Besjednička vještina*, *Istorija Italije i Sicilije*. Pisao je i epigrame za slavne govornike, kao na primjer, za Lisiju.

Epigrame je pisao i govornik *Afarej*, sin sofista Hipije i Platane, koga je posinio besjednik Isokrat.

Aristotel, jedan od najčuvanijih helenskih mislilaca (384–322) osim filozofijskih rasprava, pisao je himne, epigrame i elegije, od kojih nam se očuvala *Himna kreposti* posvećena Hermiji, vladaru u Atarneju; epigram na statui u Delfima i elegija Eudemu sa Rodosa.

Kratet Tebanac, učenik filozofa Diogena, djeluje oko 328, godine prije Hrista; piše epske elegije i jampske pjesme u kojima

izriče načela kiničke škole, pritom parodirajući neke od starih pjesnika, na primjer, Solona. U jednoj elegiji moli muze da mu podare hranu, na kojoj će se zahvaliti njima i bogu Hermiji.

Kastorion, pjesnik elegija, rodом iz Sola, djeluje u drugoj polovini četvrtoga vijeka prije Hrista. Pjevao je himne u čast bogova i vladara. Njemu se obično pridružuju manje poznati pjesnici epigrama *Teokrit* sa Hija, učenik Metrodorov, koji, osim epigrama, piše i sentencije; dalje, *Menandar*, komički pjesnik i *Panark*, koji, pored ostalog, piše i zagonetke.

4. Jampska poezija i njene karakteristike

Začetke jampske poezije, kao vrste lirskog pjesništva, čija je domovina Jonija u Maloj Aziji, istraživači traže u kultovima plodnosti vezanim za štovanje Dionisa i Demetre. Ti su kultovi bili na posebnoj cijeni na otocima Paru i Naksu, kao i u Atici. Na tim bi se proljećnim svečanostima, poslije dugoga posta i rada, seljaci odavali raskalašnosti, piću i tući. Tu bi se čule pjesme podrugljiva karaktera uperene protiv grupa ili pojedinaca. Satirički i skoptički karakter tih, u početku, kolektivnih pjesama zvanih jambi, prešao je i u književnu jampsku poeziju.

Antički pisci su jampsku poeziju i apelative *ἄμφορ*, *ἄμβιζειν* izvodili iz imena sluškinje eleusinskog kralja Keleja koja se zvala Jamba. Ona je, naime, svojim šalama i dosjetkama oraspoložila tužnu Demetru kad je došla u Atiku tražeći kćerku Persefonu, odnosno Koru.

Dok je elegija sentenciozna, gnomska i uzvišena, dotle je jampska poezija jednostavnija i ne baš toliko uzvišena. Veoma je strastvena i lična, a ne zazire ni od najgorih uvreda i mržnje. To je vjerovatno razlog zašto nije mogla duže opstati, mada je tome doprinio i metar kojim se služila. Elegija se, naime, služi skladnim i otmjenim distihom koji svojim laganim i uzvišenim kretanjem izražava plemenitija osjećanja i raspoloženja

helenske aristokratije višega ranga. Jamb je, suprotno tome, kako kaže Aristotel⁴⁴, dopirao iz dubina društvenih slojeva koji se nisu zadovoljavali etikom homerske aristokratije. Jamb je, k tome, po svojoj naravi življi i elastičniji od heksametra, zbog čega je i mogao da izrazi narodna osjećanja. Njegova struktura izgleda ovako: u-u-|u-u-|u-u-. Stari su u jampsku poeziju ubrajali i pjesme spjevane u trohejskom metru.

Muzički instrument koji je pratio pjevanje jamba zvao se jambika, dok je citiranje jamba pratio klepsijamb.

5. Zastupnici jampske poezije i muzike

Glavni zastupnici jampske poezije i muzike su: Arhiloh Paranin, Semonid Amorginac, Hiponakt Efešanin i Ananije, kojima pridružujemo Hermipa i Skitina.

Arhiloh je rođen na otoku Paru od plemića Teleksila i robinje Enipe. On je, po očevoj lozi, plemić od davnina. Poznato je da je njegovog pradjedu Teleksila, po Pausanijevom kazivanju, Polignot naslikao u delfijskoj Leshi do Kleobeje koja je Demetrin kult sa ostrva Para prenijela na otok Tasos gdje mu je otac vodio koloniju.

Arhiloh, čiji vrhunac pada oko 650. godine, nije imao lijep i srećan život. Odselio se na ostrvo Tasos, a kad ni tamo nije našao bolji i srećniji život, vratio se na Par i vjerio s kćerkom aristokrate Likamba koji je, međutim, raskinuo vjeridbu. Život je završio u borbi protiv Nakšana.

Arhilohovo književno djelo, odnosno stvaralaštvo je veoma raznovrsno. Lična stradanja, ljubav i mržnja, patnja i radost iskazani su skoro u svim rodovima lirike. Pjevao je elegije, himne, epode i čuvene jambe. U njegovoj je poeziji upadljiv intenzitet doživljenog, što će reći da ono što doživljava i proživljava ističe do krajnjih granica, dajući mu osebujan izraz i koloritet.

⁴⁴ Up. Aristotel, *Retorika*, 1408 b 32 sq.; *Poetica* 1449 b 24 sq.

Od Arhilohovih se *elegija* očuvalo nešto malo fragmenata. Jedna od njih (fr. 7) posvećena je uspomeni njegovog rođaka Perikla koji je stradao u brodolomu. U jednoj elegiji (fr. 1) Arhiloh se hvali svojim vojničkim darom udruženim sa darom muza, dok u jednoj drugoj elegiji (fr. 6) čija sadržina predstavlja prekretnicu u etici drevnih Helena, jer u njoj pobija norme herojskog doba i njegov okoštali moral, pjesnik se, poput meličara Alkeja, hvali kako je bacio štit i pobjegao sa bojnog polja.

Arhilohove elegije su elegantne; sa njima se, u pogledu jednostavnosti, dikcije i živahnosti mogu upoređivati jedino Solonove.

Od njegovih himni, na glasu je bila *Himna u čast Herakla* koja je slavila junakovu pobjedu nad Augijom.

Arhiloh je, međutim, najveću slavu stekao *jambima* i epodama⁴⁵. Utemeljitelj je jampske poezije koja se svemu i svačemu podsmjehuje. Za razliku od satiričara koji su počesto pristrasni Arhiloh nikada ne kudi, grdi i napada iz inata. Sve je pisao iz uvjerenja, bilo da prikazuje loše ili dobre strane čovjekova života. Raduje se i očajava, hvali i kudi, sve prema potrebi datoga trenutka. Ponekad ga obuzima ljubavna čežnja (fr. 84) dok ga ponekad opčarava ljepota njegove zaručnice Neobule, čiji opis (fr. 29–30) seže od Homerove epopeje do njegovih dana punih surove stvarnosti.

Arhiloh je pisao i pjesme filozofijske i vjerske sadržine, što će reći da je vodio računa o moralu i zakonskim normama. Veoma je zaslužan i za razvoj muzike, metrike i jezika. Elegijama i jambima raskida s epskim jezikom i njegovim heksametrom čime su iskazivana uzvišena osjećanja. On u pjesništvo uvodi narodni jezik i metričke, odnosno pjesničke oblike koji će biti u stanju da izraze raznovrsnija i tananija osjećanja.

U pogledu ritmike i muzike, zaslužan je po tome što je, kako

⁴⁵ Epode ili epodi su pjesme koje se sastoje od prvoga dužeg i drugoga kraćeg stiha.

kaže Plutarh, „pronašao ritam jampskih trimetara, različite ritmičke kombinacije i za njih odgovarajuću muzičku pratnju. Njemu prvome dugujemo epodske stihove, tetrametre, kritski i prosodijski stil, kao i povećanje herojskog stiha, a po nekima i elegijski distih. Tome treba dodati sažimanje jamba u epibatski pean, kao i sažimanje produženog herojskog stiha u prosodijski i kritski“.⁴⁶

Sve da Arhiloh i nije izumio sve navedene vrste, može se s pravom tvrditi da ih je usavršio i dotjerao do zavidne umjetničke visine. Tim izumima, odnosno umjetničkim oblikovanjima metričkih i muzičkih elemenata, Arhiloh je nesumnjivo najviše zadužio helensku i rimsku liriku. Nije čudo što su ga potonji antički pjesnici i mislioci, zbog njegova plodnog, ali tragičnog genija, toliko cijenili, čiji nestanak i sada oplakuju helikonske muze.

Što se tiče *Semonida Amorginca*, koji djeluje u sedmome vijeku, rodom je sa ostrva Samosa. Budući da je osnovao koloniju na ostrvu Amorgu, nazvan je Amorginac. I on, slično Solonu i Arhilohu, pjeva elegije i jampske stihove. Poezija mu nije strasna i prkosna, već sentenciozna i misaona. Tako u jednom očuvanom fragmentu ističe svemoć Zeusa Olimpljanina i prolaznost ljudskoga roda, gotovo gubeći nadu u bolje sutra. Nošen takvom mišlju, u jednoj elegiji savjetuje čovjeku da uživa u ovozemaljskim dobrima bez obzira što ga čeka poslije smrti.

U jednoj pjesmi satiričnog karaktera (fr. 7) dao je portret deset tipova ženskih karaktera i time nehotimično potvrdio da je u njegovu doba žena u Joniji igrala vidnu ulogu.

Za Semonida bi se, sa stanovišta muzike i metrike, moglo reći da je širitelj postignutoga, a nipošto pronalazač novoga.

U tom je pogledu srećnije ruke bio *Hiponakt*, sin Piteja i Protide, jambograf iz Efesa koji djeluje oko polovine šestoga vijeka. Hiponakt, slično Arhilohu, nije imao miran i udoban život, jer su ga tirani Atenagora i Komas protjerali u

⁴⁶ Up. Plut, *op. cit.* 28. O tim pronalascima vidi i napomene na cit. mjestu.

Klazomenu. Budući da je bio slabašne tjelesne građe, braća kipari Atenid i Bupal, naprave mu statuu na kojoj su prenasglasili njegove tjelesne nedostatke. Hiponakt im se ljuto osvećivao svojim stihovima nazvanim holijambi⁴⁷, to jest jampski trimetri u kojima je posljednji jamb zamijenjen spondejem ili trohejem. Takvi su stihovi po sebi smiješni i kao takvi bili su veoma podesni za ličnu satiru iznad koje se Hiponakt rijetko kada uzdizao. Obično je opjevao niže strane života, ne penjući se u nebeske sfere kao Arhiloh.

Jezik mu je jednostavan, kao što je jednostavno i ono što opjeva. Njegova je zasluga u tome što je u književnost uveo holijamb i što je, bar djelimično, začetnik parodije. Čini se da je Hiponakt upravo zbog priproste i jednostavne poezije bio popularan i cijenjen. Posebno su ga cijenili helenistički pjesnici, naročito Kalimah, Heronda i Likofron te rimski pjesnici Katul, Helvije Cina, Vergilije i drugi.

Uz Hiponaktovo ime često se spominje pjesnik *Ananije* kome ništa pouzdanije ne znamo. On je, kao i Hiponakt živio u drugoj polovini šestoga stoljeća. Od njegove poezije sačuvalo nam se pet fragmenata. Dodajmo uzgred da mu se pripisao pronalazak holijamba.

Jampsku poeziju, osim toga, pisali su *Hermip*, komički pjesnik Stare komedije i *Skitin* iz jonskog grada Teja.

Jambografija sa Ananijem silazi sa pozornice na koju se neće zadugo vratiti. Ona nestaje onda kad je Helene oslobodila od stega uzvišene epopeje u kojoj caruju bogovi i heroji, dok se život pozemljara gotovo i ne spominje. Jambografija je, međutim, prva tako smjelo otvorila dušu Helena i dopustila mu da kroz različite ritmičke kombinacije i melodiku izrazi svoja čuvstva, misli i osjećanja. Jambografija je, postignuvši taj cilj, ustupila mjesto drami koja će pozivati na uzvišenije ideale, etiku i kolektivizam što će spasiti Heladu od persijske aveti.

⁴⁷ Holijambi su zapravo, kao što im i ime kaže, šepavi jambi.

6. Kolijevka melike i njezine osobine

U klasičnoj Heladi termin lirika nije se odnosio na elegiju i jampsku poeziju već isključivo na meliku ili popjevku. Elegija je, naime, po svojem karakteru retorična i sentenciozna, a jambografija satirična i refleksivna, dok melika, kao najkristalniji vid lirike, ima za cilj iskazivanje ličnih pjesnikovih čuvstava.

Melika je u pretknjiževno doba bila najuobičajeniji vid narodne poezije koja se postepeno razvijala u književnu vrstu. Ona se, prema onome što opjeva, dijeli na *ljubavnu popjevku*, *počasnice* koje opjevaju vino i gozbe te *političku popjevku* kojoj je svrha opjevanje političkih borbi i strasti. Ovu književnu vrstu u književnost uvode predstavnici eolskog plemena sa otoka Lesb(os) a, *Alkej* i *Sapfa* kojima se pridružuje *Anakreont*.

Razmatrajući helensku liriku stiče se utisak kao da su se helenska plemena dogovorila oko raspodjele lirskih književnih vrsta koje kao da su njegovala prema svojem karakteru i temperamentu. Tako Jonjani njeguju elegiju i jambografiju kojima izražavaju svoj smisao za sentiencioznost, suptilnost, oštromnost, žaoku i ironiju.

Uzvišeni Dorani njeguju horsku liriku koja izražava najviša moralna, estetska i patriotska kolektivna osjećanja. Eoljani, nasuprot Doranima i Jonjanima, njeguju meliku, vrstu poezije sposobnu da izrazi eolsko herojsko dostojanstvo i otmjenost, strast i prisnost, iz čega proizlazi da je melika namijenjena samo „odabranima“, nipošto širim slojevima.

Konfiguracija, flora i fauna ostrva Lesbosa pružala je idealne uslove za razvoj melike. Pejzaži Lesba obilovali su najraznovrsnijom vegetacijom, dok su ekonomski uslovi bili više nego idealni. Sâm je narod bio više nego temperamentan i sposoban za najraznovrsnije poslove, uz to, veseo i osjećajan. Lesblijanke, inače čuvene ljepotice, uživale su veliku slobodu i ugled.

U razvoju melike posebna zasluga pripala je *muzici* koja se na Lesbosu udružila sa azijskom. Ona je bila glavni predmet, odnosno sredstvo u obrazovanju i vaspitanju mladog naraštaja. Elijan, nastojeći da istakne privrženost Mitilenjana muzičkoj obrazovanosti, kaže: „Ako bi se saveznici od njih odmetnuli, kažnjavali bi ih tako što bi im zabranjivali da svoju djecu podučavaju osnovnim znanjima i muzičkim vještinama, jer su od svih kazni smatrali najtežom onu po kojoj čovjek mora živjeti bez tih vještina i u neznanju.“⁴⁸

Iznesenom dodajmo da prvu muzičku školu u drevnoj Heladi otvara Lesblijanin *Terpandar* sa kojim se započinje književni život ne samo eolske melike, nego i uopšte život helenske lirike.

Muzički *instrument* uz koji se izvodila melika zvao se barbiton, a uvodi ga Terpandar. Barbiton se od kitare razlikuje većim brojem žica.

Metar melike jeste *logaedički*, a sastoji se od daktila i troheja koji joj daje izvanrednu živost. Rastavlja se u *strofe* od kojih su najznamenitije Alkejeva i Sappfina.

7. Književni zastupnici poezije i muzike u oblasti melike

Prvi predstavnik melike jeste *Alkej*, rođen u Mitilenu na otoku Lesbu, koji živi i djeluje u drugoj polovini sedmog i prvoj polovini šestoga vijeka. Sa braćom Antimenidom i Kikisom sudjelovao u političkim događajima svoga zavičaja. Učestvovao je u Pitakovu pohodu na Sigej koji su držali Atinjani, kojom prilikom je u jednom okršaju bacio štit i, slično Arhilohu, pobjegao (fr. 49).

Alkej je bio plemićkog porijekla te se uporno borio protiv demokrata i njihovih vođa Melanhara, Mirsila i Pitaka. Zbog toga je bio prisiljen da ide u progonstvo i boravi u Lidiji, Enu i Egiptu kod Psametiha. Pitak mu je oprostio smatrajući da je

⁴⁸ Cf. Ael, *Var. hist.* VII 15.

„bolje oprostiti nego se svetiti“, kako nas izvještava Diogen Laertije I 76.

Aleksandrijski filolozi Alkejeve pjesme razvrstali su u deset knjiga, od čega nam se očuvalo stotinu i pedeset fragmenata. S obzirom na tematiku podijeljene su na *političke i ratne pjesme* – στασιωτικά, *ročasnice* – σκόλια, *ljubavne* – ἐρωτικά i *himne*.

Stil Alkejevih pjesama, po svjedočanstvu Dionisija Halikarnašanina, bio je uzvišen i lapidaran, graciozan i snažan. Ta ocjena naročito vrijedi za političke pjesme u kojima Alkej iznosi svoju duboku mržnju prema ličnim neprijateljima i demokratiji, odbacujući siromaštvo i glad, a cijeneći plemićki stalež, bogatstvo i političku moć. Kvintilijan kaže kako je izgledalo da Alkej svira na kitari sa zlatnim štapićem, opjevajući, kako nas izvještava Horacije, „teška stradanja na moru, u bjegu i ratu“⁴⁹.

U tim pjesmama Alkej ne zna za milost i izmirenje, uvijek se radujući nesreći protivničke strane, što razabiremo iz fr. 39 (Diehl) spjevanog u „čast“ smrti vođe demokratâ Mirsila.

Alkej ne uživa samo u ocrnjivanju političkih protivnika nego i u pijankama, sjedeljama i u vinu koje treba piti danonoćno, jer je vino razbibriga. Treba uživati u slastima ovoga života, poručuju nam njegove skolije (fr. 91, Diehl), zbog toga u fr. 66, 96, i 97, preporučuje sađenje vinove loze i pijenje vina, posebno u zimske dane (fr. 90).

Od Alkeja se očuvala pjesma o državi koju upoređuje sa brodom, a spjevana je u alkejskoj strofi.

Alkej se ogledao i u *ljubavnoj* lirici u kojoj pretežno slavi mladiće, ali nisu izostavljene ni žene. Tako su nam poznata dva stiha upućena pjesnikinji Sapphi, kao i njezin odgovor što nam ga je sačuvao Aristotel u *Retorici* I 9,1367a 10–14.

⁴⁹ Cf. Horatius, *Carm.* II 13,26 sq.: *Et te sonantem plenius aureo Alcaeae, plectro dura navis, dura fugae mala, dura belli.*

Od Alkejevih *himni* sačuvalo se nekoliko fragmenata koji opjevaju Apolona, Hermesa i boginju Atenu, a spjevane su u logaedičkom metru.

Alkej, kao strastveni pjesnik, u svojoj poeziji otkriva nemirni duh, iznoseći treptaje ljudskog srca, njegove slutnje i nadanja. Time je sjedinio vanjski i unutarnji svijet, pri čemu njegova stradanja i bol od ličnog prelaze u opšte, što se vrlo dobro razabire iz pjesme *Prognanikova tuga*. Dodajmo uzgred da su Alkeja mnogo cijenili aleksandrijski i rimski pjesnici i pisci.

U Alkejevo vrijeme živi i djeluje pjesnikinja *Sapfo*, odnosno *Sapfa*, rodom iz Mitilene čiji su se roditelji zvali Skamandronim i Kleida. Budući plemićkog porijekla, Sapfa je, po izbijanju sukoba između aristokrata i demokrata, morala bježati na Siciliju odakle se kasnije vratila. Za nju se pričalo da je imala tri brata: Heraksa, Lariha i Erigija. Neće biti istina da je zbog Faona, najvjerovatnije mitskog bića, odnosno mladića, skočila sa Leukadske stijene, odakle su bacani zločinci i zlikovci.

Dok Alkej opjeva političke događaje svoga grada, dotle o tome u Sapfinim pjesmama nema ni spomena. Ona se posvetila poeziji i ženskom svijetu, odnosno opjevanju kršnih i lijepih djevojaka sa ostrva Lesba. Slično svojim zemljakinjama, Andromedi i Gorgi, te Tebanki Andresistroti, osnovala je „dom muza“, odnosno ustanovu za odgoj mladih helenskih djevojaka, njegujući kult Harita i Erola.

Sapfa je djevojke za svoju školu odabirala na *kalistijama*, što će reći na djevojačkim takmičenjima u ljepoti koja su se održavala na Tenedu i Lesbu. Svoje odabranice učila je moralu, etici i kalokagatiji. Glavna odgojna sredstva bila su joj *muzičkog* karaktera: ples, igra, horsko pjevanje, solo pjevanje, kao i pjevanje uz pratnju, tuđih i vlastitih pjesama.

Sapfi se pripisuje devet knjiga pjesama koje dijelimo na ljubavne pjesme, himne i epitalamije. Njezina *ljubavna poezija* je prisna, topla, sanjarska i erotska, u kojoj iznosi lična i opšta, vesela i turbna osjećanja.

U himnama slavi muze, Harite i Afroditu, čiji je kult bio posebno cijenjen na Lesbu. Osim toga, Sapfa opjeva i mitske ljubavi, kao što su Herakle i Heba, Tesej i nesretna Arijadna itd.

Posebno su bili čuveni njezini *epitalamiji* koji sadrže više sjete no strasti. Sapfa je pjevala milozvučno i jasno, što je zahtijevala i muzika koja je pratila te pjesme. Veoma je značajna i u pogledu muzike gdje na prvo mjesto dolazi njezina strofa sastavljena od tri sapfička jedanaesterca i adonaja.

Sapfi se pripisuje izum miksolidijske ljestvice. Plutarh (*op. cit.* 16) o tome kaže: „Aristoksen kaže da je miksolidijsku skalu prva pronašla Sapfa, a da su je od nje naučili tragičari.“ Suida, sub voce Σαφώ, kaže da je ona izumiteljica pektide i magadide. Iako u to nismo sigurni, ipak se može zaključiti da su njezino djelovanje i lični doprinos bili značajni.

Sapfa u svojim pjesmama čas grdi drugaricu koja ne mari za pjesmu, čas se opet predaje ljubavi, odbacujući tugu i plač, čas se uživljuje u prirodu s kojom je povezana čitavim svojim bićem, osjećajući se njezinim istinskim dijelom. Zbog toga su zvijezde i Mjesec, pašnjaci i voćnjaci, vrela i ruže osnovni izvor njezine čisto lirske poezije.

Sapfa je zbog ljubavne poezije bila od komičara napadana kao tribada, ali je već stari vijek svojim ocjenama odbacio tu ljagu sa najveće pjesnikinje drevne Helade. Tako je Platon naziva desetom muzom, Alkej – svetom, Plutarh – čednom, a govornik Demetrije – božanskom. Na nju su se ugledali potonji helenistički i rimski liričari. Svojom poezijom vršila je i vrši uticaj i na potonje evropske pjesnike.

Treći zastupnik melike jeste Jonjanin *Anakreont* iz Teja u Maloj Aziji, odakle je otišao u Abderu, zatim na ostrvo Samos gdje ga je pozvao tiranin Polikrat. Period života proveden kod Polikrata bio je najznačajniji za njegovo stvaralaštvo. Godine 522. Pisistratov sin Hiparh po njega pošalje lađu, a kad je Hiparh izgubio život Anakreont se iz Atine skloni na Ehekratidov dvor u Tesaliji.

Od Anakreontovih se pjesama, koje su gramatičari svrstali u pet knjiga, očuvao omanji broj fragmenata koji opjevaju gozbe, ljubav prema mladićima i djevojkama. On neće da čuje za brige, nevolju i tugu, nego za veselje i gozbe, što čini njegov ideal. Anakreont, međutim, nije obična pijanica, kako bi se to moglo površno zaključiti, jer on ne zagovara opijanje, bludničenje i prostakluk. Njegovo je pravilo *carpe diem*, ali razumno. To je ono zbog čega su ga cijenili Platon, Sokrat, i platonist Maksim Tirski, dok ga u helenizmu proučavaju Zenodot, Aristofan Vizantinac i drugi. Na njega se ugleda Horacije i, kasnije, hrišćanski pjesnici.

Nije na odmet dodati da se Anakreontova, odnosno jonska melika razlikuje od eolske po tome što je prožeta radostima i uživanjima svakodnevnog života, dok eolska opjeva političke događaje i ponire u dubinu ljudske duše.

Anakreont je zaslužan za metriku, muziku i poeziju po tome što je narodnim skolijama dao književni oblik i uveo anakreontski stih koji se često naziva i anaklastički dimetar.

Ovdje nam je spomenuti i *Anakreontske* pjesme (Anakreontea), zbirku pjesama nastalu u aleksandrijsko i rimsko doba. U njima potonji pjesnici oponašaju Anakreontov stil, lakoću i ljupkost.

Osim gore navedenih pjesnika melike u helenskoj lirici postoji i nekoliko pjesnikinja koje podjednako pripadaju melici i horskoj lirici. Najčuvenija od njih je pjesnikinja *Korina*, rodom iz Tanagre, nešto starija od Pindara nad kojim je, po Elijanovu svjedočanstvu, odnijela pobjedu pet puta, u što je teško povjerovati, jer upravo ona podvrgava kritici zemljakinju Mirtidu (fr.15) što se takmiči sa velikim Pindarom.

U Tanagri joj je, prema Pausaniji, podignut spomenik u znak pobjede nad Pindarom koga je pobijedila pjevajući na beotskom dijalektu, zbog čega su je gramatičari i filolozi dugo čitali. Aleksandrinci su joj pjesme razvrstali u pet knjiga.

Korina je opjévala lokalne mitske heroje i bogove, zaodjenuvši pjevanje u strofe koje se sastoje od pet-šest logaedičkih

tripodija i tetrapodija, što čini da takvo pjevanje ima epsku širinu i jasnoću u pričanju. To je ono što joj je pomoglo da uđe u kanon devetorice liričara.

Iz beotskog grada Antedona potiče nešto starija Korinina zemljakinja i učiteljica *Mirtida* koja je u beotskom dijalektu opjevala idilične ljubavi. Priča se da se, kao i Korina, nadmetala sa Pindarom.

Korina i *Mirtida* potiču iz Beotije u kojoj, u njihovo vrijeme, cvjetaju melika, horska lirika i razni kultovi praćeni javnim svečanostima i muzičkim takmičenjima. Slično je bilo i u Lokridi čiji su stanovnici bili muzički veoma obdareni.

Atenej nas obavještava da su u starini postojale lokranske pjesme raskalašnog karaktera, dok *Suida* navodi i pjesnikinju *Teanuo* kojoj ne znamo ništa pouzdano.

Pri kraju šestoga vijeka poezija i muzika cvjetaju i u Argu, o čijim je stanovnicima rečeno da su smatrani arhegetima helenske muzike. Glavni zastupnik poezije u Argu jeste pjesnikinja *Telesila* koja pjeva kultne himne u čast Artemide i Apolona. Osim toga, opisala je personifikovanu Kalokagatiju i svojom muzikom odnijela pobjedu nad Spartancima.

U Sikionu je živjela čuvena *Praksila*, pjesnikinja ditiramba i skolija posvećenih kultu Dionisa, a možda i nekog drugog božanstva. Navedene pjesnikinje u svojim sredinama uživale su veliki ugled, o čemu najbolje svjedoči podatak da su im bili podignuti spomenici.

II

HORODIJA

1. *Postanje i osobine horske lirike*

Horska ili zborna lirika cvjetala je naporedo sa drugim vrstama lirske poezije. Ona se sa svojim partenijama, thrênosom i

epitalamijem pojavljuje nešto malo poslije nomosa, odnosno noma. To će reći da je horska lirika u najstarije vrijeme bila osnovni vid narodne lirike vezane za grad, opštinu i svečanosti koje su se tu održavale povodom javnih i vjerskih praznika na kojima bi narod, u horu, uz ples, igru i sviranje, iskazivao svoja kolektivna osjećanja.

Horska lirika imala je takav karakter u vrijeme stvaranja polisa da bi vremenom, kao umjetnička horska lirika, postala istinski glas kolektivne duše grada, vjeran odsjaj skladne djelatnosti i jedinstva, a pjesnik vjeran prenositelj tih osjećanja.

Horsku, odnosno zbornu pjesmu pjeva hor, zbor ili je recituje neko lice, dok hor pjeva refren praćen aulosom ili kitarom. Horska pjesma pratila je pohode stanovništva na Akropolj na opštenarodnim svečanostima koje su proslavljale arhegeta grada, božanskog zaštitnika polisa, olimpijskog pobjednika itd. Ona je u svim gore navedenim i njima sličnim prilikama izražavala opštu radost, veselje i čuvstvo, bez primjese misterije, kristalno i jasno.

2. Vrste horske poezije

Raznovrsna čuvstva, ideje i osjećanja zahtijevali su raznovrsne i osebujne forme izražavanja. Horsku poeziju s obzirom na tematiku dijelimo na hijeratsku i svjetovnu.

U *hijeratsku* poeziju spadaju: prosodij, himna, pean, hiporhem, ditiramb i partenij. U *svjetovnu* poeziju idu: thrênos, epinikij, epitalamij, enkomij, skolije i embaterije.

Što se tiče peana, thrênosa, epitalamija, skolija i embaterija ili koračnica, o njima je bilo riječi ranije.

Prosodij je, kao i pean, horska pjesma u čast nekoga boga, obično Apolona i Artemide. Spominje se da je stari epski pjesnik *Eumel* sastavio prosodij u heksametrima, dok je kasnije imao oblik daktila i služio kao uvod u aulodijsku kompoziciju, sastav.

Nauka smatra da je Olimp iz Frigije istinski izumitelj prosodija, dok ga je antička tradicija pripisivala muzičaru Kloni⁵⁰.

Himna jeste pjesma u slavu i čast nekoga boga ili heroja. Veoma je staroga datuma, jer se susreće već kod Hesioda⁵¹; među najstarije ubrajaju se himne Apolonu i Artemidi.

Partenij ili *partenija* jeste pjesma koja se u najstarije vrijeme pjevala u čast boginje Artemide, a kasnije i u čast djevojaka. Partenij poznaje i Homer, što dovoljno govori o njegovoj starosti. Pjevao se uz ples i bio namijenjen gore spomenutoj boginji. Partenij je, međutim, već u vrijeme druge muzičke škole, postao pjesma koja se pjevala u čast lijepih spartanskih kćerki, o čemu nas, između ostalih, izvještava i Teokrit⁵².

Hiporhem je, kao i pean, horska pjesma živahnog karaktera. Uz njega se izvodio mimički ples praćen kitarom ili aulosom. U početku je bio posvećen Apolonu i boginji Ateni⁵³.

Epinikij ili *epinikija* jeste, kao što mu i ime kaže, pjesma u čast pobjednika na javnim igrama i takmičenjima. U starini su bile čuvene Pindarove epinikije.

Enkomiji su pjesme raznovrsnog oblika i sadržine koje su pjevane uz gozbe, na dvorovima bogataša.

Ditiramb je pjesma u čast Dionisa, boga vina⁵⁴. Njegovao se na otocima Naksu, Tasu i u pokrajini Beotiji. Njegovom se postojbinom može smatrati Frigija u kojoj se začeo Dionisov kult. U Frigiji se pjevao u čast Kibebe, anadoljsko-frigijske Velike boginje, ženskog počela, gospodarice života i smrti. Tome ide u prilog činjenica da se izvodio u frigijskoj ljestvici uz zvuke aulosa. Igra što ju je pratilo horsko pjevanje i sviranje zvala se *tirbasija*. Pjevači u najranijoj fazi pjevaju unisono, dok se kasnije

⁵⁰ Više o tome up. Plut, *op. cit.* 3, 28, 29 i odgovarajuće komentare.

⁵¹ Up. Hesiod, *Poslovi i dani* 657.

⁵² Cf. Theocr, *Id.* 19, 22.

⁵³ Više o hiporhemu up. Plut, *op. cit.* 9 f 3.

⁵⁴ Kasnije ditiramb slavi i druga božanstva. Herodot V 67, pripovijeda

kako su Sikionjani ditirambom slavili svoga legendarnog kralja Adrasta.

ističe pjevač koga prati hor. Kasnije pjevač pjeva bez hora, a ditiramb se iz horodije pretvara u monodiju.

Stari su osnivačem ditiramba smatrali *Ariona*, muzičara sa otoka Lesba, o kojem Herodot I 23, kaže: „Arion je bio kitarod koji se tadašnjeg nijednog nije bojao. On je, koliko nam je poznato, prvi sastavio ditiramb, stvorio naziv za njega i učio u Korintu.“

Gornje ne odgovara istini, jer već Arhiloh zna za ditiramb⁵⁵. Arion je ditiramb obogatio sadržajno i formalno tako što je od njega stvorio horsku pjesmu, a u bučnu i hučnu muziku prvobitnog ditiramba unio blagorodnije tonove. To je ono zbog čega je Solon smatrao da je Arion pronalazač ditiramba, odnosno tragedije⁵⁶.

Horska je lirika bila odlika dorskih plemena, posebno Spartanaca koji su od davnina njegovali muziku, jer ona bodri i podstiče na boj i veličanstvena djela. Aristotel ističe muzikalnost stanovnika Sparte koja je bila najranije stjecište helenskih muzičara i zavičaja prvih muzičkih institucija.

O Argejcima Herodot III 131, kaže: „Argejci su bili na glasu kao prvi u muzici.“

Horsku liriku, s obzirom na sadržaj, način izvođenja i tehničku savršenost, dijelimo na tri perioda: stariji, srednji i mlađi.

Predstavnici *starijeg* perioda horske lirike jesu Taleta Gortinjanin, Alkman iz Sarda i Arion Metimljanin. Dok stariji period predstavlja početak horske lirike, dotle se *srednji* period karakteriše tehničkim savršenstvom. Predstavnici srednjega perioda su Stesihor i Ibik, dok se u *mlađem* periodu, okarakterisanom potpunom zrelošću i savršenstvom, ističu Simonid i Bakhilid, da bi na kraju, kao kruna, došao Pindar.

⁵⁵ Cf. *Arch*, fr. 77, Diehl.

⁵⁶ O ditirambu up. Plut., *op. cit.* 4, 29, 30 i odgovarajuće komentare.

3. Stariji period horske lirike i njezini predstavnici

Najstariji horski liričar ovog perioda nesumnjivo je *Talet* iz grada Gortina na ostrvu Kritu. Živi i djeluje u Sparti u prvoj polovini sedmoga vijeka, u vrijeme okončanja prvog Mesenskog rata. *Talet* je i jedan od osnivača druge muzičke škole koja se razvila kao rezultat naglog razvitka Sparte. On je, osim toga, učestvovao pri osnivanju svetkovina zvanih *Gimnopaidea*, odnosno *Gimnopedija*⁵⁷. Od njegove poezije, peana i hiporhema malo što se očuvalo. Njegova veličina, međutim, i nije u poeziji, nego u muzičkom talentu, o čemu Plutarh (*op. cit.* 42) kaže: „... zatim, *Talet* s Krita koji je, kako se priča Lakedemonjane, nalazeći se kod njih, po zapovjedi Pitije, pomoću muzike liječio od kuge što je harala u Sparti, te ju je, kako kaže *Pratina*, uklonio.“

Dok *Talet* Gortinjanin pjeva hijeratsku poeziju, dotle se *Alkman* okreće narodnoj. *Alkman*, koji je, slično *Taleti*, više muzičar no poeta, živi u drugoj polovini sedmoga vijeka, dok mu se *Sard* smatra domovinom. Sastavio je bezbroj vlastitih pjesama koje su se pjevale o spartanskim svečanostima. Iz fr. 92, i 93, vidi se da je poznavao razne vrste nomskog pjevanja. U fr. 100, suprotno *Homeru* koji ne zagovara muziku kao najbolje sredstvo za odgoj, *Alkman* ističe muziku kao najjače sredstvo za nabrazbu mladog naraštaja. Njegovih je pjesama bilo pet knjiga.

Iz *Palatinske antologije* VII 19, vidi se da je *Alkman* pjevao peane, hiporheme, ljubavne pjesme i partenije koje su se posebno njegovale u Sparti. Partenije je izvodio hor spartanskih djevojaka odgajanih poput mladića. *Alkman* je u njima opjevao veličinu bogova, kao i fizičke i moralne odlike svoga hora, odnosno zbora djevojaka. Iz jednog fragmenta saznajemo, što

⁵⁷ O tim i njima sličnim svečanostima u drevnoj Heladi up. *Plut, op. cit.* 9, f. 1.

uostalom i Atenej posvjedočuje, da se Alkman zaljubio u jednu učenicu koju je uvodio u tajne muzičke umjetnosti. Alkman je na polju muzike značajan i time što se služio kitarom i frulom.

U metrici je veoma raznovrstan; pjeva u heksametrima koje brzo napušta uvodeći mnoštvo novih ritmičkih mjera. Njegova je strofa veoma jednostavna, jer se sastoji iz nekoliko stihova. Značajan je i po tome što je za svaku pjesmu stvarao novu metričku shemu, odnosno strofu. O njemu Plutarh (*op. cit.* 12, 14) kaže da je u ritmiku uveo mnogo novina koje su bile lijepe i uzvišene. Osim toga, smatra da je Alkman najbolji lirski pjesnik. Spartanci su ga također smatrali svojim prvim pjesnikom.

Kako se ophodio prema djevojačkom horu najveći proslavitelj ljepote spartanskih djevojaka uočava se iz fr. 94, ispjevanog u herojskom stihu koji Alkman, kao i epopeju, brzo napušta da bi se potom koristio spartanskim narodnim jezikom.

Stil je Alkmana Liđanina okretan kao jonski, čime odudara od dorske mirnoće koja provijava iz pjesme u kojoj opisuje san prirode (fr. 58).

Kad je riječ o *Arionu*, on je, kao što je rečeno, najznačajniji po tome što je, boraveći u Korintu kod Perijandra, doveo ditiramb do savršenstva. Sa njime, kao što je poznato, počinje cvjetanje eolske melike.

Arion se proćuo muzičkim talentom. Poznato je da je kao kitarod putovao u Italiju i na Siciliju i tamo oblagorodio narodnu umjetnost i oplemenio Apolonov kult. Na putu iz Italije u Korint mornari ga bace u more, ali ga spasi delfin privučen zvcima njegove kitare. O njegovom muzičkom talentu Herodot I 23, 24, kaže: „Arion je bio kitarist koji se ondašnjega ni jednoga nije bojao.“

Iz Fotijeve Biblioteke saznajemo da je na Tenaru bio podignut spomenik u vidu čovjeka na delfinu, kao Arionov zavjetni poklon.

Spomenimo i ostale profesionalne muzičare sa Lesba koji su,

uz Ariona pripadali Terpandrovu krugu. To su *Euenetid* i *Aristoklid* te *Periklit* koga Plutarh navodi kao posljednjega lesbljanskog pobjednika na spartanskim *Karnejama*.

4. Srednji period horske lirike i njezini predstavnici

Srednji se period, kao što je rečeno, karakteriše tehničkim savršenstvom što su ga stvorili Stesihor i, nešto manje, Ibič.

Stesihor je najstariji i najznačajniji predstavnik srednjeg perioda. Po Suidi zvao se Tisija, dok je *Stesihorios* eponim sa značenjem *sastavljač horova*. Rodom je iz Mataura, mjesta u Epizefirskim Lokrima. Vrijeme njegova života i djelovanja smješta se između 640–550. Veći dio života proveo je u gradu Himeri na sjeveru Sicilije. Sugrađani su mu podigli kip i na novcu kovali lik, činjenica koja ukazuje koliki je ugled uživao na zapadu helenskog naroda kao pjesnik kome se još u pameti vrzmaju epopeja i njezini junaci koji čine glavninu sadržaja njegovog opusa od dvadeset šest knjiga, od kojih se očuvalo svega šezdeset stihova. Poznato nam je nekoliko naslova, kao na primjer, *Erifila*, *Kerber*, *Kiknes*, *Lov na Kalidonskog vepra* itd. Stesihor je, ukratko rečeno, opjevao sve ono što je u to vrijeme u centralnoj Heladi predstavljalo mitopeju. Iako se Stesihor ugledao na epopeju, on se ipak ne pridržava njezinih strogih pravila. On je, štaviše, u svoje pjesme unio etičku i vjersku notu. Tako po njemu za zločin treba ispaštati, dok o bogovima treba misliti sve najbolje.

Nužno je posebno istaći Stesihorove zasluge u pogledu razvoja himni koje su sačinjavale veći dio njegovih pjesama. Himna je, kao što smo rekli, u početku bila pjesma u čast božanstava pa je, uzevši je u najširem smislu, obuhvatala i *nomos*, *pean*, *hiporhem* i *partenij*. Kasnije je, međutim, prestala da bude isključivo hijeratskog karaktera, što će reći da je osim bogova stala slaviti i heroje.

Stesihor je prvi koji je himnu usavršio i njome proslavljao heroje. Pjevanje himni pratila je kitara bez plesa.

On je veoma zaslužan i na polju muzike, odnosno metrike. Svaka je, njegova pjesma, naime, sastavljena u posebnim metri-
ma, čime je više učinio za muziku nego liričar Alkman. Stvorio je strofu i antistrofu koje su bile jednolike, kao i epodu s posebnim metrom. Time je Stesihor prvi metrički oformio trijadu ili horsku pjesmu.

Plutarh kaže da u Stesihorovim pjesmama nije bio odsutan ni metar, ni ritam; da nije oponašao ni Orfeja, ni Terpandra, ni Arhiloha, nego Olimpa, jer se koristio nomom zvanim *Kolica*. Osim toga, navodi da je kod njega, kao i kod Alkmana, bilo novina⁵⁸.

Gore navedeno, kao i njegov dorski umjetni jezik, doprinijelo je da su ga u čitavoj Heladi na svim svečanim prilikama podjednako slavili liričari i tragičari.

Stesihorov nasljednik bio je *Ibik*, Fitejev sin, koji, kao i istoričar Glauk, potiče iz Regija. Živi i djeluje u drugoj polovini šestoga vijeka. O njemu se pričalo da su ga mještani nastojali izabrati za tirana, što je on odbio otišavši na dvor tirana, vladara, Polikrata. Plutarh pripovijeda da je Ibik, na samrtnom času, pošto su ga razbojnici napali, pozvao ždralove koji su tuda proletjeli da budu njegovi osvetitelji. Pozorišnu predstavu koja se davala u Korintu slučajno nadlete ždralovi, a jedan od ubica povika: „Gle Ibikovih osvetnika“. Tako su zločinci otkriveni i kažnjeni.

Aleksandrijski filolozi Ibikove pjesme razvrstali su u sedam knjiga.

Ibik prije odlaska na otok Samos, slično Stesihoru, pjeva o herojima. Na Samosu, međutim, mijenja tematiku pa, umjesto veličanja heroja, strasno pjeva o ljubavi, slaveći ljepotu helen-
skih mladića. Ljubavne su mu pjesme po obliku bile horske,

⁵⁸ Up. Plut, *op. cit.* 3, 7, 12.

hoću reći da su imale strofu, antistrofu i epodu, što je bio slučaj i sa Stesihorovim. Nužno je istaći da je ljubavna čuvstva vješto spajao i ispreplitao sa mitom i time stvorio prototip Simonidinih i Pindarovih epinikija. Da je bio na cijeni kao pjesnik ljubavnih pjesama potvrđuje nam i Ciceron u spisu *Tuskulanski razgovori* riječima: „Čini se da je najviše plamtio ljubavnim žarom Ibik iz Regija“. Poznato je i to da je Ibik u helensku liriku uveo sambiku, a lirsku poeziju usavršio formalno i sadržajno.

5. Mlađi period horske lirike i njezini predstavnici

Od predstavnika mlađeg perioda horske lirike na prvome mjestu dolazi *Simonid* koji se, prema *Marmor Parium-u*, ep. 54, rodio godine 556. u Ijulidi na ostrvu Keju, od oca Leoprepa koji se, kao i cijela porodica, bavio muzikom i poezijom. U vrijeme boravka na Keju bio je učitelj hora i pisao epinikije u slavu heroja sa Eubeje i Ege. Pravu slavu i vrhunac u stvaranju doživio je u Atini, kamo ga je pozvao Pisistratov sin Hiparh. U Atini se upoznao sa meličarem Anakreontom, piscem tragedija Pratinom i muzičkim reformatorom Lasom iz Hermione.

Simonid je, poslije Heparhove smrti, godine 514. neko vrijeme boravio u Tesaliji na dvoru Skopada i Aleuada, da bi se ponovo vratio u Atinu i u vrijeme persijskih ratova opjevao pale u boju. Godine 475. otišao je na Siciliju, djelujući na dvoru sirakuškog tiranina Hijerona gdje se upoznao sa Eshilom i Pindarom. On je, prema *Marmor Parium-u*, *loc. cit.*, pomirio tiranina Hijerona sa akragantskim tiranom Teronom. Život je završio 468. godine u Sirakuzi.

Simonid je veoma plodan i svestran pisac. Od njegova su se opusa očuvali epigrami i izvjestan broj fragmenata, od kojih su neki veoma dugi. Sudeći prema njima, on se ogledao u svim lirskim vrstama, posebno se ističući enkomijima u kojima slavi gospodara i njegov rod. U njima, kao i u epinikijima, Simonid

pokazuje sav sjaj, veličinu, blistavost i mudrost duha, kao i ozbiljnost i refleksiju koja se graniči sa filosofijom.

Za njega je karakteristično to što je spajao realno i mitsko, polazeći od sadašnjih događaja koji su ga nadahnuli da bi se uzdigao u nebesku visinu, do heroja i bogova, u carstvo blaženstva. Tako je spajao ljudsku sa božanskom stranom, smrtno sa besmrtnim.

Simonidin jezik je umjetni, odnosno književni dorski koji je naslijedio od Stesihora. On je lapidaran i pun epiteta. Rečenica mu je kratka, jasna i elegantna, satkana u horske strofe. Da je Simonid bio čovjek od etosa, a ne korumpirani gramzivac, kao što mu se često prebacivalo, posvjedočuje enkomij u čast Spartanaca palih u Termopilima (fr. 5) i epigram posvećen Megistiji (fr. 83).

Simonid je, po svjedočanstvu starih, najveću slavu stekao thrēnos-ima koje je sadržinski i oblikom usavršio.

Simonid je uživao veliki ugled u Atini, što se razabire iz činjenice da ga navode, tumače i protivurječe mu Aristofan, Platon, Ksenofont i drugi. Plutarh (*op. cit.* 17) kaže da je Simonid, poput Alkmana, Pindara i Bakhilida, sastavljao partenije u dorskoj ljestvici.

Simonidin sljedbenik bio je njegov sestrić *Bakhilid* Kejanin čija nam godina rođenja i smrti nije poznata. Smatra se da je živio između 516. i 450. godine.

Za njegov pjesnički uspon značajna su dva datuma: godina 476, kad je Hijeronu uputio pozdravnu odu u kojoj sebe upoređuje sa orlom, i godina 468, kad je proslavio Hijeronovu pobjedu na Olimpijskim igrama. U to je vrijeme bio na vrhuncu slave, ogledajući se u svim vrstama lirike. Osim toga, sastavljao je partenije u dorskoj ljestvici.

Bakhilidova je poezija poletna, kristalno jasna i ne uzdiže se u nebeske sfere poput Pindarove. Jezik pjesama je jasan i poletan, kao i ostalih pjesnika koji pišu jonskim dijalektom.

Praktični je moralist koji zagovara i ispovijeda bogatstvo udruženo sa vrlinom i znanjem, jer se samo tako, uz blagoslov muza, dolazi do besmrtnosti.

Kad je riječ o ostalim stvaraocima, na prvo mjesto ide Timokreont, rodom iz Ijulisa sa ostrva Rodosa. Bio je ljut protivnik Temistokla i Simonide poslije protjerivanja iz Atine, jer je pristajao uz Persijance. Timokreont je uglavnom pjevao skolije. U očuvanim fragmentima ismijava Temistokla i Simonidu, ali se i njemu, zbog netolerancije rugala Stara komedija.

U Epizefirskim Lokrima rodio se *Ksenokrit* koji je, prema svjedočanstvu velikog Pindara, usavršio lokransku harmoniju. Osim njega, spominju se *Ksanto*, *Erasip*, *Eunom* i *Kleomen*.

Uz Bakhilida se spominju ditirambičari *Kedidi Kidija* iz Hermione kao i već navođeni *Tinih* Halkiđanin koji je sastavljao peane.

6. *Preobražaj i osobine horske lirike i muzike u petom i četvrtom vijeku*

Sedmi i šesti vijek, kao što smo vidjeli, predstavljaju period bujnog razvitka lirike, muzike i muzičkih instrumenata. U tom su periodu iznikle brojne muzičke legende; otvaraju se muzičke institucije i ustanovljuju muzički agoni na kojima se sviralo na raznim instrumentima razvrstanim prema lirskim oblicima koji su se na njima izvodili. Dok su, dakle, instrumenti, s obzirom na namjenu bili strogo određeni, to nije vrijedilo za moduse, ritmiku i tonalitete. Tako je, na primjer, prilagođavanje aulodijskih noma liri i uvođenje stranih melodija, odnosno skala, kao što su lidijska i frigijska, zahtijevalo raznovrsniju modulaciju, samim time izazivalo velike probleme.

Osim toga, stvarani su novi pravci u muzici, dok su rasprave o pravoj muzičkoj umjetnosti nicale iz dana u dan. Sve navedeno vodilo je u kaos u oblasti muzike, a muzičare tjeralo da u

tome zavedu red. Glavni teret u sređivanju takvoga stanja u muzici podnio je Las iz Hermione, primorskog mjesta koje su, prema Herodotu, nastanjivali Driopovi preci.

Las je rođen između 548. i 545. što je i prihvatljivo s obzirom da ga Aristofan smatra takmacem pjesnika Simonide. Diogen Laerćanin kaže da su ga stari s pravom svrstali među sedam mudraca. Oko godine 520, na poziv tirana Hiparha dolazi u Atinu, ostavši u njoj i poslije njegove smrti, što zaključujemo na osnovu toga što je, kao učitelj, prisustvovao svečanosti uvođenja ditirampskih horova u takmičenje.

Las je pisao i pjesme, od kojih nam se očuvao veoma mali broj stihova. On je, dakle, značajniji kao muzičar, odnosno muzički reformator i pisac *prve* rasprave o muzici u drevnoj Heladi.

Lasove reforme na polju muzike odnosile su se na *ritmiku, aulodiku, ljestvice i melodiku*. O njegovom reformatorskom radu Plutarh (*op. cit.* 29) kaže: „Las iz Hermione unio je promjene u raniju muziku tako što je prilagodio ritmove u izvođenju ditiramba pridruživši im polifonijsku pratnju koja je svojstvena fruli, pritom se služeći i mnogobrojnim tonovima proizvedenim uz pomoć razlomljenih intervala.“

Novine su se, dakle, u pogledu aulodije, sastojale u novom rasporedu intervala, što je omogućilo nastajanje slabijih intervala.

Inovacije u oblasti *ritmike* odnose se na novine u ditirambu koji je Las reformisao tako što je umjesto kitarodije uveo aulodiju i od tada umjesto kitare ditiramb prati aulos koji je, zbog velikog izbora tonova i modulacije, prikladniji za razvijeniji muzički život.

Las je uveo i *kikličke* horove, a umjesto astrofičke kompozicije – kikličke antistrofe. Najviše je zaslužan u pogledu preobrazbe modusa, odnosno *ljestvica*, čiji je redosljed prvi utemeljio, a potonji muzičari i pjesnici isti prihvatili.

Raspored ljestvica koji je Las, prema diferencijaciji tonova, uspostavio jeste slijedeći: *ijastijska*, s najdubljim tonom; *eolska*,

na sredini, to jest između basa i tenora; *dorska*, koja odgovara povišenom tonu muškog glasa, potom *frigijska*, *lidijska* i *hipolidijska*, sa jednostavnijim tonovima koji su pristajali uz razne kultne obrede. Navedeno potvrđuje i Marcijan Kapela⁵⁹ tvrdeći da je Las prvi postavio temelje muzičkoj teoriji kako u čistoj muzici, to jest u tonu i ritmu, tako i u kompoziciji, odnosno u utvrđivanju i odabiranju melodija, ljestvica i instrumenata.

Najplodniji helenski liričar bio je Tebanac *Pindar* koji horsku liriku i helensku poeziju u cjelini dovodi do umjetničkog savršenstva. Pindar je rođen godine 518. u Kinoskefali, nedaleko od Tebe, a umro u Argu 442.

Osim pjesništva, Pindar je odlično poznao i muziku koju je, kao i horodiju, učio od Atinjanina Agatokla i strica Skopelina. Svojim se pjesništvom brzo proćuo po ćitavoj Heladi, ćemu su u znatnoj mjeri doprinijele i helenske narodne igre koje je rado posjećivao slaveći pobjednike na njima.

Svojim pjesmama, kojih je bilo sedamnaest knjiga, stekao je besmrtnu slavu. Pjevao je himne, peane, ditirambe, prosodije, partenije, hiporheme, enkomije, thrênose i epinikije, od kojih su se jedino očuvale ćetiri knjige. Pindar je opjevao bogove i heroje koji su duhovno savršeniji od Homerovih. Njegov je ideal red, disciplina, pravda i poštenje.

Stil mu je visok, skoro suvoparan. Stvari posmatra s visine, dok misao izlaže lapidarno i lucidno. Pjesme je pjevao u dorskom dijalektu.

Pindar je veoma znaćajan i na polju *muzike*. Budućići da se ogledao u svim vrstama lirike, moće se ustvrditi da je poznao i sve odgovarajuće metrićke vrste u kojima su ti lirski oblici izvođeni. Svoje *epinikije* nije izvodio samo uz aulos nego i uz kitaru i liru, od ćega je izuzeta *Peta olimpijska* epinikija. Aulos je redovno pratio njegove ditirambe. Kad je, međutim, rijeć o drugim vrstama, koristio se žićanim instrumentima. Pindar nije,

⁵⁹ Cf. *Mart. Cap.* IX 936.

kao što je bio slučaj sa Pratinom, Lasovim takmacem, bio muzički puritanac, odnosno nije osuđivao razne stilove, osim što je odbacio ditiramb pjevan u starom stilu. To je razlog zašto Pindar gotovo podjednako hvali Apolonovu liru i barbiton koji je korišćen na gozbama i pijankama, pritom, po svjedočanstvu starih muzičkih teoretičara, dajući prednost zvucima lire u estetskom i edukativnom smislu, što se može razabrati iz njegovih epinikija. Pindar je, uz to, zagovarao mjeru u muzici i pjesmi, to jest simetriju ritmova i metričkih stopa.

Značajan je i na polju muzičke *imitacije*. U fr. 122, 1 sq, jednog hiporhema, Pindar kaže da zvucima instrumenta želi oponašati trku konja i lovačkih pasa, dok u jednoj parteniji, fr. 106,7 sq., kaže da želi imitirati buku i huku vjetrova, oluje i brzinu Nota, Južnoga vjetra. U *Dvanaestoj pitijskoj* odi oponaša ljudske glasove i krik Gorgone. Oponašanje prirode za Pindara je predstavljalo najvišu muzičku umjetnost, o čemu će Aristotel kasnije raspravljati i dati definiciju imitacije.

Pomenuti Las iz Hermione, uprkos velikom reformatorskom radu na polju muzike, nije poput Platona, bio netrpeljiv i muzički čistunac, kao što nam ga prikazuje Plutarh (*op. cit.* 17) određujući šest skala u kojima se može komponovati i svirati.

Protiv Lasove širokogrudosti ustaje *Pratina* Flijunčanin, tragički pjesnik, pisac satirskih drama i sastavljač satirskih horova koji djeluje krajem šestoga i početkom petoga vijeka. Pratina ustaje protiv ijastijske i lidijske ljestvice, zato što je prva duboka, a druga oštra, zbog čega su estetski i melodijski neprikladne. Nije prihvatio ni Lasovo tvrđenje da je Olimp iz Frigije autor polikefalskog noma, insistirajući na autorstvu nekog Mlađeg Olimpa. Time je izazvao zabunu o tri, odnosno o dva Olimpa, o čemu je ranije bilo riječi⁶⁰.

O muzičkoj naobrazbi Pratine saznajemo od antičkih muzikografa koji nam ne daju pravu sliku o njegovoj kritici muzike

⁶⁰ Up. Plut, *op. cit.* 7.

tadašnjeg vremena, o čemu se možemo pobliže obavijestiti iz jednog fragmenta hiporhema čija je sadržina uperena protiv tragedije i Frinihova stvaralaštva.

Pratina na prvom mjestu napada funkciju muzike u tragediji koju su odredili tragičari, smatrajući da na prvom mjestu treba biti pjesma, a na drugom aulos, to jest muzička pratnja. Dalje, smatra da se prvenstvo mora dati kitarodiji, a nipošto aulodiji, oštro protestujući protiv polifonije, odnosno modernije muzike koja je nezadrživo nastupala na pozornici toga vremena.

Osim toga, Pratina kaže da frulu treba izbaciti iz ditirambâ posvećenih Dionisu, jer aulos pristaje uz gozbe i erotska izživljavanja, pritom očito zaboravljajući da je Dionisa u najstarije vrijeme proslavljala Marsijina frula, a ne Apolonova lira, kitaru. Razlog zbog kojeg Pratina osuđuje aulos i aulodiju, time i enharmonijsku vrstu, leži u nastojanju da pobije i istisne ijastijsku ljestivicu koja je bolje pristajala uz Kibeline bučne svečanosti. Gornja kritika indirektno je upućena i izvođačima, odnosno glumcima u ditirampskim horovima, prebacujući im da nisu odveć moralni i lijepo odgojeni kad mogu tako nešto izvoditi. U ime toga i poziva Dionisa da razbije aulos, jer taj instrument nije dostojan da proslavlja bogove.

Osim toga, u ime etosa i estetike, Pratina kritikuje muzičke novine što se rađaju iz dana u dan, zagovarajući staru dobru muziku, odnosno apolonski instrument i njegovo sviranje, tvrdeći da je njima Taleta iz Gortina u Sparti odstranio kugu⁶¹. Zagovarao je hiporhem, jer se pjevao u čast Apolona i kasnije boginje Atene. To je ono zbog čega je tvrdio da je muzičar Ksenodam Kiteranin pjevao hiporheme umjesto peana.

Gore izloženo jasno ukazuje da je Pratina prvi glasnogovornik koji ustaje protiv aulosa, aulodije, enharmonije i svake novine u muzici koja narušava staru, dobru muziku kojom su odgajane generacije heroja, muziku peana i noma, pjevanih uz liru kojom

⁶¹ Up. Plut, *op. cit.* 44.

su stari Heleni opčaravali božanske stanovnike snježnoga Olimpa; muziku koja je, po Pitagorinom osvjedočenju stvorila universum, pripitomljavala i oblagorođivala živu i neživu prirodu, čuvajući je od zla i propadanja.

Koliko god, međutim, bili nakloni staroj helenskoj muzici, odnosno kitarodiji i liri, ipak se ne možemo oteti utisku da je muzika u Homerovo i Hesiodovo vrijeme, pa i kasnije, u sedmom i šestom vijeku, bila podosta jednoobrazna. Ona se, naime, vezivala za kitaru i liru koje su pratile izvođenje noma, peana i drugih lirskih vrsta.

Tu monotoniju donekle razbija lirski period, monotoniju normalnu i shvatljivu za period epopeje, isto postižući tako što u muziku unosi nove instrumente, raznovrsne ritmičke i kompozicijske novine. Kad je, međutim, u tim novinama došlo do haosa, tada se javljaju muzički reformatori, kao što su, netom navedeni Las i Pratina koji zavode red među tim novinama i pronalascima. Ne bi, međutim, trebalo smetnuti s uma činjenicu da poezija krajem šestoga i tokom petoga i četvrtoga vijeka prije Hrista doživljava korjenite promjene, a s njome i muzika koja ju je pratila.

Do preobrazbe poezije u navedenom razdoblju dolazi iz više razloga, što je i shvatljivo ako se zna da je svaka vrsta poezije vezana za određeno doba, društvo i prilike koje ju uslovljavaju.

Kad je, naime, separatizam helenskih polisa, gradova-država i regionalnih kraljevina, odnosno tiranida stao ustupati mjesto hegemonizmu, lirizam je, ispoljivši helensku dušu do kraja, stao uzmicati, a Pindarove epinikije, zajedno sa tiranima što ih opjevahu, iščezavati u nepovrat.

Osim toga, muze se, nakon persijskih ratova, sele u Atinu u kojoj muzika u odnosu na poeziju dobija povoljniju ulogu, a muzičari odrešenije ruke, o čemu Plutarh (*op. cit.* 30) kaže slijedeće: „U starini, naime, sve do Melanipida, sastavljač diti-ramba i aulet primali su platu od pjesnika, što ukazuje da je pjes-

ništvo imalo primarnu ulogu, a da su se auleti pokoravali učiteljima, ali je kasnije i ovo propalo.“

Muzika u petom i četvrtom vijeku prije Hirista uistinu dobija primarnu ulogu i značenje, dok poezija poprima sekundaran karakter, podvrgavajući se melodiji i muzičkoj pratnji. Navedeno je dovelo do toga da su se sve više stali napuštati hiporhem, prosodij, partenij, pean i epinikij koji, zbog jednostavne i kratke kompozicijske i melodijske strukture, ne odgovaraju ukusu novih generacija. Iz netom citiranog odlomka razabire se da su kompozicija i muzička pratnja bile iznad teksta, odnosno muzičar ispred pjesnika. U tom ih redosljedu spominju i *Didaskalije*. Pseudo-Plutarh napada novu muziku i muzičke novatore, što razabiremo iz slijedećeg pasusa: „Kreks, Timotej, Filoksen i ostali pjesnici toga vremena bili su, međutim, suvoparniji i takvi prijatelji novatorstva, koji su odbacili ono što mi nazivamo prijaznošću i klasičnim stilom. U drevnoj muzici bile su potpuno sjedinjene jezgrovitost, jednostavnost i uzvišenost.“⁶²

Ovakvu kritiku nove muzike petoga i četvrtoga vijeka treba odbaciti, jer zagovara muziku višega, aristokratskog sloja, dok nova muzika nosi obilježje prave narodne muzike, razumljive svakom čovjeku. Novi muzičari, naime, nastoje da njihovu muziku razumiju i u njoj uživaju široki narodni slojevi, čemu nisu težili prethodni muzičari. Aristotel, suprotno Pseudo-Plutarhu, o novoj muzici daje visoku ocjenu, tvrdeći da je po ukusu naroda. Tu novu muziku i poeziju petoga i četvrtoga vijeka u Atini reformišu muzičari iz drugih krajeva Helade koji su dolazili u Paladin grad privučeni raznim svetkovinama praćenim mnogobrojnim lirskim i muzičkim takmičenjima za koje je Perikle svojevremeno saznao Odeon. Muzičari su u prvom redu preobrazili *ditiramb* i *nom*.

Prvi reformator ditiramba, kao što je rečeno, bio je Arion koji ga je usavršio formalno i sadržajno, pritom mu davši uzvišenost,

⁶² Up. Plut, *op. cit.* 12.

dostojanstvo, gracioznost i eleganciju, čime je ditiramb mogao preći u tragediju primarnog oblika.

Drugi reformator, Las iz Hermione, u ditiramb uvodi aulodiju, kikličke horove i antistrofe. Nakon njega, kao reformator ditiramba, pojavljuje se *Melanipid* Stariji sa ostrva Melosa koji djeluje oko 520. godine prije Hrista. On je, kako nas izvještava Suida, osim ditiramba, pisao elegije, epigrame te epske i lirske poeme.

Što se tiče *tragedije*, potrebno je istaći da ona početkom petoga vijeka nije vršila bitniji uticaj na razvoj ditiramba, što će postići kad se pojave Eshilove tragedije, odnosno drame. Nekako u to vrijeme i ditiramb dobija osobine drame, to jest drammatizuje radnju i strast. Nešto kasnije stvorena je i pozornica sa glumcima koji su ditiramb svojim monodijskim istupanjima i pjevanjem pjesama još više približili drami, tako da je već u vrijeme peloponeskih ratova ditiramb postao lirska drama sa izrazitim muzičkim karakterom.

Vremenom su muzika i melodija u ditirambu potisnuli pisanu riječ koja je stala služiti kao libretto. Promjene je pretrpio i Apolonov *nom* čiju su mirnoću i ležernost poremetile nova muzika i drama. Donedavno mirne pripovijesti, razdijeljene u nekoliko dijelova, postaju okretnije i dramatičnije, a melodija gipkija i živahnija, što je dovelo do toga da se i u *nom* uvede hor.

Osim Pratine, Lasa i Melanipida Starijeg na reformaciji poezije i muzike rade i drugi pjesnici i muzičari petoga i četvrtoga stoljeća, čiji je doprinos u tom pogledu bio značajan i vidan.

Među reformatore poezije i muzike ovoga razdoblja ubrajaju se *Melanipid* Mlađi, *Kinesija* Atinjanin, *Telest* iz Selinunta, *Polida*, autor drama i ditiramba, *Kastorion* iz Sola u Kilikiji, *Dijagora* sa ostrva Melosa i *Harilaj*. Među reformatorima muzike i poezije petoga i četvrtoga stoljeća posebno se ističu Frinid, Filoksen i Timotej.

U Ferekratovoj komediji⁶³ personifikovana Muza, odnosno muzika okrivljuje *Frinida* Mitilenjanina za sve nove nevolje (preobražaje) koje su je snašle. O Frinidovu i Timotejevu značaju u pogledu tih inovacija i razvoja nove muzike Aristotel kaže slijedeće: „Da nije Timoteja, ostali bismo bez velikog dijela naše lirike, ali on ne bi bio ono što jeste da mu nije prethodio Frinid.“⁶⁴

Timotej je porijeklom iz Mileta, rođen 447, umro 357. u devedesetoj godini života. Obilazio je redovno gotovo sve svetkovine u drevnoj Heladi.

Što se tiče njegova reformatorskog rada, najviše se odlikovao u preobražaju *nomâ* u koje je prvi uveo hor praćen kitarom. Spjevao je osamnaest ili devetnaest knjiga kitarodičkih noma koji su brojali osam hiljada stihova. Osim toga, spjevao je i dvadeset jednu himnu, pedeset sedam proemija i devetnaest diti-ramba koji su opjevali događaje iz *Odiseje*. Aristotel mu prebacuje što mu horovođa, koji u jednom ditirambu oličava Odiseja, plače pred Skilom.

Timotej je značajan i na polju *imitacije*. Tako je mimikom i muzikom pokušao imitirati jauk porodilja i oluju. Za njega je značajno da se ponosio svojim novinama, zbog čega u fr. 7, kaže: „Ne pjevam po starinskom običaju, jer je naše bolje. Sada kraljuje mladi Zeus, dok je ranije vladao Kron. Neka ustupi stara muza.“

U pogledu reformi poezije i muzike najznačajniji je *Filoksen* Kiteranin, rođen 435, umro 380. u Efesu. Jednom prilikom Lakedemonjani porobe stanovnike ostrva Kitere, a nejaki Filoksen ode na Siciliju kod sirakuškog tiranina Dionisija Starijeg. Tu, međutim, padne u nemilost, jer se zaljubio u sviračicu koju je i Dionisije obožavao. Zbog toga bude bačen u kamenolom odakle pobjegne u Tarent.

⁶³ Up. Plut, *op. cit.* 30.

⁶⁴ O tom up. Aristotel, *Metaphysica* 993 b 16.

Temeljna Filoksenova zasluga na polju inovacije u muzici, prema Plutarhu (*op. cit.* 30) sastoji se u tome što je u horove uveo pjesme koje su pjevali pojedini pjevači. Spjevao je dvadeset četiri ditiramba koji nemaju gotovo nikakvu pjesničku vrijednost. Od njih je bio najbolji *Kiklop i Galateja* u kojem alegorično prikazuje ono što je doživio kod Dionisija. U Atini se prvi put prikazao 388. godine.

Osim peana, o čijem smo preobražaju ranije govorili, reformu su doživjeli *epinikij* i *enkomij* koji ni nakon reformacije nisu sasvim iščezli.

U gore navedenom periodu vrhunac razvoja doživljuju *skolije* ili počašnice, o kojima je ranije bilo riječi. Najčuvanija počašnica spjevana u četvrtom vijeku bila je Aristotelova skolija *Himna vrlini* koju je spjevao u čast poginulog šuraka, atarneskog tiranina Hermije.

Osim navedenih pjesnika i muzičara, razvoju lirskih vrsta doprinijeli su i drugi manje poznati pjesnici i muzičari. Tako sa *Lesbosa*, osim ranije navedenih muzičara, Terpandra, Ariona, Euenetida, Aristoklida i Periklita, potiče još nekoliko značajnih muzičkih stvaralaca. Isokrat spominje muzičara *Agenora* Mitilenjanina, o kome kaže da je bio najbolji poznavalac muzike u njegovo vrijeme. Uz Agenora spomenimo psilokitaristu *Kratina* iz Metimne koji je, po Atenejevu svjedočanstvu, sa Tebancem *Aristokratom* učestvovao u svatovima Aleksandra Makedonskog. Vrijedan je spomena i muzičar Arheanakt, pobjednik u jednom muzičkom takmičenju održanom u drugoj polovini trećega vijeka.

O muzičaru *Arhiti*, inače pristalici Pitagorejaca, Diogen Laerčanin kaže da je onima koji su mu prebacivali da govori suviše tiho odgovorio: „Moj glas zamjenjuje instrument.“

U *Beotiji* su, kao što je ranije rečeno, razne svečanosti bile praćene muzičkim agonima na kojima su se muzičari takmičili. Osim Amfiona, Antesa, Antipa, Nikofela, Klone i Pindara, Beotija je dala još nekoliko poznatih muzičara. Istoričar Polibije

spominje *Teodora* Beočanina koji je, kao i Pindarov stric, muzičar Skopelin, živio u šestom vijeku.

Osim toga, Atenej navodi muzičare: Dionisija, Ortagoru i Olimpiodora, učitelje tebanskog vojskovođe Epaminonde. *Dionisije* je, njegujući klasičan stil, učio Epaminondu kitari, a *Ortagora* i Olimpiodor sviranju na aulosu. Dodajmo uzgred da se aulodija u Beotiji više njegovala od uzvišene kitarodije.

Iz Tebe potiču i auleti: *Diodor*, učitelj Alkibijadov, *Elpenor*, *Haret*, *Haril*, *Hrisogon*, *Klona* i *Ismenija* Tizbljanin, o kojemu Diogen Laercenin kaže da je znao svirati na svim frulama, što će reći da je poznao cijelu aulodiju.

Osim njih, spominju se Tebanci *Dorotej* i *Enijad*. Ovdje je nužno istaknuti nekoliko tebanskih muzičara, od kojih na prvo mjesto dolazi Pronom, reformator ditiramba, o kojem Pausanija kaže da je svojom pjesmom i igrom uspijevaao najbolje opčarati one koji ga slušaju. Plutarh (*op. cit.* 21) posebno ističe *Antigenidu*, kompozitora i auletu iz Tebe koji je bio toliko slavan u sviranju na fruli da je stvorio poseban stil, po njegovu imenu nazvan antigenidski, a njegovi učenici antigenidovci, za razliku od Doriona, njegovih učenika i njegova stila u muzici.

U Atini je, kao što nam pokazuje pomenuta priča o Marsiji i aulosu, bila omiljena apolonska lira, odnosno kitara koja je bila nastavni predmet, prethodno istisnuvši Marsijin aulos.

Aulodija je pravo građanstva sticala pomoću ditiramba i raznih prigodnih svečanosti. Iako su je početkom petoga vijeka odbacivali Pratina i drugi, ipak je s vremenom stekla svoje pristalice tako da već Platonu zvuci aulosa ne samo da nisu strani nego su, štaviše, privlačni i opčaravajući. Platon, uz to, Sokrata upoređuje sa frigijskim silenom, odnosno frulašem Marsijom, tvrdeći da je Sokrat postizao dijalogom ono što je Marsija činio frulom, čiji zvuci i melodija, i bez pomoći frulaša osvajaju ljudsku dušu⁶⁵.

⁶⁵ O tome up. dr Miloš Đurić, *Kroz helensku* 132.

Atina je u petom i četvrtom vijeku bila vrzište stranih muzičara, dok ih je sama dala mali broj. Kao najstariji atinski muzičar spominje se *Agatokle*, učitelj muzičara *Lamprokla*.⁶⁶ Lamproklov učenik bio je *Damon*, najslavniji atinski muzičar i glasnik etičke i edukativne moći muzičke vještine⁶⁷. O njemu Plutarh (*op. cit.* 16) kaže da je pronašao hipolidijsku ljestvicu. Damon je bio učitelj muzičaru *Drakontu* koji je u muzici podučavao Platona, najvećeg filozofa drevne Helade.

Na kraju ostaje da spomenemo *Arifrona* iz Sikiona, pjesnika ditiramba i peana koji djeluje oko četiristote godine prije Hrista, od koga se očuvao pean posvećen boginji zdravlja Higieji, te pjesnika *Likofronida* koga navodi Atenej, *op. cit.* XIII 564A; XV 670E.

POKLASIČNI PERIOD

A

HELENISTIČKO RAZDOBLJE

1. Helenistička lirski poezija, njezine osobine i vrste

Da bismo mogli razumjeti i svrsishodno vrednovati helenističku književnost, koju često nazivaju aleksandrijskom, odnosno lirsku poeziju, nužno je da u kratkim crtama prikazemo helenističku kulturu kao njezin izvor i podlogu.

S pobjedonosnim ulaskom Aleksandra Makedonskog u drevnu Heladu, godine 338. prije Hrista, gasi se istorijski simbol drevnih Helena, gasi se njezina demokratija s kojom kao da iščezava i nepokolebljivi i nesalomljivi duh i ona uzvišena

⁶⁶ O Lamproklu up. Plut., *op. cit.* 16.

⁶⁷ O Damonu Atinjaninu i njegovu učenju up. Lasserre, *Plutarque* 55–74.

kolektivna osjećanja slobodarske i superiorne kulture helenskih plemena koja tokom svoje burne istorije nikada nisu marila za hegemoniju niti su je spoznala.

Mada su živjeli u zatvorenim gradovima-državama Heleni su bili svjesni da svojom kulturom, specifičnim načinom života u tim polisima, gdje su sve duševne i tjelesne vrline dolazile do punog izražaja, stoje iznad ostalih naroda koje nazivahu bar-barima upravo zbog razlike u načinu mišljenja i javnog djelovanja, odnosno života uopšte. To je ono zbog čega Mislilac iz Stagire, veličajni Aristotel, nije dozvoljavao ma kakvu simbiozu Helena i stranaca, protiv čega ustaje njegov učenik Aleksandar Veliki, premda je bio u rodbinskim odnosima i vezama s Heladom, čiju duhovnu baštinu ne samo da preuzima već je, štaviše, kao i njezin jezik, pošto je zauzeo skoro sve poznate države na Bliskom istoku, širi sve do granica Indije.

Širenje helenske kulture i njezinog jezika nastaviće se i u vrijeme Aleksandrovih nasljednika Dijadoha, vladara iz dinastije Ptolemeja, Seleukida i Antigonida koji joj osiguravahu plodno tlo u svojim ogromnim kraljevinama van klasične Helade u koje je trebalo unijeti nešto od sloge, kolektivnog duha i panharmonije, a naročito kulturne, umjetničke i idejne sadržaje univerzalnog karaktera, kao što su Homerovi epovi, tragedije Eshila, Sofokla i Euripida koje se bave vječnim temama ljudskog života, pravdom i nepravdom, dobrom i zlom, ovozemaljskim i onostranim životom, ali za tako nešto Helada pri kraju četvrtoga vijeka nije imala ni snage ni htijenja.

Osim toga, već se u Sofoklovim tragedijama prilikom slikanja karaktera osjeća uživanje u anatomskom prikazivanju pojedinih karakternih crta, što će reći da se već kod smjernog Sofokla osjeća iščezavanje mitopeje koja je išla za kolektivnim i opštim. Time se pak dospijeva do pojave teorijskog posmatranja, odnosno do teorijskog svijeta kojemu je više stalo do naučnog saznanja nego do uzvišenih i opštevažećih umjetničkih i idejnih sadržaja.

Nasuprot Sofoklu koji, premda kroz obrise pojedinačnih crta, ipak u svojim tragedijama prikazuje cjelovite karaktere, njegov posljednik Euripid prikazuje uglavnom markantne crte karaktera protagonista. Dodajmo uzgred da je teorijsko znanje našlo plodno tlo u naučavanjima sofista i filozofa Sokrata.

Što se tiče umjetničkog duha, on je nasuprot pojavi teorijskog znanja i slikanja karaktera, i na samome zalasku helenske kulture, u vrijeme njezine samostalnosti, provijavao i kod najvotrenijih pristalica racionalizma. Tako nam Sokrat priča kako je u tamnici osjetio kako ga glas savjesti podstiče da se bavi muzikom, dok kod Ksenofonta susrećemo nepobitne elemente estetike. Nasuprot tome, tražiti čisto umjetničko nadahnuće u helenističkoj, odnosno aleksandrijskoj kulturi, skoro da je uzaludan posao, jer se, kao što je netom rečeno, sa propašću slobode i demokratije klasične Helade gasi vječni mit, junačka pjesma, duh epopeje, a s tim i umjetničke grane i umjetnički duh. U aleksandrijskoj kulturi, naime, caruje hladni um koji nastoji da svugdje vidi sklad i red, klasifikaciju i determinizam, riječju, sve ono što je antipod uzbudljivosti i opojnosti, krilatim mislima i osjećanjima. Ovo je po shvatanju književnih stvaralaca aleksandrijske epohe čak i štetno, jer je vladalo uvjerenje da je za ljudski život jedino potrebna nauka i naučni rad, naučna metoda; riječju, um treba da caruje nad osjećanjima i poletnim, zanosnim mislima. Aleksandrijska kultura je ta koja je svim svojim bićem težila ovozemaljskoj, čulnoj sreći koja se, po njezinim protagonistima, može dostići isključivo vještinom i stečenim znanjem. To će reći da tu metafizičke misli i dublje umjetničko nadahnuće, vječni ideali ljepote i čovječnosti, odnosno uzvišena osjećanja nisu našla plodno tlo pa se takva kultura nužno morala vremenom ugasiti.

Kad je, međutim, riječ o *poetskom stvaralaštvu* pjesnika koji pišu po helenističkim centrima, kao što su Pergam, Antiohija, Rodos i Aleksandrija, nužno je imati na umu da je pjesnik u

helenističkom periodu stalno morao imati na pameti čitaocze za koje piše i prilike u kojima piše. Pjesnici u novonastalim prijestonicama, naročito u Aleksandriji, naime, pišu za šaroliku publiku, pritom ne budući oslobođeni briga za nasušni hljeb. Pjesnik je *tehnites*, zanatlija koji živi od pisanja, samim time zaviseći od ukusa nekog nadobudnog dobročinitelja, ili se pak morao priklanjati ukusu pojedinih struja čitalaca svoga vremena. Zato nas ne čudi što helenistička, konkretnije rečeno, aleksandrijska književnost, odiše kabinetskom učenošću, izgubivši temelj i odlike istinske književnosti, hoću reći prirodan i trenutačan podsticaj, jer pjesnik piše za učenu i obrazovanu publiku koju u aleksandrijskoj epohi sačinjavahu bibliotekari, kolekcionari i redaktori.

Dalje, književnost drevne Helade, kao što je poznato, iznjedrila je skoro sve književne rodove i vrste, tako da je književnim poslenicima helenističke epohe, nastranu što nisu pisali po nadahnuću nego po ukusu publike, ostalo imitiranje i proučavanje književne zaostavštine demokratske Helade, ili, u najboljem slučaju, budući da većina njih nije marila za velika književna djela, što je posebno slučaj kod aleksandrijskih pjesnika, pisanje *himni, epistula, horskih i erotskih elegija, mima, epigrama, epilija i bukolskih idila*. Navedeno je umnogome uslovalo minuciozno anatomiranje i figuralne pjesme (*carmina figurata, tehnopaignia*) to jest pjesničke igrarije čiji su najveći predstavnici Simija, Teokrit i drugi, koje će u rimskoj književnosti oponašati Porfirije Optacijan iz vremena Konstantina Velikoga, toliko zaslužan u traženju hrišćanske invokacije kao zamjene za invokaciju paganskih muza, o čemu ovdje nije mjesto raspravljati.

Helenistički, posebno aleksandrijski pjesnici naprosto traže nepoetske teme kako bi iskazali vlastitu erudiciju i artistsku vještinu, darovitost i umješnost u građenju stiha, čime se posebno isticao učeni pjesnik Kalimah. To je razlog zašto se kod

helenističkih, posebno kod aleksandrijskih pjesnika uočava rijetka učenost, interes za geografiju, običaje raznih plemena i naroda, mitske heroje prohujalih vremena, razne obrede, čudesa, bajkolike predjele i prikazivanje ljubavnih karaktera, zbog čega je aleksandrijska, odnosno helenistička poezija spadala strogo u verbalnu umjetnost, dok je poezija klasičnog perioda računala na *muzičku i plesnu pratnju*.

Nasuprot rečenom, kod lirskih se pjesnika ove epohe opažaju određene novine, kao što su zanimanja za intimna osjećanja pojedinca; za slike iz svakodnevnog života; za čovjeka i prirodu koju poimaju više osjećajno no racionalno. Osim toga, novine se ogledaju i u hvatanju i obrađivanju pojedinosti, pojedinih trenutaka i trenutnog raspoloženja; u stvaranju ganutljivih likova *malih ljudi* iz nižih slojeva i posebno u interesu za ljubavnu tematiku, iz čega se rađa pjesništvo ljubavne sjete.

Lirsku poeziju helenističkog perioda uglavnom sačinjavaju elegija, bukolsko pjesništvo, odnosno bukolska idila, epigramska poezija, himne i mim.

2. Elegija i njezini predstavnici

Dok elegija u klasičnom periodu helenske lirike predstavlja lirsku pjesmu poučne sadržine koja na nešto podstiče ili poziva na značajnu odluku ili čin, time budući srodna s epskom poezijom, dotle ona u poklasičnom periodu prelazi u subjektivno-erotičku i mitološko-narativnu pjesmu pjevanu u heksametru, za razliku od stare elegije pjevane u elegijskom distihu. U njeno se ruho oblači jedan od prvih rodova aleksandrijske poezije, *učeno mitološko djelo sa ljubavnim sadržajem*.

Arhegetom helenističke elegije, koja umnogome poprma crte epske balade, smatra se *Fileta*, rodom sa otoka Kosa (340–285). Ovaj sjetni pjesnik, osim elegija, u kojima slično Mimnermu, opjeva svoju draganu Bitidu, pjeva mitološke spjeveove, odnos-

no epilije, kao što je *Hermija* u kojemu opjeva Odisejevu ljubav prema Polimeli, kćerki boga vjetrova Eola, te epigrame. Osim toga, Fileta je sakupljao i glose, rijetke i teško razumljive riječi i pojmove i izdao ih pod naslovom *Neuređene glose*⁶⁸.

Po povratku iz Aleksandrije, gdje ga je pozvao Ptolmej Soter da mu odgaja sina Filadelfa, na rodnom Kosu okuplja oko sebe talentovane pjesnike koji njeguju ljubavno-mitološku elegiju. Među njima se ističe Filetin učenik i prijatelj *Hermesijanakt*, rodnom iz Kolofona, grada u Maloj Aziji, koji je spjevao tri knjige elegija.

Kao što je pjesnik Antimah, rodonačelnik helenističke poezije, svoju poemu, u kojoj opjeva slučajevne nesrećne ljubavi, nazvao *Lida*, odnosno *Liđanka*, po rano preminuloj ženi rodnom iz Lidije, tako je i Hermesijanakt svoju zbirku elegija prozvao *Leontija* po istoimenoj dragani koju u njoj opjeva.

Ovaj se pjesnik, osim u elegijama, ogledao i u bukolskom pjesništvu, smještajući pastirsku idiličnu zemlju na otok Eubeju na koju smješta pastire Dafnida i Menalku.

Filetinu krugu pripada i elegičar *Fanokle* o kome se jedino zna da je živio u četvrtom vijeku prije Hrista. Autor je poeme *Ljubavne pripovjesti ili lijepi efebi* u kojoj opjeva ljubav bogova i mitskih junaka prema lijepim efebima, odnosno dječacima. Zahvaljujući antologičaru Stobeju iz petoga vijeka nove ere očuvala se elegija *Orfejeva smrt* u kojoj Fanokle pjeva kako je Orfej zavolio lijepoga dječaka Kalaida, sina Boreja, tračkog

⁶⁸ Iz nešto malo očuvanih fragmenata da se zaključiti da mu je poezija bila ispunjena ljubavlju prema *slikama iz seoske prirode* i melanholičnošću. Tako u jednom fragmentu, koji toliko liči na epitaf, stoji:

*Ne oplakujem tebe, jer mnoga iskusi dobra,
al' ti ni usud patnje nepoznat ne bi,*

dok u drugom fragmentu, vjerovatno epitafu, čitamo:

*Iz dna duše tad tiho nada mnom plači,
lijepu reci mi riječ, mrtvog sjećaj se mene!*

božanstva ljutog sjeverca, kao i o tome kako su ga zbog toga prestupa smakle žene.

Među najznačajnije predstavnike aleksandrijske poezije nesumnjivo spada *Kalimah*, rodom iz Kirene, helenske naseobine u Libiji, koji živi i djeluje oko 300–240. godine prije Hrista. Po školovanju u Atini odlazi u Aleksandriju gdje je najprije bio učitelj, a potom stupa na dvor vladarske dinastije Ptolemeja. Tu postaje član naučne ustanove *Musej*, bibliotekar, egzegeta i dvorski pjesnik, uspješno se ogledajući u svim književnim vrstama aleksandrijskog razdoblja – elegiji, epigramu, epiliju, himni i mimu, odnosno holijambu.

Kalimah se u književnom stvaralaštvu rukovodi slijedećim načelima: mali književni oblik, borba protiv prostakluka, odnosno priprostosti i brižljiva obrada pojedinosti.

Braneći mali književni oblik, ovaj učeni pjesnik ističe načelo da umjesto velikog epa, neprekidne pjesme, kao što su Homerovi epovi, treba davati prednost didaktičnom stilu pisanja, kao što su Hesiodovi spjevovi. Pri tome pjesnik treba da cizelirano razradi pojedine epizode u vidu samostalnih pjesama u kojima može da iskaže svoju erudiciju, virtuoznost u pravljenoj stiha i inventivnost pripovjedača, osobine što ih je njegovala aleksandrijska poezija, sklona prefinjenoj, ali bezvrijednoj i beskrvnoj, bestrasnoj pjesmi.

Netom iznijete karakteristike aleksandrijske poezije očituju se u Kalimahovu pjesničkom opusu, u kojemu prvo mjesto pripada elegijama. Starina je poznavala zbornik od četiri knjige njegovih elegija naslovljenih kao *Aitia (Uzroci)*⁶⁹ jer pjesnik svakome događaju što ga opisuje, kazuje i razlog, odnosno uzrok.

Sadržaj fragmentarno očuvanih elegija, koje su po svoj prilici bile samostalne pjesme, čine mitološka predanja o osnutku poje-

⁶⁹ Pjesnik u prologu svoga djela *Aetia* govori kako su ga usnulog muze našle u Kireni i odatle prenijele na svoje brdo Helikon i naučile ga tajnama mitskoga svijeta.

dinih gradova, svetišta, obreda, praznika itd. Najčuvenija od njih obrađivala je legendarnu ljubav između mladog Akontija i ljepotice Kidipe koja se, nakon raznih peripetija, udaje za Akontija, mladića iz drugoga kraja i različitog imovnog stanja.

Nakon ove elegije, u kojoj Kalimah pokazuje svu veličinu u građenju ljubavne priče, ističe se elegija *Plókamos Bereníkes* (*Berenikin uvojak*) spjevana u čast kraljice Berenike, žene kralja Ptolemeja Euergeta koja se zavjetovala da će, ako joj se muž vrati živ iz pohoda na Siriju, posvetiti pramen kose u hramu Arsinoje. Berenika po muževom povratku izvrši zavjet, ali su uvojak, odnosno pletenicu, sâmi bogovi prenijeli na nebo i pretvorili je u sazviježđe koje je upravo tada otkrio dvorski astronom Konon⁷⁰.

Kalimah, kao otvoreni protivnik velikog epa, stvara mali ep, odnosno *epilij*, kakav je, uzimimo, *Hekala* u kojem se obrađuje skoro nepoznato atičko predanje o staroj i siromašnoj starici Hekali i mladom Teseju što se zaputio da ubije bika koji je bio strah i trepet stanovnicima Maratona. Tesej na putu svraća u kolibu uboge starice koja obećava da će Zeusu prinijeti žrtvu ukoliko Tesej obavi zadatak. Junak, međutim, po obavljenom zadatku u kolibi zatiče preminulu staricu, u ime čega ustanovljuje praznik sa nadmetanjima. U gornjem epiliju učeni Aleksandrinac gotovo nepoznat sadržaj obrađuje na potpuno originalan način, pri čemu uvodi i noćni dijalog ptica.

Osim toga, Kalimah se veoma uspješno ogledao i u pisanju *epigrama* koji se odlikuju prefinjenošću, duhovitošću i preciznošću izraza, od kojih je do nas doprlo šezdeset i tri.

Ovaj se dvorjanin ogledao i u pisanju *himni* od kojih se očuvalo šest. Kalimahove himne nemaju za cilj *izazivanje vjerskih osjećanja*, nego pripovijedanje o bogu kojem je svaka od njih namijenjena. Tako Prva veliča Zeusa, Druga – Apolona,

⁷⁰ Gornja elegija očuvana nam je na latinskom jeziku u prevodu pjesnika Katula.

Treća govori o Artemidi, Četvrta o Delu, rodnom mjestu boga Apolona, Peta o boginji Ateni, dok Šesta pjeva o prazniku što ga je Ptolemej Filadelf ustanovio u čast boginje Demetre. Sve su himne, sa izuzetkom Pete, koja je ispjevana u elegijskom distihu, ispjevane u heksametru.

Kalimah je pisao i satiričnu poeziju, odnosno *holijambe*, kakva je, na primjer, pjesma *Ibis* koja nam se očuvala u Ovidijevom prevodu na latinskom jeziku pod istim naslovom.

Od ostalih elegičara helenističkog perioda vrijedan je pomena pjesnik *Euforion*, rodnom iz Halkide, koga je dijadoh Antioh Veliki pozvao u svoju prijestonicu Antiohiju da vodi biblioteku. Veoma su ga cijenili i na njega se ugledali rimski neoterici Kornelije Gal, Katul i Vergilije koje Ciceron u *Tuskulanskim razgovorima* III 19. 43. naziva *cantores Euphorionis*, Euforionovi pjevači.

Gore navedenim elegičarima pridružujemo Apolonija sa Rodosa, autora *Epa o argonautima*, po visokim umjetničkim kvalitetima, poslije *Ilijade* i *Odiseje* najznačajnijeg epa iz čitave antičke književnosti⁷¹.

Bogata i duboka lirika iskazana posredstvom lika strastvene vračarice Medeje, u *Epu* obične zaljubljene djevojke, trajna je baština svjetske književnosti.

Od pjesnikâ himni toga razdoblja spomenimo stoičkog filozofa *Kleanta* iz Asa u Maloj Aziji koji djeluje oko 260. godine prije Hrista, autora zanosne *Himne Zeusu*.

Kao pjesnici peanâ spominju se *Kleohar* Atinjanin i *Isil* iz Epidaura.

3. Bukolsko pjesništvo i njegovi zastupnici

Bukolsko ili pastirsko pjesništvo koje opjeva jednostavan i miran život seoskih pastira, književna je vrsta koju je odnjegovalo

⁷¹ Up. Apolonije sa Rodosa, *Ep o argonautima*, Oktoih, Podgorica, 1998. *Ep* sa helenskog metrički preveo, uvodnu studiju i komentare sačinio dr Marko Višić.

poklasično, helenističko doba. Nastalo je kao reakcija pjesnikâ na učmali i dosadni život u velikim gradskim centrima helenističkih država, pjesnikâ koji su sve više i više čeznuli za čistom prirodom i tihim životom na selu.

Osim toga, na postanje i razvoj ove vrste pjesništva u mnogome je uticao i pojačan interes za slike iz prirode helenističkih pjesnika. Dok se, naime, u klasičnom periodu helenske književnosti interes za prirodu pojavljuje vrlo rijetko, a kad se i pojavi, kao na primjer kod pjesnikinje Sapfe i tragičkih pjesnika Eshila i Sofokla, on se očituje samo kao pozadina za ljudska zbivanja (primjerice Sofoklova tragedija *Ajant*), dotle se u helenističkom periodu javlja jače osjećanje prirode i njezinog života koji postaje faktor buđenja najraznovrsnijih osjećanja i raspoloženja. Po sebi se razumije da pjesnika zanimaju isključivo oni predjeli koji će kod čovjeka izazvati *osjećanje mira*, jer ni helenistički pjesnici ne opisuju prirodu radi prirode nego radi čovjeka. To je ono zbog čega u helenističkoj poeziji susrećemo: opis žuborenja izvora obraslih visokim borovima, topolama i kiparisima u čiji se hlad može skloniti čovjek pritisnut sumornom žegom; rosne livade po čijem cvijeću lete radišne pčele, dok u žbunovima veselo cvrkuću ptice; zelene travnjake na kojima pastiri mirno napasaju stada.

Bukolsko pjesništvo, koje kao umjetnička književna vrsta svoj vrhunac dostiže u helenističkom periodu, razvilo se iz prastarog narodnog predanja o pastirima, njihovim ritualnim nadmetanjima u vrijeme očišćenja stada i torova, kao i iz svečanosti u čast boginje Artemide, simbola čiste i netaknute prirode, zaštitnice divljih životinja, pastira i njihovih stada.

Nadmetanje bi počinjalo susretom i tobožnjom svađom dvaju pastira koja bi se završavala pozivom na takmičenje u pjevanju pastirskih pjesama. Nadmetanja, koja susrećemo u umjetničkom bukolskom pjesništvu, kao što je Teokritovo, vode porijeklo iz pastirskog folklornog nadmetanja koje je imalo svoje mitske

junake i junakinje koji, ne ostvarivši ljubavne snove, nestaju u cvijetu mladosti postajući nepresušni izvor ili zimzeleno drvo; nepristupačni i neustrašivi lovac ili pastir, čime se očituje njihova neiscrpna mladalačka snaga.

Među najpopularnije likove nesumnjivo spada Dafnid, mladi i prelijepi junak pastirâ na Siciliji, mitski osnivač bukolskog pjesništva, koga pjesnik Hermesijanakt, sa njegovom draganom Menalkom, međutim, smješta na ostrvo Eubeju⁷².

Dafnid je najvjerovatnije helenističkim pjesnicima poslužio kao prototip pjesnika-pastira nosioca ljubavne čežnje, odnosno kao motiv za pjevanje sentimentalnog pjesništva na temelju seoskog, pastirskog krajolika, pejzaža. Sâm pjesnički kružok na ostrvu Kosu bio je, između ostalog, ustrojen kao kulturno pastirsko udruženje Dionisa i muzâ.

Bukolsko pjesništvo bilo je zaodjeveno u ruho *idile*, pjesme malih razmjera namijenjene za pjevanje koja opjeva jednostavan i tih život pastira, kakvo je i bilo bukolsko pjesništvo najtalentovanijeg helenističkog pjesnika i najboljeg predstavnika te vrste poezije, *Teokrita* Sirakužanina. Vrijeme njegova života i djelovanja smješta se između 300–260. godine prije Hrista. Iz rodne Sirakuze vrlo rano odlazi na ostrvo Kos, rodno mjesto majke Filine, gdje pristupa pjesničkom kružoku. Tu ga elegičar Fileta, osnivač kružoka, i epigramatičar Asklepijad uvode u tajne pjesničkog umijeća. Nakon toga vraća se u rodnu Sirakuzu u kojoj vlada Hijeron Mlađi, prijatelj pjesnikâ, da bi oko 272. godine dospio na dvor Ptolemeja Filadelfa u Aleksandriji i tu se upoznao sa književnim autoritetima, kao što su Kalimah, Apolonije sa Rodosa i drugi, od kojih usvaja načela pjesničke umjetnosti. Nakon izvjesnog vremena vraća se u rodnu Sirakuzu.

⁷² Kao izrazita središta pastira i njihovog pjesništva, pored Eubeje, smatraju se naročito Sicilija, Arkadija, u kojoj pjesnikinja Anita, rodnom iz Tegeje, opjeva bukolske motive, kao i Južna Italija.

Teokrit je bio svestran književni stvaralac koji se ogledao skoro u svim književnim vrstama helenističke književnosti, što će reći u epigramu, bukolskom pjesništvu, epiliju i lirskoj poeziji. Do nas je doprlo dvadeset i pet epigrama ispjevanih u različitim metričkim stopama, a bili su namijenjeni statuama pjesnika; trideset i dvije bukolske idile, od kojih jedne opjevaju život ovčara, govedara i kozara, a druge građanski stalež, kao što je idila *Sirakužanke*. Obje vrste idila imaju oblik *mima*, to jest scene koje sačinjavaju dijalozi ili monolozi, sadržavajući razgovore pastira, njihova nadmetanja, svađe, izliv ljubavnih osjećanja, razne pjesme o junacima i junakinjama iz pastirskog narodnog predanja.

Epilije sačinjavaju pjesme sa mitološkim sadržajem kao što su *Dioskuri*, *Hila*, *Herakle ubica lava*, u kojima pjeva o životu legendarnih ličnosti.

Sve ono najbolje što je iznjedrila helenistička književnost – osjećajno poimanje prirode, težnja za svakidašnjim, inimnim, neznatnim, briga o pojedinačnom iz života ljudi i prirode, sklonost prema običnim ljudima i njihovom unutarnjem životu, što rezultira poezijom ljubavne sjete – sve je to našlo odraza u Teokritovom pjesničkom talentu u kojemu su se sretno spojile izvanredna emocionalnost i mašta. To je doprinijelo da ovaj izvanredni posmatrač i poznavalac ljudskog života i unutarnjeg svijeta čovjekove duše stvori djela neprolazne vrijednosti, kao što je idila *Čarobnice* u kojoj siromašna djevojka Simeta sa svojom robinjom pokušava da u tišini noći vradžbinama vrati nevjernog mladića kome je poklonila ljubav. U ovoj lirskoj monodrami izmjena osjećanja, strasna ljubav, visoki lirizam i vjerno crtanje ženske prirode dosegli su takvo savršenstvo da je Rasin patetično izjavio kako ništa dirljivije i ljepše nije sreo u čitavoj starini.

Sa *Čarobnicama* se po lirskoj snazi mjeri idila *Patnje Dafnida* u kojoj prastaro predanje iz kulta plodnosti prerasta u sukob

između veličajnosti *ljudskoga duha* i snage neprijateljski nastrojenog božanstva.

Teokrit je velik i kad parodira ljubav, kao na primjer, u Trećoj idili u kojoj slušamo serenadu zaljubljenog pastira, ili pak u Jedanaestoj idili *Kiklop*, u kojoj crta kiklopa Polifema što se smrtno zaljubio u nimfu Galateju koja jaši na morskim valovima, ne hajući za Polifemove ljubavne jade. On sav očajan grdi majku što ga je onako rutavoga porodila, zbog čega ga i ne voli graciozna nimfa obavijena morskom pjenom.

Po živom i impresivnom pripovjedanju ističu se i slijedeće idile: *Sirakužanke* u kojoj Teokrit plastično i spontano opisuje razgovor dviju običnih žena što su se uputile u Aleksandriju na praznik Adonida, Afroditina pratioca. Tu slušamo njihovo tuženje na muževe, prekorevanje posluge, ćaskanje o haljinama itd.

Po pjesničkoj snazi za *Sirakužankama* ili *Ženama na Adonidovu prazniku* ne zaostaje ni vesela maskerada *Talisija* ili *Žetvena slava* u kojoj se pod maskama pastira pojavljuju pjesnici iz kružoka sa ostrva Kosa, pa i sam Teokrit pod pseudonimom Simihid, takmičeći se u pjesmi sa kozarom Likidom.

Od ostalih bukolskih pjesnika vrijedni su spomena Bion i Mosho.

O *Bionu* se zna toliko da je rođen u Flosi kod Smirne, grada u Maloj Aziji, u trećem vijeku prije našega računanja vremena; da je živio u Aleksandriji i djelovao u krugu bukolskih pjesnika okupljenih oko Teokrita. Jedni ga istoričari književnosti smatraju učiteljem, a drugi učenikom pjesnika Mosha koji mu je po smrti sastavio ganutljivu elegiju *Tužaljka za Bionom*, što mu književni kritičari u posljednje vrijeme odriču.

Osim bukolskih pjesama, Bion je pisao i epigrame u Anakreontovu duhu. Od njega se očuvala *Tužaljka za Adonidom* i sedamnaest manjih pjesama u Stobejevoj *Antologiji*.

O pjesniku *Moshu* takođe je malo što poznato. Vjeruje se da je rođen u Sirakuzi u trećem vijeku prije Hrista; da je živio u

Aleksandriji, bio prijatelj pjesniku Bionu i djelovao u krugu bukolskih pjesnika.

Mosho je, slično Bionu, pisao manje bukolske pjesme i epilije sa mitološkim motivima, od čega su se očuvale *Erot bjegunac*, *Europa*, u kojem se opisuje otmica Europe od strane Zeusa, *Tužaljka za Bionom* i četiri omanje pjesme.

4. Epigramsko pjesništvo i njegovi predstavnici

Kad je riječ o epigramskoj poeziji, osim ranije rečenog o epigramu koji se iz nadgrobnog ili votivnog natpisa u klasičnom periodu, u poklasičnom pretvara u kratku pjesmu pjevanu u elegijskom distihu, treba naglasiti da su epigrami u helenističkom periodu pjevani i izvođeni na gozbama i tako zamjenjivali staru poučnu elegiju.

Epigramsko se pjesništvo u pogledu tematike koju opjeva, dijeli na dvije vrste, od kojih se prva bavi društvenom problematikom, kao što je siromaštvo i bijeda, patnja i nevolja nižih slojeva.

Glavni zastupnik ove vrste epigramske poezije jeste *Leonida* iz Taranta čija se pjesnička djelatnost smješta između 300. i 270. godine prije Hrista. Ovaj pjesnik u svojim epigramima pisanim u vidu nadgrobnih i votivnih, zavjetnih pjesama prikazuje likove običnog svijeta: zanatlija, ratara, pastira, ribara, lovaca i njihov svakidašnji život ispunjen nevoljama. Mada žive mučnim i tegobnim životom, ti su mali, obični ljudi zadovoljni sa malim, hrabro podnoseći tegobe svakidašnjeg života. To kod ovoga maniriste koji piše izvještačenim jezikom izaziva divljenje i simpatije. Cijenili su ga rimski pjesnici Propercije i Vergilije.

U drugoj vrsti epigramskog pjesništva preovlađuje ljubavna i simposionska tematika; njevovala se među pjesnicima bliskim Fileti i njegovom kružoku na Kosu.

Glavni predstavnik ove vrste epigrama jeste *Asklepijad* sa ostrva Sam(os) koji djeluje u drugoj polovini trećega vijeka

prije Hrista. U epigramima ovoga pjesnika, pisanim po ugledu na Anakreonta, glavnu riječ vode ljubavnice sa svojom nevjernom ljubavlju i bog Erot, mučitelj srdaca zaljubljenih koji bdiju pred vratima svoje dragane koja ne haje za njihovu žarku ljubav.

Njegovi epigrami, koji čine vrhunac antičkog ljubavnog pjesništva, te lirske pjesme ispjevane u različitim metrima, napisani su savršeno elegantnim stilom. Ovaj je pjesnik toliko zaslužan za razvoj antičke poezije da se jedan stih naziva njegovim imenom: *versus Asclepiadeus* kojim rimski pjesnik Horacije počinje prvu knjigu *Oda*.

Asklepijadu je u pogledu tematike sličan pjesnik *Posidip*, rodnom iz Pele, prijestonice makedonskih vladara. Za učitelja je imao Zenona iz Kitona, osnivača stoičke škole. Svojim je epigramima već osamdesetih godina trećega stoljeća prije Hrista stekao toliko ugled i slavu da su mu već za života odavali veliko poštovanje.

Istovremeno sa Asklepijadom djeluje i pjesnik *Hedil*. Ljubavne epigrame pjeva i najčuveniji epigramatičar *Meleagar* iz Gadare u Palestini (130–60 prije Hrista) inače kinički filosof koji djeluje u Tiru da bi život završio na ostrvu Kosu.

Epigrami su mu ispunjeni sjetom, humanošću i ljubavlju prema svojoj rano preminuloj dragani Heliodori. Sastavio je antologiju lirske poezije pod imenom *Vijenac* u kojoj je bilo zastupljeno četrdeset i sedam pjesnika. Navedena antologija helen-skog Ovidija, kako su ga potonji nazivali, poslužila je kao temelj antologijama sastavljanim u kasnija vremena.

U epigramskoj poeziji uspješno se ogledalo i nekoliko pjesnikinja, od kojih je najčuvenija *Anita*, rodnom iz grada Tegeje u Arkadiji. Ova je pjesnikinja, koju Antipatar iz Soluna naziva ženskim Homerom, u punoj stvaralačkoj snazi bila početkom trećega vijeka prije Hrista. Svoje ljupke i jednostavne epigrame piše za hramove, zavjetne poklone, odmarališta u hladovini, izvore hladne vode i uginule životinje, nastojeći da u njima

stvori određeni lik, izazove izvjesno raspoloženje i fiksira određenu situaciju.

Anita se uspješno ogledala i u bukolskoj poeziji u kojoj preovladavaju motivi iz života prirode, zbog čega su je smatrali predstavnicom *Peloponeske škole* koja je davala prednost motivima iz prirode.

Druga značajna pjesnikinja epigrama jeste *Nosida* iz Lokra u Južnoj Italiji koja živi krajem četvrtoga stoljeća. U strasno ispjevanim epigramima pjeva o radosti i uživanju što ga stvara istinska ljubav.

Ostaje da spomenemo i pjesnikinju *Moiro*, rodom iz Vizanta koja živi i djeluje oko dvijestote godine prije Hrista. Ova se pjesnikinja, koju neki pogrešno nazivaju Mira, osim u epigramima ogledala i u sastavljanju peana⁷³.

Određeni broj pjesnika pisao je epigrame u kojima veliča stare i savremene pjesnike. Takvi su: *Dioskorid* koji živi u Aleksandriji u vrijeme Ptolemeja Euergeta (247–221. prije Hrista) te Antipatar iz Sidona koji živi oko 170–100. prije Hrista. Epigrami ovoga predstavnika *Feničke škole* koji slave Homera, Sapfu, Ibika i druge njemu omiljene pjesnike, obiluju pjesničkim slikama i umnogome podsjećaju na Kalimahove i Leonidine epigrame.

Među epigramatičare ubraja se i pjesnik *Simija* rodom sa Rodosa koji djeluje početkom trećega stoljeća prije Hrista. Osim epigrama pisao je i figuralne pjesme čija forma, raspored riječi i slova, oponaša neki predmet, kao na primjer, žrtvenik, krst,

⁷³ Među pjesnikinje epigrama ubraja se i Doranka Erina sa ostrvca Telo u blizini Rodosa koja živi i djeluje oko 350. godine prije Hrista. Proslavila se epilijem *Preslica* ispjevanim u čast preminule drugarice. Očuvani fragmenti odišu ganutljivom nježnošću, osjećajnošću i živošću kad pjesnikinja opisuje prilike iz svakodnevnog života, čime je istinski preteča helenističkog epigrama i epilija.

Dodajmo usput da *Palatinska antologija* donosi epigrame pjesnika Timokla koji je živio u četvrtom stoljeću prije Hrista.

sjekiru, krila itd., u čemu se ogledao i Teokrit čijem je krugu Simija i pripadao.

B RIMSKO RAZDOBLJE

1. Helenska lirska poezija rimskog razdoblja, njezine osobine, vrste i predstavnici

Pravilno razumijevanje i ocjena helenske lirske poezije i književnog stvaralaštva uopšte u vrijeme vladavine Rima podrazumijeva poznavanje socijalnih i ekonomskih prilika kao temelja kulturnog života na kojem, između ostalog, počiva i književno stvaralaštvo.

Dok su helenistički vladari, vođeni Aleksandrovom panhelen-skom idejom⁷⁴, svesrdno podržavali kulturna, u prvome redu književna i filozofijska dostignuća drevne Helade, u čemu su se posebno isticali egipatski vladari iz dinastije Ptolemeja u Aleksandriji, dotle su rimska osvajanja helenističkih država u drugom i prvom vijeku prije Hrista osvojenim oblastima donosi-la isključivo prirodno i kulturno osiromašenje. Rimski namjes-nici u novoosvojenim oblastima umjesto da se brinu o materijal-nom i kulturnom napretku, kao što su to činili dijadosi, brinuli su se kako da što više zgrnu materijalnih dobara i odvuku ih u Rim. Rimski su osvajači, međutim, sa materijalnim dobrima u svoju prijestonicu dovlačili i kulturna dobra iz drevne Helade i helenističkih država, u prvom redu umjetnička djela i čitave bib-lioteke. Tako su već 272. godine prije Hrista, nakon pobjede nad epirskim kraljem Pirom, u Rim dovučena brojna umjetnička

⁷⁴ Aleksandar Makedonski je u novoosvojenim oblastima osnovao preko sedamdeset gradova u kojima se kulturni život temeljio na kulturi drevne Helade.

djela, što se desilo i 146. godine poslije razorenja Korinta. Rimski vojskovođa Licinije Lukul, kako nas izvještava Plutarh (*Vita Luculi* 42) u Junonin je grad dovukao veliki broj vrijednih knjiga, dok je Sula, po Strabonovom svjedočanstvu (609) u Vječni grad dovukao čitavu Apelikonovu biblioteku bogatu filozofskim djelima.

Za svojim bibliotekama i odvučenim duhovnim blagom u Rim su krenuli i učeni Heleni – filozofi, historičari, geografi, besjednici i književnici, kao na primjer, stoičar *Panetije* (oko 180–110) i njegov učenik, historičar i filozof *Posejdonije* (oko 135–51); historičar *Polibije* (oko 201–120) koji veliča rimski državni poredak; geograf *Strabon* (oko 63–19); učitelj besjedništva *Dionisije Halikarnašanin*, potom sofist i besjednik *Dion Hrisostom*, moralista *Epiktet*, *Zenobije* i drugi.

Većina navedenih književnih stvaralaca djeluje u vrijeme prva dva vijeka nove ere, odnosno u vrijeme rimskih careva, kada osvojene oblasti počinju doživljavati ekonomski i kulturni preporod. Neki od njih, kao na primjer, August Oktavijan, Tiberije, Klaudije i Nerva, posebno Trajan (98–117) te njegov nasljednik Hadrijan (117–138) i Antonini (138–180) bili su prijatelji i zagovornici helenske naobrazbe i filozofije, davši Rodosu, Atini, Sparti i ostalim kulturnim centrima drevne Helade status „pridruženih“ država.

Ti i drugi stvaraoci, međutim, daju malo šta originalnoga. Umjesto toga, oni se okreću veličanju i obožavanju svoje, helenske prošlosti, ponoseći se kulturom, filozofijom, književnošću, vjerom, proročistima i svim mogućim znamenitostima drevne Helade, što je rezultiralo Pausanijinim djelom *Opis Helade* nastalim krajem drugoga vijeka nove ere.

Što se tiče rimske kulture prije osvajanja helenističkih država i dodira sa visokom helenskom, odnosno helenističkom kulturom, o njoj je najegzaktniji sud izrekao veliki rimski pjesnik Horacije riječima:

Ep. II 1.156.

*Graecia capta ferum victorem coepit
et artes intulit agresti Latio*⁷⁵.

Bili bismo, međutim, nepravedni i puke neznalice ako bismo ovakav sud zadržali o rimskoj kulturi, posebno o književnom stvaralaštvu prvoga vijeka prije Hrista i gotovo šest stoljeća nove ere, kada sa rimskim književnicima djeluju i brojni heleniski lirski pjesnici koji se većinom ogledaju u himničkoj, ljubavnoj i epigramskoj poeziji.

U *himničkoj* poeziji rimskog perioda posebno su se istakli Mesomed, Sinesije i Proklo.

Rimski pjesnik i kitarod *Mesomed*, rodом sa ostrva Krita, djeluje u vrijeme cara Hadrijana koji mu je dao slobodu.

Od dvanaest očuvanih pjesama, spomen zaslužuju himne upućene raznim božanstvima, kao što je *Himna Heliju* te *Himna Nemesidi* s uvodom muzi Kaliopeji, odnosno Kaliopi, uz očuvanu melodiju, odnosno meligrafiju zabilježenu staroheleniskim notnim pismom.

Neke od pjesama ispjevane su različitim metričkim stopama, odnosno stihom, kamo idu *Izida* i *Physis*, dok neke predstavljaju opise, kao što su *Plovidba Jadranskim morem*, *Labud*, *Komarac*, *Sunčani časovnici* itd.

Neoplatoničar *Sinesije*, rodом iz Kirene, živi od oko 370. do oko 412. godine poslije Hrista. Budući iz paganske otmjene porodice, koja se još uvijek klanjala tolerantnim Olimpijanima, a ne atolerantnom Jehovi, odnosno Grmećem sa gore Sinaja, odlazi u Aleksandriju gdje ga u neoplatonsku filosofiju upućuje čuvena Hipatija, potom boravi u Konstantinopolju na carskom

⁷⁵ Stihovi u mojem prevodu glase:

*Helada svladana zavojevača surovog svlada
i umjetnosti u divlji unese Lacij.*

dvoru da bi godine 411. bio izabran za episkopa u Ptolemaidi.

Dok u svojem glavnom djelu *Dion ili o životu prema njegovom uzoru* veliča duboku vezu između filosofije i besjedništva, dotle u devet himni, ispjevanih na dorskom dijalektu u stihu, združuje neoplatonske ideje sa hrišćanskim naučavanjima⁷⁶.

Proklo Dijadoh, jedan od najumnijih i najplodnijih mislilaca kasne antike, rodom iz Konstantinopolja, živi i djeluje između 410–485. Odan paganskom obrazovanju, vjeri i kulturi, ovaj je neoplatoničar dugi niz godina stajao na čelu atinske Akademije, odnosno bio njezin skolarh.

Od ovoga se plodnoga autora, pored brojnih filosofskih spisa, očuvalo i sedam himni bogovima ispjevanih u heksametru koje spadaju među najljepše himne bogovima ispjevane na helenском jeziku⁷⁷.

Ljubavnu poeziju ovoga perioda uglavnom sačinjavaju *anacreontske* pjesme u kojima se na jasan, živopisan i jednostavan način izražava ljubav prema pijankama, senzibilnoj ljubavi, cvijeću i proljeću, potocima i vrelima.

Nužno je primijetiti da ova vrsta lirike u rimskom periodu, od koje nam se očuvao čitavi zbornik, ne donosi ništa originalnoga, uglavnom oponašajući i prepjevavajući starohelenskog meličara Anakreonta i helenističke liričare.

Najplodnija vrsta lirike u ovome periodu bila je *epigramska* poezija koja oblikom ostaje onakva kakva je bila u aleksandrijskom periodu. Sama oblast epigrama, međutim, proširuje se uvođenjem satiričnih i komičnih tema. Pred našim očima od

⁷⁶ O povezivanju neoplatonskih ideja sa hrišćanskim naučavanjima u kasnoj antici up. dr Marko Višić, *Boetije, život i djelo* (str. 13–26); uvodna studija u *Boetije, Utjeha filosofije*, Oktoih, Podgorica 1999. (Djelo sa latinskog preveo, uvodnu studiju i komentare sačinio dr Marko Višić).

⁷⁷ Odabrana djela *Prokla Dijadoha* i svih sedam himni uspješno je na naš jezik preveo naš poznati klasični filolog i filosof, doctor in spe Aleksandar Petrović, *Proklo Dijadoh, Himne bogovima*, Oktoih, Podgorica 1995.

prvoga vijeka prije Hrista pa do svršetka šestoga stoljeća nove ere defiluje čitava plejada sjajnih epigramatičara, od kojih ćemo značajnije hronološkim redom ukratko predstaviti.

U vrijeme cara Augusta djeluje epigramatičar *Antifil* iz grada Vizanta od koga nam se očuvalo pedeset epigrama.

Epigramatičar *Krinagora* rođen je između 70–65, prije Hrista u gradu Mitileni na ostrvu Lesbu. Kao izaslanik svoga grada, u dva je navrata boravio na dvoru cara Augusta i družio se sa uglednim Rimljanima za koje je pisao epigrame ispunjene prefinjenošću izraza i osjećajnošću.

Oko šezdesete godine prije Hrista u Rimu djeluje epigramski pjesnik *Tulije Laurea*, oslobođenik rimskog filozofa i besjednika Marka Tulija Cicerona, od koga su se u *Palatinskoj antologiji* očuvala tri epigrama.

U isto vrijeme djeluje i epigramatičar *Zonas* iz Sarda, o kome nam je malo što poznato.

U prvome vijeku nove ere djeluje veliki broj epigramatičara: *Alfej* iz Mitilene; *Antipatar* Solunjanin koji živi i djeluje u Rimu kao učitelj besjedništva i pedagog; *Apolonid*, rodnom iz Smirne, grada u Maloj Aziji; *Bianor* zvani *Gramatik*, rodnom iz Bitinije, oblasti u Maloj Aziji.

Epigramatičar *Filip* Solunjanin djeluje u vrijeme cara Kaligule (37–41). Ugledajući se na *Meleagra* iz Gadare, *Stratona* i *Diogena Laertija* sastavio je antologiju pod imenom *Stéfanos (Vijenac)* u kojoj pjesnike upoređuje sa cvjetovima. Do nas je doprlo osamdeset njegovih epigrama, a navodi ga i *Palatinska antologija* koju je u desetom vijeku sastavio gramatičar *Konstantin Kefala* u petnaest knjiga.

O *Gneju Korneliju Getuliku* u recimo toliko da je početkom prvoga vijeka bio konzul u Germaniji i bio poznat po svojoj plemenitosti.

Gaj Lukilije živi i djeluje u Rimu u prvome vijeku nove ere. Pored satira piše i epigrame u kojima, kao i u satirama, kritikuje

političke i društvene devijacije. Na njega se nesumnjivo ugledao najveći rimski epigramatičar, neponosni Marcijal.

U prvome vijeku djeluje i *Pompej Mlađi*, čije epigrame donosi *Palat. antologija*, te epigramatičar *Rufin* koji piše epigrame po ugledu na Anakreonta i Hedila. *Palat. antologija* navodi četrdeset i sedam njegovih epigrama.

Krajem četvrtoga i početkom petoga vijeka u Aleksandriji, zajedno sa Hipatijom, čuvenom naučnicom i filosofkinjom (koju je 415. god. smakla Hristovom vjerom zadojena neobrazovana rulja) kao pedagog djeluje epigramatičar *Palada* koji je epigramskoj poeziji dao novi polet.

Epigrama ovoga vječnog siromaha i nesrećnika predstavljaju vrhunac antičke poezije uopšte.

Epigramsko pjesništvo zablistaće ponovo u punome sjaju u šestome stoljeću, što će reći na samome smiraju antičke, toliko plodne i ekumenske duhovne kulture, čiji će se uticaj vjekovima duboko osjećati i još uvijek osjeća.

Jedan od najpoznatijih epigramatičara ovoga vijeka nesumnjivo je *Agatija* Sholastik, lirski pjesnik, pravnik i historičar, rodom iz Mirine u Maloj Aziji (536–582) koji živi i djeluje u Konstantinopolju.

Agatija je u sedam knjiga sastavio antologiju pod naslovom *Ciklus novih epigrama*, kao i djelo *Historije*. Iz stotinak očuvanih epigrama dâ se uočiti da je imao pjesničkog dara i duha, jer piše dobro osmišljene epigrame.

O epigramatičaru *Barbukal* u Jovanu zna se da je živio oko 550. godine i kao pedagog djelovao u Bejrutu.

Epigramatičar *Julijan* Egipćanin živi oko 530. godine. Budući da je u Egiptu bio vrhovni starješina to je dobio nadimak *Egipćanin*. U *Palat. antologiji* očuvalo se oko devedeset njegovih epigrama iz kojih se uočava da je težio slikovitom i realističkom prikazivanju.

Leontije Sholastik živi polovinom šestoga vijeka. Kod ovoga se epigramatičara uočavaju začeci novovizantijskog epigrama.

Savremenik Julijana Egipćanina bio je epigramski pjesnik *Makedonije* Konzul.

Paulo Silentijarije (520–575) živi u Konstantinopolju u kojemu sa prijateljem, pjesnikom Agatijom, uzima učešća u vladi istočnorimskog cara Justinijana Prvog (527–567). Epigrami mu odišu virtuožnošću i prefinjenošću.

Osim navedenih, u helenističkom i rimskom periodu djeluju i drugi epigramatičari, kao što su *Arhija*, koga je jednom na sudu zastupao Ciceron; *Filodem*, *Ksenokrit*, *Nikenet*, *Straton*, *Talo*, *Tijil*, *Rijan* i drugi.

Spisak skraćenica češće citiranih djela:

- Christ, *Geschichte* – W. Christ, *Geschichte der griechischen Literatur*, München 1905.
- Đurić, *Istorija* – Dr Miloš N. Đurić, *Istorija helenske književnosti*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Srbije, Beograd 1972.
- Đurić, *Kroz helensku* – Dr Miloš N. Đurić, *Kroz helensku istoriju, književnost i muziku*, Kosmos, Beograd 1955.
- Đurić, *Ogledi* – Dr Miloš N. Đurić, *Ogledi iz grčke filosofije i umetnosti*, SKZ VI 24, 1936.
- Lasserre, *Plutarque* – F. Lasserre, *Plutarque, De la musique*, Lausanne 1954.

Spisak skraćenica češće citiranih izvora:

- Aristot., *Metaph.* – Aristoteles, *Metaphysica*
- Aristot., *Poet.* – Aristoteles, *Poetica*
- Aristot., *Rhet.* – Aristoteles, *Rhetorica*
- Herod., *Hist.* – Herodotus, *Historiae*
- Ovid., *Met.* – Ovidius, *Metamorphoses*
- Paus., *Descript.* – Pausanias, *Descriptio Graeciae*
- Plut., *O muzici* – Plutarh, *O muzici*, Prosveta, Niš 1997. (Djelo sa starohelenskog preveo, uvodnu studiju i komentare sačinio dr Marko Višić).

Bibliografija:

- Abert, H, *Die Lehre von Ethos in der griechischen Music*, Leipzig, 1888.
- Abert, H, *Antike Musikerlegenden*, Leipzig, 1910.
- Adler, G, *Handbuch der Musikgeschichte unter Mitwirkung von Fachgenossen*, Berlin, 1930.
- Aristides, Q, *De musica*, ed. R. Schäfke, Berlin, 1937.
- Aristoxenus, *Elementa harmoniae*, ed. Macran, Oxonii, 1902.
- Asunto, R, *Teorija o lepom u Srednjem veku*, Srpska književna zadruga, Beograd 1975. (Preveo s njemačkog G. Ernjaković).
- Bergk, Th, *Poetae lurici Graeci*, I–V, Leipzig, 1935.
- Callimachus, *Aetia, Iambi, Hecale and other Fragments*, ed. C. A. Trupanis, London, 1957, W. Heinemann.
- Callimachus, *Hymns and epigrams, Lycofron, Aratus*, ed. G. R. Mair, London, 1969, W. Heinemann.
- Cessi, C, *Lyra Graeca*, Napoli, 1940.
- Catullus, Tibullus, *Carmina, Pervigilium Veneris*, edd, F.W. Cornisch, J. P. Postgate, J. W. Mackail, London 1968, W. Heinemann.
- Chamoux, François, *Grčka civilizacija*, Jugoslavija, Beograd, 1967. (Preveo s francuskog B. Radović).
- Christ, W, *Geschichte der griechischen Literatur*, München, 1905.
- Combarieu, J, *Histoire de la musique*, I–III, Paris, 1930–35.
- Curtius, E. R, *Evropska književnost i latinsko srednjovjekovlje*, Zagreb, 1971.
- Curtius, E. R, *Die Musen in Mittelalter*, objavljeno u *Zeitschrift für romanische Philologie*, No 59, 1939, S. 129–188.
- Curtius, E. R, *Die Musen*, objavljeno u nav. časopisu, br. 63, 1943, str. 256–268.

- Diehl, E, *Anthologia lyrica Graeca*, I–IV, Leipzig, 1935.
- Đurić, N. Miloš, *Antologija stare helenske lirike*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1962.
- Đurić, N. Miloš, *Istorija helenske književnosti*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Srbije, Beograd, 1972.
- Đurić, N. Miloš, *Iz helenskih riznica*, Prosveta, Beograd, 1959.
- Edmonds, J. M, *Greek elegy and iambus with Anacreontea*, I–II, London, 1968.
- Edmonds, J. M, *Lyra Graeca*, I–III, London, 1967, W. Heinemann.
- Edmonds, J. M, *The greek bucolic poets*, London, 1970, W. Heinemann.
- Grasi, E, *Teorija o lepom u antici*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1974. (Preveo s njemačkog I. Klajna).
- Hesiodi *Theogonia, Opera et dies, Scutum*, ed. F. Solmsen, Oxonii, 1970.
- Horatius, *Odae et Epodi*, ed. C. Bennett, London, 1968, W. Heinemann.
- Horatius, *Satirae*, ed. K. Büchner, Stuttgart, 1972, W. Heinemann.
- Jaeger, W, *Paideia*, I–III, Berlin-Leipzig, 1934.
- Joël, K, *Geschichte der antiken Philosophie*, Tübingen, 1921.
- Kern, O, *Die Religion der Griechen*, I–III, Berlin, 1926.
- Lasserre, F, *De la musique*, Lausanne, 1954.
- Marrou, I, *Historie de l' education dans l' antiquité*, Paris, 1948.
- Musić, A, *Povijest grčke književnosti*, I–II, Zagreb, 1893–1900.
- Ovidius, *Metamorphoses*, ed. R. Merkel, Lipsiae 1883, in aedibus B. G. Teubneri.
- Paton, W. R, *The greek Anthology with an english Translation*, I–II London, 1969–1970.
- Pindar, *Odae*, vol. I, ed. J. Sandus, London, 1968.

- Propertius, *Elegiae*, ed. E. H. Butler, London, 1967, W. Heinemann.

- Rac, Koloman, *Antologija stare lirike grčke*, Zagreb, 1916.

- Reinach, Th, *La musique graecque*, Paris, 1926.

- Sachs, C, *Geist und Werden der Musikinstrumente*, Postdam, 1929.

- Sachs, C, *The Wellsprings of Music*, Den Haag, 1962.

- Smerdel, Ton, *Orfej i Pan, Antologija starohelenske lirike*, Zagreb, 1964.

- Vergilius, *Aeneis, Bucolica, Georgica*, I–II, ed. H. Rushton Fairclough, London, 1974.

- Waltz, P, *Anthologie graecque (Palatine)*, I–IX, Paris, 1957, Les Belles Lettres.

RATNE OPERACIJE CRNOGORSKE VOJSKE NA SKADARSKOM SEKTORU U PRVOM BALKANSKOM RATU (1912–1913)

Milan Šćekić

Based on the first class historical sources, press and literature, this paper deals with the operations of the Montenegrin army in the territory near Skadar in the First Balkan War.

O učešću Crne Gore u balkanskim ratovima objavljen je veliki broj naučnih monografija, radova, članaka, priloga, publikacija, memoara i dokumentarne građe, koji su u velikoj mjeri doprinijeli rasvijetljavanju uloge Crne Gore u ovim ratovima. Poseban doprinos ovoj problematici dali su vojni historičari, koji su svojim naučnim monografijama vrlo iscrpno obradili razne segmente rata, među kojima su značajnu pažnju posvetili ratnim operacijama koje su vodile srpska i crnogorska vojska u balkanskim ratovima (1912–1913). Pored vojnih historičara, značajan doprinos rasvijetljavanju ove tematike crnogorske prošlosti dali su brojni crnogorski i inostrani historičari, istraživači, publicisti i savremenici tih događaja, na osnovu čijih se radova i svjedočanstava problematika ratnih operacija smatra dobro istraženom. No, budući da u domaćim arhivima postoji priličan broj nekorišćenih arhivalija koje doprinose rasvijetljavanju i boljem razumijevanju ove problematike, odlučili smo se da ovim

radom damo svoj doprinos tematici ratnih operacija crnogorske vojske na sektoru fronta prema Skadru u Prvom balkanskom ratu (1912-1913). Time, naravno, nećemo iscrpiti ovu problematiku, koja je znatno složenija nego što se naizgled čini, već je samo dodatno unaprijediti u naučnom i sazajnom smislu, podstičući istoričare na dalja istraživanja.

* * *

Nakon što je sklopila savez sa Bugarskom, Grčkom i Srbijom, Crna Gora je 1. oktobra 1912. godine objavila mobilizaciju svoje vojske. Dva dana kasnije, 3. oktobra 1912. godine, Ratni savjet koji se sastao u kraljevom dvoru na Cetinju donio je odluku da glavni dio crnogorske vojske (Zetski i Primorski odred) ratne operacije usmjeri prema Skadru, i da nakon zauzimanja ove varoši nastavi dalje napredovanje u pravcu Debra i Bitolja. S druge strane, pomoćne snage imale su zadatak da osiguraju pozadinu, zatvarajući sjevernu i sjeveroistočnu granicu Crne Gore. Kada njihov komandant bude smatrao da je nastupio povoljan momenat, pomoćne snage crnogorske vojske trebalo je da otpočnu ofanzivu u pravcu Novopazarskog sandžaka i Metohije. Svi učesnici Ratnog savjeta bili su saglasni da je zauzimanje Skadara bilo za Crnu Goru od životnog interesa.¹

Crnogorska vojska u Prvom balkanskom ratu mobilisala je preko 35.000 vojnika, dok je Osmansko carstvo prema Crnoj Gori na početku operacija raspolagalo sa nešto više od 28.000 vojnika. Crnogorska vojska bila je podijeljena u tri operativna odreda: Zetski, Primorski i Istočni. Zetski (15.000) i Primorski (8.000) odred imali su zadatak da nastupaju u pravcu Skadra, dok je Istočni odred sa nešto više od 12.000 vojnika, nastupao u

¹ Mitar Đurišić, „Kralj Nikola u Prvom balkanskom ratu“, Radovi sa međunarodnog naučnog skupa: *Kralj Nikola-ličnost, djelo i vrijeme*, tom I, Podgorica, 1998, 157.

pravcu Novopazarskog sandžaka i Metohije. Sedam dana po objavi mobilizacije, Crna Gora je objavila rat Osmanskom carstvu, a već sjutradan, 9. oktobra 1912. godine otpočele su ratne operacije. Toga dana kralj Nikola je izdao proklamaciju narodu, u kojoj je pozvao vojsku da pohita „onamo đe se strada, đe se muči, đe se plače“.² Time je Crna Gora prva od svih balkanskih država ušla u rat sa Osmanskim carstvom.

Početak ratnih operacija između Crne Gore i Osmanskog carstva označio je topovski pucanj s Gradine, koji je ispalio lično knjaz Petar Petrović-Njegoš 9. oktobra 1912. godine u 8 časova izjutra. Po pisanju *Glasa Crnogorca*, ovaj hitac pao je „posred ušančene turske baterije na Planinici“. Nakon toga, kralj Nikola i cjelokupna njegova pratnja skinuli su kape i prekrstili se u želji da se ovaj rat srećno okonča po Crnu Goru. Ubrzo potom, osmanski položaji zasuti su „u kraćim i dužima razmacima vremena“ topovskom paljbom. Kada je jedna topovska granata uništila glavni šanac na Planinici, crnogorski topovi otpočeli su bombardovanje Rogama i Dečića. Na crnogorske artiljerijske napade na ovom sektoru granice osmanski vojnici su rijetko odgovarali. Artiljerijska razmjena vatre trajala je do večernjih sati, a u popodnevним satima ispred Dečića čula se i snažna puščana paljba. Sjutradan, 10. oktobra 1912. godine u 9 časova ujutru, predao se sa svojim oficirima i većim brojem vojnika komandant Dečića Salih-edin. Pad Dečića izazvao je neopisivo oduševljenje u Crnoj Gori. Crnogorci su tom prilikom zaplijenili 4 topa. Prvi crnogorski uspjeh u ovom ratu plaćen je velikim osmanskim gubicima, ali ni crnogorski nijesu bili zanemarljivi. Naprotiv, *Glas Crnogorca* je zabilježio da su crnogorski gubici bili „znatni“, posebno u oficirskom kadru. Ali uprkos nemalom broju stradalih, ovaj list je isticao da se crnogorska vojska drži izuzetno hrabro. „Sav bojni stroj, raspored i uređenje funkcionišu sa divljenja dostojnom brzinom i

² *Glas Crnogorca*, 26. septembar 1912, 1.

tačnošću.“³ Crnogorsku bitku na Dečiću, koja se vodila „prsa u prsa [...] bajonetima, kundacima, kamenjem i golim rukama“, po kazivanju vojnih historičara, jedan srpski list nazvao je epskom.⁴ U ovoj bici, po pisanju beogradske *Politike*, stradalo je 120 a ranjeno je bilo 400 Crnogoraca.⁵ Crnogorske vojnike na ovom dijelu fronta potpomagali su Malisori. Nakon osvajanja Dečića i žestoke borbe koja se vodila oko Šipčanika, put prema Tuzima bio je otvoren.⁶

Granicu sa Osmanskim carstvom Primorski odred crnogorske vojske je prešao 9. oktobra. Glavni dio snaga ovog odreda kretao se iz pravca Starog Bara i sela Klezne u pravcu utvrđenja Taraboš i rijeke Bojane, dok je Riječko-lješanska brigada nastupala sjeveroistočnom stranom planine Rumije prema Tarabošu.⁷ Primorski odred je uspješno nastupao prema Tarabošu i zauzeo cijeli „prostor od Kameničkog mosta do preko Katrkole, a tako i od Jezera do mimo Pet Ubala. Raspoloženje vojnika Primorskog odreda za rat bilo je takvo, da su vojnici po pisanju crnogorske štampe, izgledali prosto kao da su dobili krila i utrkivali se ko će prije da dođe do neprijateljskih rovova. Desno krilo Primorskog odreda koje je nastupalo iz pravca Klezne prema Katrkoli, visu Vladimiru i Šosu, zauzelo je pomenuta mjesta bez većeg otpora, baš kao i sva mjesta do blizu Selite i Gorice. Na ovom sektoru oborene su i dvije nizamske kule preko Bojane, čija je posada nakon toga pobjegla. *Glas Crnogorca* je tvrdio da vojnici Primorskog odreda nijesu imali gubitaka, a nijesu ni naišli na ozbiljniji otpor. Na jači otpor naišlo je tek lijevo krilo

³ *Isto*, 29. septembar 1912, 1.

⁴ Borislav Ratković, Mitar Đurišić, Savo Skoko, *Srbija i Crna Gora u Balkanskim ratovima 1912-1913*, Beograd, 1972, 178.

⁵ *Politika*, 1. oktobar 1912, 2.

⁶ *Glas Crnogorca*, 29. septembar 1912, 1.

⁷ B. Ratković, M. Đurišić, S. Skoko, *Srbija i Crna Gora u Balkanskim ratovima 1912-1913*, 181.

ovog odreda koje je nastupalo desnom obalom Skadarskog jezera prema vrhu Pet Ubala i Krajinom do sela Ckla. Osmanska vojska na ovom potezu bila je dobro utvrđena, ali je te položaje morala napustiti sa velikim gubicima. Lijevo krilo Primorskog odreda ovladalo je ubrzo potom visovima između Vrha i Jezera i „sve do domašaja topovske paljbe sa Taraboša“.⁸ Iako je nastupanje crnogorskog Primorskog odreda u štampi katkad opisivano prilično romantizovano, nema nikakave sumnje da su raspoloženje kod crnogorske vojske i njen borbeni moral bili zaista na visokom nivou na početku ratu, o čemu svjedoči obimna arhivska građa. No, ono što je uredništvo *Glasa Crnogorca* sakrilo od crnogorske javnosti je to, da je Riječko-lješanska brigada pretrpjela ozbiljne gubitke kod mjesta Zogaja 11. oktobra 1912. godine. Ljudstvo ove brigade, na koje su Osmanlije otvorile artiljerijsku vatru, čim je ugledalo neprijatelja krenulo je frontalnim jurišem na neprijateljske položaje koji su se nalazili na gotovo 2 km od njih. Vojnici ove brigade nijesu se mnogo osvrtni ni na stroga naređenja svojih pretpostavljenih da se vrate na početne položaje. Iako su nanijeli poraz osmanskoj vojsci i natjerali je sa dijelom trupa stacioniranim na Tarabošu, da se povlače prema Skadru, vojnici Riječko-lješanske brigade skupo su platili ovu pobjedu. Brigada je bila prepolovljena, a štab Primorskog odreda (stacioniran u selu Klezna) koji nije bio informisan o ishodu ove borbe, bio je prinuđen da čeka da se trupe Zetskog odreda pojave pod Skadrom.⁹ Time je bila propuštena šansa da se već na samom početku rata zauzme važno utvrđenje Taraboš, kome su Crnogorci bili prišli na svega 1.000-1.500 metara i u kome u noći između 10. i 11. oktobra 1912. godine nije bilo uopšte osmanskih vojnika. Odgovornost za to, u prvom redu snose komandanti kolona i komandant

⁸ *Glas Crnogorca*, 29. septembar 1912, 1.

⁹ B. Ratković, M. Đurišić, S. Skoko, *Srbija i Crna Gora u Balkanskim ratovima 1912-1913*, 182.

Primorskog odreda, s obzirom da su osmanski vojnici 11. oktobra 1912. godine ponovo posjeli Taraboš, što je prilično zakomplikovalo operacije na ovom dijelu fronta i odložilo pad Skadra.¹⁰

Borbeni moral kod crnogorske vojske bio je na zavidnom nivou do kraja rata, ali nakon ovakvih stradanja i brojnih drugih nepromišljenih juriša, oduševljenje crnogorske vojske s početka rata počelo je polakao da splašnjava. O tome svjedoče brojne arhivalije pohranjene u domaćim arhivima, koji svjedoče da se crnogorski vojnici i oficiri nijesu nalazili uvijek na svojim položajima, prijavljivali se u bolnice iako nijesu bili bolesni, a neki čak i dezertirali. Na borbeni moral je svakako uticala i loša odjevenost i neredovna snabdjevenost hranom, zbog čega su je brojni crnogorski vojnici smrzavali i gladovali na položajima. No, u ratnim uslovima javnost o ovakvim stvarima, logično, nije bila informisana. Baš kao što nije dobijala uvijek pouzdane i najtačnije podatke o gubicima crnogorske vojske. Tako je crnogorska štampa pisala da su u boju kod Zogaja Crnogorci imali svega 100 mrtvih i ranjenih, ali ne zbog toga što su vojnici Riječko-lješanske brigade nepromišljeno navalili na neprijatelje, već zato što je neprijateljska artiljerija osula po njima paljbu „sprijeda i s leđa“. Da stvar bude gora, na crnogorske vojnike otvarala su vatru i dva osmanska monitora koja su plovila Skadarskim jezerom. I na kraju, ovaj list je poentirao time da su osmanski gubici bili znatno veći (300 mrtvih i ranjenih), te da je desno krilo Primorskog odreda srušilo osmansku karaulu „Luandžu“, koja se nalazila s druge strane rijeke Bojane, koju su skupa s malisorskim ustanicima prešli crnogorski vojnici (sa izuzetkom centralnog dijela Odreda).¹¹

Glas Crnogorca je ovakvim izvještajem sa dijela fronta na kome je operisao Primorski odred očigledno nastojao da prikrije

¹⁰ *Vojna enciklopedija*, tom I, Beograd, 1970, 450.

¹¹ *Glas Crnogorca*, 6. oktobar 1912, 1.

istinu, jer su crnogorski gubici po svemu sudeći bili znatno brojniji (između 400 i 500 ljudi). To potvrđuje u svojim memoarima i Niko Hajduković, navodeći da je po dolasku iz Carigrada u Crnu Goru tražio od upravnika carinarnice na Njegušima, kapetana Đura Vrbice da mu kaže neku dobru vijest sa fronta. Vrbica mu je tom prilikom saopštio da su Crnogorci osvojili Dečić na kome su zarobili 3.500 osmanskih vojnika, ali da je na dijelu fronta na kome je komandovao brigadir Mitar Martinović bila „velika pogibija“. Hajduković pretpostavlja da je najveći krivac za ovu pogibiju bio kralj Nikola, koji je svojim stihovima („Sto Lješnjana u boj pođe sto i jedan kući dođe“) prilično ponizio Lješnjane. Stoga su oni željeli da sa sebe speru uvredu koju im je nanio crnogorski suveren i da prvi umarširaju u Skadar, tvrdi Hajduković.¹² Moguće da je kod određenog broja vojnika bila prisutna želja da sa svoga plemena speru uvrijedu koju im je nanio Gospodar, ali teško da su baš svih 400-500 vojnika izbačenih iz stroja ignorisali smrt radi kraljevih stihova. Uostalom, ova brigada nije bila sastavljena samo od Lješnjana, već i od Riječana. Barem tako kažu vojni historičari, koji odaju priznanje Riječko-lješanskoj brigadi, a posebno Lješanskom bataljonu. Riječani u tom smislu nijesu imali šta da speru sa svoga imena, ali su takođe i oni jurišali i stradali u ovom boju. Stoga su Hajdukovićeve tvrdnje dosta problematične. U svakom slučaju, Lješnjani su, to je više nego očigledno, najgore prošli u ovom boju. Samo Krsto Nikolin Radunović iz Progonovića izgubio je u ovom boju 3 sina. Da nesreća bude veća, i sam je umro kada je obilazio svoje rođake na frontu i grobove svojih sinova. (ukopani na Širočkom Vrhu 28. septembra 1912. godine - po starom kalendaru).¹³ Crnogorska vojska je i na drugim

¹² Niko Hajduković, *Memoari*, Podgorica, 2000, 89-90.

¹³ DACG, Ministarstvo vojno (u daljem tekstu MV), Primorski odred (u daljem tekstu PO), 1912, f-1, 117, poručnik S. Čelebić, komandant straže na Belu – komandi štaba Primorskog odreda, 13. decembar.

dijelovima fronta izvodila nepromišljene juriše, zbog čega je trpjela nepotrebne gubitke.

Istoričar Šerbo Rastoder je u pravu kada kaže da su „Crnogorci kasno shvatili da se u međuvremenu promijenio način ratovanja i da su samo snažnom artiljerijom velikog kalibra, koju nijesu imali, mogli osvojiti Skadar“.¹⁴ Iako je ova konstatacija u principu tačna, istorijske istine radi, dodali bismo još i to da nijesu samo Crnogorci imali probleme da shvate da se promijenio način ratovanja, već je to bio slučaj i sa svim ostalim evropskim i svjetskim armijama. Bez izuzetka. Samo godinu dana nakon što će se okončati balkanski ratovi i početi Prvi svjetski rat, sve evropske armije forsiraće upravo frontalne napade, i, naravno, trpjeti ozbiljne gubitke. Žestoki pristalica „jurišne taktike“, čuveni britanski general Daglas Hejg, pod čijom će komandom stradati na hiljade vojnika (mnoge je i lično likvidirao), ponosito je tvrdio nakon okončanja Prvog svjetskog rata „da su bajonet i sablja njegovih jurišnih trupa odlučili rat“. Jednostavno sve evropske armije su se u Velikom ratu u strateškijskom i ideološkom smislu opredijelile za ofanzivu,¹⁵ što je plaćeno životima ogromnog broja vojnika. Samim tim, ne može se na tome naročito zamjeriti jednoj vojsci milicijskog tipa, jer ni moderne evropske armije u tom smislu nijesu drugačije postupale. Ono na čemu joj se može s pravom zamjeriti je to, da Zetski i Primorski odred nijesu imali zajednički operacijski plan, i što Vrhovna komanda gotovo nije postojala. No, dok je Vrhovnu komandu do kraja novembra 1912. godine oličavao kralj Nikola¹⁶ (kasnije brigadir Janko Vukotić), Generalštab uopšte nije postojao. Sva vojna vlast bila je koncentrisana u rukama crnogorskog kralja.¹⁷

¹⁴ Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*, Podgorica, 2006, 276.

¹⁵ Oliver Janc, *14. Veliki rat*, Novi Sad, 2014, 26.

¹⁶ M. Đurišić, *Kralj Nikola u Prvom balkanskom ratu*, 158, 161.

¹⁷ Slavko Vukčević, „Nikola Petrović-Vrhovni komandant crnogorske

Na dijelu fronta na kome je operisao Zetski odred, crnogorska dalekometna artiljerija razrušila je osmansko utvrđenje Vranj, natjeravši njenu posadu da se povuče u rovove. Istog dana, u popodnevним časovima, crnogorski vojnici zauzeli su utvrđenje Rogame i Mileš nakon žestoke bitke. „Naša vojska pokazala je tom prilikom čuda od hrabrosti.“ Ali hrabrosti nije manjkalo ni osmanskoj vojsci koja je svuda na ovom dijelu fronta pružala žilav otpor, što je za posljedicu imalo veliki broj crnogorskih vojnika izbačenih iz stroja. Očito da je zbog toga bio nezadovoljan i kralj Nikola, koji se prilikom jednog susreta u Zeti sa vojnicima bataljona Grahovskog i Oputno-rudinskog, raspitivao o njihovom držanju, hrabrio ih i savjetovao da se čuvaju u bojevima. Tada je kazao svojim vojnicima da bi se sva osmanska utvrđenja brzo našla u crnogorskim rukama da mu nije bilo žao života svojih vojnika. Stoga se odlučio da „top vrši svoju dužnost“, iako je bio svjestan da će na taj način prilično usporiti napredovanje. No, kako su mu životi vojnika bili neophodni za „odsudne napade“, moralo se obazrivije nastupati na ovom dijelu fronta. I taj je rezon, s jedne strane bio potpuno opravdan. Broj vojnika izbačenih iz stroja nije bio mali, a dobro utvrđeni Skadar još uvijek nije bio ozbiljno ugrožen.¹⁸ Istina, time su ratne operacije na ovom dijelu fronta, posebno nakon pada Tuzi 14. oktobra 1912. godine, bile prilično usporene čime je propuštena šansa da se na početku rata zauzme Skadar. Tome je, po mišljenu vojnih historičara, doprinijela pogrešna odluka crnogorskog kralja, koji je nakon zauzimanja ove varošice, vojsci bespotrebno dao četiri dana odmora, „navodno kako bi se sredila pozadinska služba i prebacila artiljerija preko Skadarskog jezera, a u stvari, da bi se proslavio postignuti uspjeh“. Kako god, privremeno obustavljanje ratnih operacija,

vojske“, Radovi sa međunarodnog naučnog skupa: *Kralj Nikola - ličnost, djelo i vrijeme*, tom I, Podgorica, 1998, 198.

¹⁸ *Glas Crnogorca*, 29. septembar 1912, 1.

Osmanlije su iskoristile da ojačaju odbranu Skadra sa 8.000 novopristiglih boraca.¹⁹ Time je bila prokockana prilika da se blagovremeno zauzme Skadar, iako su se ostaci osmanskih jedinica povlačile u neredu i širile paniku. Tome je po mišljenju vojnih historičara najviše doprinio kralj Nikola, koji je komandu nad Zetskim odredom povjerio svom najstarijem sinu, prijestolonasljedniku Danilu, koji nije bio uopšte dorastao tom pozivu. U svakom slučaju, odgovornost za usporavanje operacija snosili su i kralj Nikola i prijestolonasljednik, ali i snažan otpor protivnika i veliki gubici crnogorske vojske, što se često zanemaruje kada se govori ovoj problematici. U svakom slučaju, po procjenama prijestolonasljednika Danila nije bilo kasno ako bi crnogorska vojska posjela Skadar i kroz tri nedjelje, dok je kralj Nikola računao da će se to desiti oko 31. oktobra 1912. godine.²⁰

Do 15. oktobra 1912. godine Crnogorci su zauzeli položaje 5 osmanskih nizamskih bataljona kod Tuzi i zarobile 3.400 nizama i redifa, 2.000 bašibozuka, 20 topova, 4 mitraljeza i 7.500 pušaka.²¹ Ali sve je to bilo uzalud jer je odbrana Skadra bila u međuvremenu znatno ojačana. Dana 25. oktobra 1912. godine u njemu se nalazilo 8 tabora nizama, 2 tabora bašibozuka i veliki broj artiljerije (na Tarabošu 5 tabora nizama i 2 bašibozuka; 2 tabora u štojskim utvrđenjima i „jedan tabor i bašibozuk po zadi varoši“). No, i pored toga branioi Skadra, po pričanju osmanskih zarobljenika, su bili potpuno malaksali duhom „samo što ih

¹⁹ B. Ratković, M. Đurišić, S. Skoko, *Srbija i Crna Gora u Balkanskim ratovima 1912-1913*, 180-181; Prilikom zauzimanja Tuzi sa okolinom (do Štoja) zarobljeno je sedam osmanskih bataljona, veliki broj brzometnih i raznih drugih topova, kao i veliki ratni materijal. (DACG, PO 1912, f-1, bez broja, komandir L. Gojnić, šef štaba Primorskog odreda – brigadiru M. Vukotiću, komandantu Katunske brigade, 1. oktobar 1912)

²⁰ M. Đurišić, *Kralj Nikola u Prvom balkanskom ratu*, 160-161.

²¹ *Vojna enciklopedija*, 450.

oficiri još hrabre tim da Tuzi nije su pali“. Pored hrabrenja oficira osmanskim vojnicima je moral znatno podizala i tromost crnogorske vojske. Toga je bio svjestan i šef štaba Zetskog odreda, brigadir Jovo Bećir, koji savjetovao prijestolonasljednika Danila da što prije preduzme odlučan napad ukoliko se želi osvojiti Skadar. U protivnom on će se samo još bolje utvrditi i samim tim postati teško osvojiv za Crnogorce. Dok se ta odluka ne donese preduzeo je „noćna uznemiravanja iz mjesta“ (tokom jedne večeri) koja je trebalo da ostave jak efekat na osmanske vojnike.²² Ne sumnjamo da su ovakvi manevri imali određenog efekta, ali daleko od toga da su primorali osmanske vojnike da polože oružje. Štaviše, zahvaljujući odličnoj artiljeriji u jednom boju krajem oktobra 1912. godine osmanska vojska okrenula je „oganj na nas i ubacili nekoliko šrapnela na sred našeg logora pa poslje nekolicke druge na sred Brigade đe je bio Mirko Lazar i Perezić i srećom i voljom Božjom nije niko poginuo. Kod Perezića granata je udarila dva metra pred njim, pred Perom i predamnom (prijestolonasljednikom Danilom – M. Š.) 50 metara. Onda smo prekinuli paljbu protiv Skadra i okrenuli je na baterije koje su nas gađale iz Štoja.“ Iako su cijelog dana bili izloženi unakrsnoj protivničkoj vatri, crnogorski vojnici su uspjeli da krajem dana učutkaju neprijateljske topove, što nije omelo neprijatelja da ponovo zauzme položaje koje su prethodne večeri Crnogorci osvojili („glavice iznad polja“). Da nijesu namjeravali da se odatle brane dokazuje to, što su nakon njihovog zauzimanja napali crnogorsku „stranu lijevu put Vorfaja“. Iako su na nekim skadarskim kućama (3-4) već bili istaknuti bijeli barjaci, daleko od toga da su osmanski vojnici pomišljali

²² DACG, MV, Razni odredi crnogorske vojske (u daljem tekstu ROCV), 1912-1915, f-1, bez broja, brigadir J. Bećir, šef štaba Zetskog odreda – prijestolonasljedniku D. Petroviću – Njegošu, komandantu Zetskog odreda, 12. oktobar 1912. „Jučerašnji dan i sve vrijeme što budemo gubili za odlučni napad dajem im vremena da se jače utvrđuju u položajima.“ (*Isto.*)

na predaju.²³ Na glavnoj skadarskoj tvrđavi i dalje se vijorila osmanska zastava. I na tom mjestu će se još dugo lepršati, dok Crnogorci ne zauzmu ovu varoš aprila 1913. godine. No, tada će to biti isuviše kasno.

To mišljenje dijelila je i hrvatska štampa. Iako je Crna Gora zabilježila prve upsjehe u borbi sa susjednom Carevinom, zagrebački *Jutarnji list* nije bio nimalo optimističan kada je u pitanju sukob Crne Gore s Osmanskim carstvom. Crna Gora će imati velike probleme uz svoje granice, a naročito kada je dopremanje hrane u pitanju, pisao je ovaj list.²⁴ Ispostaviće se da ove prognoze uopšte nijesu bile bez osnova. Baš kao ni natpisi da Crnogorci uprkos herojskim podvizima trpe velike gubitke. U borbi za utvrđenje Dečić crnogorski vojnici su pretrpjeli teške gubitke, a bolnice u Podgorici bile su pune ranjenih crnogorskih, malisorskih i osmanskih vojnika. Očito je da je zbog stalnog dolaska novih ranjenika njihov tačan broj bilo teško utvrditi, ali novinari iz susjedne monarhije su doznali da je teško ranjenih u Podgorici bilo 378 vojnika.²⁵ Samo u boju kod Planinice, po pisanju jednog hrvatskog lista, Crnogorci su imali navodno 400 mrtvih, dok su osmanski gubici iznosili 600 smrtno stradalih boraca.²⁶ Najvjerojatnije da napisi o gubicima sukobljenih strana koje je donosila štampa tih dana nijesu bili uvijek najtačniji, ali je činjenica da su se iz dana u dan oni povećavali. Kako god, *Jutarnji list*, pozivajući se na službene izvještaje sa Cetinja, objavio je u svom broju od 16. oktobra 1912. godine „da su u dosadašnjim okršajima pala 1442 mrtva Crnogorca i sva sila ranjenih“, što treba uzeti s rezervom. No, koliki god da

²³ DACG, MV 1912, Vrhovna komanda (u daljem tekstu VK), Akta i akta bez oznake (u daljem tekstu AiABO), f-1, 46, prijestolonasljednik D. Petrović Njegoš – kralju N. I Petroviću Njegošu, 24. oktobra.

²⁴ *Jutarnji list*, 10. oktobar 1912, 1.

²⁵ *Isto*, 15. oktobar 1912, 1.

²⁶ *Isto*, 12. oktobar 1912, 6.

su bili crnogorski, ni protivnički gubici zasigurno nijesu bili mali, iako se u tom trenutku nije raspolagalo konkretnom ili približnom cifrom osmanskih gubitaka. U svakom slučaju, radilo se o atipičnim bojevima, koje je *Jutarnji list* okarakterisao kao pravo klanje.²⁷ Interesantno da je samo dva dana kasnije ovaj list objavio nove podatke o crnogorskim gubicima, koji su bili znatno manji nego prethodni put. Po novim saznanjima, Crnogorci su imali 600 mrtvih i preko 1000 ranjenih. Visoki gubici na samom početku rata bili su presudni da crnogorski kralj naredi svojim trupama da promijene taktiku, da se više služe artiljerskim oruđima, kao i da manje vjeruju bijelim barjacima koje su isticali osmanski vojnici, a nakon toga na njih otvarali vatru i nanosili im velike gubitke.²⁸ Crnogorska štampa, prirodno, bila je znatno umjerenija kada su gubici njenih trupa u pitanju. „Od početka rata do danas crnogorska vojska imala je svega 256 mrtvih i preko 800 ranjenih. Najviše mrtvih bilo je pod Tarabošem, kojem su se naše trupe bile primakle na 1.500 metara i osvojile jedan red šančeva, a drugi su većinom izginuli prilikom izvršenog juriša na Dečić.“ Crnogorska vojska izgubila je i dosta oficira koji su prednjačili u jurišima, a što se tiče ranjenih 90% njih imalo je lake rane.²⁹ Koliko su ovi podaci bili pouzdani, teško je sa sigurnošću tvrditi. U svakom slučaju razloga za brigu bilo je na pretek.

Brojni su dokazi koji govore upravo o tome da su Crnogorci nepromišljeno jurišali na osmanska utvrđenja, odakle su zasipani žestokom vatrom, iako su artiljerijom mogli daleko efikasnije primorati neprijatelja da se preda. Stoga je kralj Nikola savjetovao brigadiru Mitra Martinovića da vojska suludo ne juriša na osmanske položaje, kao što je to bio slučaj na Šipčaniku (kralj je taj napad okarakterisao kao „jedan smeten juriš“), već

²⁷ *Isto*, 16. oktobar 1912, 2.

²⁸ *Isto*, 18. oktobar 1912, 2-3.

²⁹ *Cetinjski vjesnik*, 3. oktobar 1912, 1.

da se vrši bombardovanje osmanskih položaja dalekometnim mortirima i haubicama napunjenim menelitom, koji su svojim jakim detonacijama primorali posadu Šipčanika da se preda. Kako bi uvjerio Martinovića da se na taj način štedi ljudstvo nepotrebnog stradanja, a da neprijatelju nije ni malo svejedno usljed takvog bombardovanja, saopštio mu je da su osmanski zarobljenici sa Šipčanika priznali da je dejstvo crnogorske artiljerije po njih bilo „poražavajuće [...] te su padali u nesvijest a mnogi se nijesu mogli na noge držati“. Imajući to u vidu, Martinović je trebalo po kraljevim instrukcijama, da dobro namjesti ovu vrstu artiljerije, pripremi dovoljno džebane i da pričuška 2-3 dana dok Zetski odred ne prođe Humsko blato.³⁰ Nakon toga, zajedničkim snagama trebalo je bombardovati skadarska utvrđenja i primorati ih na predaju. Martinović je, po svemu sudeći, ispoštovao savjete koje mu je dao kralj, kada je u pitanju postavljanje artiljerije na mjesta odakle je trebalo bombardovati Taraboš. Na tome mu je srdačno čestitao prijestolonasljednik Danilo, ali ga i upozorio da nipošto ne bombarduje ovo utvrđenje prije nego Zetski odred (koji se nalazio na maršu od Humskog blata prema Kopliku), zauzme položaje prema Skadru. Nakon toga, zajedničkim snagama trebalo je izvršiti bombardovanje „tako da se opsjednuti nađu u veće čudo“.³¹ No, očito da brigadir Martinović nije imao strpljenja da čeka Zetski odred, već je namjeravao da neposrednom topovskom paljbom napadne osmanske položaje na Tarabošu. O tome je Vrhovnu komandu izvijestio knjaz Mirko. Kralj Nikola je, naravno, bio nezadovoljan zbog samovoljnog ponašanja brigadira Martinovića. Štaviše, čini nam se da je bio jako ozlojeđen zbog toga. Ali kako se radilo o komandantu Primorskog odreda, predsjedniku

³⁰ DACG, MV 1912, PO, f-1, 162, kralj N. I Petrović Njegoš – brigadiru M. Martinoviću, 16. oktobar.

³¹ DACG, MV 1912, VK, AiABO, f-1, 38, prijestolonasljednik D. Petrović Njegoš – brigadiru M. Martinoviću, 19. oktobar.

vlade i ministru vojnom, bio je prilično obazriv, pa mu je najprije slatkorječivo saopštio kako mu je „milo bilo čuti“ ono što mu je knjaz Mirko saopštio o stanju u vojsci, brigadiru i dispozicijama koje je preduzeo. Kralj je otišao korak dalje pa je još i lukavo pohvalio Martinovića da je sve to „dobro udesio“. A onda je došao red da Martinović dobije zasluženu kritiku. Opet, naravno, vrlo obazrivo. „Samo jedna stvar nas svijeh ovamo briži, a to je tvoja odluka da neposrednom paljbom otpočneš boj s topovima.“ Kralj i Vrhovna komanda nijesu bili zadovoljni saznanjem što su topovi Primorskog odreda bili izloženi protivničkoj vatri i što su mogli biti uništeni. Ali u maniru iskusnog vladara i još prepredenijeg diplomate kralj je Martinovića u uvijenoj formi ozbiljno upozorio da će snositi posljedice ukoliko strada artiljerija. „No ko to od ljudi bolje zna od tebe, čija će biti i čast i odgovornost, te s' toga ja neću niti smijem dati tebe napustva da tvoje dalekobojne topove skloniš ili izložiš, da tvoje gađanje bude neposredno ili posredno ti si jedini kompetent i ti najbolje znaš zašto si na lice mjesta i zašto si stručnjak, a kobno bi bilo da im se izdaleka daju naredbe, koliko je velika naša zebnja i briga da nam se tu dalekobojna artiljerija ne ošteti.“³²

Po mišljenju vojnih historičara glavni razlog što je kralj Nikola tražio od Martinovića da pričeka s napadom na Taraboš, bila je želja da prijestolonasljedniku Danilu osigura „slavu pobjednika i osvajača Skadra“.³³ Nije isključeno da je kralj Nikola zaista želio da svome sinu osigura da prvi uđe u Skadar, ali ne može se osporiti da bi se odbrana Skadra usljed zajedničke artiljerijske vatre Zetskog i Primorskog odreda našla u većem problemu, nego prilikom Martinovićevog samoinicijativnog bombardovanja

³² DACG, MV 1912, VK, AiABO, f-1, 37, kralj N. I Petrović Njegoš – brigadiru M. Martinoviću, 19. oktobar.

³³ B. Ratković, M. Đurišić, S. Skoko, *Srbija i Crna Gora u Balkanskim ratovima 1912-1913*, 182.

dobro utvrđenog Taraboša. S druge strane, ako su kralj Nikola i prijestolonasljednik Danilo možda i obmanjivali Martinovića, jedan drugog nijesu. Tako je upravo tih dana, nakon jednog žestokog boja s osmanskim vojnicima, prijestolonasljednik izvijestio svoga oca: „Artiljerija turska izvanredna je. Poljski njihovi brzometni topovi gađali su nas izvanredno. Sve što je vojske turske okrenuto je k' nama i mi ćemo imat posla dosta ako Mitar ne uzme Taraboš što prije i ne prinudi predaju. Gubitaka ne mislim da je bilo ali sutra biće koliko mi sve vidi jakog boja te usljed toga molim da naredite Bećiru da svak stoji u svojim položajima dok Mitar što učini jer je kao što vi kažem turske vojske sa svim dosta.“³⁴ Ako je suditi po ovome, želja kralja Nikole nije bila da po svaku cijenu osigura da njegov sin osvoji Skadar, već je zaista iskazivao brigu da ljudstvo i artiljerija Primorskog odreda ne stradaju od izvanredne osmanske artiljerije. To očito nije želio ni sam prijestolonasljednik, jer da je to zaista želio ne bi priželjkivao da brigadir Martinović što prije zauzme Taraboš. I to saopšti ocu, koji navodno ne želi nikoga prije svoga sina da vidi u Skadru, dva puta u dvije rečenice za redom. Pritom i ne konstatuje da će im se time planovi izjaloviti, već gotovo s nestrpljenjem priželjkuje da Martinović zauzme Taraboš.

No, ako je to zaista bio cilj kralja Nikole, Martinović se nije slagao sa izdatim naređenjem. Po njegovom mišljenju sa zauzetih pozicija nije mogao neposredno sadejstvovati sa Zetskim odredom protiv Skadra, već isključivo protiv Taraboša i Brdice. Stoga je smatrao da ne treba gubiti vrijeme i tražio je od prijestolonasljednika da ga razrješi izdate naredbe da ne otvara vatru na Taraboš dok Zetski odred ne stigne do Skadra. Smatrao je svoj zahtjev potpuno opravdanim, jer bi time samo olakšao napredovanje Zetskog odreda. S druge strane neak-

³⁴ DACG, MV 1912, VK, AiABO, f-1, 47-48, prijestolonasljednik D. Petrović Njegoš – kralju N. I Petroviću Njegošu, 24. oktobra.

tivnost Primorskog odreda koristila je protivnička strana otvarajući topovsku paljbu (istina rijetku) na crnogorske položaje.³⁵ Ako je kralj Nikola tada osujetio Martinovićev napad na Taraboš, ubrzo je popustitio. Dana 25. oktobra 1912. godine dao je odobrenje brigadiru Martinoviću da napadne Taraboš, ali je tri dana kasnije ponovo izdata naredba da se prekine napad, iako je Zetski odred zauzeo Veliki Bardanjolt (prethodno je izvršio neuspjao napad na Štoj). Austrougarski vojni izaslanik Gustav Hubka tvrdio je da je ovaj kraljev manevar bio sračunat, kako Martinović ne bi zauzeo Taraboš i Skadar, već njegov sin, prijestolonasljednik Danilo.³⁶ No, ako je tada spriječio Martinovića da prije njegovog sina uđe u Skadar, iz nekih kasnijih dokumenata tako nešto se ne bi moglo zaključiti. Jednom prilikom je čak i savjetovao šefa štaba Zetskog odreda, brigadira Jova Bećira, da odloži napad na Skadar dok se ne vidi „što će Mitar učinjati koji misli preduzeti više energičnu akciju“.³⁷ Autori *Vojne enciklopedije*, ne dijele mišljenje da je kralj tu naredbu izdao zato da bi svome sinu osigurao da prvi uđe u Skadar, već da bi sačuvao ljudstvo od stradanja vjerujući da će se Skadar brzo predati.³⁸ To potvrđuje uostalom i arhivska građa.

Pokušaj Zetskog odreda da 24. oktobra 1912. godine pređe rijeku Vraku i Štoj i nastavi prodiranje prema Skadru ostao je bezuspješan. Na ovom pravcu, Crnogorci su naišli su na dobra utvrđenja i žestok otpor. Vučedolskoj brigadi pošlo je za rukom da bez većih problema zauzme Veliki Bardanjolt 28. oktobra 1912. godine, ali se tu morao pričekati na novo naređenje. To su osmanski vojnici iskoristili i već sjutradan u ranim jutarnjim

³⁵ DACG, MV 1912, PO, f-1, 257, brigadir M. Martinović, komandant Primorskog odreda – prijestolonasljedniku D. Petroviću Njegošu, 8. oktobar.

³⁶ M. Đurišić, *Kralj Nikola u Prvom balkanskom ratu*, 162.

³⁷ DACG, MV 1912-1915, ROCV, f-1, bez broja, kralj N. I Petrović Njegoš – brigadiru J. Bećiru, šefu štaba Zetskog odreda, 24. novembar 1912.

³⁸ *Vojna enciklopedija*, 450.

časovima natjerali Vučedolsku brigadu da napusti Veliki Bardanjolt. U pomoć Vučedolskoj brigadi priskočile su trupe Nikšičke brigade, izvršivši juriš na Bardanjolt, ali su se neprijateljski vojnici poslužili prevarom istakavši bijele zastave. Nedugo potom, uz pomoć rezerve koja je pristigla, osmanski vojnici su izvršili protivnapad u kome je poginulo 120, a ranjeno 400 crnogorskih vojnika. Za to vrijeme Primorski odred držao se pasivno. Tek je grupa predvođena brigadirom Iva Đurovića (5 bataljona, izviđačka četa i vod brdskih topova) posljednjeg dana oktobra prešla rijeku Bojanu, a 2. novembra 1912. potom zauzela Barbalušu i Kukli. Tom prilikom bilo je izbačeno iz stroja 300 osmanskih vojnika i prekinut putni pravac Skadar – Lješ. No, usljed žestokih osmanskih napada Đurovićeva grupa je poslije svega par dana bila ponovo odbačena s druge strane Bojane. Novi prelazak snaga Primorskog odreda preko rijeke Bojane preduzeo je brigadir Mitar Martinovića (Riječko-lješanska brigada, 3 bataljona ostalih brigada i Dobrovoljački bataljon) 13. novembra 1912. godine kod Luarze. Tri dana kasnije (16. novembar) Dobrovoljački bataljon sastavljen od ljudstva iz svih južnoslovenskih krajeva (među kojima su bili i neki pripadnici „Mlade Bosne“) zauzeo je Medovu i tom prilikom namjesto osmanske, podigao crnogorsku zastavu. Dva dana kasnije zajedno sa srpskom vojskom Crnogorci su zauzeli Lješ. Posjedanjem Medove i Lješa, Skadar je bio izolovan od zaleđa, a grupa Primorskog odreda, sa izuzetkom tri bataljona koja su ostala u Medovi, povukla se na položaje pod Tarabošem.³⁹ Iako odsječen od svog zaleđa, Skadar je vrlo uspješno odolijevao napadima crnogorske vojske.

Kako bi što prije natjerao braniocce Skadra da polože oružje, kralj Nikola je početkom novembra 1912. godine naredio komandantu Istočnog odreda da se sa dijelom vojske (5.500) uputi pod

³⁹ B. Ratković, M. Đurišić, S. Skoko, *Srbija i Crna Gora u Balkanskim ratovima 1912-1913*, 182-186.

Skadar. Pristigla vojska je 20. novembra 1912. godine priključena Zetskom odred, a serdar Janko Vukotić imenovan je za načelnika crnogorske Vrhovne komande.⁴⁰ U čast njegovog dolaska, knjaz Petar je naredio da dalekobojna artiljerija ispali 15 granata na Skadar. Eventualno da top koji brani Skadarsko jezero ispali 15 granata na osmanske vapore koji su plovili jezerom. Čekalo se samo da kralj odobri tu akciju,⁴¹ a da li ju je on dobro nismo uspjeli doznati. No, sve i da se saglasio sa tom odlukom, to očito nije uticalo na braniocima Skadra da polože oružje. Naprotiv, pružali su jak otpor još punih pet mjeseci, ne dozvoljavajući crnogorskoj vojsci da zauzme Skadar. Tako je uporna i žilava odbrana skadarskih utvrđenja slomila euforiju, koja je postojala kod crnogorskih vojnika na početku rata.

Već na samom početku rata pokazale su se mnoge boljke od kojih je patilo, kako crnogorsko društvo, tako i njena vojska. Pored prilično nedisciplinovane crnogorske vojske, nedovoljno vičnih ratnim operacijama albanskih i srpskih ustanika, brojnih dobrovoljaca, u ovom ratu obreli su se i oni koji se uopšte tu nijesu smjeli naći jer nijesu ni služili vojni rok. Umjesto da takve vraćaju sa linija fronta, mnogi komandanti su sebi davali slobodu da sami procjene da li su takvi ljudi sposobni za izvršavanje vojnih zadataka. I u tome nijesu vidjeli ništa neobično. Štaviše, bunili su se ako bi im se skrenula pažnja od strane pretpostavljenih starješina da takve i slične stvari ne čine. Komandant Meteriške čete, pop Đuza Đakonović, u jednom pismu upućenom ministru vojnom tvrdio da je njegov jedini grijeh „što sam obuka jednog vojnika koji nije svršio vojni stan [...] kao mlogi što nijesu u vojni stan bili i još sposobni“ a nalazili su se u vojsci.⁴² Ovakve starješine više su

⁴⁰ *Isto*, 195-196.

⁴¹ DACG, MV 1912-1915, ROCV, bez broja, knjaz P. Petrović-Njegoš – kralju N. I Petroviću-Njegošu, 19. novembar 1912.

⁴² DACG, MV, PO 1912, f-1, 156, pop Đ. Đakonović, komandant Meteriške čete – brigadiru M. Martinoviću, ministru vojnom, 12. oktobar 1912.

vodile računa da na nadležnom mjestu dokažu kako ih pretpostavljeni bespotrebno maltretiraju, nego što su brinuli o životima vojno neobučениh ljudi u ratnim operacijama.

Među mnogim starješinama vladala je prilična netrpeljivost, a neki nijesu prezali i da nesporazume s kolegama i upravnim vlastima rješavaju fizički. Tako je kapetan Petar Lekić u Medovi udario revolverom po glavi činovnika carinarnice Rista Hajdukovića i njegovog rođaka koji je radio u mjesnoj intendanturi. Potom je napao na radnom mjestu upravitelja luke u Medovi, Nika Hajdukovića, na koga je vikao, psovao ga i prijetio mu, a na komandanta mjesta, potporučnika Raka Kusovca, kapetan Lekić je „vadio revolver i sablju“ i prijetio mu da će ga zatvoriti. Ovakvo ponašanje bilo je za svaku osudu po mišljenju napadnutih, a najviše stoga što su Lekićevo violentno ponašanje odigralo pred očima srpskih oficira i agencijom austrijskog Lojda.⁴³ No, sve i da nikoga nije bilo u Medovi, Lekićevo ponašanje bilo je za svaku osudu i više je priličilo nekom razbojniku nego oficiru. Ovakvi i slični ispadi, nažalost, nijesu bili rijetka pojava u crnogorskoj vojsci. Akter jednog incidenta bio je i poručnik Marko Vučeraković, koji je februara 1913. godine „izazvao sa vrlo nepristojnim riječima svađu sa poručnikom Blažom Marićevićem“. Zbog nemogućnosti da obuzda svoj temperament, Vučeraković je završio u zatvoru, ali komandant Ljevokrilne kolone St. Jovićević nije mogao odrediti kaznu Vučerakoviću jer se nije nalazio u njegovom „području“.⁴⁴

⁴³ DACG, MV, PO 1912, f-1, 435, potporučnik R. Kusovac, komandant mjesta u Medovi – brigadiru M. Martinoviću, komandantu Primorskog odreda, 17. decembar; bez broja, potporučnik R. Kusovac, komandant mjesta u Medovi – brigadiru M. Martinoviću, komandantu Primorskog odreda, 30. decembar; bez broja, N. Hajduković, upravitelj luke u Medovi – potporučniku R. Kusovcu, komandantu mjesta u Medovi, 16. decembar.

⁴⁴ DACG, MV 1913, PO, f-2/a, 622, komandir St. Jovićević, komandant Ljevokrilne kolone – brigadiru M. Martinoviću, komandantu Primorskog

Stoga je o svemu izvijestio komandanta Primorskog odreda, koga ovakvo ponašanje dvojice poručnika nije ni malo iznenadilo budući da je još od ranije bio dobro upoznat sa njihovim vladanjem,⁴⁵ a slučaj povjeren komandantu baterije, kapetanu Joku Martinoviću.⁴⁶

Prilično neobuzdanog temperamenta je bio i brigadir Radomir Vešović, koji je pred cjelokupnom Vasojevićkom brigadom (nalazila se na putu Kastrati – Grude) udario pješadijskog poručnika Šćepana Marnića po ranjenoj ruci. Istina, prethodno je Vešović zbog nečega opomenuo Marnića, ali zbog čega, nijesmo uspjeli doznati. Ni poručniku Marniću nije bilo jasno zbog čega je bio opomenut i udaren, a Vešović mu nije dozvolio da traži objašnjenje. Kako god, od siline zadobijenog udarca Marnić je trpio jake bolove, a ruka mu je potom utrnula tako da je cijelih sat vremena imao osjećaj kao da nije njegova. Nijesmo naišli na podatak da je Vešović zbog ova procesuiran, ali je poručnik Marnić ovaj slučaj prijavio Vrhovnoj komandi i tražio zadovoljenje.⁴⁷ Ovakvih i sličnih slučajeva očito nije manjkalo u crnogorskoj vojsci. Istina, ni mnogo uređenije vojske nijesu bile imune na ovakva dešavanja. Ali kada je crnogorska vojska

odreda, 12. februar.

⁴⁵ DACG, MV 1913, PO, f-2/a, 623, brigadir M. Martinović, komandant Primorskog odreda – komandiru St. Jovićeвиću, komandantu Ljevokrilne kolone, 20. februar.

⁴⁶ DACG, MV 1913, PO, f-2/a, 624, komandir P. Martinović, komandant Artiljerijskog odreda – komandi Primorskog odreda, 18. februar. Kapetan Joku Kusovac kome je povjereno da vodi ovaj postupak, po tvrdnjama komandanta Artiljerijskog odreda, komandir Petra Martinovića, bio je onemogućen da utvrditi istinu o sukobu jer je komandant Ljevokrilne kolone naredio poručniku Marićeviću da se ne odazove pozivu. Stoga je predložio komandi Primorskog odreda da Vučerakovića oslobodi. (*Isto.*)

⁴⁷ DACG, MV 1913, VK, ABBiD, f-2, bez broja, pješadijski poručnik Š. Marnić – brigadiru serdaru J. Vukotiću, šefu štaba Vrhovne komande, 6. januar.

koja se nalazila pod Skadrom 1912–1913. godine u pitanju, tj. njene starješine, izgleda da je najdalje u svojoj bezobzirnosti otišao komandant Ljubotinjsko-građanskog bataljona poručnik Niko Šoć. Ako je vjerovati vojnicima ovog bataljona od prvog dana rata trpjeli su „snosno sve uvrijede i poruge koje su pojedinim vojnicima svakog dana nanošene“ zbog čega su namjeravali „dati javnog izraza tome nezadovoljstvu“. Stoga su komandi Primorskog odreda postavili uslov, ili će smijeniti Šoća ili će oni umjesto neprijatelja biti primorani da ubiju svog komandanta, i vode borbe sa njegovim bratstvenicima i pristalicama.⁴⁸ Kada se ovako ponašao komandni kadar crnogorske vojske, onda se ne može naročito zamjeriti što su se obični vojnici ponašali nedisciplinovano. No, ovo su bili samo neki od problema sa kojima se susretala crnogorska vojska na frontu, a koji su se nesumnjivo loše održavali na međuljudske odnose u nekim bataljonima crnogorske vojske i ratne operacije uopšte.

Na crnogorsko-osmanskom ratištu primirje koje je uspostavljeno decembra 1912. godine gotovo da se i nije osjećalo. Skoro svakog dana između zaraćenih strana dolazilo je do okršaja, o čemu svjedoči obimna arhivska građa. Odluka ambadorske konferencije u Londonu o stvaranju autonomne kneževine Albanije anulirala je težnje balkanskih saveznika da ovladaju njenim teritorijama. Stoga su pripreme zaraćenih strana za nastavak ratnih operacija vršene u punom jeku. Krajem 1912. godine iz Peći je u Andrijevicu bilo upućeno 34 tovara topovske municije, koju je dalje trebalo sprovesti u pravcu Skadra.⁴⁹ Dopremanje ratnog materijala i topova na položajima pod Skadrom otežavalo je loše vrijeme, naročito velike kiše. Pripremajući se za nastavak operacija, crnogorska vojska je

⁴⁸ DACG, MV 1913, PO, f-2/a, 650, vojnici bataljona Ljubotinjsko-građanskog – komandi Primorskog odreda, 21. februar.

⁴⁹ DACG, MV 1912, VK, AiABO, f-1, bez broja, potporučnik Š. Perović – Vrhovnoj komandi, 31. decembar.

krčila put do glavnih položaja lijevog krila Zetskog odreda u Šildiji, gdje je trebalo da stignu dalekometni topovi.⁵⁰ Privremeni prekid ratnih operacija trebalo je iskoristiti da se otklone kvarovi na nekim topovima. Na jednom brzometnom poljskom topu bio je pokvaren uglomjer i ručica zatvarača, a rezervne djelove vojska koja se nalazila na položajima, nije uopšte posjedovala. Veliko je pitanje bilo da li ih je uopšte bilo i u unutrašnjosti zemlje. Ako ih je možda i bilo, iz Vrhovne komande su tražili da se što prije upute na front.⁵¹ Baš kao i 50 lama ulja za čišćenje oružja Zetskom odreda.⁵² No, bitnije od svega je bilo da se predah u ratu iskoristi za dopremanje artiljerije. Nakon tri mjeseca rata, u Vrhovnoj komandi su se sjetili da se na Lovčenu nalaze 2 veoma dobra italijanska dalekometna topa s velikom količinom municije, koji im mogu valjati u predstojećem sukobu. Stoga je traženo da se oni što prije upute u Zoganje jer se računalo da se njima mogu gađati neprijateljski opkopi u Štoju. No, o tome je trebalo konsultovati brigadira Mitra Martinovića, koji je odlično poznao prilike na ovom sektoru fronta. Njihov prevoz je bilo utoliko lakše izvršiti jer se tamo nalazio bataljon Njeguško-čeklički.⁵³ No, to nije bilo toliko jednostavno za nekih 12 brzometnih poljskih topova koje je trebalo uputiti na front, a za čiji je prevoz trebalo rekvirirati 128 konja.⁵⁴

⁵⁰ DACG, MV 1913, VK, ABBiD, f-2, 158/13, brigadir serdar J. Vukotić, šef štaba Vrhovne komande – kralju N. I Pteroviću-Njegošu, 11. januar.

⁵¹ DACG, MV 1913, VK, ABBiD, f-2, 116/13, brigadir serdar J. Vukotić, šef štaba Vrhovne komande – Ministarstvu vojnom, 7. januar.

⁵² DACG, MV 1913, VK, ABBiD, f-2, 179/13, brigadir serdar J. Vukotić, šef štaba Vrhovne komande – Ministarstvu vojnom, 12. januar.

⁵³ DACG, MV 1913, VK, ABBiD, f-2, 177/13, brigadir serdar J. Vukotić, šef štaba Vrhovne komande – Dežurnom adutantu, 12. januar.

⁵⁴ DACG, MV 1913, VK, ABBiD, f-2, 192/13, brigadir serdar J. Vukotić, šef štaba Vrhovne komande – D. Vukotiću, zastupniku ministra vojnog, 13. januar.

Na položaje pod Skadrom stigao je početkom januara 1913. godine (st. kalendar) i brigadir Radomir Vešović sa 2.400 vojnika,⁵⁵ a par dana kasnije i mitraljesko odjeljenje sa 16 boraca.⁵⁶ U susret nastavku ratnih operacija Zetskom odredu su isporučeni kosijeri, a od Ministarstva vojnog je traženo da se napravi još 200 kosijera koji bi se uputili ovom odredu.⁵⁷ Nastavak ratnih operacija nalagao je crnogorskoj vojsci da otkloni nedostatke svoje artiljerije. Na jednoj haubici ovog odreda bilo neophodno da se što prije napravi dupla platforma.⁵⁸ No, nijesu se samo za nastavak rata spremali balkanski saveznici i Osmansko carstvo. Nedaleko od crnogorske obale nalazilo se i dvadestak austrijskih ratnih brodova.⁵⁹ Spremni za nastavak sukoba bili su i Albanci. Po nagovoru austrougarskih i italijanskih agenata koji nijesu ostali nepoznati crnogorskim vlastima, Albanci su trebali da napadnu crnogorsku vojsku u Đakovici, a potom da pohitaju u pomoć opsjednutom Skadru, gdje je trebalo da napadnu Crnogorce s leđa.⁶⁰

Crnogorska Vrhovna komanda donijela je u Virpazaru 3. februara 1913. godine odluku da organizuje novi napad na

⁵⁵ DACG, MV 1913, VK, ABBID, f-2, 35/13, brigadir J. Vukotić, šef Vrhovnog štaba crnogorske vojske – R. Ljumoviću, glavnom intendantu, 3. (16) januar.

⁵⁶ DACG, MV 1913, VK, ABBID, f-2, 117/13, brigadir J. Vukotić, šef Vrhovnog štaba crnogorske vojske – kralju N. I Petroviću, 7. (20) januar.

⁵⁷ DACG, MV 1913, VK, ABBID, f-2, 251/13, brigadir J. Vukotić, šef Vrhovnog štaba crnogorske vojske – brigadiru J. Bećiru, šefu štaba Zetskog odreda, 17. januar.

⁵⁸ DACG, MV 1913, VK, ABBID, f-2, 253/13, brigadir J. Vukotić, šef Vrhovnog štaba crnogorske vojske – brigadiru J. Bećiru, šefu štaba Zetskog odreda, 17. januar.

⁵⁹ DACG, MID 1913, f-208, 49, N. Tatar, Oblasni upravitelj u Baru – S. Ramadanoviću, načelniku Ministarstva inostranih djela, 11. (24) januar.

⁶⁰ DACG, MUD 1913, UO, f-132, 46, J. N. Plamenac, oblasni upravitelj u Peći – J. S. Plamencu, ministru unutrašnjih djela, 6. (19) januar.

Skadar.⁶¹ Napad je trebalo izvršiti već sjutra dan, ali načelnik Vrhovne komande, brigadir Janko Vukotić, se nije sa time slagao. Po njegovom mišljenju, toga dana nije trebalo otvarati artiljerijsku vatru, jer bi se time rizikovao napad odlične osmanske artiljerije. U tom slučaju, crnogorska artiljerija mogla je obustaviti paljbu tek kada s druge strane prekinu vatru. A to joj očito nije odgovaralo jer nije imala dovoljno artiljerijske municije. Time bi se ujedno i pokvario utanačeni plan. Ali ako je to odluka kralja Nikole, Vukotić je bio spreman da je sprovede u djelo.⁶² Nastavak ratnih operacija crnogorska vojska je, po tvrdnjama brigadira Vukotića, dočekala u najboljem redu. „Vojska je, hvala Bogu, dobro i veoma raspoložena.“⁶³ Istina, ne i sa nekom zavidnom zalihom municije, zbog čega je savjetovana njena štednja.⁶⁴ No, ako je suditi po nekim dokumentima, artiljerijska municija se nije naročito štedjela. Barem ne prvih dana nastavka ratnih operacija. Od buke koju je stvarala artiljerijska vatra, Vrhovna komanda uopšte nije znala, niti je čula, šta se radi na desnom krilu Zetskog odreda.⁶⁵ Inače, crnogorski komandni kadar jako je slabo komunicirao s Vrhovnom komandom, zbog čega ga je njen načelnik preklinjao bogom, da ga „što češće“ izvještava o stanju na frontu.⁶⁶ No, kako ovi to nijesu radili redovno, dešavalo se da je on tražio od komande odreda tražio

⁶¹ M. Đurišić, *Kralj Nikola u Prvom balkanskom ratu*, 163.

⁶² DACG, MV 1913, VK, ABBiD, f-2, 327/13, brigadir serdar J. Vukotić, šef štaba Vrhovne komande – Dežurnom adutantu, 21. januar.

⁶³ DACG, MV 1913, VK, ABBiD, f-2, 385/13, brigadir serdar J. Vukotić, šef štaba Vrhovne komande – kralju N. I Petroviću-Njegošu, 25. januar.

⁶⁴ DACG, MV 1913, VK, ABBiD, f-2, 392/13, brigadir serdar J. Vukotić, šef štaba Vrhovne komande – brigadiru vojvodi Đ. Petroviću, 25. januar.

⁶⁵ DACG, MV 1913, VK, ABBiD, f-2, 393/13, brigadir serdar J. Vukotić, šef štaba Vrhovne komande – brigadiru J. Bećiru, šefu štaba Zetskog odreda, 25. januar.

⁶⁶ DACG, MV 1913, VK, ABBiD, f-2, 392/13, brigadir serdar J. Vukotić, šef štaba Vrhovne komande – brigadiru vojvodi Đ. Petroviću, 25. januar.

da ga informiše, umjesto obratno, o tome ko je na strani Primorskog odreda prouzrokovao borbu krajem januara 1913. godine.⁶⁷

Zajedno sa crnogorskom vojskom u napadu na Skadar učestvovala je od februara 1913. srpska vojska,⁶⁸ ali joj je kralj Nikola namjenio sporednu ulogu (demonstrativnog karaktera).⁶⁹ Napad je trebalo da počne 6. februara 1913. godine u 10 časova prije podne opštim bombardovanjem iz svih artiljerijskih oruđa. Dalekometnim topovima bombardovala bi se skadarska varoš, dok bi ostalim oruđima bili gađani opkopi, utvrđenja i prepreke. Samo u toku noći između 6. i 7. februara 1913. godine trebalo je malo usporiti artiljerijsku vatru, a rano izjutra Zetski odred imao je preduzeti opšti napad na cijelom frontu.⁷⁰ S kraljevom odlukom nijesu se slagali brigadiri Vukotić i Martinović, kao ni predstavnik Srbije pri crnogorskoj Vrhovnoj komandi, general Atanacković i komandant Primorskih trupa, pukovnik Damjan Popović. Negodovanje visokih vojnih komandanata nije uticalo na kralja da promijeni odluku, a pritom nije učinio ništa kako bi ojačao Zetski odred. Što se tiče napada na Veliki Bardanjolt, kralj je donio odluku da se u slučaju njegovog zauzimanja zastane, pa tek onda razmotri šta i kako dalje. Komandant Vasojevičke brigade, Radomir Vešović nakon teških borbi uspio je da zauzme ovo utvrđenje 9. februara 1913. godine.⁷¹ Zauzimanje Velikog Bardanjolta plaćeno je ogromnim gubicima. Po Vešovićevom priznanju, u trodnevnim borbama za Veliki Bardanjolt crnogorski gubici iznosili su 50% vojnika s

⁶⁷ DACG, MV 1913, VK, ABBiD, f-2, 379/13, brigadir serdar J. Vukotić, šef štaba Vrhovne komande – komandi Zetskog odreda, 25. januar.

⁶⁸ Živko M. Andrijašević, *Kratka istorija Crne Gore*, Nikšić, 2019, 184.

⁶⁹ N. Rakočević, *Politički odnosi Srbije i Crne Gore 1903-1918*, 168.

⁷⁰ DACG, MV 1913, VK, ABBiD, f-2, bez broja, dispozicija za napad na Skadar, 21. januar.

⁷¹ M. Đurišić, *Kralj Nikola u Prvom balkanskom ratu*, 164.

nižim činovima i 36% u oficirskom kadru. I sam Vešović bio je ranjen dva puta na Velikom Bardanjoltu.⁷² Njegov prijedlog da se sa napadom nastavi, nije naišao na odobrenje brigadira Janka Vukotića, koji se držao kraljeve odluke. Glavnokomandujući skadarske odbrane Esad-paša Toptani izjavio je početkom marta 1913. godine, da su Crnogorci tada nastavili sa napadom Skadar bi se neminovno našao u njihovim rukama. No, kako se to nije desilo, kralj Nikola je bio primoran da ponovo traži pomoć od Srbije. Srbija je udovoljila njegovoj molbi, prihvativši prijedlog svoje Vrhovne komande da se za operacije u Albaniji formira jedan srpski korpus (Primorski kor). Komandantu Primorskog korpusa, generalu Petru Bojoviću bila bi potčinjena cjelokupna crnogorska vojska, kojoj bi se nakon zauzimanja Skadra povjerio grad.⁷³

O dolasku srpske vojske pod Skadar povjerio se komandant Primorskih trupa, pukovnik Damjan Popović, načelniku crnogorske Vrhovne komande, brigadiru Janku Vukotiću. Popović je saopštio tom prilikom Vukotiću da će srpska Vrhovna komanda uputiti pod Skadar 35.000 ljudi i 50 topova „sa ostalim potrebama“. „No jeli to sve krenulo i kad će neznašete.“ O tome ništa nije znao ni brigadir Vukotić, a moguće ni vlada na Cetinju, od koje je načelnik crnogorske Vrhovne komande molio da ga izvjestite „znaduli“ što o tome. Koliko je ova vijest bila neprovjerena, najbolje svjedoči podatak da je brigadir Vukotić naredio šefu štaba Zetskog odreda da je može saopštiti samo područnim komandantima brigada. I to isključivo „povjerljivim pismom“. Vojsci – ni pod razno. Postojala je bojazan i kod pukovnika Popovića, i kod brigadira Vukotića, da će osmanska vojska, prije nego se preda, pokušati da se osveti i napadne Bardanjolt i Štoj. Stoga je vojsci trebalo izdati naređenje da neprestano utvrđuje svoje položaje i da se još jed-

⁷² Radomir Vešović, *Memoari*, Podgorica, 2005, 29.

⁷³ M. Đurišić, *Kralj Nikola u Prvom balkanskom ratu*, 164.

nom ponovi naređenje o pripravnosti, posebno baterija.⁷⁴ Očito da ovakva strahovanja nijesu bila bez osnova, jer su istog dana, kada je o njima brigadir Vukotić izvijestio štab Zetskog odreda, osmanski vojnici otvorili topovosku paljbu na crnogorske položaje na Bardanjoltu. Na neprijateljski napad odgovorili su crnogorski brzometni topovi, a pridružila im se i haubica sa Muslima koja je bombardovala skadarsku varoš. Ubrzo je došlo do žestoke artiljerijske razmjene vatre koja je trajala puna tri sata. Za vrijeme ove bitke, crnogorska artiljerija je djelovala dobro po neprijateljskim položajima, a tokom večernjih sati toga dana bilo je predviđeno da se varoš povremeno bombarduje italijanskim dalekometnim topovima ispod Boksija. Dok je crnogorska vojska (Zetski odred) toga dana vodila žestok artiljerijski okršaj, na položajima gdje se nalazila srpska vojska nije bilo nikakve borbe „osim malo puščano prepucavanje“.⁷⁵ Zetski odred je granatirao Skadar i u noći 19. i 20. februara 1913. godine (stari kalendar). Tom prilikom je iz haubica kalibra 21 cm ispaljeno 40 torpednih granata; iz dalekometnih topova kalibra 12 cm ispaljene su 44 granate; iz dalekometnih ruskih topova 12 šrapnela i 5 šrapnela iz ruskih poljskih mortira.⁷⁶ Za vrijeme vatrenog zastoja na Malom Bardanjoltu osmanski vojnici neprekidno su radili na izgradnji šančeva „od pješćanih saketa“.⁷⁷ Stoga je

⁷⁴ DACG, MV 1913, VK, ABBiD, f-2, 651/13, brigadir serdar J. Vukotić, šef štaba Vrhovne komande – brigadiru J. Bećiru, šefu štaba Zetskog odreda, 14. februar.

⁷⁵ DACG, MV 1913, VK, ABBiD, f-2, 659/13, brigadir serdar J. Vukotić, šef štaba Vrhovne komande – brigadiru M. Martinoviću, komandantu Primorskog odreda,

⁷⁶ DACG, MV 1913, VK, ABBiD, f-2, 710/13, brigadir serdar J. Vukotić, šef štaba Vrhovne komande – Dežurnom adutantu, 20. februar.

⁷⁷ DACG, MV 1912-1915, ROCV, f-1, bez broja, brigadir J. Bećir, šef štaba Zetskog odreda – brigadiru serdaru J. Vukotiću, šefu štaba Vrhovne komande, 19. februar 1913.

crnogorskim trupama na tom dijelu fronta izdato naređenje da kad god uoče po vrhovima i stranama Malog Bardanjolta poveće grupe neprijateljskih vojnika na okupu, da ih obavezno granatiraju. Naravno, pritom je moralo da se vodi računa o štednji municije.⁷⁸ Inače, prema pričanju nekih osmanskih bjegunaca pravoslavne vjeroispovijesti, krajem januara 1913. godine (stari kalendar) pristiglo je na Mali Bardanjolt, kao rezerva, pojačanje od 5 tabora nizama iz Skadra i Brdice. Što se tiče ostalih utvrđenja, na Brdici se nalazilo 3 tabora nizama; na Tarabošu 4; u Štoju 1; na položajima desno i lijevo od Brdice nalazio se 1 tabor; „a dva tabora prosuti su na razim mjestima kao na Gradu, Tepeu i prema Širokim i oko muhamedanskim stanovima“. Ukupno su osmanski vojnici raspolagali sa 16 tabora, mada je prema procjenama štaba Zetskog odreda brojno stanje neprijateljske vojske cijenjeno na 19 tabora nizama.⁷⁹

Tih dana je gotovo svakodnevno vršeno bombardovanje Skadra, a 27. februara 1913. godine (stari kalendar) pored Zetskog odreda skadarsku varoš su bombardovale srpske trupe. Očito da je bombardovanjem crnogorskih i srpskih trupa bio zadovoljan kralj Nikola, pa ga je interesovalo da li ga je posmatrao brigadir Martinović i koliko je Primorski odred ispalio granata na Skadar.⁸⁰ Kao pomoć crnogorskim i srpskim trupama pod Skadrom očekivao se tih dana dolazak jedne srpske brdske brzometne baterije, koju je trebalo postaviti „na Đutezu više

⁷⁸ DACG, MV 1912-1915, ROCV, f-1, III/1913, brigadir J. Bećir, šef štaba Zetskog odreda – komandiru M. Matanoviću, 19. februar 1913.

⁷⁹ DACG, MV 1912-1915, ROCV, f-1, bez broja, brigadir J. Bećir, šef štaba Zetskog odreda – brigadiru serdaru J. Vukotiću, šefu štaba Vrhovne komande, 19. februar 1913. Od dejstva crnogorske artiljerije 17. februara 1913. godine (stari kalendar) stradala su 22 osmanska vojnika. (*Isto.*)

⁸⁰ DACG, MV 1913, VK, ABBiD, f-2, 711/13, brigadir serdar J. Vukotić, šef štaba Vrhovne komande – brigadiru M. Martinović, komandant Primorskog odreda, 27. februar.

sela Rence“ odakle je trebalo da granatira Bardanjolt, Tepe i druga mjesta.⁸¹ Što se tiče artiljerije Zetskog odreda, ona je trebalo i u večernjim satima da vrši dozirano bombardovanje skadarske varoši brzometnim poljskim topovima. Očito da zbog nedostatka municije, brzometni topovi nijesu smjeli ispaljivati više od 6 granata po jednoj cijevi, dok su haubice i dalekometni italijanski topovi mogli ispaliti onoliko granata koliko su smatrali u štabu toga Odreda za neophodno.⁸² Već krajem februara 1913. godine s osmanske strane vrlo rijetko je odgovarano na crnogorsko bombardovanje, a jednom prilikom je čak na crnogorske položaje ispaljeno šrapnelsko zrno starijeg sistema, koje je bilo obavijeno olovnom košuljicom. To je po mišljenju nekih crnogorskih komandanata bio dokaz da je neprijateljskoj vojsci artiljerijska municija bila u pomanjkanju.⁸³ No, i pored toga, u štabu Zetskog odreda su strahovali da će branioci Skadra podići moral kod svojih trupa i stanovništva i da će iznenada napasti crnogorske snage na nekom dijelu ovog fronta. „Zato nek su Vam područne trupe gotove dočekati i odbiti taj napad a osobito mitralješka odjeljenja i s’lijeve i s’desne obale Kira.“⁸⁴ Ali da stvari ne prepuštaju slučaju, jednom dijelu crnogorskih trupa naređeno je da poslije ponoći (3–5 sati), bombarduje Skadar „sa šest metaka“, u kome će uzeti učešća i italijanski dalekometni topovi.⁸⁵ Crnogorsko bombardovanje Skadra

⁸¹ DACG, MV 1913, VK, ABBiD, f-2, 740/13, 742/13, brigadir serdar J. Vukotić, šef štaba Vrhovne komande – komandiru M. Matanoviću, 27. februar.

⁸² DACG, MV 1913, VK, ABBiD, f-2, 750/13, brigadir serdar J. Vukotić, šef štaba Vrhovne komande – brigadiru J. Bećiru, šefu štaba Zetskog odreda, 28. februar.

⁸³ DACG, MV 1912-1915, ROCV, f-1, III/913, poručnik Božović – brigadiru J. Bećiru, šefu staba Zetskog odreda, 23. februar 1913.

⁸⁴ DACG, MV 1912-1915, ROCV, f-1, bez broja, brigadir J. Bećir, šef štaba Zetskog odreda – komandantima brigada Zetskog odreda, 28. februar 1913.

⁸⁵ DACG, MV 1912-1915, ROCV, f-1, bez broja, brigadir J. Bećir, šef štaba Zetskog odreda – poručniku M. Radonjiću, 28. februar.

imalo je velikog efekta na branitelje grada, ali daleko od toga da su još uvijek razmišljali o predaji. Naprotiv, svaki prekid vatre koristili su kako bi ojačavali postojeća i podizali nova utvrđenja na Malom Bardanjoltu i duž desne obale rijeke Kira, stvarajući snažne artiljerijske položaje „protiv fronta Malog Baradnjolta i Dragoča koncentrišući tamo svoje sile“. No, i pored toga, stanje u Skadru bilo je jako teško, a dejstvo crnogorskih haubica na varoš ostavilo je poražavajući efekat na stanovništvo i bašibozučke čete, koje su se bunile protiv dalje odbrane. U samom Skadru tih dana često je odjekivala mitraljeska vatra, što je po mišljenju brigadira Jova Bećira vjerovatno bio dokaz da „komandant Skadra muku muči s bašibozukom“.⁸⁶ To je bio razlog više da se nastavi sa borbom bombardovanjem varoši. No, za razliku od nekih ranijih granatiranja, početkom marta 1913. godine, središte same varoši bilo je pošteđeno granatiranja od strane crnogorskih haubica, ruskih i italijanskih dalekometnih topova. Zastupnik komandanta Zetskog odreda, knjaz Petar, toliko je bio zadovoljan efektom bombardovanja da je naredio da se nastavi do samog svanuća, iako je počelo prethodne noći u 20 časova.⁸⁷ Samo u toku jedne noći druga „Krupova“ poljska baterija ispalila je na neprijateljske položaje 82 topovske granate.⁸⁸

Uprkos stalnom bombardovanju branioци Skadra nijesu pokleknuli, a krajem marta 1913. godine ambasadorska konferencija u Londonu donijela je definitivnu odluku o sjevernoj albanskoj granici. Time je i zvanično Skadar dodijeljen Albaniji, čime je svaka dalja akcija crnogorske i srpske vojske bila potpuno izlišna.

⁸⁶ DACG, MV 1912-1915, ROCV, f-1, bez broja, brigadir J. Bećir, šef štaba Zetskog odreda – prijestolonasljedniku D. Petroviću-Njegošu, 4. mart 1913.

⁸⁷ DACG, MV 1912-1915, ROCV, f-1, bez broja, knjaz P. Petrović-Njegoš, zastupnik komandanta Zetskog odreda – kralju N. I Petroviću-Njegošu, 4. mart 1913.

⁸⁸ DACG, MV 1912-1915, ROCV, f-1, bez broja, komandir Đukanović – brigadiru J. Bećiru, šefu štaba Zetskog odreda, 10. mart 1913.

No, očito da to mišljenje nijesu dijelili vladajući krugovi u Crnoj Gori, zbog čega je posljednjeg dana marta 1913. godine Primorskom odredu naređeno da od devet sati ujutru „s pomoću Božjom“ otpočne artiljerijsko bombardovanje visova na Tarabošu. Za to vrijeme, Zetski odred i srpske trupe vršile bi isključivo demonstrativni napad. Zetski odred bi granatirao Štoj i Mali Bardanjolt, a srpske Primorske trupe Brdicu, Mali Taraboš „a po mogućnosti Tepe, grad i t. d.“ Artiljerija Zetskog odreda trebalo je da otpočne bombardovanje dva sata nakon Primorskog odreda (11 sati). Brzometni topovi mogli su najviše ispaliti po 60 granata (po topu), ali tako da se ono razvuče tokom cijelog dana borbi na Tarabošu, dok su brzometni poljski ruski topovi imali otvarati vatru samo po potrebi „za umučkati neprijateljsku artiljeriju“. Ostala artiljerija (haubice, poljski moritri i dalekometni topovi) otvarala bi vatru samo ukoliko šef štaba Zetskog odreda ocijeni da je neophodno. Pored artiljerije, učešće u napadu imalo je nekoliko manjih patrola iz svake brigade Zetskog odreda, koje je trebalo da se što više približe neprijateljskim rovovima i sa prikriivenih mjesta otvore vatru na neprijatelja sat vremena nakon početka bombardovanja. Mitralska odjeljenja Zetskog odreda takođe je trebalo da povremeno otvaraju vatru po neprijateljskim položajima, i to tek kada pješadija otpočne paljbu. Ostala odjeljenja ovog odreda imala su stajati u pripravnosti da preduzmu odsudni napad ukoliko bi se za to ukazala šansa. „Ali neka budu tako sklonjeni kako za vrijeme demonstracije ne bi bili izloženi opasnosti“, glasila je naredba načelnika Vrhovne komande.⁸⁹

Ovom napadu prethodio je sastanak starih znanaca, crnogorskog diplomate Petra Plamenca i komandanta odbrane Skadra, Esad-paše Toptanija. Tom prilikom je Plamenac savjetovao Toptanija da preda grad i da se povuče u pravcu Tirane,

⁸⁹ DACG, MV 1913, VK, ABBiD, f-2, 840/13, brigadir serdar J. Vukotić, šef štaba Vrhovne komande – brigadiru J. Bećiru, šefu štaba Zetskog odreda, 17. mart.

gdje je imao da se pripremi za preuzimanje vlasti u Albaniji. No, iako mu je godila ponuda, Toptani je saopštio tom prilikom Plamencu da grad ne može predati Crnogorcima dok ne padne neko značajnije utvrđenje. No, to se nije desilo uprkos napadu na Taraboš 31. marta 1913. godine. Krajem marta 1913. godine u Medovu je stigao general Petar Bojović, koji je kao glavnokomandujući imao zadatak da zauzme Skadar. Iako su pripreme bile privedene kraju do 10. aprila 1913. godine, do namjeravanog napada nije došlo.⁹⁰ Zbog pritiska velikih sila srpska vlada naredila je svojim trupama 11. aprila 1913. godine da se povuku iz Albanije.⁹¹ Znajući da ne posjeduje artiljeriju kojom bi prinudio Skadar na brzu predaju, kralj Nikola je tražio od generala Bojovića da mu ostavi artiljerijsko oruđe sa posadom, kad je već vojska morala da se povuče. O tome je sa Bojovićem „u selo Vaudenje na lijevoj obali Drinače“ razgovarao i brigadir Vukotić.⁹² No, srpska vlada je bila neumoljiva. Bojović je sa sobom morao da povuče cjelokupan ratni materijal.⁹³ Sekretar austrougarskog poslanstva u Beogradu javio je ministru inostranih djela Bertholdu, da će kralj Nikola pobješnjeti od ljutine, zbog odlaska srpske vojske, te da će Dvojnu monarhiju optužiti da ga je izdala.⁹⁴ Istina, zbog odlaska srpske

⁹⁰ M. Đurišić, *Kralj Nikola u Prvom balkanskom ratu*, 164-165.

⁹¹ Živko M. Andrijašević, *Kratka istorija Crne Gore*, Bar, 2000, 193.

⁹² DACG, MV 1913, VK, ABBiD, f-2, 856/13, brigadir serdar J. Vukotić, šef štaba Vrhovne komande – Dežurnom ađutantu, 29. mart.

⁹³ Božidar Vuković, *Rat Crne Gore protiv Turske i Bugarske 1912-1913 i rad Crne Gore na uniji i saradnji sa Srbijom*, Cetinje, 1971, 106-108. Obavještavajući Vrhovnu komandu o molbi kralja Nikole, general Bojović se požalio: „Ako Crnogorci preduzmu napad na Skadar, ja ću se s našim trupama nalaziti u vrlo mučnoj i nesnosnoj situaciji gledajući ih, a ne smijući im priteći u pomoć. Spasite me blagovremeno od ove situacije, koju ja ne mogu podnijeti, a neće je moći podnijeti ni naše trupe. Cio će nas svijet i istorija osuditi.“ (*Isto*, 107)

⁹⁴ Mitar Martinović, *Ratne godine 1912-1916*, Beograd, 1996, 71.

vojske kralj Nikola nije mogao biti ni najmanje ravnodušan, u to nema sumnje, ali je i pored toga uputio depešu Bojoviću, u kojoj je tražio od njega da Glavnoj komandi prenese „zahvalnost na projektiranoj bratskoj pripomoći“ a srpskoj vojsci pozdrave od crnogorskog kralja.⁹⁵

Nakon odlaska srpske, crnogorska vojska je nastavila samostalno izvoditi operacije pod Skadrom, a kao pojačanje Primorskom odredu upućene su Kolašinska i Durmitorska brigada.⁹⁶ Petnaestog aprila 1913. godine, u poslijepodnevnim satima, 5 haubica Zetskog odreda uspješno su bombardovale šančeve u Štoju, ali do njegovog ili zauzimanja nekog drugog utvrđenja nije došlo.⁹⁷ Za to vrijeme, ruske haubice Zetskog odreda nastavile su bombardovati varoš Skadar i okolne položaje.⁹⁸ Artiljerija ovog Odreda bila je ojačana sa 2 haubice, 1.300 kašeta municije i 4 kašeta nožica.⁹⁹ Operacije crnogorske vojske pod Skadrom otežavale su kiše i izuzetno hladno vrijeme,¹⁰⁰ a prilično su ozlojedile i Albance. Posebno one iz Tirane, koje je Esad-paša pozivao da se dignu na ustanak. Nezadovoljni su bili i Albanci katolici, zbog čega je crnogorska vojska morala voditi računa da ne bude napadnuta iz

⁹⁵ DACG, MID 1913, f- 209, 420, kralj N. I Petrović-Njegoš – generalu P. Bojoviću, komandantu srpske vojske pod Skadrom, 3. (17) april.

⁹⁶ DACG, MV 1912-1915, ROCV, f-1, 147, brigadir J. Bećir, šef štaba Zetskog odreda – kapetanu A. Raičeviću, 4. april 1913.

⁹⁷ DACG, MV 1913, VK, ABBiD, f-2, 867/13, brigadir serdar J. Vukotić, šef štaba Vrhovne komande – kralju N. I Petroviću, 2. april.

⁹⁸ DACG, MV 1913, VK, ABBiD, f-2, 890/13, brigadir serdar J. Vukotić, šef štaba Vrhovne komande – brigadiru J. Bećiru, šefu štaba Zetskog odreda, 6. april.

⁹⁹ DACG, MV 1912-1915, ROCV, f-1, bez broja, kapetan Martinović – brigadiru J. Bećiru, šefu štaba Zetskog odreda, 8. april 1913.

¹⁰⁰ DACG, MV 1913, VK, ABBiD, f-2, 867/13, brigadir serdar J. Vukotić, šef štaba Vrhovne komande – kralju N. I Petroviću, 2. april.

pozadine.¹⁰¹ Za to vrijeme, Esad-paša već je pristao da razgovara sa crnogorskim parlamentarima o predaji grada. Zbog odlaska crnogorskih parlamentara na pregovore kod Esad-paše naređeno je crnogorskoj vojsci da nipošto ne bombarduje skadarsku varoš 21. aprila 1913. godine, osim ako ne bude izazvana neprijateljskim paljbom.¹⁰² S druge strane, Primorskom odredu dopušteno je da bombarduje most na Drimasu i baterije neprijateljske vojske u Štoju.¹⁰³ Iscrpljena usljed dugotrajne opsade, stalnog bombardovanja i gladi koja je zavládala, odbrana Skadra predvođena Esad-pašom pristala je da preda grad Crnogorcima. Iako je sve bilo utanačeno oko predaje grada, načelnik crnogorske Vrhovne komande brigadir Janko Vukotić naredio je šefu štaba Zetskog odreda da u noći između 23. i 24. aprila 1913. godine bombarduje neprijateljske artiljerijske položaje, a da se sama varoš gađa isključivo šrapnelima. Čim svane 24. april 1913. godine, crnogorska artiljerija je morala do dalje naredbe obustaviti granatiranje. Granatiranje se imalo nastaviti jedino ako bi neprijatelj otvarao vatru na crnogorsku vojsku. No, do toga nije došlo, jer je komandant osmanske vojske Esad-paša Toptani predao Skadar Crnoj Gori. Osmanskoj vojsci dozvoljeno je da se sa lakim naoružanjem „mirno i slobodno“ povuče u pravcu Tirane. Kako ne bi došlo do sukoba između osmanske i ostataka srpske vojske u Albaniji, sa Esad-pašinim trupama krenuli su i crnogorski oficiri, a srpskim snagama u Lješü naređeno je da oslobode put osmanskoj vojsci.¹⁰⁴

¹⁰¹ DACG, MV 1913, VK, ABBiD, f-2, bez broja, komandir R. Lekić, pomoćnik šefa Vrhovnog štaba – brigadiru serdaru J. Vukotiću, šefu štaba Vrhovne komande, 19. april.

¹⁰² DACG, MV 1913, VK, ABBiD, f-2, 902/13, brigadir serdar J. Vukotić, šef štaba Vrhovne komande – brigadiru M. Matanoviću, 7. april.

¹⁰³ DACG, MV 1913, VK, ABBiD, f-2, 905, brigadir serdar J. Vukotić, šef štaba Vrhovne komande – brigadiru M. Martinoviću, komandantu Primorskog odreda, 8. april.

¹⁰⁴ DACG, MV 1913, VK, ABBiD, f-2, 908/13, brigadir serdar J. Vukotić,

Esad-paša je svakako imao naređenje od velikog vezira da ne napada srpsku vojsku koja se povlačila iz Albanije, ali za svaki slučaj brigadir Mašan Božović dobio je zadatak od načelnika crnogorske Vrhovne komande da barem 3-4 sata prije dolaska osmanske vojske dođe u Lješ i stupi u kontakt sa srpskim komandantima.¹⁰⁵

Pad Skadra izazvao je pravu erupciju oduševljenja u Crnoj Gori. Ali narodno oduševljenje ubrzo je splasnulo, jer je Crna Gora već 14. maja 1913. godine bila prinuđena da ovu varoš preda međunarodnim snagama velikih sila. Tako je Crna Gora morala teška srca da se pomiri s bolnom činjenicom da su sedmomjesečna opsada i hiljade mrtvih i ranjenih crnogorskih vojnika bili potpuno uzaludni.

šef štaba Vrhovne komande – generalu P. Bojoviću, komandantu Primorskog kora, 13. april.

¹⁰⁵ DACG, MV 1913, VK, ABBiD, f-2, 909/13, brigadir serdar J. Vukotić, šef štaba Vrhovne komande – brigadiru M. Božoviću, 13. april.

PRILOG O BROJNOSTI OTOMANSKE VOJSKE NA GRANICI SA CRNOM GOROM 1912. GODINE

Radomir Đurović

The author presents several archive documents that testify about the size of the Ottoman army at the Montenegrin frontier in the Balkan War, as a valuable contribution for all historians who deal with this topic.

Crna Gora objavila je rat Osmanskom carstvu 8. oktobra 1912. po novom kalendaru što je označilo početak Prvog Balkanskog rata. Crnogorska vojska snage 35.600 vojnika bila je podijeljena u 3 operativna odreda: Zetski, Primorski i Istočni. Zetskim odredom jačine (15.000)¹ vojnika komandovao je prestolonaslednik Danilo (u početku je operacijama odreda komandovao brigadir Blažo Bošković), a šef štaba bio brigadir Jovo Bećir. Primorskim odredom (8.000) vojnika komandovao je brigadir Mitar Martinović (šefa štaba

¹ Borisav Ratković, Mitar Đurišić, Savo Skoro, *Srbija i Crna Gora u Balkanskim ratovima 1912–1913*, Beograd 1972, str. 176

– brigadir Luka Gojnić)², dok je operacijama Istočnog odredoma (12.600 vojnika) komandovao brigadir Janko Vukotić, (šef štaba – Milo Matanović)³. Prvi balkanski rat označava konačno protjerivanje Osmanskog carstva sa Balkanskog poluostrva tj. do linije Enos – Midija, kao i konačno oslobađanje balkanskih hrišćana. Operativni zadatak Zetskog i Primorskog odreda bio je da zauzmu Skadar, dok je Istočni odred stacioniran u okolini Andrijevice, Kolašina i Žabljaka bio da posjedne teritorije Novopazarskog sandžaka i Metohije. Crnogorska vojska na svim sektorima fronta prema Turskoj po prelasku granice postigla je zapažene uspjehe. Zetski i Primorski odred uspjeli su da prvih dana poraze neprijateljsku vojsku u oblastima duž granice sa Crnom Gorom, Zetski odred zauzeo je Tuzi, ali je usljed neodlučnosti crnogorske Vrhovne komande propuštena prilika da se odmah na početku rata zauzme Skadar, čemu je pogodovala mala koncentracija osmanske vojske na granici sa Crnom Gorom. Zadatak Primorskog odreda bio je osvajanje Taraboša, i kasnije sadejstvo sa Zetskim odredom pri napadu na Skadar. S druge strane, Istočni odred za kratko vrijeme osvojio je brojne varoši u Novopazarskom sadžaku i Metohiji. I to: Mojkovac (9. oktobra), Bijelo Polje (11. oktobra), Berane (16. oktobra), Plav (19. oktobra), Gusinje (20. oktobra), Rožaje (26. oktobra), Pljevlja (28. oktobra), Peć (30. oktobra) i Đakovicu (4. novembra)⁴. Time je Istočni odred ispunio svoj operativni zadatak, nakon čega se dio njegovih trupa spustio u reon Skadra da sa Zetskim i Primorskim odredom ubrza

² B. Ratković, M. Đurišić, S. Skoro, *Srbija i Crna Gora u Balkanskim ratovima 1912–1913*, 176.

³ B. Ratković, M. Đurišić, S. Skoro, *Srbija i Crna Gora u Balkanskim ratovima 1912–1913*, 176.

⁴ Živko Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, Podgorica 2006, str. 275.

kapitulaciju ove varoši. No, kako je usljed početnih uspjeha balkanskih saveznika Osmansko carstvo ubrzo zatražilo primirje na balkanskom ratištu, došlo je do obustave ratnih operacija. Ubrzo po obustavi ratnih operacija započeli su mirovni pregovori u Londonu. Na mirovnoj konferenciji u Londonu 17. decembra 1912. godine donijeta je odluka o formiraju autonomne kneževine Albanije, čime su planovi Crne Gore o zauzimanju Skadra dovedeni u pitanje. Nakon neuspjelih pregovora između balkanskog saveznika i Osmanskog carstva, krajem januara 1913. godine došlo je do prekida pregovora, da bi početkom narednog mjeseca bile nastavljene ratne operacije između zaraćenih strana. Budući da granice autonomne Albanske kneževine nisu bile određene, crnogorski zvaničnici nadali su se da će brzim osvajanjem Skadra uspjeti u namjeri da ovu varoš priključe Crnoj Gori i time izuzmu Skadar iz sastava nove države. No, uporna odbrana Skadra i sve veći pritisak Velikih sila na Crnu Goru i Srbiju, čije su se jedinice priključile crnogorskoj vojsci u rejonu Skadra, da odustanu od opsade ove varoši, učinila je dalje operacije na ovom frontu izlišnim. Uprkos jasnim porukama Velikih sila crnogorska vojska nastavila je operacije i zauzela Skadar 23. aprila 1913. Tako je nakon višemjesečne opsade crnogorska vojska zauzela ovu varoš, ali je usljed pritiska Velikih sila bila primorana da dvadesetaka dana kasnije (14. maja) ovu varoš prepusti međunarodnim snagama. Time je Crna Gora ostale bez ove varoši, koju je objektivno mogla da zauzme na samom početku rata, s obzirom na mali broj vojnika koji su je branili.

O brojnom stanju Osmanske vojske na granici sa Crnom Gorom ne postoje pouzdani podaci, osim što se zna da je na početku ona brojala 28 470 vojnika. Ali budući da je tokom rata na sektoru prema Crnoj Gori dovlačila trupe, precizan broj osmanskih trupa prema Crnoj Gori teško je odrediti. Kako god,

nesporno je da u domaćim arhivima postoje dokumenta na osnovu kojih se može odrediti približan broj osmanskih vojnika i pozicije na kojima su bili stacionirani. Kao prilog ovoj tematici odlučili smo da publikujemo jedan od dokumenata koji će koristiti istoričarima koji se bave ovom problematikom.

Dokumenta koja objavljujemo nalaze se u Državnom arhivu Crne Gore na Cetinju, u fondu Ministarstvo Unutrašnjih djela (1912, fascikla 130, 2549 / 3); (1912, fascikla 130, 2551); (1912, fascikla 130, 2617/2); (1912, fascikla 130, 2550)

1

J. PLAMENAC, OBL. UPRAVITELJ – JOVANU
PLAMENCU, MINISTRU UNUTRAŠNJIH DJELA

Andrijevića, 28. septembar 1912.

Broj 3265.

Naročiti izaslanici, koje sam šiljao u Kosovo kažu:

„U Mitrovici nalaze se od sedmoga korpusa 20- te divizije tri puka, u puku po tri bataliona. Treći batalion streljački je. U istom mjestu vojske iz mjesta nalazi se: jedan ipo batalion tri baterije brzometnih brdskih topova, u bateriju po 4 topa i jedna baterija sa 4 mitraljeza.

Ova divizija raspoređena je u Pljevaljskom, Sjeničkom i Prištinskom sandžaku. U Đakovicu stare vojske, nalazi se: dvadeset prva divizija istog korpusa, sastavljena iz tri puka. U puku ima po tri bataliona i još ima jedan streljački batalion deseti. Nove vojske: tri bataliona, 31. ovog puka, 11-te divizije, tri baterije brzometnih brdskih topova. U svakoj ima po 4 topa i jedna baterija od 4 mitraljeza. Ova divizija raspoređena je u Prizrenskom i Pečkom sandžaku, a većina iste nalazi se blizu crnogorske granice. U Ferizoviće ima vojske 2 bataliona, 38 puka 13-te divizije, koja je skoro stigla. U Prizrenu 2 bataliona 40 puka, 14-te divizije i jedan puk konjice u Peć tri bataliona, 37 puka 13-te divizije koji su skoro došli i jedan ipo batalion 58 puka od koje, u Beranama novodošle vojske tri bataliona 38 puka, 13-te divizije, a bio je ranije šezdeseti puk raspoređen u Pljevaljskom i Sjeničkom sandžaku i Tari.

U Prištini ima jedan puk konjice. U Vučitrnu jedan streljački batalion sedmoga korpusa iz Skoplja i jedna četa vozarskog bataliona.

U nijednom od gore pomenutih bataliona nema više od 400 vojnika. Isti su sastavljeni većinom od regruta, a ima i dobar broj hrišćana među istima“.

(DACG, MUD 1912,UO, f-130, 2549/3.)

* * *

2

KOMADANT JOVAN N. PLAMENAC, OBLASNI
UPRAVITELJ U ANDRIJEVICI – JOVANU
PLAMENCU, MINISTRU UNUTRAŠNJIH DJELA

Andrijeвица, 28. septembar 1912.

Od jednog turskog vojnika artiljerista hrišćanina, koji je prebjegao iz Berana, izviješćen sam: Da na tablu Jasikovac ima 12 velikih poljskih topova, 4 brzometa brdska 7 ½ santimetara i 12 brdskih ne brzometnih od kojih su 4 na Jasikovcu, 4 kod vojnog stana, a 4 na brdo Jajevicu, Goraždu i Johodole*, još ima 2 mitraljeza za dvije čete vojske, koji su prve Divizije carigradske, za koje je on čuo da će oputovati za Carigrad. U Berane ima vojske u 12 tabora, a u svaki tabor nema više od po 150 vojnika i suviše regruta koji sad dolaze da se vježbaju i da podpunjaju ove bataleone, a koliko je tjih ne zna.

(DACG, MUD 1912, UO, f-130, 2551.)

* Valjda Johodole.

* * *

3

J. PLAMENAC, OBL. UPR. U ANDRIJEVICI – JOVANU
PLAMENCU, MINISTRU UNUTRAŠNJIH DJELA

Andrijeвица, 28. septembar 1912.

Po izvješću jednog Srbina, a sigurnog izvještača iz pečke nahije ima srpskih kuća i vojnika kako sljedeće: 1. kaza pečke nahije 900 kuća u koje ima 3 000 vojnika; 2. kaza mitrovačkog Kolašina 500 kuća 1 500 vojnika; 3. kaza u Ibru i rogozni Mitrovačkoj 600 kuća 1 500 vojnika; 4. kaza vučitrnska 300 kuća 1 000 vojnika, 5. kaza prištinska 1 000 kuća 2 000 vojnika, 6. kaza prizenska sa Sirinića i Gorac 1 500 kuća 3 000 vojnika, 7. kaza giljanska 3 000 kuća 6 000 vojnika, a varoši Peć, Đakovica, Prizren, Priština, Vučetrn i Mitrovica imaju srpskih kuća 2 500 od prilike do 5 000 vojnika. Katolika u pečkoj nahiji ima 2 000 pušaka na koje se može imati pouzdanja kao na Srbe.

(DACG, MUD 1912, UO, f-130, 2550.)

* * *

4

J. PLAMENAC, OBL. UPRAV. U ANDRIJEVICU –
MINISTARSTVU UNUTRAŠNJIH DJELA

Andrijevića, 3. oktobar 1912.

Hitno Broj 3360.

Sa pouzdane strane izvješten sam, da su jutros otputovali iz Berana devet tabora vojske Kirkilise – granicu Bugarske, da su sa sobom odveli: nekoliko topova, mitraljeze i hiljadu tovara municije topovske i pušćane, t. j. sve što su važnije imali. Da šiljanje municije još sleduje, i da oficiri koji su u Beranama ostali bore sa mišlju, da u slučaju rata predadu Crnoj Gori. (Ovo je braći Dimićima beranskim trgovcima povjerljivo pričao jedan grk vojnički apotekar, koji je u društvu bio sa rečenim oficirima). Neki ferman carski čitao se u Beranama, ma o čemu ne zna se. Džavid paša još nije otišao. Misli se da će sutra ili prekosjutra. Javno je pričao da su na ratnoj nozi Srbija i Bugarska, a da ti im se pridružiti Crna Gora i Grčka. Sa ovim izgovorom prekinuo je plaćanje odšteta. Turske familije dižu iz Berana. Jedan pećanin koji je sad ovdje stigao kaže, da je poveći dio vojske iz Mitrovice* otputovao za granicu Bugarske, a u rečenom mjestu ostalo samo šest tabora, i da u Peć nema više od četiri tabora vojske.

(DACG, MUD 1912, UO, f-130, 2617/2.)

* Vjerovatno je u pitanju Kosovska Mitrovica.

SJEĆANJE NA DR NIKOLU ŠKEROVIĆA

Momčilo Šaletić

Nikola Škerović, PhD (1884–1944) worked on the development and improvement of the educational and cultural institutions of Montenegro. He was active in politics as a democrat between the two World Wars. This paper is based on author's personal acquaintance with Dr Škerovićem and his family, and it was read at the Evening of Memories of Prominent People, on the occasion of the 150th anniversary of the town of Danilovgrad on 19 April 2019.

Ove godine se navršava 135 godina od rođenja i 47 godina od smrti dr Nikole Škerovića, našeg zemljaka, naučnika, istaknutog prosvjetnog, kulturnog i javnog radnika.

Rođen je 1884. godine u skromnoj seljačkoj porodici, u selu Kopito Petrovića, u srcu bjelopavličke ravnice, kao najmlađi od trojice braće. Bilo je to oskudno djetinjstvo, jer, kako je sam o tome vremenu zapisao, ko je sa svoje njive mogao obezbijediti gođišnju ishranu porodice hljebom, uglavnom kukuruznim, a u brdskim predjelima ječmenim i ražanim, svrstavan je u bogate seljake.

Sticajem okolnosti osnovnu školu je pohađao i završio u Danilovgradu, Ždrebaniku i Orjoj Luci, kao najbolji đak.

Njegove sposobnosti i želja za učenjem su uticale na namjeru porodice da on nastavi sveštenu tradiciju u bratstvu, ali se to srećom nije ostvarilo.

1898. godine upisuje se u Gimnaziju na Cetinju, nastavljajući i dalje da bude najbolji đak u školi. Porodica ga je zbog toga uz krajnji napor podržavala, iako su mnogi ocu govorili: „Taj tvoj odlični đak će te otjerati u prosjake“.

U ljeto naredne, 1899. godine, po nagovoru komšije i daljeg rođaka Dimitrija Đurovića, koji je u Srbiji bio završio četvrti razred (niže) gimnazije – odlučio da obojica idu za Rusiju i da tamo nastave školovanje, računajući da će dobiti kakvu materijalnu potporu od ruskih institucija. Đuroviću je uspjelo, ali Škeroviću nije i on se vraća na Cetinje, gdje završava i drugi razred.

Za narednu školsku godinu odlučeno je u porodici da ide u Srbiju i da tamo nastavi školu. Uz mnogo nedaća uspio je da treći i četvrti razred privatno završi za jednu godinu, opet sa vanrednim uspjehom. U to vrijeme bilo je dosta dječaka iz Crne Gore koji su radi škole boravili u Srbiji, a izdržavali su se tako što su služili u imućnijim kućama.

Riješen je bio da još jedanput okuša sreću u Rusiji, i u Petrogradu je, dajući djeci privatne časove iz ruskog jezika, nekako preživljavao i završio peti razred gimnazije.

Na poziv nekog zemljaka napušta Petrograd i odlazi u Samarkand, kasnije u Taškent prema centralnoj Aziji, današnji Uzbekistan, gdje opet – boreći se sa uslovima elementarnog opstanka – sam zarađuje za stan i hranu, i tamo završava veliku maturu, 1906. godine. Škerović čak navodi da je po dolasku u Taškent, ne mogavši odmah da nađe kakav posao od koga bi plaćao hranu i stan, tri dana gladovao, jer nije imao ni 30 kopejki za najjeftiniji crni hljeb.

Riješen je da nastavi školovanje upisom na univerzitet u Moskvi, ali je ovaj tada zbog političkih nemira bio zatvoren i on

Nikola Škerović
(1884–1944)

nastavlja put za Prag, gdje upisuje Filozofski fakultet na čuvenom Karlovom univerzitetu.

Pri kraju studija uporedo je pripremao svoju doktorsku tezu, što mu je kao uspješnom studentu odobreno, tako da je diplomirao u roku 1910. godine, a krajem godine odbranio doktorat i promovisan za doktora filozofije češkog Karlovog univerziteta u Pragu, sa temom „Đuro Križanić, njegov život, rad i ideje“.

„Doktorirati na temi koja se bazira na vjerskoj tematici, značilo je koristiti crkvene spise na latinskom i staroslovenskom jeziku, što znači da ih je Škerović morao odlično znati. Nije ovo knjiga samo vjerske tematike, već izuzetno djelo gdje su na visoko naučan način objašnjene vjersko-političke prilike u Evropi u drugoj polovini XVII vijeka.“¹

¹ Prof. dr Nada Tomović: Izlaganje o naučnom i historiografskom radu za „Veće sjećanja na dr Nikolu Škerovića“ u Danilovgradu, 19. aprila 2019. godine.

Želim da naglasim da je njegov drug, Dimitrije Đurović, koji je nekako uspijevao da opstane u Rusiji, dvije godine iza Škerovića, 1912. godine doktorirao iz filologije u Petrogradu sa tezom „Govori slovenskog jezika“. Kasnije je postao vrlo ugledni profesor Univerziteta u Beogradu, ali je, nažalost, život završio u njemačkom logoru Mauthausen 1945. godine.

Nikola Škerović i Dimitrije Đurović, oba iz sela Kopito Petrovića, bili su prva naša dva doktora nauka iz danilovgradskog kraja. Da se figurativno izrazim, oni su otvarali vrata čitavoj plejadi naučnih radnika koji su kasnije, a i danas, ponikli sa ovoga prostora, a neki od njih su dosegli evropski i svjetski značaj.

Škerović se odmah po odbrani doktorata vraća na Cetinje, gdje ga već čeka posao profesora u gimnaziji. Nekad ju je napustio kao đak, a sad joj se vratio kao rijetko obrazovani profesor.

Po završetku Balkanskog rata, 1913. godine premješten je za direktora, tada samo četvororazredne Gimnazije u Podgorici. Istovremeno je i član Prosvjetnog savjeta Kraljevine Crne Gore. Iako su uslovi u kojima je gimnazija radila bili dosta skućeni, uspio je da kod vlasti izdejstvuje otvaranje i petog razreda školske 1914/15. godine, čime je ona postala potpuna gimnazija.

Usljed Prvog svjetskog rata došlo je do prekida njenog rada, Škerović je i dalje direktor, ali u međuvremenu obavlja i druge dužnosti vezane za ratne prilike.

Polovinom 1916. godine odveden je, zajedno sa mnogim istaknutim vojnim i civilnim ličnostima iz Crne Gore u zarobljeništvo u logor Karlštajn, gdje je ostao sve do sloma Austrougarske.

Za to vrijeme su se u Crnoj Gori desile mnoge teške promjene: kralj i vlada su bili u izbjeglištvu, ljudske žrtve su bile ogromne, vojska je bila raznim mahinacijama saveznika praktično uništena, država razorena, materijalna dobra uništena – na svakom

koraku glad, bijeda i nesreća. Dolaskom srbijanskih trupa i njihovim preuzimanjem svih nivoa vlasti u Crnoj Gori – zbog političkih podjela zemlja će se naći u još većem haosu, a narod izložen novom stradanju.

Napuštajući logor, kao ni drugi zarobljenici, Škerović nije imao potpunu sliku o tome šta se dešava u zemlji, ali se već na prvom koraku susreo sa snažnom (i vrlo prljavom) propagandom protiv kralja Nikole, a time i Crne Gore.

Treba naglasiti da se Škerović u političkom smislu nije slagao sa načinom vladavine Kralja i Dvora, osobito ne sa Kraljevom, već pomalo staračkom potrebom da za svaku i najmanju inicijativu u zemlji – on mora biti pitan i lično je odobriti ili zabraniti.

Studirajući na Karlovom univerzitetu, jednom od najznačajnijih intelektualnih centara u slovenskim zemljama onoga vremena, Škerović je u sebi razvio panslavenske ideje, demokratske poglede na državu i društvo, a za Južne Slovence je smatrao da im samo ujedinjenje može dati potencijal za ekonomski i demokratski razvoj i napredak. Zbog toga je on bio pristalica ujedinjenja Crne Gore sa ostalim jugoslovenskim narodima. Ta njegova demokratska uvjerenja su i bila motiv da se i u Kraljevini Crnoj Gori, a i kasnije, aktivno bavi politikom, biran je i za narodnog poslanika.

Ipak, kada je u Češkoj, po odlasku iz logora, od svog dobrog i uglednog prijatelja, tada na visokoj vojnoj funkciji, čuo da je (navodno) kralj Nikola „prodao Lovćen ‘za mizernih 5 miliona kruna’“ – bio je ne malo iznenađen, ali će u interesu istine kasnije zapisati: „...Ja sam u toku svog rada sve do danas, u granicama mojih mogućnosti tragao za izvorom – potvrdom ove tvrdnje, ali nijesam došao ni do kakvog dokaza koji bi ovo sumnjičenje Kralja Nikole o prodaji Lovćena potvrdio.“

Po povratku iz zarobljeništva glavna briga mu je bila nastavak rada Gimnazije u Podgorici, iako se praktično moralo početi od nule. Ipak uspijeva da se oforme svih osam razreda, a poslije

višegodišnjeg truda, Gimnazija je 1931. godine useljena u svoju novu zgradu, u kojoj i danas radi.

Angažuje se na formiranju kulturno prosvjetnih društava i Sokolske organizacije, kao i na izgradnji sokolskog doma. Veoma mnogo je doprinio da se zgrada bolnice za umobolne adaptira za Dom za nezbrinutu djecu ratnu siročad, na Bralenovici kod Danilovgrada.

Kao pristalica ujedinjenja, Škerović nije odobravao akcije pobunjenika protiv novouspostavljenog državnog stanja, u nekoj mjeri imao je i aktivnu ulogu protiv pokreta koji bi ugrozio ujedinjenje.

Kasnije, u toku političkog angažovanja i rada u novoj državi, on će se sa ne malim posljedicama, i za sebe lično i za porodicu, suočiti sa njenim nedemokratskim i nepravednim ustrojstvom, koje je bilo daleko od njegovih očekivanja o demokratskom, ekonomskom i kulturno- prosvjetnom razvoju, prije svega Crne Gore.

Njegov referat o teškim ekonomskim prilikama u Crnoj Gori, podnesen 1927. godine u Narodnoj skupštini u Beogradu, dokumenat je od prvorazrednog značaja, kao značajan istorijski izvor. U svome životopisu on je čitavo jedno poglavlje naslovljeno „borba za ekonomsko podizanje Crne Gore“.

Život je provodio u radu, intenzivnom stručnom i javnom angažovanju, u neprestanoj borbi sa nerazumijevanjem, ljudskim pakostima, političkim protivnicima i materijalnim nevoljama.

Istovremeno, zajedno sa suprugom Ljubicom, Čehinjom, stvorili su divnu porodicu: četiri sina – Branka, Slobodana, Vladana i Ljubomira, i kćerku Đorđinu. Snažna ličnost oca i atmosfera njihovog doma presudno su uticali na formiranje djece kao slobodnih, moralnih i odvažnih ljudi.

Kasnije će u svojim sjećanjima zapisati: „I za vrijeme šestojanuarskog režima sarađivao sam u nizu dnevnih listova,

naučno-književnih časopisa i povremenih izdanja. To su bili mahom kraći eseji, popularno-naučni napisi i rasprave o pojedinim važnim političkim i privredno-ekonomskim pitanjima, koja su se ticala Crne Gore i Jugoslavije“. Sarađivao je u preko 20 takvih publikacija, koje su izlazile širom Jugoslavije, u Nikšiću, Podgorici, Beogradu, Zagrebu, Cetinju, Sarajevu itd.

Šestojanuarska diktatura je pogoršala stanje u zemlji i to je Škerović bez uvijanja u jednom susretu rekao kralju Aleksandru, tvrdeći da je potrebno raspisati izbore za novu Narodnu skupštinu. Kralj mu, naravno, nije dao za pravo i više se nikad nijesu vidjeli.

1934. godine zbog revolucionarne aktivnosti i žestokog progona uhapšen je njegov sin Slobodan, tada student prava, inače godinu dana ranije prognan iz Češke, gdje je studirao, „kao opasan ljevičar“. Sud za zaštitu države osudio ga je na četiri godine robije.

Već naredne, 1935. godine, oštricu režima osjetiče i lično dr Škerović. Naime, poslije jednog bezazlenog štrajka učenika Gimnazije i učešća na nekom političkom skupu traženo je da svi budu istjerani iz škole. Jedino je u njihovu zaštitu stao direktor Škerović. Zbog toga je pozvan u Beograd kod ministra prosvete koji mu saopštava: „O Vama kao čoveku i radniku imam najbolje informacije, ali ću vas, ipak, u interesu državne službe pensionisati. Osim toga, vi imate i sina komunistu osuđenog na robiju!“ „Tvrdo vjerujem da ćete vi, zaista u interesu državne službe i naroda, biti izbačeni kao nedostojan iz državnog života“ – ponosno i odvažno uzvratio mu je Škerović, okrenuo se i izašao.

Sa malom penzijom nastupile su i ekonomske teškoće. Preselio se u Beograd računajući na mogućnost kakvog zaposlenja. Politički je aktivan u Demokratskoj stranci, kao jedan od viših funkcionera. Iz dokumenata koja prate taj njegov rad vidi se da je izrazito posvećen rješavanju problema u Crnoj

Gori, ali ti napori i uporna nastojanja nijesu nikad ispunili njegova očekivanja.

Drugi svjetski rat donio je tešku, jedva shvatljivu tragediju domu Nikole Škerovića. Ostao je bez sva četiri sina.

Najstariji Branko, pomorski oficir i apsolvant ekonomskog fakulteta, potonuo je 11. aprila 1941. godine sa svojom lađom i cijelom posadom u vode Save kod Beograda.

Slobodan, kao visoki funkcioner SKOJ-a, od mladih dana progonjen i mučen po tamnicama Beograda i Sremske Mitrovice, strijeljan je na Banjici 17. jula 1941. godine. Gimnazija u Podgorici nosi njegovo ime.

Najmlađi sin Ljubomir, maturant gimnazije, kao skojevski aktivista mučen je u zatvoru gestapoa i specijalne policije, što mu je uništilo zdravlje, i on je preminuo 6. maja 1944. godine.

U svojim bilješkama dr Škerović će zapisati: „Pored tih porodičnih nesreća, neprilika i osjećanja teške potištenosti, dočekao sam radosni 20. oktobar, oslobođenje Beograda, sa suprugom, kćerkom i jedinim preostalim sinom...”

Ali sa krajem zločinačkog okupatorskog režima u Beogradu nije došao i kraj mojih porodičnih i ličnih nesreća. Jedini preostali mi sin Vladan, student medicine, poginuo je 18. januara na Sremskom frontu, nedaleko od Šida...”

U ratu je dalo život još devet članova porodice Škerović.

Preostala im je samo ćerka Đorđina, koja je kasnije postala profesor Medicinskog fakulteta u Beogradu i dugogodišnji šef katedre fiziologije. Sa velikim uvažavanjem upamtile su je mnoge generacije naših ljekara.

Nikola Škerović je poslije rata postavljen za direktora Arhiva Srbije, na kojoj dužnosti je bio od 1946. do 1952. godine. „Tu dužnost je on na najbolji način iskoristio tragajući za građom koja se odnosi na Crnu Goru... Treba naglasiti da njegova djela na teme iz crnogorske istorije imaju i danas, poslije toliko decenija od kako su napisana, neprocjenjivu vrijednost. Prije

svoga zato što su pisana na osnovu čiste arhivske građe uz minimalno citiranje drugih autora.“²

Njegova najznačajnija djela su: *Crna Gora za vrijeme Prvog svjetskog rata, odnosi sa Srbijom – kapitulacija* (1963.); *Crna Gora na osvjetku XX vijeka* (1964), kao i zbirka dokumenata *Zapisnici Ministarskog savjeta Srbije 1862–1889*. Objavio je i dva manja rada – *Podgorica i njena okolina od najstarijih vremena* (1930) i *Pregled istorije Crne Gore 1500–1918*.

Svi historiografski radovi Škerovića bazirani su na autentičnim dokumentima, a u njegovim komentarima i zaključcima naučna istina ostaje neprikosnovena svetinja.

Danas, u tišini Novog groblja u Beogradu, nad porodičnom grobnicom stoji skroman, ali dostojanstven spomenik, obelisk od crnog granita, na kome su ispisana imena dr Nikole, supruge Ljubice, sinova: Branka, Slobodana, Vladana i Ljubomira.

Ali pored ovih, na spmeniku se nalaze još dva imena. Prvo je ime Janje Đurašković, sirote djevojke iz okoline Cetinja, koja se vrlo mlada zaposlila kod Škerovića da pomaže u kući, sa njima ostala čitav život i dočekala duboku starost kao član porodice. Sve njihove radosti i tuge dijelila je sa njima cijeloga života, pa i poslije smrti ostala je sa njima.

Drugo ime je Evica Krstić. Maturantkinja, vjerenica Vladana Škerovića, koji je poginuo u osvit kraja rata na Sremskom frontu. Kada je saznala za njegovu smrt, izvršila je samoubistvo revolverom. Dr Škerović je i nju sahranio u svoju grobnicu, kao nesuđenog člana porodice.

Meni se čini, da ništa drugo u životu nije učinio dobro i ljudski, da je dovoljan samo pogled na ovaj spomenik, pa da se shvati koliko je Nikola Škerović bio human i plemenit čovjek.

Poznato mi je da u vrijeme današnjih političkih podjela i naših svakojakih prebrojavanja, mnogi žele da naglase kako se Škerović kazivao kao Srbin, pa to pokušavaju da stave u

² Prof. dr Nada Tomović: Navedeni rad.

današnji kontekst, izvan vremena u kome je on živio i radio. U tolerantnijem političkom, kulturnom i uopšte društvenom ambijentu, ta činjenica ne bi imala, i objektivno nema nikakvo-ga značaja, jer je on sav svoj život i rad praktično posvetio Crnoj Gori, njenoj afirmaciji i napretku, razvoju njenih kulturno-prosvjetnih institucija.

Uostalom, svako vrijeme nosi i svoja uvjerenja, koja istorija ili potvrđuje ili demantuje, ali je uvijek najvažnije da čovjek ostane čovjek, a Nikola Škerović je to zaista bio.

NAJOPASNIJI METOD

Džon Ker

Psychologist John Kerr is the author of *A Most Dangerous Method*, the exciting story of Jung, Freud and Sabina Spielrein, with all the elements of drama. In a scientifically valid and innovative manner this book also tells about the early period of psychoanalysis. Sabina Spielrein appears as a small voice of great integrity who was the original model for Jung's anima – the archetypical female force that men are so often oppresses by. This segment contains the Preface and the first chapter of the book.

Sigmund Frojd i Karl Gustav Jung sreli su se, po prvi put, 3. marta 1907. godine. Razgovarali su trinaest sati bez prestanka. Posljednji put kada su bili zajedno u istoj prostoriji dogodilo se na *Četvrtom kongresu psihoanalize*, održanom 7. i 8. septembra 1913. godine, u Minhenu. Koliko je poznato, tom prilikom nijesu razmijenili niti jednu riječ. Tako se u tišini završilo jedno od najpoželjnijih prijateljstava u istoriji ideja. Ali, radeći zajedno tek nešto više od šest godina odlučno su promijenili tok mišljenja dvadesetog vijeka.

Ovo je priča o tom prijateljstvu. Ne pričam je prvenstveno da zaokružim biografsko razumijevanje jednog ili drugog čovjeka, a još manje da zauzmem stranu. Pričam je kako bih potaknuo

kritička pitanja o prirodi njihovog zajedničkog postignuća. Tokom godina njihove saradnje Frojd i Jung su donijeli ugled novoj metodi psihoterapije – psihoanalizi – i stekli široko prihvatanje za interpretativna gledišta, neka od njih sasvim radikalna, što je pomoglo da ta metoda postane prepoznatljiva. Bez njih, tačnije bez njihove saradnje, psihoanaliza kakvu danas poznajemo ne bi postojala. Ali, ako su Frojd i Jung stvorili nešto radikalno novo – nešto čija se transformativna vrijednost i danas osjeća – oni su takođe oblikovali svoju kreaciju na načine koji su bili sasvim neizbježni, načine koji su odražavali njihove posebne potrebe trenutka, i načine koji su proizveli izvrtanja koja su važna za prepoznavanje i razumijevanje.

Očito, odnos Frojda i Junga važna je priča za pričanje. Ali, to nije laka priča za kritičko pričanje. Oni su ljudi kojima bi se mi radije divili. Radije bi ih štivali kao heroje, kao atraktivne, humane, skeptične, napokon mudre figure koje se pojavljuju u mnogim anegdotama. Nakon što su otvorili novu perspektivu čovjekovom umu, a posebno čovjekovim ograničenjima, Frojd i Jung su bili prvi mislioci koji su živjeli sa tim neobično snažnim teretom samosvijesti koji odlikuje psihologiju savremenog čovjeka. U tom smislu, bili su prvi građani dvadesetog vijeka. To nam se sviđa, i tješi nas da mislimo da su posjedovali vrline samosvijesti koje traže da budu društveno podržane.

Nijedan čovjek nikad nije pobijedio ličnost kao kad je bio u opoziciji. Kasnije u njihovim životima, ako je logika situacije od njih zahtijevala da se suprostave vlastitim teorijama, oni su takođe sa njima mogli odgovorno upravljati. Mislim da smo svi upoznati sa Frojdovim ozbiljnim protestom: „Ponekad je cigareta samo cigareta“. No, možda je prikladnija njegova pimjedba Abramu Kardineru, koji je za vrijeme obuke analiize doveo u pitanje logiku određene psihoanalitičke teoreme: „To je nešto što sam sanjao u kišno nedjeljno popodne.“ Nepoštovanje nadopunjuje crta nepobjedivosti u Frojdovom karateru. Kada su

nacističke vlasti zahtijevale od njega da potpiše propagandnu izjavu koja potvrđuje njihov dobar tretman prema njemu, prije nego što mu dozvole da emigrira, Frojd je odgovorio sa herojskom dvoličnošću. Nakon što je potpisao svoje ime, dodao je u postskriptu: „Gestapo mogu srdačno preporučiti svakom.“

Takođe, Jung se mogao zbunjeno udaljiti milionima milja daleko od sebe. Tokom panel rasprava na institutu kojeg je osnovao tiho se povjerio kolegi: „Hvala Bogu što nijesam jungovac.“ Jungovo postupanje sa pacijentima moglo je biti jednako iskreno. Kada je jedna mlada žena iscrpljena od govora o svom neuzvraćenom seksualnom prijenosu predložila da zajedno legnu na kauč, Jung je smjesta odgovorio: „Da možemo – ali zatim bismo morali ponovo ustati.“ I, Jung je mogao nositi breme svoje reputacije, ne manje lagano nego njegov bivši bečki prijatelj. Kasnije u životu, tokom posjete Londonu Jung je jedno popodne otišao u čitaonicu *Britanskog muzeja* kako bi pogledao neku rijetku knjigu. Ali, na ulazu čuvar ga je učtivo upitao: gdje mu je iskaznica. Jung je odgovorio da nema iskaznicu, da je on Karl Gustav Jung iz Ciriha, te da ne zna da mu je potrebna. Čuvar je očito iznenađen upitao: „Karl Jung? Mislite Frojd, Adler, Jung? Na to je Jung sjetno odgovorio: Ne...samo Jung.“ (Bilo mu je dozvoljeno da uđe).

Ali, ove anegdote potiču iz kasnijeg života ova dva čovjeka. Priča o njihovom partnerstvu pripada ranijem, mnogo mračnijem periodu. I, premda su mnogi od njihovih izvrsnih kvaliteta takođe bili i tada evidentni, oba čovjeka bili su ambiciozniji, dogmatičniji, netolerantniji – opsjednutiji – nego što su to kasnije pokazivali. Uspjeh poboljšava većinu karaktera, a ambicija obično ne. U vrijeme njihove saradnje Frojd i Jung bili su surovo mučeni izgledima svoje buduće veličine.

Kontekst se mora imati na umu. Početkom tog stoljeća, u Evropi i Americi, dogodila se eksplozija interesovanja za psihologiju onoga što se tada zvalo „mentalni“ poremećaji.

Postojao je i korespondirajući veliki talas u eksperimentisanju sa psihoterapijom. Ovaj dvostruki trend – nastojanje da se bolje razumije priroda mentalnih pritužbi i ostvari poboljšanje kroz čisto „psihološko“ sredstvo – bio je rezultat višestrukih faktora koji su se uglavnom pojavljivali širom Zapadnog svijeta. Kao prvo, bilo je to vrijeme ekonomskog prosperiteta. Tada, kao i sada, kada čovjek ima novac jedna od stvari je da ga troši na sebe. Prilično često, to zahtijeva da se u težim vremenima traženju olakšanja od nevolja posvećuje manje pažnje. Zatim, takođe, to je bilo vrijeme kada je bila izuzetno velika učestalost „nervnih“ poremećaja, uopšte. Danas se malo ko sjeća vremena kada je svako pristojno viktorijansko domaćinstvo bilo opremljeno bokalima mirisnih soli u sobama u prizemlju, za dobro jednako pristojnih dama koje bi mogle biti pogođene tom uobičajenom bolešću, nesvjesticom. Ali, nijesu patile samo žene. I, muškarci su često patili od različitih mentalnih i fizičkih simptoma, do tačke u kojoj je to bilo opšte prihvaćeno, čak iako su određeni uzroci sporni, pa postoji nešto u tempu savremene civilizacije što redovno dovodi do patološkog preopterećenja nervnog sistema.

Gdje je to bilo moguće dijagnoza je pratila pol. Dok je histerija uglavnom bila rezervisana, ali ne isključivo, za žene, neurastenija, kompulzivna neuroza, opsesivna stanja i drugi simptomi bili su obično prerogativi muškaraca. Štoviše, unutar svih tih obilježja ležala je podmuklija sekundarna dijagnoza o naslijeđenoj crti – što potkrada medicinsku teoriju, koja zadovoljava potrebu ljekara da nešto kaže dok pljačka pacijenta od povjerenja za njegove buduće izgleda za zdravlje. Bilo je to vrijeme kada su se mnogi osjetljivi građani, a ne nekoliko robusnijih, našli u neugodnoj poziciji prizivaju čiste savjesti kao načina ostajanja korak ispred bezglasnih sumnji; iscrpljivanja njihovih energija u prekomjernom radu i jednako tegobnim putovanjima u banju da otjeraju zlokobni, zabrinjavajući zamor;

podržavanja svih vrsta filozofskih, političkih i društvenih uzroka kao načina skretanja pažnje od njihove unutrašnje nesreće za koju se činilo da nema imena. Izvori karaktera – snaga volje i ispravnost – čini se kao da su misteriozno potkopani iznutra.

Protiv svega ovoga, neurologija kasnog devetnaestog vijeka sebi je osigurala jedinstvenu važnost. Iako je usvojeno nekoliko osnovnih saznanja o funkcionisanju nervnog sistema, njihova važnost za mentalne pritužbe bila je ograničena na uvođenje fizikalističkog jezika o „energiji“ i „praznjenju“, „tenziji“ i „umoru“, što je služilo samo da ograniči ono što pacijent može da kaže. Dostupni fizikalni tretman – elektricitet, bromidi, hirurgija – nijesu stvorili nikakav vidljivi uspjeh, a sumnja je bila široko rasprostranjena, da je uspjeh zapravo bio zbog snage sugestije. Upotreba hipnoze jasno je dokazala dosljedniju efikasnost, ali je podigla obrve i pitanja. Ako se na um može značajno uticati u transu, zašto onda ne i u budnom stanju? I, što to govori o prirodi pritužbe, pa i o funkcionisanju nervnog sistema uopšte?

Mentalne pritužbe tako su uključile nebrojeno mnogo interesantnih i do tada neriješenih naučnih pitanja. U doba kada je važno naučno otkriće moglo garantovati trajnu slavu, taj faktor je i sam bio dovoljan da osigura talentovanim ljudima da počnu ozbiljno rješavati problem. Međutim, od svih faktora koji su se udružili da učine proučavanje mentalnih pritužbi savremenim, možda je najvažniji filozofski. Jer, to je bilo vrijeme koje je prvo prihvatilo naučni materijalizam kao svoj dominantni pogled na svijet. Pa, obično se pretpostavljalo da je nauka odlučno trijumfovala nad religijom i metafizikom, te da je skoro cjeloviti materijalistički prikaz spoljašnjeg svijeta gotovu pri ruci. Ali, kako je onda čovjek konceptualizirao taj drugi pol iskustva – sebe? Čini se da u materijalnom svijetu, sa njegovim beskrajnim prethodnim uzrocima, nema mjesta za razmišljanje, osjećanje i voljno djelovanje prema sebi. Paradoks je bio svima očigledan. Još uvijek nije postojalo saglasje kako ga riješiti.

Pitanja koja su prisutna u mentalnim pritužbama – odnos nervnog sistema prema svjesnom i nesvjesnom umu – zauzela su ključno filozofsko neosvojeno područje. Zadovoljavajuća shema koja je mogla povezati osjećajni fenomen čovjekove psihologije sa pronalascima anatomije i fiziologije nužno će imati značajne filozofske konsekvence. Prema tome, ne bi trebalo da nas čudi da naučimo da ljudi iz medicine, koji se bave mentalnim pacijentima, redovno pokušavaju da stave ruku na filozofiju. A, nije ta filozofija u narodnom umu bila blisko povezana sa svim tim što izgleda izuzetno i čudesno, sa seansama, genijem, telepatijom i slično – sa svim tim mjestima gdje još uvijek čini se ima pukotina u materijalnom poretku svijeta.

Neto rezultat svih tih faktora bio je što je jedan broj oštroumnih ljudi iz medicine izabrao da ide u pravcu koji je bio otvoren, provodeći psihološka istraživanja i eksperimentisanja sa psihološkim tretmanima. Trend je bio prilično opšti u čitavom zapadnom svijetu. Bez obzira na njegovu šarolikost može se govoriti o „psihoterapijskom pokretu.“ Međutim, u samo nekoliko decenija ovaj opšti pokret praktično je nestao, potrošen iznutra, upravo od jedne od mnogih niti od koje je izvorno sastavljen.

Brzi uspon psihoanalize, do pozicije superiornosti, iznenađujući je u retrospektivi. Od 1900. godine, teorije Sigmunda Frojda o histeriji i drugim opštim sindromima bile su poznate većini ljudi iz medicine, ali nijesu više isticane od raznih teorija brojnih savremenika. Specifični metod koji je Frojd koristio pri uspostavljanju do tih teorija – svoje voljene „psihoanalize“ – smatrao se zanimljivijim od modela. Često se može čuti prividno razborito gledište da je psihoanaliza ostvarila neka zanimljiva otkrića, ali da se ne može poučavati niti naučiti, te da u rukama manje talentovanog ljekara neće proizvesti ništa vrijedno.

Do 1911. godine, tek nešto više od deceniju kasnije, taj isti marginalno zanimljivi metod postao je žarište masovne, izuzetno gorke kontroverze, koja je bila glavna preokupacija

svijeta zvanične neurologije i psihijatrije u Evropi. Do 1926. godine, godine kada je tajni upravni „Komitet“ njegovih pristalica raspušten, psihoanaliza je postala najistaknutija škola psihologije i psihijatrije u svijetu, koja je bila u stanju da privuče neprekidan niz učenika i sledbenika, ne samo medicinske specijalnosti, već i iz umjetnosti i humanističkih nauka. Do 1939. godine, godine Frojdove smrti, postala je prema pohvalnom riječima V. H. Odena „cjelokupna klima mišljenja“. Frojdv vlastiti ugled uzdigao se srazmjerno latentnim naučnim i filosofskim dimenzijama koje su od samog početka informisale o temama neuroze. Tu je svo vrijeme bila pukotina, a Frojd je bio taj ko je bio pozvan da je popuni. Jungu je ostalo da pronađe svoju paralelnu pukotinu, a to je učinio ostavljajući mjesto u svom sistemu za neka vjeska i mistična osjećanja koja je Frojd mrzio.

Takav je bio brzi uspon psihoanalize do pozicije predominacije, tako da je u potpunosti zamijenila jezik prošlih vremena. Nestala su imena i doprinosi mnogih mislilaca, takođe, isčezla su i različita originalna gledišta koja su učinila prethodni period tako plodnim tlom za teoriju. To je bila zrela situacija za ponovno pisanje istorije, a iz nje se neizbježno pojavilo nekoliko nizova mitova i poluistina od kojih je mnoge pokrenuo Frojd. Jedna grupa mitova i poluistina uključivala je pogrešno prikazivanje epohe. Kaže se da se izvorno jedino Frojd iskreno bavio pitanjima čovjekove seksualnosti, i slično tome da je Frojd jedino ozbiljno shvatio ideju o nesvjesnom. Takođe, tvrdilo se da je zbog toga bio okrutno ignorisan ili da je bio neopravdano napadan, primoran od svojih savremenika da živi život naučnog nomada, sve dok ga svijet nije prihvatio. Sve je to očigledno neistinito, ali su jedino u posljednjih dvadeset pet godina, ili nakon toga, istoričari došli do uvjerenja da su ispravili grešku.

Druga grupa mitova i poluistina odnosi se na porijeklo Frojdvih teorija. Kaže se da su njegove ideje prvi put pojavile

tokom kliničkog rada – doista, da su ga na njegove zaključke manje–više prisilili njegovi pacijenti – te, da je tada proširio ta otkrića provodeći herojski samoanalizu na sebi. Takođe, i ovdje postoji više izvrtanja nego istine. Zapravo, sada je jasno gdje je Frojd stekao svoje ideje – prije svega iz svoje biblioteke – a, jednako je jasno da je ta nova primjena tih ideja na svjedočenje njegovih pacijenata često bila takva da je tendenciozno proširena oznakom koja je na njoj. Dodatni mit o samoanalizi tek je odnedavno došao pod kritičku provjeru, a dok je još prerano reći što će biti konačni sud, već je jasno da su neki od navodnih teorijskih „plodova“ ove epizode Frojdu bili dostupni iz drugih izvora.

Ova knjiga bavi se uglavnom trećom grupom mitova i poluistina, onim koji imaju veze sa ranim godinama tog stoljeća, kada je psihoanaliza prvi put došla do kontraverznog isticanja. Zato što su Frojdovi uvidi bili temeljiti, većini komentatora činilo se manje–više prirodnim da pričaju priču o psihoanalizi iz perspektive Beča. Ispričana na taj način, lako postaje priča o tome kako je Frojd postepeno doradivao svoje teorije, dok je istovremeno privlačio sledbenike, od kojih su neki ipak bili ambivalentni u vezi sa čitavom ili dijelom psihoanalize, pa su je kasnije napuštali kako bi utemeljili vlastite škole. To gledište izgleda dovoljno razumno na površini, i čini bučne šizme epohe manje uznemirujućim, oduzimajući im mnogo od njihovog značaja. Paradoksalno, gledište je jednako atraktivno za pristalice disidentskih figura, budući da im dopušta da pretpostave da su se njihovi lideri držli svojih prepoznatljivih stavova od samog početka.

Osnovni problem sa ovim gledištem je što vraća Frojdvu kasniji položaj u prethodni period, zanemarujući preovlađujuću stvarnost unutar evropske medicinske zajednice. U to vrijeme, ljudi koji su bili važni bili su Jung i njegov mentor iz Ciriha, Eugen Bleuler, a ne Frojd. Već tada su Jung i Bleuler imali reputaciju pionira

psihijataru. Štoviše, iza sebe su imali prestiž ciriške medicinske škole i bili su upravnici *Ciriške psihijatrijske klinike* sa njenom pripadajućom psihijatrijskom laboratorijom, gdje su zainteresovani ljekari mogli dobiti obuku. Ukratko, Jung i Bleuler posjedovali su međunarodne resurse koji su im bili potrebni da pretvore psihoanalizu u naučni pokret. Uspon psihoanalize direktno je odražavao tu institucionalnu stvarnost. Kada su Jung i Bleuler počeli izvještavati da mogu potvrditi neke Frojdove teorije sa svojim pacijentima kontroverze su ozbiljno počele. Uprao su u Cirihu gotovo svi Frojdovi najvažniji rani sledbenici prvo stekli obuku za nove metode. I, upravo je Ciriš konačno opskrbio psihoanalizu sa svojim prvim zvaničnim institucijama. Prvi kongres, prvi časopis, međunarodno udruženje kada je formirano – sve je to u početku bilo u Cirihu, a ne u Beču. Upravo su Jung i Bleuler stavili Frojda na naučnu mapu, a ne obrnuto.

Pričao psihoanalitičkom pokretu mora se razumjeti u smislu osovine između Ciriha i Beča. Perspektiva nas prisiljava da prepoznamo osnovnu promjenu koju je psihoanaliza pretrpjela nakon što su Jung i Bleuler stupili na scenu. Ukoliko je psihoanaliza nauka njene pronalaska, u načelu, morali su ponoviti drugi. Prepoznajući to, i nastojeći da to iskoristi, Frojd se u stvari predstavio Jungu i Bleuleru kao naučna vrijednost koju treba prihvatiti. Oni su sa svoje strane odgovorili osnivanjem neophodnih praktičnih institucija. U početku, dogovor se činio iskrenim. Frojdov prioritet bio je neupitan, a izvan prioriteta nauka ne poznaje autorska prava u svojim otkrićima. Nije postojao logičan razlog zašto Ciriš nebi postao međunarodni centar psihoanalize, a Frojd je u početku želio da on to i bude.

Ali, Frojdove ambicije nijesu bile samo naučne, njegova pažnja bila je malo preusmjerena od stvari kao što je naučna validacija, studije ishoda i ostalih stvari kolegijalnih istraživanja. Tek što je stekla prijeko potrebni spoljašnji sjaj svakodnevnne nauke psihoanaliza se počela granati na druga

područja. Postepeno, prestala je biti prvenstveno klinička metoda, pa je sve više postajala književni, umjetnički i kulturni pokret sa opštom tendencijom sveukupnog svjetonazora. Jung je iz svojih vlastitih razloga bio sretan što je ubrzao transformaciju. Bleuler nije, i počeo je da se povlači. Kako se suštinski karakter pokreta mijenjao, tako se promijenla opravdanost institucionalnog uređenja. Jer, u književnom, umjetničkom i kulturnom pokretu postoje doista takve stvari kao što su autorska prava. Kada je Frojd postao nepovjerljiv prema Jungu odlučio je da vrati komandu nad psihoanalizom.

Nastali sukob bio je naučno destruktivan i lično neobuzdan. To ne daje Frojdu pravo kako bi ponovo potvrdio autorska prava, previše se lako opredijelio za sredstva koja su mu bila pri ruci. Izvlačeći iz svog novog terapijskog alata oružje Frojd je pokušao da koristi ono što je znao o Jungovom privatnom životu, kako bi primijenio mjeru suštinske ideloške kontrole, što je mlađi čovjek smatrao da je nedopustivo. To ne daje Jungu odobrenje da se u pokušaju suprostavljanja pritisku, dok je još uvijek bio zvanični predsjednik pokreta, počne igrati sa idejom uvođenja hristijanizovane verzije psihoanalize. To je samo ubrzalo ritam Frojdovih insinucija, sve dok Jung konačno nije zaprijetio da će se osvetiti na isti način, otkrivanjem onoga što je znao o Frojdovom privatnom životu. Stvarni ishod, u kojem je svako od njih našao slobodu da ide svojim putem bio je predvidljiv jedino retrospektivno. Privremeno, to je bilo sve što su njih dvojica mogli učiniti da sačuvaju pogoršane mogućnosti svoje situacije od nastupajuće pobune i svega što su radeći tako naporno izgradili. Njihov poslednji čin saradnje bio je da prihvate činjenicu da su u ćorskokaku.

Priča je složena i uznemirujuća. Od svih njenih mnogostrukih dimenzija možda je najvažniju najteže bilo zamisliti: odnos između ličnog faktora i teorijske borbe koji je iz toga proizašao, i konačno je zamijenio.

Naime, Frojdova podmetanja o Jungovim motivima stvar su zapisa, od objavljivanja njihove korespondencije 1974. godine. No, do sada nije bilo načina da se objektivno procijene te optužbe, i na taj način dođe do konačne presude o čitavoj epizodi. Konačni raskid bio je toliko bolan za Junga – koji je nekoliko godina bio blizu ludila – da je nakon toga napravio distancu, najviše što je razumski mogao, između sebe i tog perioda svog života. Konačno, stigavši do svojih prepoznatljivih „jungovskih“ gledišta odlučio je da zamagli suštinski kontinuitet između svojih kasnijih nastojanja i onih ranijih. Čak još važnije, namjerno je sakrio biografske ključeve koji su potrebni da taj kontinuitet učine značajnim. Jer, priča o psihoanalitičkom pokretu ne može se adekvatno ispričati bez Junga. Zaista, toliko je bila ključna njegova uloga u njoj da je stavljena u formu drame, koja će nužno pretvoriti Junga u protagonistu: dramski govoreći, on je pokretač priče, mašina koja čini da se stvari dogode.

Čak i sa crvenom zastavom Frojdovih podmetanja, komentatorima nije bilo lako da usredsrede pažnju na Jungove motive. Razumljiva želja istorije da bolje razumije ove motive, čini se da loše prolazi pred barijerom zastrašujuće ali ispravno usmjerene savremene filosofije nauke, koja kategorično propisuje da predubjeđenje pronalazača obično ne utiče na konačnu vrijednost otkrića. Ne znajući što su bili Jungovi motivi istoričari psihoanalize nijesu imali način da oblikuju odgovor koji je trebalo dati. U stvari, Jungove početne revizije psihoanalitičke teorije, ono što je prvo izazvalo Frojdovo nepovjerenje i potaklo kolaps njihovog prijateljstva, direktno su proizašle iz njegovog mišljenja o njegovim motivima, i o tome do čega su ga psihološki doveli. Prema tome, iako je to samo dio priče, adekvatan istorijski prikaz psihoanalitičkog pokreta mora spasiti razne Jungove odluke koje je donio tokom karijere od namjernih mistifikacija sa kojima je Jung naknadno okružen.

Vjerujem da će to Jungu dati nešto više pravde nego što je on bio u stanju da je pruži sebi.

Mogućnost ponovnog procjenjivanja Jungove rane karijere i njegovog partnerstva sa Frojdom ne zavisi u malom stepenu od nedavnog arhivskog otkrića, koje je jednako zapanjujuće koliko je i nevjerovatno. Kutija ličnih dokumenata pronađena je 1977. godine u podrumu *Palate Vilson* u Ženevi. Nakon pregleda ispostavilo se da je to imovina neke Sabine Špilrajn, koja je posljednji put bila u Ženevi 1923. godine. Sabina je vršila dužnost predavača psihoanalize na *Rusoovom institutu*, međunarodnom pedagoškom centru, u vrijeme kad se nalazio u Palati Vilson. Nakon toga, preselila se nazad u svoju rodnu Rusiju. Niko ne zna zašto je i kako ta zbirka ličnih dokumenata ostala iza nje, da istruli ili da bude otkrivena kada slučaj to dozvoli.

Mora se shvatiti koliko je samo nepoznata Sabinina figura za procjenu otkrića. Poznato je da je bila jedna od prvih žena psihoanalitičara. Njena bibliografija sastoji se od nekih tridesetak stručnih radova, od kojih su neke od njih Frojd i Jung citirali u svojim radovima. (Jedan rad povremeno se pominje u sekundarnoj literaturi, jer je anticipirao Frojdovu kasniju teoriju o „nagonu smrti“. Ne često, već povremeno, službeno se pominje na spiskovima bečkog, berlinskog, ženevskog i moskovskog psihoanalitičkog društva. Ali, osim toga, i osim nekoliko biografskih podataka koji se mogu izvesti iz čitanja njenih stručnih radova prije 1974. godine, gotovo se ništa više nije znalo o toj ženi.

Prvi tračak svijetla da Sabina može biti daleko više od minorne figure pojavio se upravo objavljivanjem korespondencije Frojd – Jung 1974. godine. Odatle možemo saznati da je prije nego što je postala analitičar Sabina bila Jungov pacijent. Takođe, možemo saznati da se dogodio potencijalno razorni skandal, jedva sakriven, koji je upleo njih

dvoje u nezakonitu romansu. Frojd–Jungova pisma dodatno su razjasnila da se Sabina, nakon što se kasnije preselila u Beč, lično upoznala sa Frojdom. Dokumentarni zapis malo je proširen 1975. godine, objavljivanjem trećeg toma zapisnika Bečkog Psihoanalitičkog Društva. Tu se može pročitati o Sabininom učešću u *Nedjeljnim noćnim satancima* bečke grupe, tokom akademske 1911–12. godine. No, dva dokumentarna izvora čine se nepovezana. Ne postoji jednostavni način da se kombinuju ili koriste zajedno sa njenim objavljenim radovima, kako bi se došlo do koherentne slike ko je bila Sabina. Pored toga, radeći uglavnom na kliničkoj intuiciji, Jungov analitičar smješten u Rimu, Aldo Karetonuto (Aldo Carotenuto) u knjizi objavljenoj 1976. godine spekulise da je Sabina morala biti daleko važnija za Jungov razvoj nego što je to do sada procijenjeno.

Zatim je došlo do otkrića kartonske kutije u Palati Wilson. Uključeni u tajna sjećanja bili su djelovi dnevnika koji je Sabina čuvala, pisma i skice pisama koja je pisala Frojdu i Jungu, i ne manje važna do sada nepoznata pisma i odgovori njoj od oba čovjeka. Jer, budući da je bio prvi ko je o njoj nagađalo u štampi, Karotenuto je postao korisnik ovog važnog otkrića. Nakon što su se detaljnija istraživanja pokazala nedostupnim Karotenuto je 1982. godine objavio ono što je imao, pomalo sa anahroničnim, iako duboko saosjećajnim, komentarima napisanim iz jungovske perspektive. U vrijeme pojavljivanja njegove knjige pronađena je i druga kartonska kutija. Bila je podhranjena u porodičnu arhivu potomaka Eduarda Klapareda (Edouard Claparède), istaknutog ženevskog psihologa, koji je lično poznao Sabinu. Od tada su pronađena još jedna tajna sjećanja u arhivama Žorža de Morsiea (Georges de Morsier), još jednog značajnog švajcarskog analitičara.

Sve u svemu, različiti dokumentarni izvori omogućavaju skiciranje velikih djelova onoga što dokazuje da je imala

zapanjujuću karijeru. Mislim, u feminističko doba niko se neće usprotiviti ideji da je priča o Sabininoj karijeri, sama po sebi, vrijedna za ispričati. Međutim, nažalost, čak i sa novim materijalima, nije moguće ispričati tu priču sa nečim poput punoće detalja koje bismo željeli. Na primjer, o Sabininom suprugu znamo jedva nešto više nego da je bio ljekar, Jevrejin. Slično tome, u njenom životu postoji nekoliko dugih perioda za koje imamo samo oskudne ideje sa kim se povezivala, i što je činila. Ali, možda bi trebalo da budemo zahvalni što znamo bilo što. Kako se ispostavilo, bila je žena sa sklonošću da insistira na svom gledištu upravo u onim trenucima kada se istorija počela kretati u suprotnim pravcima. U retrospektivi, postaje jasno zašto nije slučajno što se njeno ime nije pojavilo do sada.

Od svih važnih ljudi koji su kasnije željeli da se Sabina zaboravi, niko nije imao tako očajnički važne razloge kao što je imao Jung. Sabina mu je bila najbliža, tokom lične transformacije koja je Junga prvo učinila frojdocem. Slično tome, bila je u središtu iznenadne oluje nepovjerenja koja je vodila do razlaza sa Frojdom. Konačno, sama je bila u stanju da obezbijedi nedostajuće biografske ključeve koji su povezivali Jungova ranija nastojanja sa onim kasnijim. Ali, osim što je rasvijetlila Jungovu ranu karijeru, i njegovo partnerstvo sa Frojdom, priča ima još jedno značenje. Kao što će čitalac otkriti, ona je imala ključni doprinos koji je bio potencijalno središnji za cjelokupnu strukturu psihoanalitičke teorije. Ali, taj doprinos je, poput njenih ranijih protesta kao pacijenta i ljubavnice zanemaren, a nakon toga namjerno zamagljen. U tom smislu, Sabina je primjer veće priče o kojoj govori ova knjiga. Tišina koja je tako dugo prisutna u njenoj priči simbol je podmuklije tišine koja je postepeno zahvatila psihoanalizu tokom tog perioda. Slušajući na nov način, psihoanaliza je nervnim pacijentima dala glas koji ranje nijesu imali. Ali, kako je psihoanalitička teorija postajala sve više ograničena, kako bi

odgovorila ličnim i političkim potrebama dvojice ljudi koji su je vodili, raspon njenog slušanje se sužavao. U odsustvu ma koga da čuje, počelo je da bude mnogo stvari koje pacijentima nije bilo dozvoljeno da kažu.

Filosof Pol Riker (Paul Ricoeur) definisao je istoriju kao priču o prošlosti ispričanu za sadašnjost, za sadašnje namjene. Sadašnjost na koju se odnosi ova priča savremeno je stanje psihoanalize. Postoje četiri značajna obilježja psihoanalitičke scene. Prvo, u vremenu je institucionalnog pada. Kompetencije su pale, pacijenti sve teže dolaze, ostale terapijske discipline zahtijevaju prepoznavanje. Nakon što je izvorno precijenila sebe u psihijatriji, psihoanaliza se sada našla nepoželjnom u mnogim glavnim medicinskim centrima koji su ranije korišćeni kao njeno područje. Drugo, psihoanaliza je usred perioda dugotrajne teorijske plodnosti. U zadnje vrijeme, mnoštvo novih teoretičara zaposijedaju centar pozornice, a dok neki još uvijek potvrđuju odanost Frojdu, drugi jednako brilijantni tvrde drugačije. Treće, gledano iz naučne perspektive psihoanalizi je uveliko potrebno ograničenje. Uvaženi psiholog Robert Holt sumira situaciju u pogledu trenutnog naučnog statusa glavnog dijela psihoanalitičke doktrine: "... Situacija nje beznadežna, nego je samo teška. Psihoanalitičari žive u ludačkom raju." Četvrto, psihoanaliza pokazuje nesvjesno zanemarivanje vlastite istorije. Nijedan drugi intelektualni poduhvat, od konvencionalno biomedicinskog istraživanja do književnog kritizma, ne pati od toliko dubokog nedostatka istorijskog smisla koji se odnosi na njegovo porijeklo.

Ova knjiga će tvrditi da je sjeme trenutne situacije posijano za vrijeme partnerstva između Frojda i Junga. Jer u to vrijeme istorijska istinitost postala je manje važna od ideološke ispravnosti. Neprovjereni istorijskim okvirom odgovornosti, iskrivljivanjem ideologije, zauzvrat je stvorila kontekst u kojem naučne tvrdnje mogu nastaviti da se donose bez potrebnih

kritičkih provjera koje su neophodne. Takođe je u to vrijeme počelo vještačko ograničavanje opsega dozvoljenog tumačenja, od kojeg se savremeni historičari konačno oslobađaju. Konbinovana, ta dešavanja praktično su garantovala da će psihoanaliza konačno doći do svog sadašnjeg, problematičnog, institucionalnog statusa, nakon što je potrošen izvanredan zamah koji su konačno Frojd i Jung za nju ostvarili.

Dajući uvid u vrijeme osnivanja psihoanalitičkog pokreta, ova studija se pridružuje malom broju sličnih studija koje nastoje da vrate kritičko, historijsko, razumijevanje psihoanalize. Dok takvi pokušaji ne mogu zamijeniti napore praktičara – analitičara da otvore nove teorijske perspektive, niti toliko potrebne pokušaje naučnih istraživača da provjere psihoanalitičke hipoteze kroz empirijske studije, mogu poslužiti kao važna dopuna za oba ova pokušaja. Pažljivijim ispitivanjem tla na kojem je psihoanaliza izgrađena, kritička historija može pružiti mapu onima koji žele da je obnove ili prošire. Ova knjiga je napisana u nadi da će značajno poboljšati izgled za psihoanalizu, koji su sada sumorni.

Dozvolite mi da zaključim ovaj uvod sa jednim završnim komentarom putem upozorenja. Priča koja slijedi nije lijepa priča. To nije ljubavna priča. Niti je jedna od onih priča o tome kako je nekoliko neustrašivih muškaraca i žena napravilo naučni proboj. Kad bih je mogao opisati u jednoj rečenici, rekao bih da je to neobično grozna priča o duhovima, u kojoj duh koji konačno proždire sve ljude nije na kraju biće, već teorija – i način slušanja. Kada su ljudi prvi put odlučili da imaju moć da se međusobno razumiju na posve novi način, ne treba nas iznenaditi da su rezultati mogli biti tragični.

Prvi dio
Slučaj hysterije

„Ako... naša tjeskobna duša može izgubiti svoju ravnotežu za sva vremena, kao rezultat davno zaboravljenih neugodnih seksualnih iskustava, to bi bio početak kraja ljudske vrste; priroda bi nas užasno varala!“

Emil Krapelin, 1899.

Poglavlje I
Ruka njenog oca

„U blažim slučajevima u kojima dolazi do takvih deliričnih stanja... čini se da emocionalni poremećaji pogoduju njihovom izbijanju. Sklona su vraćanju... Najčešće nalazimo iluzije proganjanja sa vrlo nasilnim reaktivnim strahom... zatim, religiozne i erotične iluzije. Halucinacije svih čula nijesu neuobičajene... Vizuelne halucinacije uglavnom su vizije životinja, sprovoda, fantastičnih povorki koje gmižu sa leševima, đavola, duhova, i čega sve ne...“

Zvučne iluzije su prosto zvukovi u uhu (vriskovi, rušenja, praskanja), ili stvarne halucinacije, često sa seksualnim sadržajem.“

Kraft–Ebing, *Udžbenik o Ludilu*, kako je naveo Jung, 1902.

Na dan 17. avgusta 1904. godine, mlada Ruskinja koja još nije imala devetnaest godina, dovedena je hiladu milja daleko od svog rodnog grada, Rostova na Donu, da bi bila primljena na Burghelcli (Burghölzli) *Psihijatrijsku kliniku u Cirihi*, Švajcarska. Zbog te teške, iako divne politike bolnice po pitanju privatnosti pacijenata, Sabinini bolnički podaci nijesu dostupni. Skoro sve što znamo o njenom stanju u vrijeme njeog prijema, potiče iz predavanja koje je održao Karl Gustav Jung tri godine

kasnije, ljekar koji je bio zadužen za njen slučaj. To predavanje izvor je značajnog nerazumijevanja zbog naizgled ozbiljnih simptoma:

„Pubertet je počeo kad je imala trinaest godina. Od tada su se razvile fantazije sasvim perverzne prirode koje su je opsesivno proganjale. Te fantazije imale su kompulzivni karakter. Dok je jela nije mogla sjedjeti za stolom, a da ne razmišlja o defekaciji, niti je mogla gledati nekog da jede, a da ne razmišlja o istoj stvari, posebno ne svog oca. Posebno, nije mogla gledati ruke svog oca, a da ne osjeti seksualno uzbuđenje; jer, iz istog razloga nije mogla podnijeti da dotakne njegovu ruku... Ako joj je neko na bilo koji način prigovorio ili je ispravio, odgovarala je plaženjem jezika, ili čak grčevitim smijehom, odvratnim plačem, ili gestovima užasa, jer je svaki put imala ispred sebe živu sliku očeve ruke koja je kažnjava, zajedno sa seksualnim uzbuđenjem koje je odmah prelazilo u loše skrivanu masturbaciju.“

Naizgled ozbiljan tok popraćen je živim prikazom njenog stanja nakon prijema:

„...Njeno stanje bilo je tako loše da nije radila ništa drugo osim što se kretala između dubokih depresija i napada smijeha, plača i vrištanja. Više nije mogla nikoga da gleda u lice, glavu je držala spuštenu, a kad bi je neko dotaknuo plazila je jezik pokazujući znake gađenja.“

Ova slika vodila je mnoge savremene komentatore da zalutaju. Aldo Karotenuto, koji je objavio prva tajna sjećanja iz Sabininih ponovo otkrivenih ličnih dokumenata, pretpostavio je da je patila od „psihotične epizode“ koja ukazuje na „shizofreniju“. Bruno Betelhajm (Bruno Bettelheim), čiji su drski komentari Karotenutove knjige dodati kao njen predgovor, dvoumi se između „shizofreničnog poremećaja ili teške histerije sa shizoidnim obilježjima.“

Tako jedno doba pogrešno procjenjuje bolesti drugog. Činjenica je da ne postoji apsolutno nikakav trag u svim brojnim

ličnim dokumentima koje je Sabina ostavila, niti u bilo kojim drugim poznatim dokumentima koji se odnose na nju, da se ide izvan dijagnoze koju je dao njen ljekar u svom predavanju – „psihotična histerija“. Štoviše, kao što će se pokazati u narednom poglavlju, čitava poenta tog predavanja, koje je održano u istorijskim okolnostima, je da ilustruje novi pristup specifičnom sindromu histerije. Psihijatar Entoni Stor (Anthony Storr) praktično jedini je među kritičarima Karotenutove knjige podržao dijagnozu histerije, dok dodaje da zbog:

„...promijenjenih društvenih okolnosti rijetko viđamo dramatične slučajeve razvoja histerije, na kojima su se temeljile rane teorije psihoanalize. Pretpostavljam da je Sabina bila jedan od tih slučajeva, a ta Jungova dijagnoza ističe činjenicu da je histerija uistinu bila toliko ozbiljna da je oponašala psihotični prekid sa stvarnošću.“

Stor upire prstom na problem: Iako su takvi dramatični slučajevi histerije danas izuzetno rijetki, bili su dovoljno uobičajeni na prelasku iz stoljeća, i dobro su opisani pod različitim oznakama u psihološkoj literaturi. Kraf–Ebing, profesor psihijatrije na prestižnom Univerzitetu u Beču, u svom *Udžbeniku o ludilu*, opsežno je opisao fenomenologiju takvih stanja, pa je dvadeset godina to bio vrhunski psihijatrijski tekst na njemačkom govornom području Evrope. Kraft-Ebing je anticipirao svoja kasnija istraživanja u seksualnoj psihologiji, ali je afirmisao drevne predrasude, poprilično je naglasio ulogu erotskih tema u halucinacijama takvih pacijenata. Žan Martan Šarko (Jean-Martin Charcot), legendarni pariski neurolog, nasuprot tome naglasio je temu traume. Šarkoovo gledište bilo je da takvo delirijско stanje redovno obilježava treću fazu u čitavom histeričnom napadu, koji se shvata kao manifestacija prikrivenog neurološkog stanja, a scena koju delirični pacijent donosi često se odnosi na posebni incident koji je izazvao početak stanja. Teodor Majnart (Theodor Meynert), profesor

neurologije u Beču i poznati anatom mozga, često je razmišljao o takvim konfuznim stanjima, pa im je pozajmio svoje ime („Mejnartova Amentia“), potez koji je vodio njegovog nezadovoljnog bivšeg studenta Sigmunda Frojda da ih ponovo, još jednom, preimenuje („akutne halucigene konfuzije“) u svom katalogu o mentalnim stanjima. Majnart je naglasio aspekt ispunjenja želje takvih stanja i povezao ga sa idejama iz djetinjstva. Frojd je zadržao hipotezu o ispunjenju želje, ali je tražio kontekst u sadašnjoj eroskoj situaciji.

Istina je da su ljekari tog doba znali mnogo više i mnogo manje o psihotičnoj histeriji od današnjih kliničara. Znali su više jer su imali daleko više neposrednog iskustva. Danas, jedan početni histerični simptom, bilo da je to neobični bol, grč ili povremena vrtoglavica, vjerovatno će voditi na put ka internisti ili porodičnom ljekaru. Tu se pacijentu propisuje Valium – jedan od najčešće propisivanih lijekova danas u Americi – ili slično, i otpuštaju se. Oni koji su dovoljno uporni da se vrte drugi ili treći put, te insistiraju nasuprot negativnom dijagnostičkom ohrabrivanju da se njihovi simptomi pogoršavaju, konačno će biti poslani psihijatru, sa mišljenjem da su očito pod velikim stresom. Ovaj bezobzirni režim, zajedno sa rasprostranjenim kulturnim širenjem određenih osnovnih psiholoških načela, dovoljan je da većinu slučajeva zadrži od napredovanja duž histeričnog puta. Danas je rijetkost da histerični pacijenti dostignu fazu delirijuma, a kad se to desi i prime ih u psihijatrijsku ustanovu stažisti i specijalizanti se okupljaju sa svih strana kako bi vidjeli sindrom u punom procvatu.

Međutim, na prelasku vijeka stvari su bile sasvim drugačije. Početni sindrom mogao je odmah dovesti do odlaska lokalnom nervnom specijalisti. Tu bi pacijent bio intervjušan sa velikom ozbiljnošću, a zavisno od ljekareve specijalnosti pokrenuo bi se režim liječenja koji se mogao sastojati od hladnih tuševa (pravilno udostojenih kao „hidromasaža“), elektro–galvanske

masaže (dovoljne jačine da ostanu modrice) ili putovanja u lokalnu banju (sa kojom je ljekar bio lično povezan). Ako se stanje pogorša moglo se pokušati sa jačim ljekovima, konačno uključujući ovariektomije i kliterodektomije. U međuvremenu, na porodici je bilo da pruži pacijentu ono što najbolje može. Ali, što su roditelji, supružnici ili djeca trebalo da urade kad je stanje već bilo određeno od nervnog specijaliste? U takvoj klimi histerija je cvjetala. Takođe, takvo je bilo i naučno znanje o njoj.

Dakako, osnovni sindrom bio je poznat od drevnih vremena. Klasična grčka teorija govori da je sjedište bolesti materica (*hystera* na grčkom), odatle ime „histerija“, a pretpostavljeni uzrok smatrao se da je neka vrsta seksualne ili reproduktivne frustracije, za koju se mogao propisati jednako klasični lijek, polni odnos. Nadalje, Grci su znali da je čisto psihološki uzrok mogao biti dovoljan, kao tajna strast koju pacijent ne bi želio da otkrije. Kasnije, uvid je potom proširio veliki srednjovjekovni ljekar Avicena, za srodno stanje koje je tada prevladavalo u islamskom svijetu, „ljubavna bolest“. Kao dio ispitivanja, Avicena bi uzimao pacijentov puls, dok bi pitao da li postji možda neka osoba kojoj je pacijent naklonjen. Ako se puls ubrza pitanje je postajalo preciznije: da li ta osoba živi u određenom gradu, kvartu, određenoj ulici? I tako dalje, sve dok se otkrije identitet tajne ljubavi. Zapravo, u tom trenutku, na porodici je bilo da vidi što se može uraditi; samo ako brak nije bio moguć Avicena je pokretao druge oblike liječenja koji su bili osmišljeni za jačanje volje.

Sumnja o skrivenom ili frustriranom erotizmu nastavila se pridavati histeriji – želji časnih sestara, djevoja i starih usjeđelica – skoro do savremenog doba, iako je svaki istorijski period različito spekulisao kako najbolje konceptualizirati psihičke mehanizme koji su uključeni. Sredinom devetnaestog vijeka rad dva čovjeka, oftomologa Ričarda Kartera (Richard Carter) iz Londona i francuskog ljekara Pola Brikea (Paul

Briquet) iznenada je donio novu jasnoću temi. Karter je pružio jedan sasvim savremen psihološki portret bolesti, a to je njegova tvrdnja da se psihološke motivacije mijenjaju kako bolest napreduje. Međutim, Brike je stavio sumnju na seksualnu frustraciju, demonstrirajući da je histerija daleko češća među pariskim prostitutkama nego među zaposlenim djevojkama u drugim profesijama. Kao njen uzrok Brike je prepoznao „patnju“, a posebno je bio uvjerljiv o ulozi psihičke traume u podsticanju bolesti.

Međutim, u vrijeme Sabinine hospitalizacije ta jasnoća gotovo sasvim je bila izgubljena. Paradoksalno, krivac je bilo povećanje naučnog saznanja. Jer, u isto vrijeme kada su Karter i Brike razrađivali svoje psihološke portrete bolesti, Luj Paster (Luis Pasteur) u Francuskoj i Robert Koh (Robert Koch) u Njemačkoj vršili su daleko važniji posao obavljanja završnih radova na savremenoj teoriji bolesti. Prema toj novoj sintezi – treba zastati kako bi razmislili koliko je nova – bolest izazvana poremećajem u funkcionisanju organa, do čega su doveli specifični patogeni, najčešće bakterija ili virus. Tamo gdje je bolest dovela do smrti, njen uticaj na zahvaćeni organ mogao se istražiti direktno kroz *post mortem* anatomske istraživanje. Inače, ljekar je mogao klasifikovati bolest prema simptomima i kliničkom toku, a nakon toga tražiti potvrdu svoje teze, demonstrirajući kroz bakteriološku studiju da je u takvim slučajevima određeni patogen uvijek prisutan. Teorija je bila revolucionarna i sasvim zvučna. Budući da je obezbijedila način ujedinjenja svih relevantnih disciplina (kliničkog opisa, bakteriologije, fiziologije i *post mortem* anatomske istraživanja), gotovo je odmah došla do sveopšteg prihvatanja. Paster i Koh direktno su sišli u medicinski patogen.

Nažalost, primijenjena na veliki broj psihijatrijskih bolesti nova sinteza bila je beznačajno preuranjena. Jer, u velikoj većini psihijatrijskih bolesti, osim tercijalnog sifilisa i nekoliko

dramatičnih neuroloških sindroma, *post mortem* pregled nije mogao otkriti organske promjene na mozgu, pretpostavljenom sjedištu bolesti. Potraga za patogenima bila je jednako uzaludna. Zapravo, proučavanje fiziologije nervnog sistema počelo je da postiže značajan napredak, kao i poznavanje lokalizacije određenih funkcija u mozgu, ali jedina stvarna posledica tih nastojanja bilo je da su mikroskopska istraživanja postala dio obuke psihijatara.

Pa se dogodilo u zadnjim decenijama devetnaestog vijeka, u dobronamjernom pokušaju da bude naučna, zvanična psihijatrija krenula je odjednom u stotinu pravaca. Klinički sindromi su se umnožavali, dok su se ljekari borili da prepoznaju obične grupe simptoma, sa malo toga što se može uraditi sem direktno posmatrati. Međutim, psihijatrijsko teoretisanje oduševljeno uzbudljivim otkrićima vezanim za nervni sistem bilo je sve više zaokupljeno uvođenjem novih objašnjenja mentalnog poremećaja na bazi vrlo nepotpunog skupa hipoteza o moždanom traktu, metaboličkim toksinima, i tome slično...do tačke u kojoj su malo promućurniji umovi shvatili da je čitavo polje degenerisano u neku vrstu „mitologije mozga.“

Od mnogih teorija iznesenih u tom periodu dvije se direktno odnose na našu priču: teorija o nasljednoj degeneraciji i teorija o „funktionalnim“ promjenama u nervnom sistemu. Teorija o nasljednoj degeneraciji bila je vrsta spekulativnog psihijatrijskog pokušaja usklađivanja discipline sa novim konceptima darvinističke evolucije. Konkretno, tvrdilo se da će se u određenim porodicama nasljedna crta manifestovati u sve težim uslovima tokom narednih generacija. Dakle, u prvoj generaciji mogli bi se naći samo takvi blagi poremećaji kao neuroza ili opšta psihološka ekcentričnost (vjеровatno manifestovana u neobičnim vjerskim idejama ili umjetničkom talentu). U sljedećoj generaciji pojavila bi se ozbiljnija bolest poput epilepsije, ili teške histerije. U trećoj generaciji to bi bilo

zamijenjeno psihozom i drskim kriminalom. I tako dalje, dok se linija ne ugasi. Teorija pogađa savremenog čitaoca kao prilično nastrana, ipak ako na trenutak razmisli shvatit će da se temelji na dovoljno istinitom posmatranju, odnosno čini se da se duševna bolest doista događa u porodicama sa povećanom patologijom, što se konačno vidi u nekim od njih. Ono po čemu se razlikujemo od gledišta iz devetnaestog vijeka, naša je sklonosti da pripišemo svako progresivno pogoršanje psihološkim uzrocima i vidimo u lošem roditeljstvu uzrok patologije sljedeće generacije. Na prelasku stoljeća, činilo se jednako razumno pretpostaviti da su takvi psihološki uzroci dopunjeni fizičkim, da se porodična protoplazma pogoršava zajedno sa njenim mentalnim zdravljem. Pa, ako su se pronicljivi umovi počeli suprotavljati ovoj teoriji, ipak njen dan još nije završen. Jedna od prvih dužnosti psihijatra odgovornog za prijem pacijenta u državnoj psihijatrijskoj ustanovi kakva je bila klinika Burghelclli bila je da uzme porodičnu istoriju.

Teorija nasljedne degeneracije takođe je ostavila trag u drugim područjima, osim u prihvaćenoj psihijatriji. Na primjer, počevši sa Kraft–Ebingovim pionirskim radom *Seksualna psihopatija* (*Psychopathia Sexualis*), redovno je uvođena kao objašnjavajuća varijabla u literaturi seksualne devijacije. Zatim, tako je postala vrlo određena kulturna moda, jer su je kritičari društva koristili kao osnovu za napad na ono što su vidjeli kao degenerativne trendove u kulturi i umjetnosti.

Izuzetno popularna Maks Nordauova (Max Nordau) knjiga *Degeneracija* nastojala je da prikaže jedan broj savremenih umjetnika kao kriminalno genijalan tip, sa ozloglašanim kompozitorom Rihardom Vagnerom kao najboljim primjerom. No, daleko najopasniji razvoj bio je korišćenje ideje o degeneraciji da kultivira početne teorije o rasnoj inferiornosti. To je bilo posebno osjetljivo pitanje za Jevreje, budući da su tada prihvatili kao prosto medicinsku činjenicu, jevrejski i paganski

ljekari podjednako, da su stope mentalnih bolesti više među Jevrejima nego među drugim rasama u Evropi.

Druga istaknuta teorija koja se tiče naše priče, a koja je rutinski bila primijenjena na Sabinin slučaj, bila je teorija „funkcionalnog“ nervnog poremećaja. Ova kategorija bolesti bila je direktna posledica tvrdokorne posebnosti da mozgovni nervnih bolesnika nijesu pokazali anatomske promjene na *post mortem* ispitivanju. Tako je početkom 1880-tih prošlog vijeka postalo moderno teoretisati o „funkcionalnim“ promjenama u nervnom sistemu, tj. nestrukturalnim promjenama kao uzroku „nervne bolesti“ ili „neuroze“, kako se sada zove. U pokušaju da konceptualiziraju kako se takve funkcionalne promjene mogu pojaviti, medicinske teorije su se okrenule ideji o traumi: baš kao što magnet misteriozno gubi svoju moć privlačenja ako se više puta zaredom udari čekićem, tako se, takođe, smatralo da nervni sistem nekako može promijeniti svoje funkcionisanje suočen sa traumom, bilo spoljašnjom (kao kad udari odbjegla kočija) ili unutrašnjom (u obliku endogenog toksina koji može stvoriti neka previše aktivna štitnjača). Lako se može razumjeti da takva trauma može biti seksualne prirode, kao što je seksualno zlostavljanje u djetinjstvu, baš kao što je dobro shvaćeno da psihološke promjene u pubertetu konstituišu značajan endogeni stresor koji može izazvati histerične simptome u konstitutivnom predodređenju. Ali, takvi mogući seksualni uzroci nijesu bili posebno povlašćeni: „funkcionalno“ gledište, za razliku od prethodnih epoha, razumilo je da je široki raspon prena-gljivanja mogao biti dovoljan da izazove histeriju. Pravi uzrok leži u nastaloj promjeni nervnog sistema, koja je jedino moguća nasljednim predisponiranjem.

Zanimljivo, čini se da je otprilike ista paradigma dokazala svoju vrijednost, barem na neko vrijeme, u proučavanju hipnotizma. Upoređivanje dva stanja, hipnotičkog transa i

histeričnog „somnambulizma“, uglavnom je djelo Žan Martan Šarkoa. Šarko je imao legendarnu karijeru. Do njenog kraja, ne samo da je prvi prepoznao sve validne neurološke sindrome, uključujući „tabes dorsalis“ i „polimielitis“, već je nakon što se bogato oženio, a budući da je posjedovao smisao za društvenost, takođe uredio svoj dom kao jedan od najpopularnijih salona u Parizu. Njegovim predavanjima utorkom u Salpêtriere (Salpêtrière) bolnici prisustvovali su ne samo svi strani ljekari u gradu, već i lokalna pariška književna i umjetnička elita. Šarko je početkom 1880-ih godina, sa galskom uvjerljivošću izjavio, da je proučavanje strukturalnih neuroloških poremećaja, tj. onih potvrđenih *post mortem* istraživanjem uglavnom iscrpljeno, pa je tada skrenuo pažnju na novu kategoriju funkcionalnih poremećaja čiji je histerija bila prvi primjer. Međutim, zbog svog njegovog legendarnog uspjeha na području strukturalne neuroze Šarkoova teorija bolesti je atavizam jedne ranije epohe. Posmatrajući neurološke bolesti kao manje ili više vrstu za sebe, nastojao je da odredi stepen njihove manifestacije u svakom pacijentu pojedinačno. To je dobro funkcionisalo za bolest kao što je polio, a Šarko nije oklijevao da je uvede u studiju o funkcionalnim poremećajima. Pa, za histeriju je opisao četiri etape histeričnog napada, dok je za hipnozu skicirao tri stepena hipnotisanosti. Štoviše, miješanjem i podudaranjem simptoma iz ove dvije oblasti, Šarko je smatrao da je otkrio suštinsku vezu između njih, zasnovanu na simptomskoj sličnosti. Prema njegovom mišljenju, histerija je uključivala konstitutivnu slabost nervnog sistema, čiji je glavni psihološki učinak bio da učini pacijenta podložnim za spontana hipnotička stanja. Prema Šarkou, upoređivanje je takođe funkcionisalo obrnuto: samo su histerici uistinu bili podložni hipnozi. Na toj teorijskoj osnvi, Šarko je 1882. godine dobio priznanje za neurološku stvarnost hipnotizma od Francuske Akademije Nauka, istog uvaženog tijela koje je dva puta ranije odbacilo ideju.

Međutim, postojao je vrlo poguban problem sa Šarkoovom teorijom – ili tačnije sa njegovom praksom. Specializanti koji su bili odgovorni za pripremu njegovih demonstracija dobro su znali teoriju, kao i sami pacijenti, uglavnom žene radnice koje su u Sanpetrijeu našle drugu vrstu doma. Željne da ne odu, a dobro uvježbane od mlađih ljekara koji nijesu željeli da razočaraju, i pacijenti uglavnom traumatizovani i uglavnom žene, brzo su naučili kako da odigraju ono što se od njih očekuje u *Velikim rundama* (važno sredstvo i ritual medicinske edukacije za prisutne ljekare i studente). Ispravno su sprovedene tri faze histeričnog transa, zajedno sa još dramatičnijim fenomenima četiri etape histeričnog napada. Recimo, kad Šarko dotakne jednu od njih u jajnik ona bi se odmah onesvijestila. To je ilustrovalo moć „histeriogene zone“. Kad dotakne kičmu metalnom šipkom paraliza koja je zahvatila desnu stranu iznenada se preseli na lijevu. To se zove *le transfert* (fr. – prijenos). I tako dalje, sve do savremenih neuroloških principa. Štoviše, budući da su fenomeni prihvaćeni kao istiniti, uskoro je elitnoj grupi inventivnih istraživača palo na pamet da promjene percepcije koje rezultiraju u nekim simptomima histerije mogu da pruže uporednu osnovu za proučavanje psiholoških principa. Tako je rođena francuska eksperimentalna psihologija, sa Šarkoovim pacijentima koji su služili kao njene eksperimentalne žabe.

Ispravka ove velike, iako uvjerljive gluposti, pojavila se uskoro. Hipolit Bernhajm (Hyppolite Bernheim) iz Nansija 1888. godine objavio je prvi od dva značajna rada, u kojem je tvrdio da je hipnotizam poseban slučaj opšte ljudske sugestivnosti. Kao nužan dodatak ovom gledištu, Bernhajm je tvrdio da gotovo svako, a ne samo histerici, može biti hipnotisan. Dalje je tvrdio, da su fenomeni kojima su ljudi izloženi pod uticajem sugestije, uključujući i samo stanje transa, baš to, učinci sugestije, i da ne postoji nikakva njihova

nezavisna neurološka stvarnost. Bernhajma su za proučavanje hipnotizma privukli djelimično medicinski razlozi – nudio je brz i djelotvoran lijek za određene nervne pritužbe – a dijelom, jer se nedavno bavio slučajem senzacionalnog ubistva u istočnoj Evropi, u kojem je sin rabina svjedočio da je vidio da je njegov otac ubio hrišćansko dijete, kako bi dobio krv za Pashalni ritual. Optužba za ritualna ubistva hrišćanske djece – takozvana „krvna zlodjela“ – bila je sastavni dio antisemitizma, što seže u Srednji vijek. Njegovo ponovno pojavljivanje u medijski dobro ispraćenom suđenju, u drugoj polovini devetnaestog vijeka, bilo je doista zlokoban razvoj. Dok je proučavao zapisnik sa suđenja, Bernhajm je shvatio da tužiocu sugerišu svjedoku potrebno svjedočenje. Bernhajm je s pravom zaključio, da ako je sama sugestija mogla biti tako jezivo moćna, u tako visoko opterećenim uslovima, onda takođe i sama može biti dovoljan temelj čitavog nedavnog Šarkoovog rada. U svojoj knjizi, koja je posvetila poglavlje za poglavljem Salpetriereu, Bernhajm nije zadavao udarce.

Debata koja je uslijedila – Šarko je iznenada umro 1893. godine, baš na vrijeme da bude pošteđen punog obima svog neuspjeha – imala je ozbiljne i komične aspekte. Sa teorijskog stanovišta, to je značilo da je proučavanje histerije ponovo otvoreno područje za nove istraživačke napore. Ako Šarkoova posebna teza nije izdržala, ipak joj je priznato da je uključila neke promjene nervnog sistema, koje su zamišljene kao urođena preosjetljivost nervnog sistema. Sa više praktične tačke gledišta, to je značilo da će ubuduće naučnici morati biti izuzetno oprezni, da se protiv njih ne bi podnosile slične optužbe za korišćenje nesvesnih prijedloga. Posebno, to je značilo da se ne treba previše oslanjati na kazivanje histeričnih subjekata, čije je svjedočenje sada naučno sumnjivo. No, Bernhajmova stvarna uzbuna leži u njegovoj tvrdnji da svako, a ne samo histerici, može biti hipnotisan. Jer, njemačka medicina već se bila

zadovoljavala idejom da se izuzetna stanja koja opisuje Šarko može pojaviti samo među relativno nižem rasnom nasleđu Francuza. Stoga, umjesto da njemački ljekari budu ohrabreni Bernhajmovom tvrdnjom da Šarkoovi fenomeni nijesu istiniti, sada su se osjetili ugroženo izgledom da se spektakularni francuski simptomi šire na njihov dom. Tako se u medicinskoj i pravnoj literaturi u Njemačkoj pojavila zabrinutost o mogućoj „psihičkoj epidemiji“, ukoliko bi Bernhajmova otkrića postala dostupna širokoj javnosti. Čini se da niko nije bio pametan da primijeti da je ta medicinsko-pravna briga, koja je postala prilično rasprostranjena, i sama bila vrsta epidemije, mada je pronicljivi belgijski komentator Jozef Delbeuf (Joseph Delboeuf) procijenio, u vrlo važnoj opservaciji, da su doista francuski ljekari pokazali veću senzibilnost, mnogo veću nego njihovi pacijenti.

Do kraja vijeka, bilo kao odložen efekti ovih rasprava ili iz drugih razloga koji još nijesu u potpunosti shvaćeni, fenomenologija histerije počela je da se mijenja. Najdramatičniji oblici sa svojim somnambulastičkim i delirijskim stanjima počeli su nestajati iz svih djelova Evrope. U tom smislu, Sabinin delirium bio je dio samog vrha jednog velikog talasa. Njen slučaj bio je predodređen da bude jedan od poslednjih koji će biti opisan u dosadašnjoj književnosti.

Dijagnoza je stvar percepcije, zavisi od prethodnog iskustva i od teorije. Sabinin delirium bio je dovoljno vidljiv sa obje tačke gledišta. Brojni slučajevi poput njenog dobro su opisani u literaturi, a iako su neke sumnje ostale o tome koliko ozbiljno treba uzimati halucinacije i žestoke emocionalne izraze, još uvijek se smatralo dobrim lijekom dozvoliti pacijentu da pati od nečega. Preovlađujuće mišljenje bilo je da stvarni poremećaj leži u samoj histeričnoj konstituciji, shvaćeno u smislu naslijeđene psihološke preosjetljivosti nervnog sistema. Mišljenje je variralo u širokom rasponu dopunskih pitanja, kao

da li stanje može postojati i kod muškaraca, ili kako najbolje razumjeti psihološki deficit koji je uzrokovan fizičkim stanjem, ili kakvu etiološku težinu treba pripisati raznim faktorima okoline. Bez obzira na to, dobro je shvaćeno da se takav histerični delirium može pojaviti, a da ne predskazuje više bolesti u smislu konačne prognoze nego bilo koja druga uobičajena manifestacija histerične konstitucije.

Bolničko liječenje

Još jedan izvor dijagnostičke zablude je činjenica da je Sabina morala biti hospitalizovana. U naše današnje vrijeme tako radikalna korak ima tendenciju da bude rezervisan za ozbiljniju bolest. Pa, naša imaginacija teži da zamisli ne samo ozbiljno stanje pacijenta, već naročito herojske napore njenih ljekara. Tu opet, jednostavno pogrešno procjenjujemo praksu iz ranijih vremena. Zapravo, hospitalizacija je često korišćena u liječenju histerije, posebno u slučajevima kada je delirium bio manifestovan, upravo zbog toga što je poznato da simptomi teže da popuste odmah nakon što se pacijent odvoji od porodice. Šarko, čija je teorija naglašavala naizgled neizlečiv faktor nasljedne crte, ipak je bio veliki pobornik hospitalizacije – kao što je bio i njegov bivši učenik Pjer Dženet, koji je u vrijeme Sabinine hospitalizacije vjerovatno bio najistaknutiji autoritet za histeriju u svijetu. Na ovo pitanje (kao i na druge Šarkoove hipoteze) Dženet je primijenio vlastita suptilna psihološka obrazloženja. Prema njegovom gledištu, hospitalizacija je potrebna da izoluje pacijenta od porodice, dok je potvrđivala pacijentov osjećaj da je bolestan. Jer u „moralnoj borbi“ koja nastaje oko simptoma porodična reakcija obično je postajala patogena:

„Suvišno insistiranje uzrokuje pretjerani otpor; izgleda da djevojka razumije da bi i najmanji ustupak sa njene strane

prouzrokovao da pređe iz stanja pacijenta u stanje hirovitog djeteta, a na to ona nikad neće pristati.“

U stvari, bolnici je pala na pregovorima oko simptoma nakon porodice, kao i lokalni ljekari koji su konsultovani nijesu uspješni. Naravno, pacijent je mogao prepoznati što se događa i u skladu sa tim protestovati. Tako je Sigmund Frojd 1893. godine razradio taktiku, dok je opisivao sličan slučaj za prijem u Bisvangerov privatni sanatorijum u Kauzlingenu, dodao je sljedeću bilješku u obrazac:

„Obećao sam joj da će doktori jednako ljubazno i ljudski postupati sa njom kao što smo mi, i neće vjerovati da ona simulira i pretjeruje. Ako se neko za nju zainteresuje možda se nešto za nju može učiniti.“

Iste godine kad i Sabinina hospitalizacija, istaknuti švajcarski neurolog i psihoterapeut Pol Diboja (Paul Dubois) iz Berna objavio je svoj *magnum opus* o moralnom liječenju nervnih poremećaja. Diboja je bio radikal koji nije vjerovao u takve standardne ideje o nasljednoj degeneraciji, a njegov metod liječenja „uvjeravanjem“ značajno se razlikuje od standardne hipnoterapije. I pored toga, takođe, preferirao je hospitalizaciju:

„Navikao sam da vidim te histerične manifestacije, posebno one dramatične, koje prestaju tokom prvih dana boravka u sanatorijumu, od prvog sata, pod samim uticajem promjene moralne atmosfere, bez da se čak i namučim da izazovem autosugestiju liječenja. Ponekad, međutim, treba ostvariti uspjeh razgovorom.“

Ostali vodeći ljekari bili su skloni da vide „razgovor“ kao suvišan. Pa, u kliničkoj bolnici Emila Krepelina u Minhenu nijesu postojale nikakve prostorije za pacijenta i ljekara, da privatno razgovaraju. U Parizu, pod Šarkoovim nasljednicima Žozef-Žil Dežerinom (Joseph-Jules Déjrine) i Žosefom Babinskim (Joseph Babinski) izbor liječenja za histeriju bila je potpuna izolacija, koja je išla toliko daleko da je gotovo bila

senzualno lišavanje: pacijentov krevet bio je okružen bijelim čaršavima, a hrana ostavljena na poslužavnik.

Međutim, niko nije više naglasio terapijsku korist od hospitalizacije za mentalna stanja od američkog ljekara i povremenog pisva Vir Mičela (Weir Mitchel). Vir Mičelov *Odmor lijek* koji je stekao svjetsku slavu, a između ostalih priznao ga je i Sigmund Frojd, sastojao se od prisilnog ostanka u krevetu, izolacije pacijenta od prijatelja i svih živih poteškoća, te prejedanje. Mičel je bez izuzetka propisivao prejedanje (čime je zaslužio nadimak „dr Tihi i dr Dijeta“) za sva mentalna stanja, na osnovu teorije da poboljšanje ishrane ima psihološke, kao i moralne efekte.

Stvarni problem nije bio što uraditi sa pacijentima dok su hospitalizovani, već teškoće koje nastaju nakon njihovog otpuštanja. Naglo povlačenje simptoma izazivalo je pitanja. Dibo se obratio ovim pitanjem:

„Vidio sam tu lažnu shemu koju pacijenti osjećaju u davanju psihoterapeutskog uticaja, ne samo da ometaju izlječenje već izazivaju pređašnje stanje nakon povratka u porodični krug... Osjećaju prirodnu odbojnost da priznaju komšijama i prijateljima brz oporavak od svojih starih problema. Boje se da će im oni reći: *Što! Izliječio si se za dva mjeseca od tih problema koji traju godinama, i to psihoterapijskim mjerama. Ali, tada si bio 'malade imaginaire'* (fr. – umišljeni bolesnik), *mogao si se izliječiti mnogo ranije da si imao više energije. To ti mogu reći.* Postoje pacijenti koji se plaše takvog suda, i koji dobrovoljno produžavaju svoj oporvak kako ne bi prizvali ta neprijatna osjećanja.“

Uprkos ozbiljnosti njihovog režima liječenja Dežerin i Babinski nijesu imali bolju strategiju nego da ostave pražnjenje pacijentu. Američki ljekar A. A. Brill (A. A. Brill) 1907. godine posjetio je Salpetriere i pronašao ženu koja je više puta bila podvrgnuta *traitement par isolement* (fr.– liječenje izolacijom,

prim. prev.): „Rekla je kad joj postane dosadno i kad više ne uživa u izolaciji traži da je otpuste, a doktori su veoma ljubazni u vezi toga.“ Vir Mičelovo rješenje bilo je da unaprijed odredi vrijeme trajanja – dvije sedmice u krevetu i ne više, uz lagano vježbanje nakon toga. Kada neka pacijentkinja odbije da ustane iz kreveta u dogovoreno vrijeme, Mičel je pronalazio duhovit lijek. Ako ne bi ustala, najavljivao je, tada bi joj se pridružio i počeo bi se skidati, to je bio performans koji je slao tvrdoglavu ženu da se otima za svoju odjeću i salu za vježbanje.

Ovdje, kao i sa mnogo stvari koje imaju veze sa histerijom, i nervnim poremećajima uopšte, Pjer Dženet je bio taj koji se bavio najsloženijim strategijama liječenja. Nakon što je novo-hospitalizovani pacijent postao dostupan, Dženet je pažljivo proučavao njegov slučaj, zapisujući sve što je rečeno i koristeći razne druge načine, kao što je automatsko pisanje, automatsko pričanje i hipnoza, kad god je svjesno prisjećanje bilo opozvano. Na taj način, Dženet je izgradio prelijepe detaljne istorije slučajeva u kojima je mogao pratiti kako su se konstelacije razbijenih ideja – za Dženeta obilježje sindroma – postepeno podizale tokom vremena. Za liječenje specifičnih podvojenih ideja, kao što je podvojeno sjećanje na traumatski incident, Dženet bi ponovo upotrijebio hipnozu, ovaj put kao sredstvo za borbu direktno sa simptomom koji je nastao, ili za doslovno poništavanje traumatičnog sjećanja, tj. sugerišući da se to nikad nije dogodilo. Tako je pacijentkinji čiji su se simptomi naposljetku vratili do noći u djetinjstvu u kojoj je dijelila krevet sa djevojčicom čije je lice bilo užasno izobličeno, Dženet je učinio da pacijentkinja zamisli, pod hipnozom, da se vratila na tu scenu, ali da je lice djevojčice normalno. Međutim, na duže staze zaštićene hospitalizacije Dženet je naglašavao hospitalizaciju, a koristio je različita sredstva kao što su radna terapija, mentalna terapija, te posebna uputstva za obavljanje određenih zadataka, a sve to je bilo namijenjeno za obnavljanje

moralne snage pacijenata, shvaćeno u smislu „mentalne energije“. Taj model mentalne rehabilitacije dobro se slaže sa Dženetovom teorijom da se osnovni uzrok hysterije, koji je konstitutivno slabi nervni sistem, manifestuje u tendenciji prema podvojenim stanjima. Ukupni učinak je obezbijediavao reedukaciju prema životu, te na taj način pripremu za dan otpusta.

Gimnazijska edukacija

Dženet je jednom prilikom primijetio da mnogi pacijenti samo „glume“, i da ne treba vjerovati ni u „četrvinu“ onoga što kažu. „Pokušavaju da vas impresioniraju svojom veličinom ili svojim grijehom, u koje i sami vjeruju samo sa pola srca, ili ne vjeruju uopšte.“ Čini se da su Sabinini roditelji postupili po istom savjetu, jer su svoju kćer hitno doveli u Ciri, isključivo sa idejom da se ona, čim se očisti njen delirium, može upisati u prestižnu medicinsku školu na Univerzitetu u Cirihi. Razmatranje ovoga pomalo začuđujućeg plana trebalo bi po sebi da učini da ponovo razmislimo o značaju iznijetih pritužbi, i o tome što je i što nije neobično u ovom slučaju.

Sabinina preokupacija sa defekacijom, posebno tokom obroka, nije neobična. U to vrijeme, to je doista bio uobičajeni simptom, a postojao je i drugi takav slučaj u istoj bolnici u naredne dvije godine. Iako su viktorski običaji suviše krivi za nastanak hysterije, ovdje su odigrali odlučujuću ulogu u oblikovanju određene uobičajene pojave simptoma. Djevojke kojima je bio usađen ideal ženstvenosti, tako božanstven da im je to ometalo čak i osnovne fizičke funkcije, poput ishrane, defekacije i znojenja, težile su da im upravo te stvari postanu predmeti preokupacija kada im je volja za sublimacijom bila razbijena. To je bila dovoljno prosta psihička logika, pomoću koje je dobro odgojeni tinejdžer mogao protestovati protiv

formalnost sjedjenja za obrokom, misleći o tome gdje će se hrana uskoro ponovo pojaviti.

Slično tome, Sabinina vizuelna halucinacija o ruci njenog oca koji je udara nije bila jedinstvena. Takvi slučajevi bili su dovoljno česti, a od Rusoovih opisa u *Ispovijestima* o mladalačkom uživanju kada su ga tukli veza sa erotikom dobro je shvaćena. Kraft-Ebing je osavremenio naučno razumijevanje veze, u svojoj monumentalnoj *Psychopathia sexualis*, sa brojnim slučajevima poput onoga o ženi koja je izvlačila pohotno zadovoljstvo prosto iz zamišljanja udaraca rukom njene „učiteljice“. Rudolf Binion, u svojoj biografiji Lu-Andreas Salome, opisao je scene premlaćivanja i defekacije u njenom ranom djetinjstvu, scene koje su za odraslu ženu bile dovoljno živopisne i uzbudljive da ih se sjećala u svom privatnom dnevniku. I ponovo, iako je histerika nedostajalo na Burghelcli klinici, još jedan pacijent se pojavio u periodu od dvije godine, sa sličnim odnosom prema udaranju od strane oca:

„Otac je volio seksualno, tukao ju je kao dijete, pa je pored ostalih dokaza o nježnosti šamarao na poseban način po zadnjici, i doista samo u odsustvu majke.“

Sabinine loše sakrivene masturbacije i veliko pokazivanje gađenja nijesu bili tako neobični. Kao što ćemo vidjeti u narednom poglavlju, bio je još jedan pacijent sa potpuno identičnom konstelacijom simptoma, koji je liječen na klinici Burghelcli dvije ipo godine ranije.

Naizgled grubost Sabinine privatno odigrane drame može izgledati savremenom čitaocu kao ekstremna. Ali tu, takođe, ljekari specijalisti imali su pripremljen teren za razumijevanje slučaja na finiji način. Treba napomenuti da je djevojka bila Ruskinja, a bilo je dobro poznato da histerija može poprimiti necivilizovane oblike u tom dijelu svijeta. Ne manji autoritet nego što je bio Kraf-Ebing smatrao je da je neskriveni mazohizam urođen i redovni samopriznati seksualni izbor ruskih i

slovenskih žena. Slično tome, Albert Šrenk-Nocing (Albert Srenchk-Notzing), Kraft-Ebingov učenik i pionir u korišćenju hipnoze kao lijeka za seksualnu idiosinkraziju (nastranost), među ruskim pacijentima pronašao je neke od onih koje je opisao kao svoje najteže slučajeve. U objašnjenju, Jung je prosto primijetio da je „Frl. (Fräulein) Sabina Ruskinja, otuda njena nespretnost“.

Iako su mnogi aspekti slučaja relativno obični neki su sasvim neobični. Za početak, sama činjenica da je bila histerik iz bogate porodice učinila je da se ističe u bolnici. Histerici iz bogatih porodica obično su odlazili u privatni sanatorijum, dok je klinika Burgholcli, iako je imala veze sa Univerzitetom u Cirihu, bila velika kantonalna ustanova, otprilike slična nekoj od naših državnih bolnica. Histerici kakve je primala klinika Burghelcli bili su nobrazovani i uglavnom su dolazili iz nižih klasa. U poređenu sa drugim grupama pacijentima, kao što su dementi, tercijalni sifilističari i shizofreničari, njihov broj je bio relativno mali, koji su u to vrijeme činili uobičajenu državno bolničku seriju slučajeva. Tako je 1904. godine, od 276 novoprimljenih na klinici Burghelcli samo je dvanaest pacijenata imalo dijagnizu koja je na bilo koji način podrazumijevala histeriju. Od tih dvanaest pacijenata, možda je samo Sabina, ili još jedna ili dvije osobe, dolazila iz dovoljno bogatih familja da su mogli sebi priuštiti „prvorazredni“ smještaj.

Činjenica da je Sabina bila Ruskinja takođe je činilo raritetom na klinici Burghelcli. Od istih 276 primljenih 1904. godine samo je petoro bilo Rusa. To što je bila Jevrejka takođe je bilo posebno, jer su Jevreji gotovo jednako bili rijetki, što čini ukupno devet od svih 332 pacijenta, stara i nova, koji su 1904. godine boravili u bolnici.

Sabinina ruska pozadina davala joj je još nešto što je bilo sasvim prepoznatljivo u njenoj novoj sredini – gimnazijsku dipomu. Kao takva, koristila je liberalnu carsku obrazovnu poli-

tiku, koja je bila sasvim drugačija od one koja je u to vrijeme postojala u Švajcarskoj. U Rusiji ženama je bilo dozvoljeno da pohađaju gimnaziju, pa univerzitet. U Švajcarskoj, kćer iz bogate porodice mogla je da zadrži privatne nastavnike u adolescenciji, pa da se na taj način obuči da se ugodno osjeća u intelektualnom razgovoru, ali takva priprema nije je spremala za početak univerzitetskih studija. Samo gimnazijska diploma ili njen ekvivalent dozvoljavali su nekom da se upiše na švajcarski univerzitet, u program za diplomu. Pa, kada se ciriška medicinska škola otvorila za žene početkom 1890-ih, prva žena koja je diplomirala bila je Ruskinja. Sabinina obrazovna pozadina i njeni izgledi na univerzitetu bili su nešto sa čim se lokalna švajcarska djevojka nije mogla takmičiti.

Sabina se nije činila specijalizantima toliko groteskno koliko egzotično. Njen delirium na stranu, bila je obrazovana, dolazila je iz bogate porodice, imala je profesionalne ambicije, a kao ruska Jevrejka bila je autsajder. Voljeli bi više da znamo o njenoj porodici i njenoj pozadini, ali gotovo jedini izvor informacija potiče iz prolaznih komentara u dnevniku koji je ona vodila tokom 1909–11. godine. Takođe, nije moguće povezati ovu informaciju, takva kakva je, sa anamnezom o kojoj je izvijestio ljekar koji je bio zadužen za njen slučaj. Isto vrijedi i za sjećanja na rano djetinjstvo, koja je Sabina objavila kasnije u članku iz 1912. godine. Iz teksta dnevnika i članka može se vidjeti da je kao djevojčica Sabina bila maštovito dijete, koja se prepuštala maštovitim i uzbudljivim igrama u kojima je zaigrani stric teroriseo pretvarajući se da je Bog, i pretvarajući se da je odvođi sa sobom. Ona je ponovo zatim igrala istu igru sa svojim malim bratom Ianom, mijenjajući uloge. Kao mnoga djeca bila je zaokupljena pitanjem odakle dolaze djeca, pa je osmislila brojne strategije, uključujući verziju alhemije na radnom stolu u kuhinji, kako bi to čudo došlo. U adolescenciji, Sabina se razvila u vrlo ozbiljnu mladu ženu, koja je bila sklona da misli da je

neprivlačna, sklona da se povuče zbog toga, ali izvanredan učenik, bila je pri samom vrhu svog razreda. Bavila se muzikom rekreativno, i birala razne muškarce u privatnosti vlastite čežnje. Ako je pogoršanje simptoma, po opisu njenog ljekara, ometalo njen društveni život to se ne vidi iz njenog dnevnika. Niti je njeno stanje ometalo njeno njeno intelektualno cvjetanje. U gimnaziji napisala je vrlo učene članke o istoriji religije, a inače držala se vrlo inteligentno van političkih zbivanja u Rusiji. Sabinini roditelji bili su kosmopoliti koji su se obrazovali ne samo u Sankt Petersburgu, nego takođe i u Parizu, u Kolbergu na Baltičkom moru, te na obalama jezera Konstanca u Švajcarskoj. Održavali su domaćinstvo u Rostovu na Donu, nakon Odese vodeće luke na Crnom moru, zajedno sa dadiljom, onosno *babuškom*, za djecu. Otac je bio poslovni čovjek, a majka sa univerzitetskom diplomom smjestila se u životni stil više klase, prepun putovanja i privatnih intriga. Neosporno, nije su se voljeli, a Sabinina majka takmičila se sa kćerkom adolescentom za pažnju raznih muškaraca, uključujući gimnazijskog nastavnika koji je potaknuo Sabinu da pokaže veliku stidljivost. Takođe, majka je manipulisala sa prezimenom svog supruga kako bi iz njega izvukla neobičnu osvetu. Na njemačkom Špilrajn (*Spielrein*) znači „nevina igra“ i lako poprima seksualne konotacije. Pošto je nerado prihvatila *Herr Splilrein*-ovu bračnu ponudu, *Frau Spielrein* izabrala je da Sabina, prvo dijete koje je rođeno u njihovoj zajednici, odrasta u potpunom seksualnom neznanju. Logika ove politike bila je da dijete treba živjeti van zagađenog svijeta nesretnog bračnog kreveta. Takav je bio uticaj koji su Špilrajnovi lokalno uživali u velikom gradu Rostovu da je *Frau Spielrein* mogla čak promijeniti gimnazijski program, kako bi njena kćer bila pošteđena moranja da iz biologije uči o reprodukciji. Činjenica da je *Her Spielrein* uživao povremeno šamarajući svoje prvorodeno dijete po zadnjici mogla je biti posljedica razumne želje da upadne u previše čisti čarobni krug

majke i kćeri. Da je njegova kćer shvatila ove šamare erotski, može biti bar djelimično odgovor na njegove fantazije o toj stvari.

Seks i trauma

Jedan drugi factor učinio je Sabinin delirium potencijalno značajnim za Junga i druge ljekare klinike Burghelclli, iako to nije imalo nikakve veze sa njom lično. Početkom 1904. godine, nekoliko mjeseci prije Sabininog prijema, pojavio se Leopold Luvenfeldov (Leopold Lövenfeld) posljednji rad *Psihičke opsesije*, koji je sadržao dvije važne poruke Sigmunda Frojda. Eugen Bleuler, upravnik klinike Burghelclli, odmah je napisao povoljan prikaz knjige za *Minhenski medicinski nedjeljnik*, u aprilu 1904. godine. U svom pregledu Bleuler je zastao kako bi posebno pohvalio Frojda.

Frojd je prvi put zapažen sredinom 1880-ih kroz svoje zalaganje za novi lijek, kokain, kao lijek za umor, impotenciju i tada poznatu neurozu, neurasteniju. Ubrzo nakon toga, izvanredno je preveo na njemački dvije Šarkoove knjige, zajedno sa jednom Berghajmovom (Bernheim), a nakon toga 1881. godine slijedi njegova izuzena teorijska monografija na temu afazije. Monografija se još uvijek, sve do danas, navodi u neurološkoj literaturi. Takođe je objavio niz manje poznatih radova o dječjoj paralizi.

Ali, Frojd se zaista probio u medicinsku nauku svog vremena zajedničkom publikacijom 1895. godine *Studija o hysteriji* sa poznatim bečkim internistom i istraživačem u psihologiji Jozefom Brojerom (Joseph Breuer). Odmah je prepoznato da su tanani psihološki portreti njihovih pacijenata bili barem jednaki objavljenim slučajevima Pjera Dženeta, a daleko nadmoćniji od svih ostalih pisaca na tom polju. Njihova teorija je međutim bila dostupna i sasvim razborita: prema Brojeru i Frojdu hysterija

nastaje iz uklještenih emocionalnih iskustava, koja lišena normalnih pravaca pražnjenja ponovo se manifestuju u simptomima. Štoviše, Brojerova i Frojdova metoda liječenja ima jedinstvenu racionalnu povezanost sa njihovim shvatanjem poremećaja: ako bi pacijent, obično pod hipnozom, ali ponekad čak i bez nje, mogao biti doveden da ponovo doživi afekat koji je u prvom stepenu bio potisnut, onda bi simptom nestao. Ovu metodu – nazvanu „katarzična terapija“, poslije Aristotelove teorije o purgativnoj vrijednosti gledanja tragedije, nekako neprecizno – uskoro su pokušali brojni ljekari u drugim gadovima, sa ciljem njenog upoređivanja sa standardnijim oblicima hipnoze. Rezultati su bili pomiješni, ali ne i neobećavajući. Što se tiče vrste psihičkih trauma koje mogu uzrokovati uklještenje afekta Brojer i Frojd su otvoreni za različita mišljenja: u njihovom najslavnijem slučaju „Ana O“, čini se da je patogen bio velika napetost zbog brige o ocu koji umire, ali u mnogim drugim slučajevima histerije ova dva autora nijesu oklijevala da uvedu kao uzrok ono što je Brojer zvao tajne bračnog kreveta.

Međutim, sljedeće 1896. godine, Frojd je krenuo svojim putem i uložio svoju reputaciju u radikalno specifičniju tezu, naime da je jedini i dovoljan uzrok histerije seksualna trauma koja se dogodila u djetinjstvu. Zapanjujuća novost ovog pronalaska, Frojd je dalje tvrdio, proizilazi iz činjenice da je počeo da koristi novu, superiornu metodu koju je nazvao „psihanaliza“.

Frojdova teorija iz 1896. godine sada je poznata kao „teorija zavođenja“, te u posljednje vrijeme doživljava renesansu u umovima nekih savremenih posmatrača. Pošteno, može se reći da je Frojd bio jedan od prvih koji je prepoznao i opisao psihološkim terminima dugotrajan uticaj koji seksualno zlostavljanje u djetinjstvu može imati. Ali, ovaj način posmatranja stvari gubi iz vida bitnu stvar koju je u to vrijeme Frojd pokušao da stвори, a da ga njegovi savremenici razumiju da to čini. Frojda je

interesovala histerija, a ne zlostavljanje djece. Ovo posljednje bilo je interesantno samo zato što je, po njegovom mišljenju, objašnjavalo prethodno. Prema Frojdovoj tvrdnji, potisnuta sjećanja na seksualno zlostavljanje u djetinjstvu jedini je stvarni uzrok svakog slučaja histerije; sve druge teorije su sada zastarjele.

Razumljivo, Frojdova tvrdnja podigla je epidemiološki obrve. Histerija je bila izuzetno rasprostranjena. Jednostavno, nije se činilo mogućim da se zlostavljanje djece moglo dogoditi u svakom slučaju. Kraft-Ebing koji je dobro poznao stvarnost zlostavljanja u djetinjstvu, predsjedavao je sastankom bečkog društva ljekara kada je Frojd po prvi put predstavio svoje izume. Iako je inače bio dobro raspoložen prema Frojdu, Kraft-Ebing je u diskusiji komentarisao da mu sve to zvuči „poput naučne bajke“. Neki kritičari u literaturi bili su još oštrij, optužujući Frojda da je svojim pacijentima sugerisao potisnuta sjećanja na zlostavljanje. To što je Frojd uglavnom radio sa histericima, za čije se svjedočenje još uvijek mislilo da je sumnjivo, učinilo je optužbu još uvjerljivijom, iako je Frojd izvijestio o sličnoj etiološkoj formuli za opsesivnu neurozu.

Frojd je od tada napisao knjigu o tumačenju sna, i brojne druge radove, koji su bili posebni zbog njihovog literarnog kvaliteta i genijalnosti njihovih psiholoških analiza. U ovu produkciju uključene su dvije medicinske monografije, objavljene 1901. godine: *O snovima* i *Psihopatologija svakodnevnog života*, koje su zadovoljive relativno široko profesionalno čitalaštvo, te uglavnom imale pozitivne kritike. Ali, iako je i sam promijenio mišljenje, njegov novi prijedlog o etiologiji histerije bio je još uvijek njegova teorija zapisa.

Sa objavljivanjem Leopold Luvenfeldove knjige *Psihičke opsesije*, 1904. godine, ta situacija se promijenila. U svojoj knjizi Luvenfeld je izvijestio o ličnom pismu od Frojda, koje je najavilo da je taj etiološki stav podvrgnut reviziji. Iako je i dalje bio svjestan strašnog uticaja seksualne traume u djetinjstvu,

Frojd je sada namjeravao da posveti veću pažnju konstitutivnim faktorima i ulozi fantazije, barem što se tiče opsesivne neuroze. Naravno, to je ostavilo hysteriju da visi, ali sada su vrata bila otvorena. Što je Frojdovo pismo poslato Luvenfeldu možda duguje činjenici da je 1899. godine Luvenfeld objavio priznanje jedne Frojdove bivše pacijentkinje: „Pacijentkinja mi je sa sigurnošću rekla da je infantilna seksualna scena koja je otkrivena analizom očito bila čista fantazija, i nikad joj se stvarno nije dogodila.“ Zanimljivo, druga veza sa Frojdom u Luvenfeldovoj knjizi bio je kratak opis „Frojdovog metoda psihoanalize“, pisan u trećem licu. Iako je opis bio zbilja nedovoljan u važnim aspektima, do sada je bio najopsežniji.

Luvenfeldova knjiga kružila je među ljekarima klinike Burghelcli, u proljeće 1904. godine. Sabina je došla u avgustu. Bila je rijedak pacijent u toj ustanovi: histerik koji je bio propisno inteligentan, veoma obrazovan, usred klasičnog delirium – sve u svemu, savršena osoba na kojoj je trebalo isprobati najnovije Frojdove ideje.

Preveo i priredio **Ilija Kapičić**

IMPLIKACIJE TEME IDENTITETA U VUDI ALENOVOM *ZELIGU*

Žarko Martinović

This essay revisits Woody Allen's master-piece *Zelig* whose originality and importance cannot be attributed exclusively to technical cinematographic innovations. More significantly, this postmodern movie should be appreciated for its contents, wittiness and wisdom, the qualities of a great visionary polysemantic work of art. From time distance of more than three and a half decades, *Zelig* remains an important mockumentary parodying pseudo-historiography or the culture of spectacle, and depicting the problems of both individual and collective identity that acquire special actuality in 21st century, the era of new conformity stimulated by the widespread use of internet and social networks.

Zelig (1983), autorski film Vudija (Woody) Alena (Allen), stekao je ugled jednog od prvih i najznačajnijih djela postmoderne kinematografije. Na ponovno razmatranje ovog remek-djela, u kome je Vudi Alen režiser, scenarista i tumač glavne role, motiviše nas važnost teme identiteta koju film pokreće na originalan način i čija je aktuelnost stekla nove dimenzije u XXI vijeku, u odnosu na uticaj društvenih mreža u eri globalizacije. Ovdje ćemo prvo izložiti narativni i diskurzivni sloj filma jer je to preduslov za uočavanje složenih implikacija teme individualnog i kolektivnog identiteta.

Naracija

Vudi Alenov *Zelig* je priča o čovjeku koji bez napora usvaja ne samo fizički izgled i izraze lica, već u potpunosti preuzima identitet ljudi oko sebe, uključujući podražavanje zanimanja, psiholoških karakteristika i društvenog statusa osoba u čijoj se blizini nalazi. Isto kao što *Zelig* podražava ljude oko sebe, Vudi Alen sa *Zeligom* imitira izgled crno-bijelih filmova pravljenih 1920-ih. Početne dokumentarne sekvence brzo zamjenjuju fikcionalne odnosno pseudo-dokumentarne. Životopis Leonarda Zeliga prikazuje pozne 1920-e i 1930-e godine, uz prisustvo stvarnih ikona tog razdoblja i fikcionalnih osoba koje su navodno živjele u istom istorijskom periodu. Štoviše, svi savremenici autora filma realizovanog 1983. godine komentarišu fenomen *Zelig* kao da se stvarno dogodilo. Među njima su Suzan Sontag (Susan Sontag), nobelovac Sol Belou (Saul Bellow), psihoanalitičar Bruno Bettelheim (Betlhajm) i mnogi drugi koji se pojavljuju u scenama u tehnikoloru praveći izraziti kontrast sa dokumentarnim i pseudodokumentarnim crno-bijelim kadrovima koji prikazuju razdoblje 1920-ih i 1930-ih godina.

Nasuprot postupku ozbiljnih dokumentarnih filmova koji teže da stvarnost učine uvjerljivijom tako što će je pretvoriti u fikciju, Vudi Alen čini upravo obrnuto. On u *Zeligu* stvara fikcionalni dokumentarni (pseudodokumentarni) film o osobi koja je tvorevina mašte. Pritom, Alen sjajno parodira ozbiljni stil istorijskih istraživačkih filmova upotrebljavajući kompletan armamentarijum dokumentaraca – arhivske sekvence, isječke iz filmskih novosti, stare novinske vijesti i fotografije, filmove napravljene za vrijeme medicinskog ispitivanja i liječenja, kućni bioskop i veliki broja intervjua sa stvarnim ličnostima, ali i sa fikcionalnim likovima. Na osnovu odnosa drugih likova prema tako neobičnoj i slavnoj (a ustvari fikcionalnoj) ličnosti kakav je

filmski Zelig, Vudi Alen pravi pseudoistoriografiju u kojoj stapanjem stvarnosti i mašte otvara perspektivu za šire sagledavanje američkog društva. Crno-bijele sekvence filma do gledalaca prenose atmosferu iz američkih 1920-ih i 1930-ih godina, ere džeza, urnebesnih zabava i vremena prohibicije kada je u alkoholnim pićima „uživao svako ko je mogao da ih nabavi“ (Zelig, 1983).¹ Izbor muzike doprinosi potpunom uživljavanju gledalaca u eru 1920-ih i 1930-ih godina.

Narator filma koristi tehniku *glasa preko*² da bi objasnio glavne pojedinosti iz porodične istorije glavnog junaka filma:

„Ko je bio taj Leonard Zelig koji je htio, kako izgleda, da svuda ostavi snažan utisak? Sve što se zna o njemu je to da je bio sin glumca na jidišu³ po imenu Moris Zelig, čije je tumačenje uloge Puka u pravovjernoj verziji *Sna ljetnje noći* bilo hladno primljeno. Drugi brak Zeliga starijeg obilježile su bučne i stalne svađe, tako da se kuglana žalila na buku koju je pravila porodica sa stanom iznad kuglane.“

Od naratora filma saznajemo da je Zelig bio traumatizovan u svom đaćkom dobu:

„Kao učenika često su ga maltretirali antisemiti. Njegovi roditelji, koji su ga smatrali odgovornim za sve i nikada ga nisu branili, staju na stranu antisemita. Oni ga često kažnjavaju zatvarajući ga u potpuno crni orman. Kad su stvarno bijesni, ulaze u orman zajedno s njim.“

¹ Svi citati iz filma *Zelig* su moj prevod prema: *Zelig* (1983/ 1987) [Video-DVD] / Orion Pictures and Warner Bros ; written and directed by Woody Allen; a Jack Rollins and Charles H. Joffe production.

² Za razliku od intervjua sa živim očevicima, ova tehnika umanjuje uvjerljivost i vjerodostojnost prikazanih događaja, ukazujući da će u *Zeligu* glavni autorski pristup biti parodija, što je karakteristično i za sljedeće Alenove filmove: *Uzmi novac i bježi / Take the Money and Run* (1969), *Muževi i žene / Husbands and Wives* (1992), *Slatko i nisko / Sweet and Lowdown* (1999).

³ Jidiš je zvanični jezik istočnoevropskih Jevreja.

Na svom odru, Moris Zelig kazuje svom sinu da mu je život bio košmar bez smisla, pun patnji, a jedini savjet koji mu daje je da nikada ne baci konopac.“

U prvom od kadrova u koji prikazana je Suzan Zontag (1933–2004), američka spisateljka i feministkinja, uticajna kulturna ikona posljednjih decenija XX vijeka, poznata po svojim esejima o fotografiji, bolesti, ratu i drugim aktuelnim temama. Ona daje osvrt na decenije Zeligove neobične karijere: „Bio je fenomen 1920-ih. Mislim da je u to vrijeme bio jednako poznat kao i Lindberg. To je zaista zaprepašćujuće.“

Uvjerljivost filma treba da uvećaju kadrovi u kojima znamenite ličnosti, svjedoci razdoblja 1920-ih i 1930-ih govore o Zeligu. Međutim, uvjerljivost se smanjuje kada se pisac Frensis Skot Ficdžerald, autor romana *Veliki Getsbi*, autor čuven po djelima fikcije, pojavljuje kao svjedok događaja iz Zeligovog života. Ficdžerald je navodno zabilježio kako je na zabavi, upriličenoj 1928. godine na Long Ajlendu, „opazio čovjeka aristokratskog držanja, po imenu Leon Selvin, ili Zelman, koji je u društvu sa uglednim gostima, kremom visokog društva, govorio prefinjenim bostonskim akcentom i dijelio njihovu naklonost prema republikancima“ (Allen, 1983). Međutim, poslije sat vremena se prenerazio kad je vidio da se ta ista osoba nalazi zajedno sa kuhinjskim osobljem i prostačkim naglaskom, „kao neko iz gomile“, izgovara da je demokrata.

Irving Hau (Howe), književni kritičar, tvrdi da je Zelig bio vrlo čudan. On smatra da priča o Zeligu reflektuje prirodu civilizacije i karakter Zeligove epohe. Sol Belou se nadovezuje izjavom da je priča o Zeligu „sasvim bizarna“. Po njemu, Zelig je bio „vrlo zabavan ali je istovremeno dirnuo ljude u jedan živac, možda na neki način na koji oni radije ne bi željeli da budu dirnuti“. Psihoanalitičar Bruno Betlhajm (Bettelheim) kritički razmatra odnosa između Zeliga i društva njegovog doba:

„Ljekari su beskonačno raspravljali o pitanju da li je Zelig bio psihotičan ili samo neurotičan. Ja lično sam smatrao da njegova osjećanja ustvari nijesu bila nimalo različita od normalnih, od onog što bi se moglo nazvati dobro prilagođenom, normalnom osobom, jedino su bila izražena do prekomjernog stupnja. Lično sam vjerovao da bi se o njemu realno moglo misliti kao o ultimativnom konformisti.“

U *Zeligu* je karakteristično cameo pojavljivanje velikog broja stvarnih osoba sa akademskim zvanjima, istorijskih ličnosti i popularnih medijskih ikona.⁴ Kadrovi stvarnih osoba, čiji iskazi ponekad teže da ukinu nevjericu u istinitost priče o Zeligu, smjenjuju se sa kadrovima u kojima o Zeligovom životu i dobu svjedoče fiktionalni likovi.

Filmska naracija prikazuje kako Zelig u odraslom dobu prolazi kroz čak 44 preobražaja. Prema filmskom naratoru, „prva bilješka o Leonardu Zeligu je njegova pojava na terenu bejzbol tima *Njujork Jenkija* u toku derbija kada je ‘nepoznati uljez na terenu’“ (Allen, 1983). U morfing-sekvenci,⁵ dok je u društvu gojaznih osoba, Zeligov trbuh se sve više povećava. U drugoj morfing-sekvenci, Zelig u jednom čikaškom orkestru afroameričkih muzičara mijenja svoj lik pretvarajući se u crnca – usne mu zadebljavaju, koža pocrni. Zelig se štiti postajući upravo ono od čega mu prijeti opasnost. Tako u Čikagu sa članovima Al Kaponeove bande izgleda kao jedan od njih. Poprima i rasne osobine osoba u čijoj se blizini nađe. U Kineskoj četvrti poprima „orijentalne“ crte. Sa starijim Indijancem, dobija kesice podočnjake ispod očiju i orlovski nos, a na glavi a iza tjemena mu strše dva sokolova pera.

⁴ Imena svih ličnosti koje se pojavljuju u filmu *Zelig* navedena su na sajtu : <https://en.wikipedia.org/wiki/Zelig> pristupljeno 23. X 2018.

⁵ Morfing je naziv za filmsku, odnosno video tehniku brze promjene izgleda i oblika nekog lika; ova tehnika se najčešće koristi u filmovima naučne fantastike (Martinović Ž. i Martinović M, 1995).

Zelig kao „čovjek kameleon“ stiče međunarodnu slavu. Pjevačica Helen Kejn (Kane) snima cvrkutavu pesmu „Dani kameleona“ (“Cameleon Days”) posvećenu Zeligu. U modi je novi ples nazvan kameleon; parovi plešu palacajući jezikom i njime dotiču svoje dlanove aludirajući na ponašanje kameleona – guštera. Ples stiče veliku popularnost; u vrijeme Zeligove turneje po Francuskoj, slavna Džozefina Beker (Josephine Becker) u Foli Beržeru (*Folies Bergères*) izvodi svoju verziju plesa kameleon.

Nije nimalo neočekivano što će Zelig kao glavna zvijezda glavnih medija svog razdoblja (štampe, radija i filmskih novosti) pobuditi i interesovanje medicinske struke od koje masovni mediji traže odgovor na pitanje o prirodi Zeligovim jedinstvenim sposobnostima. U čuvenoj bolnici Menhett, gdje je Zelig primljen na ispitivanje, dr Alen Sindel (Alan Sindell) izjavljuje da je Zelig „naučni fenomen svog doba a možda i svih vremena“. Međutim, mišljenja ljekara o uzroku Zeligove bolesti se razilaze. Prema jednoj od hipoteza, Zeligovu bolest izazvalo je „loše varenje izazvano meksičkom hranom“. Jedan doktor izjavljuje da Zelig najvjerojatnije ima tumor mozga: „Ne bih bio iznenađen da umre za nekoliko nedelja. Ironično, poslije dve nedelje, baš taj doktor umire od tumora mozga dok je Zelig fino.“

Poslije bezuspešnog traganja za organskom bolešću, Zelig biva otpušten iz bolnice na kućnu njegu kod svoje sestre. Ona koristi priliku i zajedno sa svojim partnerom organizuje javne nastupe Zeliga, čovjeka-kameleona, širom Amerike i Evrope. Oni sklapaju ugovore za čitavu franšizu proizvoda, počev od reklama za šibice, marki sapuna, pa do raznih melodija inspirisanih čovjekom-kameleonom, što im donosi čitavo bogatstvo.

Poslije iznenadne sestrine smrti u Španiji, Zelig ponovo nestaje. Zahvaljujući svojim sposobnostima transformacije, Zelig stiže do Vatikana, gdje je prikazan u naizgled sasvim autentičnoj sceni

hvatanja u koštac sa sveštenicima oko pape Pija XI na svečanom balkonu crkve Svetog Petra u Rimu, dok je na trgu okupljena velika masa vjernika. Tada „papa Pije XI pokušava da uljeza istjera svojim papskim dekretom“ (Allen, 1987: 84), a italijanske vlasti zbog ovog skandala vraćaju Zeligu brodom u SAD.

Eminentni psihijatar dr Judora Flečer (Eudora Fletcher) (koju igra Mia Farou – Mia Farrow) preuzima Zeligu na lečenje. Koristeći hipnozu i psihoanalitičku psihoterapiju, ona uviđa da Zelig snažno čezne za odobravanjem i fizički se mijenja da bi se saobrazio s drugim osobama u čijoj se okolini zatekne. Uspijeva da izliječi Zeligu tako što mu vraća samopoštovanje, ali on tada postaje izrazito netolerantan prema stavovima drugih osoba.

Štampa koja stalno prati Zeligov slučaj senzacionalno objavljuje „Ljekarka izliječila kameleona.“ Iako se „normalizovao“, Zelig ne gubi svoju popularnost. Gradonačelnik Njujorka ukazuje čast Zeligu predajući mu ključeve Njujork Sitija. Zelig prodaje svoju autobiografiju filmskim producentima u Holivudu. Novinski magnat Vilijem Randolf Herst (William Randolph Hearst)⁶ okuplja oko sebe elitno društvo iz epohe 1930-ih: Čarli Čaplin (Charlie Chaplin), Kerol (Carole) Lombard, Džejms Kegni (James Cagney), Dolores del Río, Marion Devis (Davies), Kler Vindzor (Claire Winsdor) a među njima su i Judora i Zelig (koji su u međuvremenu postali zaljubljeni par).

„Normalizovani“ Zelig savjetuje mlade kako da očuvaju samopoštovanje:

„Djeco, treba da budete to što ste. Ne radite kao drugi zato što mislite da oni znaju sve. Budite svoji, govorite slobodno i kažite što imate na umu. Možda to nije moguće u stranim zemljama, ali takav je američki način. Običavao sam da budem član porodice reptila, ali ne više.“

⁶ Vilijem Randolf Herst je Orsonu Velsu poslužio kao model za lik Čarlsa Fostera Kejna, glavnog lika filma *Građanin Kejn* Vidjeti: Martinović M. i Martinović Ž, 1995.

Professor Džon (John) Blum se pohvalno izražava o Zeligovom savjetu. On smatra da je Zelig značajan za američki narod kao simbol samopoboljšanja u vrijeme velike ekonomske krize (tzv. Velike depresije) a Suzan Zontag se slaže s njim.

Dok se doktorica Flečer i Zelig pripremaju za venčanje, nastaje preokret. Mediji objavljuju Zeligove prestupe koje je počinio dok je poprimao uloge raznih ličnosti. Pokreću se desetine sudskih sporova. Mnoge žene tvrde da imaju djecu čiji je volšebno nestali otac upravo Zelig koji ih je ostavio odmah nakon njihove ljubavne afere. Zelig biva optužen za bigamiju, preljubu, saobraćajne nesreće, plagijatorstvo, nanošenje štete domaćinstvima, nehat, oštećenje lične svojine, nepotrebna vađenja zuba koja je obavljao u ulozi stomatologa. Zelig se na svoj humorni način javno obraća svima oštećenima:

„Želio bih da se svima izvinim. Strašno mi je žao što sam se oženio svim tim ženama. Ne znam, izgledalo mi je da baš to treba da uradim. Najviše se izvinjavam porodici Trokman u Detroitu, ... nikad u životu nijesam obavio porađaj djeteta ... mislio sam da su kliješta za led prava stvar za to ... I gospodinu kome sam izvadio slijepo crevo... Ja ne znam šta da kažem, ako mu je to utjeha ... možda je još uvek tu negdje, u kući.“

U situaciji u kojoj nije više model uzornog građanina već je pretvoren u kriminalca, Zelig se ne osjeća bezbjedno i ponovo traži spas u svojoj bolesti. Poslije večere u grčkom restoranu i preobražavanja u Grka, Zelig nestaje i ponovo se pojavljuje u Evropi gdje opet pokušava da se saobrazi sa svojom okolinom.

Kulminacija Zeligove transformacije je pojavljivanje u uniformi naciste, u nacističkoj povorci u Minhenu, i na nacističkom mitingu, u prvom redu iza Hitlera koji drži govor pred okupljenom masom. Dr Judora Flečer, koja je već mjesecima uzaludno tražila Zeliga, pronalazi ga upravo na osnovu novinske fotografije na kojoj je uslikan sa nacistima. Kad na nacističkom mitingu prepozna Judoru, Zelig joj se javlja, čime remeti

Hitlerov govor.⁷ Srećni trenutak ponovnog spajanja Judore i Zeliga prikazan je kao film u filmu, kao sekvenca iz navodnog igranog filma o Zeligu naslovljenog „Čovjek koji se menja“ (*Changing Man*).

Sekvenca Judorinog i Zeligovog bjekstva od nacista je spektakularna. Zahvaljujući Judorinim sposobnostima pilotiranja, bježe avionom. Situacija se komplikuje kad Judora, uoči opasnosti da ih sustigne eskadrila njemačkih aviona, od straha gubi svijest. Kako o tome u narednoj sekvenci filma „svjedoči“ ostarela Judora, tada ih je spasila Zeligova sposobnost vještog imitiranja njenih pilotskih sposobnosti. Oni izmiču nacističkim lovcima i Zelig postaje heroj postižući najbrži let preko Atlantskog okeana s avionom naopačke. Primajući odlikovanje na svečanom dočeku u Njujork Sitiju, Zelig izjavljuje: „Nikad u svom životu nijesam letio, što tačno pokazuje šta možete da uradite ako ste totalno psihotični.“

Na kraju, iz odjavne špice filma saznajemo da su doktorica Flečer i Zelig zajedno dugo živjeli i bili srećni u ličnom i profesionalnom životu. Ona se bavila psihoanalitičkom praksom, a on je držao predavanja o svojim iskustvima preobražavanja. Na samrtnom odru, stari Zelig priznaje da je stigao do sredine knjige *Mobi Dik* i da jedino žali što neće živjeti dovoljno dugo da sazna kako se roman završio.

Sažimajući kompleksnu naraciju *Zeliga*, istaknimo da su glavni profilmski događaji: Zeligovo saobražavanje sa okolinom odnosno kameleonstvo koje mu donosi niz komplikacija, njegova psihoterapija kod doktorice Flečer i normalizacija, status slavne ličnosti ali i pad u nemilost, ponovno nazadovanje i recidiv kameleonstva, niz spasavanja uz pomoć njegove ljubavi Judore (prirodno), ili blagodareći bolesti (paradoksalno). Uz to,

⁷ U jednoj „dokumentarnoj“ sceni, jedan bivši SS oficir izjavljuje da je taj događaj mnogo zabrinuo i razbjesnio Hitlera: „Njemci nijesu vjerovali svojim očima. Vjerovatno bi mučili Zeliga da su mogli da ga uhvate.“

svi događaji su dvostruko kodirani, ili na nivou fikcije i na nivou „stvarnosti intervju“, odnosno na planu prikaza Zeligovog života i na planu filma o Zeligovom životu „Čovjek koji se mijenja“. Takav postupak odigravanja scene i njenog ponavljanja je u osnovi parodije i, kako ističe Nas (1992), karakterističan je za postmoderni film.

Filmska tehnika i efekti komičnog

Neobična fiktionalna priča o Zeligu je ostvarena specifičnim kinematografskim tehnikama koje su bile potpuno nove 1983. godine, u vrijeme premijere filma. Da bi sekvence *Zeliga* učinio identičnim igranim, odnosno dokumentarnim filmovima iz 1920-ih i 1930-ih, Vudi Alen je sa svojim saradnicima koristio tehniku defokusiranja i neizoštrenosti slike, slab kvalitet zvuka, pa čak i grebanja filmske trake; prenio je utisak trapavosti i naivnosti rane filmske tehnologije 1920-ih i njenu sličnost sa filmskim novostima. Prema Bernardu Benolielu (Benoliel, 1983), korišćenje takvih filmskih tehnika je omogućilo da se slike dvije epohe odvojene periodom od pola vijeka prikažu kao da čine skoro beskonačni niz i stvore iluziju događanja u dva vremena – 1920-ih i 1930-ih godina, s jedne i 1983. godine, s druge strane. Uz to, autori filma su virtuožno koristili izvanredne specijalne efekte i tehnike koji su zbog svoje vrijednosti zadržani i usavršeni u našem digitalnom dobu. Upotreba takve filmske tehnologije je omogućila da se Vudi Alen (kao Leonard Zelig) pojavljuje u izmijenjenom istorijskom filmskom kadru ili u novosnimljenom kadru koji treba da bude istovjetan sa traženim istorijskim standardima. Najkomičniji efekt je ostvaren interakcijom između Zeliga i drugih fiktionalnih osoba sa stvarnim osobama iz epohe 1920-ih i 1930-ih.

Tehničke inovacije u *Zeligu* nijesu očarale samo gledaoce, već i prve kritičare filma. Oni su se u svojim prikazima filma usred-

sredili na ono što prvo pada u oči posmatračima filma – efekte komičnog i tehnička dostignuća filma. Neprijatno iznenađen takvim pristupom filmu, Vudi Alen je izjavio:

„Po mom mišljenju, tehnika je fina. Mislim da je tehnički rad na filmu bio zabavan i to je bilo malo postignuće a lično me najviše zanimalo sadržaj filma.“ (Allen & Bjorkman, 1994).

Istinske višeznačne dimenzije *Zeliga* sagledane su tek u naknadnim refleksijama i promišljanju.

Tema identiteta u Zeligu

Intermedijalnost i intertekstualnost *Zeliga* čine njegova bitna obilježja. U filmu je istaknuta važna uloga medija u nastanku popularne kulture, što je prikazano u raznim kontekstima komunikacije (od interpersonalne, interkulturalne, intervjuisanja, organizacijske, sve do javne i masovne komunikacije). *Zelig* parodira važne aspekte velikog broja značajnih filmova. Pomenućemo *Građanina Kejna* (kao primjer Alenove parodije uspona i pada velike ličnosti) i film *Crveni / Reds* Vorena Bitija (Warren Beatty, 1981) u kome je parodirano uporno traganje Luiz Barajant (Louise Bryant), u ulozi Dajen Kiton (Diane Keaton) za slavnim Džonom Ridom (John Reed)⁸ (u ulozi Vorena Bitija) preko ledom okovane Finske, koje je paralelno potrazi dr Flečer za Zeligom (Yacowar, 2006). Kadrovi filma u kojima gledamo zaluđenost Zeligom i iznošenje optužbi protiv njega parodiraju zaluđenosti američke nacije Čarlijem Čaplinom i sudskim procesima protiv ovog genijalnog umjetnika (Perlmutter, 1991).

U međusobno isprepletanim temama *Zeliga*, koje se dotiču društvenih uslova u Sjedinjenim Američkim Državama (SAD)

⁸ Džon Rid je bio američki novinar, pjesnik i društveni aktivista, pisac prve knjige na engleskom jeziku o Oktobarskoj revoluciji. Videti: [https://en.wikipedia.org/wiki/John_Reed_\(journalist\)](https://en.wikipedia.org/wiki/John_Reed_(journalist)) pristupljeno 20. 11. 2019.

između dva svjetska rata, trougaone relacije između granične *neurotično-psihotično* individue, *društva* i *psihoanalize*, pitanja feminizma (Barr & Feldstein, 1989), kulture spektakla, politike i istorije, kao i u komentarima iz 1980-ih godina, dominira tema *čovjekovog identiteta*, posebno *skrivanja* i *gubitka identiteta*. Implikacije teme identiteta u *Zeligu* obuhvataju ne samo pitanje kameleonstva i traganje za individualnim identitetom u dualnom psihoterapijskom odnosu, već i probleme kolektivnog identiteta koji uključuju: prvo, pitanje nacionalnog identiteta i asimilacije Jevreja i drugih nacija, drugo, pitanje političkog identiteta u vezi sa priklanjanjem konvencijama i autoritetu i treće, otuđenost i manjak autentičnosti u današnjem razdoblju koje karakterišu društvene mreže i globalizacija.

Zelig je fikcionani lik, plod mašte Vudija Alena.⁹ Na jidišu, riječ zelig znači „blažen“ ili „blagoslovljen“ (engl. *blessed*). Prema jednoj definiciji, Zelig je osoba koja može da mijenja izgled, ponašanje i stavove, kako bi joj bilo potaman u svakoj situaciji.¹⁰ Definicija u drugom rječniku dopunjava prethodnu: „Riječ ‘zelig’ može referisati na dvije stvari: 1. osobu koja nesvjesno podražava crte ili izgled osoba sa kojima je povezana; 2. osobu koja se svuda pojavljuje, često na neupadljiv način.“¹¹

⁹ Prema Vikipediji, poznate su tri osobe sa prezimenom Zelig: Jack Zelig (1888–1912), američki gangster; Zelig Mogulescu ili Sigmund Mogulescu (1858–1914), glumac Jidiš teatra; Haris (Harris) Zelig (1909–1992), američki lingvist. Neobična je podudarnost što je jedan od njih, Zelig Mogulescu bio glumac, kao i navodni Moris Zelig, otac fikcionalnog junaka filma, Leonarda Zeliga. [https://en.wikipedia.org/wiki/Zelig_\(disambiguation\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Zelig_(disambiguation)) pristupljeno 18. 11. 2019

¹⁰ Vidjeti: <https://www.lexico.com/en/definition/zelig> pristupljeno 8. 5. 2019.

¹¹ Vidjeti: <https://www.thefreedictionary.com/Zelig> pristupljeno 8. 5. 2019. I drugi poznati rječnici daju slične definicije.

Tema gubitka unutrašnjeg jezgra individualnog identiteta koji čini sopstvo motivisala je Vudija Alena da stvori *Zeliga*. O tome svjedoči njegova izjava:

„Želio sam da ovaj film bude moj komentar o svojevrsnoj opasnosti napuštanja svog vlastitog istinskog sopstva, pri čemu se pojedinac trudi da bude voljen, da ne pravi nevolje, da se saobrazi, i kuda ga to može odvesti“. (Allen & Bjorkman (1994, 141).

Poslije dugog premišljanja i oprobavanja raznih naziva među kojima su bili: *Mačkine pidžame / The Cat's Pyjamas*, *Najbolja / Bees Knees* (dva nježna termina iz 1920-ih), *Čovjek koji se mijenja / The Changing Man* (naslov koji je kasnije dao filmu unutar filma), *Kriza identiteta i njen odnos sa poremećajem ličnosti*. Vudi Alen je izabrao naslov *Zelig* vjerujući da će tako film „postati dio popularne kulture“. ¹²

Diskurzivni nivo filma pokreće tumačenje fenomena *Zelig*. Štoviše, historičar Džon Morton Blum tumači razna mišljenja o Zeligu koja iznose drugi komentatori i dolazi do paradoksalnog zaključka da su ona zanimljivija od samog Zeliga. Očito, Vudi Alen kao istinski postmoderni autor eksperimentiše sa žanrom dokumentarnog filma prikazujući lik Zeliga u fragmentima i dodajući komentare radnje i komentare komentara, čime pravi metakinematografski sloj koji dostiže kulminaciju sa „Čovjekom koji se mijenja“, filmom u filmu, odnosno metafilmom. Na taj način, postignuta je široka referencijalnost (Feyerabend, 2015), što s jedne strane onemogućava svođenje *Zeliga* samo na komediju i parodiju, a s druge strane, čini da svako razmatranje teme identiteta u *Zeligu* nužno bude redukcionističko. Ipak, ako sagledamo razne dimenzije individualnog i kolektivnog identiteta, kao i gubitka identiteta u *Zeligu*, ne gubeći iz vida njihovu povezanost, možemo se približiti sveobuhvatnom razumijevanju njihove mnogoznačnosti.

¹² <http://www.woodyallenpages.com/films/zelig/> pristupljeno 2. 12. 2019.

Zeligov sindrom kao specifični poremećaj individualnog identiteta

Alenovo komično i ironično prikazivanje višestruke ličnosti u liku Leonarda Zeliga je djelovalo inspirativno na mnoge proučavaoce poremećaja ličnosti, pa je nekoliko autora definisalo *Zeligov sindrom* (Moses, 1989; Conchiglia et al, 2007) odnosno *fenomen Zelig* (McGorry et al, 1987). Zeligov sindrom je u deskriptivnoj terminologiji nazvan *sindrom zavisnosti od sredine*, a karakteriše se time da pojedinac pri ispunjavanju svojih zadataka i ciljeva gubi bitna obilježja ličnog identiteta, posebno ličnu autonomiju i kontrolu nad fizičkim, sredinskim i socijalnim stimulusima (Lhermitte, 1986).

Zeligov sindrom je opisan kod raznih psihoza i shizofrenije (McGorry et al, 1987), ali i kod fronto-temporalne demencije i raznih organskih neuroloških bolesti koje remete funkcije čeonog režnja velikog mozga (Lhermitte, 1986; Conchiglia, et al, 2007; Flanagan et al, 2018). Lhermit (Lhermitte, 1986) smatra da Zeligov sindrom nastaje pri oštećenju čeonog režnja zato što oboljeli gubi sposobnost da se ponaša refleksivno i umjesto toga se ponaša refleksno. Konkilja i saradnici (Conchiglia et al, 2007) opisuju da je njihov pacijent sa Zeligovim sindromom preuzeo ulogu kuvara kad je ušao u bolničku kuhinju. Zeligov sindrom ima više komponenti koje se kod oboljelih sa manjim opsegom moždanog oštećenja mogu javiti izolovano. Posebno su izdvojene dvije komponente Zeligovog sindroma: *imitaciona* ponašanja (kod kojih pacijent teži da podražava gestove i pokrete egzaminatora) i *utilizaciona* ponašanja (stanje u kome pacijent automatski traži objekte i razne stimulse u svojoj neposrednoj okolini i odmah ih koristi, kao da ne može odoljeti njihovoj privlačnosti). Gubitak lične autonomije pri regovanju na stimulse u socijalnom kontekstu ima najvažniju biološku paralelu sa okolnostima u kojima je prikazan Vudi Alenov Zelig.

Kameleon se prilagođava spoljašnjoj, okolnoj sredini mijenjanjem boje kože. Za razliku od kameleona, Zelig se prilagođava drugoj živoj osobi tako što postaje isti kao ona. Podražavanje drugog ima neurobiološku osnovu. Sposobnost podražavanja drugog nije specifično ljudska osobina, već je opservirana i kod drugih razvijenih vrsta, naročito kod sisara i primata, koji mogu da imitiraju radnje drugih pripadnika svoje vrste. U neuronaučnim istraživanjima je otkriveno da u mozgu postoje tzv. ogledalni neuroni (engl. *mirror neurons*) koji su hiperaktivni prilikom posmatranja djelatnosti drugih osoba i u toku imitacionih ponašanja (Cook et al, 2014). Činjenica da svaki čovjek ima razvijene i aktivne ogledalne neurone mogla bi objasniti bar neka obilježja Zeligu-sličnog ponašanja.

Ni svaki od Zeligovih tjelesnih preobražaja, na primjer gojaznost, danas nije više toliko nevjerovatan koliko je to izgledalo u vrijeme realizacije filma *Zelig*; jedino je i dalje neostvariva njegova filmska brzina. Kako pokazuju najnovija istraživanja, gojaznost se može širiti preko društvenih veza (Christakis & Fowler, 2007; Powel et al, 2015). Pritom, imitaciono ponašanje nije ključni razlog za nastanak gojaznosti, već je u širem društvenom kontekstu značajna promjena ega pojedinca koji zbog promijenjene slike o sebi drugačije opaža društvene norme o prihvatljivosti svog tjelesnog izgleda.¹³

Filmoterapija i individualni identitet

U *Zeligu* su prikazani različiti metodi liječenja u kojima se odnos ljekar – pacijent bitno razlikuje. Pri prvoj Zeligovoj hospitalizaciji, liječenje je uvedeno bez postavljene dijagnoze.

¹³ Način na koji društvene mreže utiču na nastanak prekomjerne težine i gojaznosti su veoma složeni i međusobno su povezani. U njih spadaju: trendovi tjelesne težine u toku vremena; norme i preferencije za veličinu tijela; obrasci fizičke aktivnosti, način ishrane i dr. (Powel et al, 2015).

Kako piše Frank (2019), ljekari su tada u odnosu na Zeligu bili u ulozi gospodara, a Zelig je bio u ulozi roba, prema Hegelovskoj dijalektici rob – gospodar (Hegel, 1984). Ljekari su na Zeligu projektovali svoju vlastitu bolest (tumor mozga) i svoje teorije (o pogrešnom položaju kičmenih pršljenova i o hormonskom disbalansu). Hiropraktičar je Zeligu promijenio položaj nogu i ostavio ga sa izvrnutim stopalima. Potencijalno najveća opasnost po Zeligov život je bila farmakoterapija eksperimentalnim lijekovima pod čijim uticajem se on penjao uz zidove i hodao po plafonu bolničke sobe. Iz te vizure, psihoterapija ima još veći značaj, zbog humanog odnosa ljekar – pacijent, bezbjednosti metode i njene mogućnosti da otkrije rane uzroke koji dovode do poremećaja identiteta.

Psihoterapija je u filmu prikazana kao veoma složen proces. Naglašena je uloga psihoanalitičarke dr Flečer koja je, nasuprot mnogim autoritetima u svojoj bolnici, zastupala mišljenje da je Zeligov problem psihološke, a ne organske prirode. Dr Flečer je prikazana kao inteligentna i samostalna osoba koja zna da se izbori za svoju karijeru i emocionalno se lično angažuje u rješavanju problema svojih pacijenata.¹⁴

Na početku terapije, Zelig ispoljava višestruke otpore, u čemu mu pomaže sposobnost lične transformacije. Tako se on pored eminentnog psihijatra dr Flečer i sâm pretvara u „priznatog“ psihijatra, ali u isto vrijeme i razmetljivca koji se hvališe: „Imao sam jedan zanimljivi slučaj. Liječio sam dva para sijamskih blizanaca koji su imali dvostruke ličnosti. Plaćalo me osam osoba.“

¹⁴ Figura psihijatra je česta u galeriji likova Vudija Alena koji je više od trideset godina bio u psihoanalitičkoj terapiji. U Alenovim filmovima, Judora je „jedini primer pozitivnog psihijatra.“ (Miguel Ángel Huerta Floriano. *The Cinema as Therapy: Psychoanalysis in the Work of Woody Allen*. <http://revis-tamedicinacine.usal.es/es/volumenes/78-vol4/num121/1042-the-cinema-as-therapy-psychoanalysis-in-the-work-of-woody-allen-html> pristupljeno 27. 10. 2018.

Pored ostalog, izjavljuje da je u Beču radio sa Sigmundom Frojdom i napisao nekoliko psihoanalitičkih radova. Stručnu saradnju sa Frojdom je navodno prekinuo zbog neslaganja oko koncepta „zavisti na penisu“. Frojd je smatrao da taj koncept „treba da bude ograničen samo na žene“, a Zelig se s tim nije složio.

Psihoterapijske sesije otkrivaju da je porijeklo Zeligovih preobražaja u infantilnim traumama. Dok je u hipnotičkom transu, prikazan kao bespomoćno dijete, Zelig se prisjeća:

„Tukao me moj brat. Moja sestra je tukla mog brata. Moj otac je tukao moju sestru, mog brata, i mene. Moja majka je tukla mog oca, moju sestru, mog brata i mene. Susjedi su tukli našu porodicu. Porodica iz donje ulice tukla je i susjede i našu porodicu.“

Toksični uticaj roditelja doveo je do bolesti sve troje dece: Zeligova sestra Rut je postala kradljivica, alkoholičarka i svirepi izrabljivač Zeligovog stanja. Zeligov brat Džek je izvršio samoubistvo a Zelig je postao kameleon da bi „bio voljen i bezbjedan“.¹⁵

Pod hipnozom Zelig iznosi potisnuti događaj iz vremena svog školovanja i otkriva rani početak svog konformističkog saobražavanja: „Jedan drug me pitao da li sam čitao *Mobi Dika*; baš zato što su ga svi iz razreda pročitali.“ Zelig je odgovorio potvrdno iako nije čitao tu knjigu.

U toku psihoanalitičke psihoterapije, dr Flečer razoružava Zeligovu odbranu humorom i njegov pokušaj transformacije u eminentnog psihijatra. Obrnuvši uloge, Judora traži pomoć od Zeliga i on tada priznaje svoju bespomoćnost otkrivajući da se

¹⁵ Frank (2019) opisuje paralele između Zeligove porodice i disfunkcionalnih roditelja autora filma Vudija Alena. Alen je lično izjavio da su stalne svađe njegovih roditelja i njihovo zanemarivanje njega i sestre dovele do njegove cjeloživotne depresivnosti, anksioznosti i opsesivne kompulzivnosti. Frank (2019) takođe povezuje Alenovu porodičnu psihodramu sa Zeligovim temeljnim problemom – internalizacijom dugotrajne nepoželjnosti, i kao člana porodice i kao Jevrejina.

iza svih njegovih ličnih preobražaja krije praznina narcističnog sopstva. Dr Flečer zaključuje da se Zeligova težnja ka saobražavanju sa ljudima oko sebe razvila iz njegove želje da bude *bezbedan, da bude voljen* i da ne bude „otuđen“.

Problem kolektivnog i nacionalnog identiteta

Zeligovo kameleonstvo, prema tezi Rut Džonston (Johnston) „funkcioniše u filmu kao metafora za etničku asimilaciju“ (Johnston, 2007). Džonstonova smatra da kameleonstvo funkcionira na diegetskom nivou i na diskurzivnom nivou kao paradija na film *Džez pjevač* (Alain Crosland, 1927), u kome je jedna od tema asimilacija Jevreja.¹⁶

Na osnovu proučavanja istorijskih dokumenata, mnogi istoričari su zaključili da je težnja ka asimilaciji postojala i u ranijim generacijama Jevreja u Evropi, još u XVIII i XIX vijeku.¹⁷ Takva težnja, koja se pojačala s dolaskom u Jevreja u SAD, nije bila samo jevrejsko obilježje, već je karakterisala i mnoge druge imigrantske grupe. Međutim, izbor Jevreja za prototip nacionalne i rasne asimilacije, sem toga što je Alenova česta filmska preokupacija, bio je na opštem nivou veoma pogodan zato što Jevreji u periodu između dva svjetska rata nijesu imali svoju vlastitu otadžbinu odnosno državu, pa je „njihova istorija [bila]

¹⁶ Film *Džez pjevač* sadrži aluzije na traganje Jevreja da iz njujorških stambenih kvartova u kojima su bili marginalizovani, dospiju konačno do svog američkog identiteta preko džezera. Na tom putu, pred njih se postavljao zahtjev za privremenim preobražajem u crne muzičare, što je uključivalo i promjenu fizičkog izgleda. Najupadljivija promjena je bila farbanje lica u crno, tzv. simbolika crnačkog lica. Vidjeti: https://en.wikipedia.org/wiki/The_Jazz_Singer pristupljeno 20. XI 2019.

¹⁷ Sander Gilman opaža: „Jevreji su crni, prema rasnoj nauci XIX vijeka, zato što nijesu čista rasa, zato što su rasa koja je došla iz Afrike (*Jew's Body*. 99).“ Oni imaju status „miješane rase“ ili mulata, nasuprot bjelcima.

istorija prinudne kulturne mimikrije.“ (Johnston, 2007). Čineći sve da bi izgledali kao Amerikanci, Jevreji su usvojili antisemitske stereotipe, a pounutrenje takvog stava je dovelo do mržnje prema njihovom ličnom, jevrejskom sopstvu tj. samo-mržnje (Gilman, 1986). To je bio njihov težak način za prihvatanje od strane drugih.

Zelig kao Šlemil

Irving Hau, jedan od komentatora filmskih fikcionalnih zbivanja, ukazuje da je Zelig jedna varijanta šlemila. Na jidišu, šlemil je izraz kojim se označava „nekompetentna osoba“ ili „luda“. Šlemil ili šlimazl je jedan od arhetipova jevrejskog humora. Brojne dosjetke ismijevaju šlemilovo zapadanje u zlosrećne situacije.¹⁸ U svojoj knjizi o jevrejskom humoru, Berger (2006) citira tezu psihoanalitičara Teodora Rajka (Theodor Reik) po kojoj Jevreji u toku svoje istorije teže da ponavljaju svoje greške. S tog razloga, „šlemili su Jevreji... sa podzemnom prisilom ponavljanja. Psihoanaliza bi okarakterisala šlemila kao mazohistički karakter koji ima snažnu nesvesnu odluku da ne uspije i da upropasti svoje šanse. ... šlemil je skriveni arhitekt svoje nesreće“ (Berger, 2006: 145). Kako smatra Pinsker (1991), jevrejski humor se razvio kao nastojanje naroda iz štetla da u toku milenijumskog trpljenja socijalnih nepravdi prikaže svoju „bezazlenost i sebe okarakteriše kao nesrećne ‘šlimazle’“. Po istom autoru, „Šlemilova bezvrijednost i beskorisnost [...] bila je i proširena metafora nepovoljnog društveno-ekonomskog stanja i stradanja“ (Pinsker, 1991).

Poznati jevrejski pisci (Šalom Alejhem, Isak Baševic Singer, Bernard Malamud, Sol Belou, Filip Rot i drugi) stvorili su likove koji odgovaraju različitim varijantama šlemila. Pinsker

¹⁸ <https://www.myjewishlearning.com/article/schlemiels-schlemazels/>
pristupljeno 18.11.2019.

(1991: 41) prepoznaje arhetip šlemila i van jevrejske književnosti, prije svega u liku Leopolda Bluma u Džojsovom romanu *Uliks*.

Zelig kao performer oličava umjetnika i njegov nezavidan položaj umjetnika u društvu. U Zeligovom liku ogleda se Alenova autorefleksivnost i satira hirovitosti popularne američke kulture. Pored Zeliga, Vudi Alen je u svojim filmovima (*Sviraj to ponovo, Sem; Ani Hol; Menhetn*) prikazao razne tipove šlemila, posebno u odnosu prema ženskim likovima (Feuer, 2013). Nove vrste šlemila su našle svoje mjesto u filmovima *Dan skakavca* i *Ozbiljan čovjek* braće Koen. Humorističke TV serije još više šire popularnost šlemilsih likova. U seriji *Obuzdaj svoj zanos* (*Curb Your Enthusiasm*) lik koga glumi Leri Dejvid je šlemil iz više srednje klase a u seriji *Sajnfeld* Džordž Kostanca je neurotični šlemil koji zbog zabrane svoje nesvjesne psihe ne može da bude uspješan ni u profesionalnim aktivnostima ni u ličnim interpersonalnim odnosima. Čarli Čaplin je često stvarao šlemilske tipove, posebno likove skitnice u svojim kratkim nijemim filmovima i jevrejskog berberina u *Velikom diktatoru*.¹⁹

Nasuprot takvom tipu šlemila, Zelig u Alenovom filmu se svuda uklapa, ali po cijenu gubitka ličnog identiteta. Filmski Zelig ukazuje da svi Amerikanci vole asimilaciju i da stoga nije bilo bitno da li je Zelig Jevrejin. Svakako, drugačija istorijska situacija je nastala u Njemačkoj između dva svjetska rata, kada su njemački nacisti sa dolaskom na vlast 1933. godine odmah započeli progone Jevreja i izvršili genocid nad Jevrejima u Holokaustu. Trauma onih koji su preživjeli Holokaust prenosila se transgeneracijski, o čemu svjedoče i mnogi filmovi (Martinović, 2018). Jevreji su poslije Holokausta naučili šta znači biti Jevrej, ali u Alenovom filmu „Zelig ne zna za istoriju, pošto živi u američkoj eri džeza.“²⁰

¹⁹ Vidjeti: <https://en.wikipedia.org/wiki/Schlemiel> pristupljeno 28. 11. 2019.

²⁰ <https://schlemielintheory.com/tag/zelig/> pristupljeno 18. 11. 2019.

Sociološke i političke implikacije gubitka identiteta

Džonstonova smatra da na planu filmske diegeze, „*Zelig* ima još šire značenje i postaje metafora za razne modele etničke/rasne asimilacije“ (Johnston, 2007). U filmu je međuratno razdoblje 1920-ih i 1930-ih godina sagledano iz istorijske perspektive 1980-ih godina, kada je porasla svijest da je model etničke asimilacije s početka XX vijeka prijetnja nacionalnom identitetu. Neuspjeh tog modela je na komičan ali i vjerodostojan način prikazan u filmu *Zelig*. Za razliku od tog modela kotla za pretapanje (eng. *melting-pot*) i amerikanizma ili anglo-konformizma, u docnijem razdoblju je uveden multikulturalni model prema kome razne nacije i rase mogu da žive jedne pored drugih, uz slobodno ispoljavanje svoje kulturne raznolikosti.

U našem razdoblju postalo je očito da sa gledišta etike i humanosti ni multikulturalizam nije savršen model. Stoga se u obrazovanju za XXI vijek zastupa njegova zamjena modelom interkulturalizma koji je zasnovan na vjerovanju da se ljudi različitih kultura obogaćuju i razvijaju putem međusobnih kontakata i zajedničkih iskustava. Takav humani pristup obrazovanju i kulturi treba da omogući izgradnju razumijevanja, uzajamnog poštovanja, dijaloga i nediskriminacije među pripadnicima različitih kultura, što bi predstavljalo najveće društveno dostignuće.²¹ Međutim, ni ovaj model, kao ni prethodni model multikulturalizma, nijesu ostvareni u svim društvenim sferama jer su u mnogim sredinama i dalje rašireni stereotipiziranje manjina, kao i etnička i druge vrste diskriminacije.

Zelig je prikazan u mnogim situacijama koje imaju socio-političke implikacije. Dvije ranije opisane sekvence filma, u kojima je Zelig prikazan sa nacistima kao osoba bez ličnog identiteta,

²¹ The UNESCO guidelines on intercultural education. (2006) <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000147878> pristupljeno 20. X 2017.

predstavljaju dvije različite vrste mase čije karakteristike nalazimo u čuvenom Kanetijevom djelu *Masa i moć* (Canetti, 1984). U prvoj sekvenci, povorka nacista na ulici među kojima korača i Zelig predstavlja filmski prikaz otvorene mase. Prema Kanetiju, takvoj masi svako može da se slobodno priključi, te ona neprekidno teži da raste. Njena paradigma je katolička procesija (Canetti, 1984). Druga sekvencija, u kojoj je prikazan nacistički miting na ogromnom stadionu u Minhenu gdje smo očevici kako Hitler drži vatreni govor okružen velikom grupom, primjer je dvostruke zatvorene mase:

„Masa koja tako izlaže sebe nije nigdje prekinuta. Prsten koji ona tvori je zatvoren. Ne izmiče joj ništa. Prsten fasciniranih lica, postavljenih jedno iznad drugog, ima u sebi nešto neobično homogeno. On obuhvata i sadrži sve što se dolje događa [...] masa je zatvorena prema van i u sebi, dakle dvostruko zatvorena“ (Canetti, 1984: 21-22).

Objekti filmske sekvence ističu pogubnost pretjeranog konformizma koji znači prihvatanje svega, pa i najvećeg zla. Opasna, razularena masa u liku nacista koji ruše sve pred sobom prikazana je u TV seriji *Berlin, Alexanderplatz* Venera Fasbindera.

Po Alenovim riječima, Zelig je među naciste odveo „krajnji konformizam i ekstremno potčinjavanje volji, zahtjevima i potrebama jake ličnosti“ (Alen & Bjorkman, 1994). Sol Belou kaže da je upravo fašizam pružio Zeligu izvjesnu priliku koja mu je omogućila da sebe učini anonimnim baš tako što će se utopiti u taj masovni pokret, kao da gubitkom identiteta nestaje i njegova odgovornost za to što čini. Konformisati se, tada ne znači samo saobraziti se i prilagoditi se, već dobija značenje povinovanja i slijepe poslušnosti i izvršavanja zapovjesti vođe.

Porijeklo čovjekove potrebe za pripadnošću i konformitetom je veoma kompleksno i još je nepotpuno izučeno. U ranim eksperimentalnim ispitivanjima, utvrđeno je da je pojedinac sklon odricanju od svoje opažajne procjene kad se suoči sa grupom koja se

s njim ne slaže; pritisak drugih čini da on promijeni svoje mišljenje i onda kad je u pravu (Ash, 1955). Ovi rezultati su bili mnogostruko potvrđeni u grupama raznog uzrasta i kod pripadnika raznih kultura. Konformitet je u raznim eksperimentima zavisio od veličine grupe, težine i važnosti zadatka, kulture, motivacije, i raspoloženja ispitanika. Najnovija istraživanja ukazuju da konformitet ima neurobiološku osnovu u vidu specifične kognitivne prilagođenosti efektivnom socijalnom učenju (Morgan i Laland, 2012). Ekstremna zavisnost od društveno prenošene informacije karakteristična je za ljudsku vrstu, ali je bitna i čovjekova pripadnost datom tipu kulture. Shodno tome, učestalost konformiteta je značajno veća u društvima i kulturama koje naglašavaju kolektivizam, nego u kulturama koje teže individualizmu.

Međutim, u današnjoj eri društvenih mreža čovjekova tendencija ka konformitetu i konformizmu se sve više i sve šire aktivira dobijajući nove oblike u strukturi recipročno orijentisanih i zavisnih osoba i interneta. Čovjekova težnja ka saobražavanju s drugima javlja se na twitteru kad osobe često i bez razmišljanja retvituju nepoznatim osobama sa željom da se u svakoj prilici dopadnu i nahrane svoju narcisoidnost. Slična pojava je davanje lajkova na fejsbuku i preporučivanje tekstova koji na internetu imaju veliki broj lajkova/preporuka. Takve situacije, poznate iz teorije igara, redovno vode do formiranja malih homogenih grupa čiji pripadnici u realnom svijetu jedva da komuniciraju jedan s drugim. Naney (Nanay, 2018) nalazi sličnost te pojave sa postupcima filmskog Zelig i naziva je *zeligifikacijom* društva. On smatra da je Zelig bio u lakšoj situaciji jer se saobražavao sa osobama koje vidi dok se takvi nepromišljeni korisnici interneta konformišu sa osobama o kojima nemaju nikakvu informaciju.²² Brejdi i saradnici (Brady et al, 2017) su otkrili da

²² Bence Nanay. Zelig and the Psychology of Wanting to Fit In. We are all human chameleons. Posted Sep 24, 2018 <https://www.psychologytoday.com/us/blog/psychology-tomorrow/201809/zelig-and-the-psychology-wanting-fit-in>

tvitovi sa emocionalnim/moralnim sadržajem bivaju češće šireni (retvitovani) unutar iste ideološke grupe, a rjeđe preko ideoloških granica.²³ Utvrđeno je da često razvijamo slične ideje i imamo iste intuicije kao drugi jer smo sa njima društveno povezani (Christakis & Fowler, 2009). Ovaj fenomen se naziva društvena „zaraza“ zato što podražava širenje boljke slične Zeligovom kameleonstvu.

Zeligova psihološka potreba maksimalnog saobražavanja i njegova otuđenost čine ga kafkijanskim likom (Alen & Bjorkman, 1994). Zelig je sličan liku Gregora Samse u Kafkinoj pripovjeci *Preobražaj*. Oba lika pate od tajanstvene bolesti čiji su uzroci složeni. Međutim, Gregorov preobražaj u insekta je nepovratan, a Zeligovo kameleonstvo je samo privremeno preoblikovanje. Javna izložba Zeliga kao medicinskog fenomena, u vrijeme dok ga izrabljuju sestra Rut i njen partner, podsjeća na egzistencijalnu poziciju otuđenosti Kafkinog *Umetnika u gladovanju*. Kako navodi filmski narator, tada je „Zeligova vlastita egzistencija bila nepostojanje.“ Ali nasuprot Kafkinom junaku koji teži da izvede nečuveni podvig, makar u gladovanju, Zelig je „nula, nije osoba, već je nakaza postavljena na izložbu.“

Analizirajući sve podudarnosti između filma *Zelig* i Kafkinih tekstova, Brus (Bruce, 1998) nalazi paralele između Zeliga, s jedne, i još dva Kafkina lika: Rotpetera, majmuna performerera (*Izveštaj jednoj akademiji*), i Karla Rosmana (*Amerika*), s druge strane. Ona zastupa tezu da uzroci „tajanstvene bolesti“ Kafkinih likova, kao i Zeliga „niju su u njima samima, već u društvu kao cjelini“ (Bruce, 1998). Odista, lako se saglasiti sa njenim zaključkom da Zelig i Kafkini likovi gube svoje sopstvo

pristupljeno 18.11.2019

²³ Međutim, nemogućnost kontrole virtuelnih društvenih mreža u eri globalizacije stvorila je težak problem: „oni sa neonacističkim ubjedenjima koji su mogli biti izolovani sada su preko platformi novih društvenih medija dio globalne svjetske mreže i prelaze preko granica klasa i država“ (Lee, 2018: 119).

u komercijalizovanom svijetu u kome su ljudi pretvoreni robu.²⁴ Zato u realnom svijetu nema iscjeljenja za čovjekove boljke koje prouzrokuje društveno-ekonomski sistem.

S druge strane, u svijetu fikcije je, naravno, sve moguće. Vudi Alen je iskusio glavnog junaka filma dodjelivši mu lindbergovsku odvažnost i uzdigavši lik šlemila do nacionalne ikone. Prema odjavnoj špici (koja ima ulogu epiloga filma), Zelig je poprimio identitet korisnog građanina tako što je prihvatio životne vrijednosti svoje supruge, tj. bijelih angloameričkih protestanata. Zeligovi unutrašnji konflikti i protivrječnosti su ostali nerazriješeni, a njegovim prihvatanjem dominantne kulture na magičan način ponovo je paradoksalnim obrtom potvrđen njegov konformitet. Očito, kraj filma ironizuje artifičijelnost filmskog medija i parodira hepiend klasičnih holivudskih filmova u kojima se skoro redovno ostvaruje američki san o sreći.

Literatura:

- Allen Woody, (1987) *Three Filmscripis: Zelig, Broadway Danny Rose and The Purple Rose of Cairo*, London, Faber and Faber.

- Allen W. & Bjorkman, S (1994), Woody Allen on *Woody Allen: In Conversation With Stig Bjorkman*, Faber and Faber, London, 1994, p. 141.

²⁴ U ekonomskoj teoriji, termin *komodifikacija* označava takvu transformaciju svega (ideja, ljudi, usluga) u robu ili u objekt trgovine. Prema Ardžunu Apudaraju (Arjun Apudara), roba (engl. *commodity*) je u suštini „sve što je namijenjeno razmjeni“, odnosno svaki objekt koji ima ekonomsku vrijednost. Vidjeti: <https://en.wikipedia.org/wiki/Commodification> pristupljeno 5. 12. 2019.

- Asch, S. E. (1955). Opinions and social pressure. *Sci. Am.* 193, 31–35.
- Barr MS. & Feldstein R. (1989). *Discontented Discourses: Feminism/textual Intervention/psychoanalysis*, University of Illinois Press, Urbana and Chicago.
- Benoliel, B. (1983) *La vie à l'envers ou comment la remettre a l'endroit, Zelig* (Woody Allen, 1983), Bibliothèque de l'Insas, Bruxelles.
- Berger, AA. (2006), *The Genius of the Jewish Joke*, Transaction Publishers, New Brunswick & London.
- Brady WJ, Wills JA, Jost JT, et al, Emotion shapes the diffusion of moralized content in social networks, *Proceedings of the National Academy of Sciences* July 11, 2017 114 (28) 7313-7318; first published June 26, 2017 <https://doi.org/10.1073/pnas.1618923114>
- Bruce, Iris (1998), Mysterious Illnesses of Human Commodities in Woody Allen and Franz Kafka, *Studies in 20th Century Literature*: Vol. 22: Iss. 1, Article 9. <https://doi.org/10.4148/2334-4415.1438>
- Canetti, Elias (1960), *Masse und Macht*, Claassen, Hamburg, (Canetti, Elias, *Masa i moć*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1984).
- Cook R, Bird G, Catmur C, Press C, Heyes C, (2014) Mirror neurons: from origin to function, *Behav Brain Sci*, 37(2): 177-92.
- Christakis NA, Fowler JH, (2007), The spread of obesity in a large social network over 32 years, *N Engl J Med*, 357(4): 370–9.
- Christakis NA, Fowler JH. (2009) *Connected: The Surprising Power of Our Social Networks and How They Shape Our Lives*, New York, Little, Brown and Company.
- Conchiglia G, Della Rocca, and Grossi, D. (2007) On a peculiar environmental dependency syndrome in a case with frontal-temporal damage: Zelig-like syndrome. *Neurocase*, 13(1): 1-5.

- Feyerabend, B. (2015), *Zelig: A Simulated Life*, In: Szlezák KS, Wynter DE, *Referentiality and the Films of Woody Allen*, Springer, <https://link.springer.com/book/10.1057/9781137515476>

- Flanagan, EC, Lagarde J, Hahn V, et al. (2018), Executive and social-cognitive determinants of environmental dependency syndrome in behavioral frontotemporal dementia, *Neuropsychology*, 32(4), 377-384.

- Feuer, Menachem (2013), The Schlemiel in Woody Allen's Later Films, In: Bailey, Peter; Girus, Sam (eds), *A Companion to Woody Allen*, John Wiley & Sons, Inc. pp. 403–423.

- Gilman, Sander L, (1991), *The Jew's Body*, Routledge, New York & London.

- Gilman, Sander L; Mazal Holocaust Selection (1986), *Jewish Self-Hatred: Anti-Semitism and the Secret Language of the Jews*, Johns Hopkins University Press, Baltimore.

- Hegel, GWF (1986), *Fenomenologija duha*, Prevod dr Nikola M. Popović, BIGZ, Beograd.

- Johnston, Ruth D, (2007) Ethnic and discursiv drag in Woodie Allen's Zelig, *Quarterly Review of Film and Video*, 2007; 24: 297-306)

- Lee J. (2018) *Nazism and Neo-Nazism in Film and Media*, Amsterdam University Press, Amsterdam.

- Lhermitte F, Pillon B, Sedaru M, (1986) Human autonomy of the frontal lobes, I. Imitation and utilization behaviour: a neuropsychological study of 75 patients, *Ann Neurol* 19: 326-34.

- Lhermitte F. (1986) Human autonomy and the frontal lobes, Part II, Patient behavior in complex and social situations: The "environmental dependency syndrome." *Ann Neurol* 19: 335-43.

- McGorry, P D, Campbell, R, and Copolov D L, (1987) The Zelig phenomenon: A specific form of identity disturbance, *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*, 21(4): 532-538.

-
- Martinović M, Martinović Ž. (1995) *Psihoanaliza i filmska umetnost*, Institut za Film, Beograd.
- Martinović Ž. (2018) Holokaust na filmu, *Matica*, br. 74, ljeto 2018, str. 493-520.
- Moscovitz, J-J. (2015) *Rever et réparer l'histoire... Psychanalyse et cinema politique*, Érès, Toulouse.
- Moses L N. (1989) "The Zelig syndrome." *Issues in Ego Psychology*, 12(2): 117-126.
- Nas, L. (1992) The 'unreel' in Woody Allen's *Zelig*, *Literator* No 3, 93-100.
- Perlmutter, R. (1991), Woody Allen's *Zelig*, An American Jewish parody, In: Horton A (Ed.) *Comedy/Cinema/Theory*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, p. 206-221.
- Pinsker, S. (1991) *Schlemiel as Metaphor: Studies in Yiddish and American Jewish Fiction*, Souther Illinois University Press, Carbondale.
- Powell K, Wilcox J, Clonan A, et al. (2015) The role of social networks in the development of overweight and obesity among adults: a scoping review. *BMC Public Health* 15: 996, doi: 10.1186/s12889-015-2314-0
- Ruano-Borbalan, Ž-K. (2009), Izgradnja identiteta, U: Halpern, Katrin i Ruano-Borbalan, Žan-Klod (prir.), *Identiteti I, Pojedinač, grupa, društvo*, preveo Stanko Džeferdanović, Klio, Beograd.
- Yacowar, M. (2006) Beyond parody, In: Silet, Charles L. P. (ed.) *The Films of Woody Allen: Critical Essays*, Scarecrow Press, Lanham Maryland, Toronto, Oxford, p. 78-88.

ZAPISI IZ LJETOPIISA CRNOGORSKOG KNJAŽEVSKOG/KRALJEVSKOG VELIKOG SUDA

Čedomir Bogićević

This article analyses the most interesting factography from the life and work of the Montenegrin Great Court, as well as its composition, in the period from since founding in 1879 until its disappearance from the cultural and juristic scene, after the abolition and annexation of the Montenegrin state and its unification with Serbia in 1918.

Prolog

Velikim državnim reformama od 09. 03. 1890. g. dotadašnji Crnogorski Senat, kao najviši organ zakonodavne, upravne i sudske vlasti, zamijenjen je novim državnim organima – Državni savjet, Ministarstvo (Odjeljenja za šest upravnih oblasti) i Veliki sud.

Pravna priroda judikature Velikog suda, njegova unutrašnja organizacija i ustrojstvo, djelokrug rada i nadležnost, te materijalno-pravni i procesni izvori njegove judikature, detaljno su obrađeni u studiji pisca ovih redova: *Istorija crnogorskog sudstva*, 2019.

Veliki sud nastavlja slavnu tradiciju Praviteljstva suda crnogorskog i brdskog, Senata crnogorskog i brdskog, i Crnogorskog Senata, a njegov sastav čine najznamenitija imena crnogorske jurisprudencije, odnosno najbolji poznavaoци crnogorskog običajnog prava, čije sentencije izražavaju autohtonu, samoniklu, originernu i autentičnu, moralnu i socijalnu, samorodicu, koju su kovali najmudriji sinovi crnogorskog naroda, zdravim razumom, bistrom pameću i poštenim srcem, izražavajući samobitnu aksiologiju crnogorskog društva u zajednici sa najuzvišenijim vrijednostima pravne civilizacije naprednih naroda čovječanstva.

I Nekoliko slika iz albuma Velikog suda

Prvi školovani sastav sudija crnogorskog knjaževskog Velikog suda, koji su završili studije pravnih nauka, obrazovan je Ukazom knjaza Nikole I od 01. 01. 1903, (*Glas Crnogorca*, br. 1 od 01. januara 1903). U njegov sastav ušli su: predsjednik Velikog suda – *dr Ignacije Bakotić* i članovi: *dr Lazar Tomanović*, *Labud Gojnić*, *Miloš Đ. Šaulić* i *dr Milo Dožić*.

*

Konstituisanje Velikog suda postavljenog 01. 01. 1903, izvršeno je na svečanoj sednici od 07. januara 1903. – *Licem na Jovandan*.¹ Svečanoj sjednici pored predsjednika i članova novokonstituisanog sastava Velikog suda prisustvovali su i bivši članovi tog Suda, svi ministri – članovi Ministarskog Savjeta, ministar pravde – *dr Lujo Vojnović* i drugi visoki državni činovnici. Predsjednik i članovi Velikog suda položili su zakletvu pred ministrom pravde, uputili telegram Knjazu Gospodaru Nikoli I Petroviću, a zatim uputili telegram čestitku – zahvalnicu Knjazu prijestolonasljedniku Danilu I.

¹ *Glas Crnogorca*, br. 3 od 11. januara 1903.

Interesantno je da je samo dvije neđelje ranije od donošenja Ukaza kojim postavlja novi sastav Velikog suda, knjaz Nikola I primio u audijencu ranije članove Velikog suda i odao im priznanje za njihov rad, ne nagovještavajući da će uskoro biti zamijenjeni drugim, zbog čega na svečanoj šednici od 07. januara 1903, prilikom konstitucije novoizabranog sastava Velikog suda, niko od njegovih bivših članova nije došao na svečanu šednicu, osim serdara Jagoša Radovića.

*

Prije nego što je svojom proklamacijom saopštio da će pristupiti donošenju pisanog crnogorskog Ustava (donijetog 06/19. decembra 1905), knjaz Nikola I Petrović zatražio je od Velikog suda *mišljenje* o tome da li treba donositi ustav. U tom smislu on je posetio Veliki sud i razgovarao sa njegovim članovima o pitanjima crnogorskog ustava. Tu su bili prisutni dr Lazar Tomanović, Labud Gojnić, Milo Dožić i Risto Popović. Svi su odrečno odgovorili da ustav u ovom političkom trenutku nije potreban i da se s tim zadocnilo. Sam dr L. Tomanović je na ovo pitanje odgovorio: *Bože sačuvaj. Kome dođe na um ta misao.*²

Članovi Velikog suda smatrali su da je dovoljno, u datim društvenim okolnostima, donijeti posebni organski zakon kojim bi se uredio poslovni red u Narodnoj skupštini, a da Crna Gora ima ustav u materijalnom smislu kojeg su činili Stega (1796), Zakonik Obšči Crnogorski i Brdski (1798), Danilov Zakonik (1855), Opšti imovinski Zakonik za Knjaževinu Crnu Goru (1888), pravni običaji o upravljanju zemljom, odluke Senata i presude sudova, organski zakoni o knjaževskoj Vladi, sudskoj vlasti i državnoj upravi, donijeti tokom 1879. i u Nikoljdanskim reformama (1902).

Gledište Velikog suda je bilo dalekovidno. Članovi Velikog suda su znali da će se ustanove crnogorskog ustava iskoristiti,

² Vidi: dr Lazar Tomanović, *Iz mojih uspomena*, (memoarski zapisi, 1921)

pod vidom parlamentarizma, za rušenje crnogorske države i detronizacije dinastije Petrovića, što se kasnije obistinilo preko Bombaškog procesa, 1907, Kolašinskog procesa (1908) i Podgoričke skupštine (1918), na kojoj je donijeta protivustavna i nelegalna odluka o nestanku crnogorske države i njenom prisajedinjenju Kraljevini Srbiji. Knjaz Nikola I nije povjerio ni jednom od poznatih i priznatih crnogorskih pravnika da radi na donošenju ustava, već je za tu stvar zadužio beogradskog novinaru i avanturistu gđina Stevana Ćurčića, dok je sami tekst oktroisanog Ustava bio kompilacija ustavnih rješenja iz Ustava za Knjaževinu Srbiju, iz 1869.

*

Kako su se bili umnožili zahtjevi Crnogoraca da Knjaz rješava njihove sporove, iako su bili obrazovani posebni sudovi, morale su se odrediti granice za *pristup Knjazu*, zbog čega su ministarskom *Naredbom o pristupanju Nj. V. Gospodaru radi sudskih poslova* od 14. decembra 1896, uvedena pravila, kojima se ovo pravo pod utvrđenim uslovima dozvoljava. Gospodaru se nije moglo pristupiti *sa parnicom koja nije izviđena i svršena u Velikom sudu. Parnice koje su prošle sve sudske instance, pa i kroz Veliki sud, a svuda su jednako presuđene, ne mogu se više podnositi Nj. V. Knjazu.*

Parnice za koje je prošao jedan mjesec od kada je Veliki sud presudio, smatraju se kao *neporečne* (pravosnažne) pa ne mogu biti ni predmet preispitivanja od strane Knjaza.

Pred Knjazom se nijesu mogle iznositi parnice o rđavim riječima i psovka, bračne parnice ukoliko su podvrgnute crkvenom suđenju i određene parnice o vanbračnoj deci.

Bio je određen dan – *subota*, kad Knjaz može primati izviđanja u sudskim stvarima, osim za vrijeme godišnjeg odmora ili spriječenosti.

*

Uviđevši izvjesne *znake nepoštovanja* viših sudova, a naročito Velikog suda u postupcima procesne komunikacije između nižih i viših sudskih instanci, crnogorski ministar pravde *dr Lujo Vojnović*, donosi *Naredbu o dužnom poštovanju nižih sudova naspram Velikog suda* (br. 963 od 21. marta 1903). U naredbi se ističe da je Veliki sud, *hijerarhično najveća sudska vlast u zemlji*, i u tom smislu naređuje: *Svi sudovi imaju primati primjedbe Velikog suda sa dužnim poštovanjem, kao primjedbe najvišeg suda u državi, kome je data vlast ne samo da ukida presude nižih sudova, nego i da održi jedinstvo judikature u našem pravosuđu i da u krugu svoga djelovanja pazi da se pravda izriče po slovu i duhu zakona. Svi su sudovi ujedno dužni da tačno i savjesno izvršuju sve naredbe Velikog suda koje ovaj, u krugu svoga rada, izreče i koje su potrebne da se pomenute svrhe postignu.*

*

Veliki sud uređivao je u okviru svojih *vanpravnih ingerencija* mnoge aspekte socijalnoga života. U tom smislu, on putem naredbi materijalnopravno uređuje pravila o vladanju raspuštenica (br. 483 od 11. 06. 1879), o rasipništvu (br. 1522 od 28. 11. 1886), o kažnjavanju lupeža (01/13. mart 1881), o pravu preče kupovine nepokretnosti (08/20. maj 1881.), o zabrani nošenja raskošnoga odijela i naplati veresije za izlišne stvari (br. 747 od 21. juna 1888), pravne poslove s inostranstvom (br. 1523 od 30. 11. 1880), o starateljstvu nad maloljetnicima (27. 03/08. 04. 1884), o zabrani raspolaganja darovanom zemljom (29. 01. 1887), o uslovima pod kojima se mogu prodavati darovane zemlje (27. 01 i 05. 04. 1893) i dr.

*

Veliki sud imao je i prerogative *autentične interpretacije (tumačenja) zakona*. U tom smislu posebno se ističu: Naredba o tumačenju odredbe člana 10. stav 1 *Zakona o vanbračnoj deci* od 30. marta 1894, koja je izdata pod br. 437 od 29. novembra 1889; Naredba o tumačenju člana 40 *Zakona o činovnicima građanskog reda* (1902), br. 1032 od 31. oktobra 1908; Raspis Velikog suda o tumačenju člana 28 *Zakona o činovnicima građanskog reda* br. 1291 od 12. maja 1905. Naročito je interesantno tumačenje Velikog suda zauzeto na traženje ministra pravde, a koje je utvrđeno pod br. 505 od 29. marta 1903, u vezi s pitanjem prava sticanja vlastine na nepokretnosti po nedržavljanima (strancima) u Crnoj Gori. Ovo mišljenje, kao autentični oblik tumačenja člana 63 Opšteg imovinskog Zakonika za Knjaževinu Crnu Goru, izražava stav da pravo na nepokretnosti u Crnoj Gori mogu samo imati crnogorski podanici (državljeni), a ne inostranci. Ovo mišljenje (DACG, Min. pravde, fasc. 28–33), dao je Veliki sud u sastavu: dr I. Bakotić, predsjednik i članovi: dr L. Tomanović, L. Gojnić, M. Šaulić i M. Dožić, te dr S. Knežević, šef odjeljenja u Velikom sudu sa savjetujućim glasom.

Zapaža se veliko znanje i široka pravnička kultura Velikog suda, koji je zakonske odredbe tumačio polazeći od istorijskog i sistematskog metoda, i na temelju teleološke doktrine tražeći aktuelni i savremeni smisao pravne norme, kao izraz logičkog i racionalnog promišljanja, pri čemu svaka ekstenzivna forma interpretacije mora biti i restriktivna jer *sudija ne može izvući iz zakona više nego što je zakonodavac u njega stavio*.

*

Jedan od izrazitih oblika *sudske interpretacije kaznenog prava* od strane Velikog suda jeste i primjena običajnoga prava u vezi s vrstama osuda po inkriminacijama ubistva, *đe se kao izvršioци takvih djela pojavljuju žene*.

Prema Zakoniku Knjaza Danila iz 1855, za ubistvo iz umišljaja (*hoteći*) bila je propisana smrtna kazna, mušketanjem. U slučaju Ike, udove pok. Lazara Delibašića (sentencija Velikog suda, objavljena u *Glasu Crnogorca*, br. 20 od 20. 05. 1886) i u slučaju Miluše, šćeri Mijata Vukotića, (presuda Velikog suda br. 55 od 30. januara 1879), koje su lišile života svoje muževe, Veliki sud im je umjesto smrtne kazne izrekao vječitu robiju. Uvaženi i priznati poznavalac crnogorskog krivičnog prava i njegove istorije, *dr Svetislav Marinović*, pruža ovakvo objašnjenje:

Pravniku koji nije proučavao života crnogorskoga, koji ne poznaje običaja ni osobina našega naroda, biće te dvije presude malo čudnovate. Znajući da u Crnoj Gori postoji smrtna kazna, on će se pitati, ako je već nepunoljetnu Milušu mogla obići krajna odmazda, kako da Ike Delibašića nije osuđena na smrt? Olakšice njenom zvjerskom činu nema nikakve, a otežice su sve tu. Poslije ubistva svoga roditelja, paricidija, uzima se da je nejteže ubistvo svoga muže ili svoje žene. A Ike je ubila svoga muža, s kojim je toliko godina u miru živjela i četvoro djece izrodila, ubila ga je u vrijeme kad bi trebalo da je najnježnija prema njemu, umlatila ga je sjekirom, tako reći na bonoj postelji. Pa što da se kučka ne ubije? – Crnogorsko suđenje vrlo je nježno prema ženskoj strani; nježnijega, galantnijega suđenja nema ni u jednog naroda, no što je do skora bilo u nas. To neka uzme u obzir Dora d Istorija, pa će nam zaista oprostiti naše temmes mulets radi kojih nas je korila najgrđim varvarizmom. No, u ovom slučaju nije suđenje bilo rukovođeno obzirima nježnosti, nijesu obziri u osuđenici, no u onima koji bi imali da izvrše presudu. U Crnoj Gori nema drugog načina smrtne kazne do strijeljanja. A Crnogorcju je zazorno dići oružje na ženu. Zato se Ike osudila samo na vječitu robiju. (Vidi dr S. Marinović, R. Vukotić, M. Dakić, Crnogorsko sudstvo kroz istoriju, Cetinje, 1998, str. 1011)

*

Sudski odmori u Velikom sudu – tzv. *ljetnje vakacije Velikog suda* bile su uređene Naredbom ministra pravde od 26. juna 1899. Naredbom se odlučuje da glavni odmor Velikog suda traje od Petrova-dne do Velikog Gospođina-dne, tj. od 29. juna do 15. avgusta svake godine. Za vrijeme trajanja Velikog ljetnjeg odmora u Velikom sudu ostajao je samo po jedan sudija „ako bi se što izvanredno dogodilo, kao: ubistvo...“ Taj sudija (dežurni sudija) nikako se nije mogao baviti primanjem parničara, ni bilo kakvim drugim suđenjem.

*

Zapažajući da sudije u svojoj praksi često ispoljavaju ljutinu kojom samounižavaju sebe ili obručavaju parničare, *Naredbom ministra pravde sudijama o načinu ponašanja u sudu i odnosu prema strankama u sporu* od 08. avgusta 1896, upozoravaju se na dostojnost sudskog ponašanja sve sudije i u tom smislu zaključuje:

Sudija koji znade, ljubi i poštuje svoje znanje, koji umije da mu cijeni visoki značaj, treba da u svakom saobraćaju sa strankama postupa hladnokrvno, da govori razborito i umjereno, da se dobro čuva od svakog i najmanjeg pojavljivanja ljutine i omalovažavanja, pa makar i naspram nepristojnog čeljadeta... ko bi god protiv ovoga postupao, starješina ga je, poslije uzaludne opomene, dužan javiti višoj Vladi kojoj će odgovarati, inače će odgovornost i na njega pasti.

*

Dužnost *sekretara Velikog suda* obavljala su poznata imena crnogorske pravne znanosti. Između ostalih: *Gavro Vuković, Milo Dožić, Ljubomir Bakić, dr Sekula Drljević, Novak Kovačević, Jovan Đurašković, Vukašin Vukašinović, Ljubomir*

Glomazić, Stevo Gregović, dr Dušan Martinović, Krsto Topalović, dr Dušan Matanović, Mihailo Ivanović, Petar Pejanović, Milan Kontić, Vuksan Dedović, Petar Marković, dr Đorđe Martinović, Staniša Ilijić, dr Dušan Kolarević, Gavrilo Cerović, Petar Plamenac, Đukan Spasojević, Savo Fatić, Marko Jovićević, Nikola Dekleva, Vladimir Popović, Ilija Ljumović, Veljko Popović i dr.

Kako smo naprijed istakli, u slučaju podijeljenog broja glasova, u krivičnim ili građanskim stvarima u Velikom sudu učešće je uzimao *sekretar* Velikog suda s pravnim položajem dopunskog sudije – votanta, koji je „lomio“ sentencije (presude). Veliki sud je imao po dva sekretara – I i II klase. Svi oni kasnije zauzimali su visoka mjesta u državnoj hijerarhiji – sekretari ili članovi Državnog Savjeta, ministri pravde ili drugih resora, predsjednici oblasnih sudova, sudije Velikog suda i sl.

*

Veliki sud imao je posebne ingerencije, vezane za *legislativu* tokom zakonotvornog procesa. Nijedan zakonodavni projekat koji je razmatrao Državni Savjet, nije mogao biti pretrešen niti ući u proceduru za donošenje i promulgaciju kod Narodne skupštine, odnosno Knjaza Gospodara, ako o njemu svoje mišljenje nije dao Veliki sud. Ovo pitanje je bilo uređeno opštim aktima o poslovnom redu Državnog Savjeta. Svaka paralela ili komparacija istraživanja s ulogom današnjeg Vrhovnog suda u pitanjima zakonodavnog uređenja brojnih oblasti društvenog života je izlišna.

*

Na svečanostima i prijemima službene i diplomatske prirode, članovi Velikog suda uživali su osobitu protokolarnu naklonost, uvaženje i prvijenstvo.

*

Za članove Odbora (Komisije) za pretresanje cijele osnove OIZ-a, iz reda Velikog suda, V. Bogišić je govorio: „Jagoš Radović predstavlja čovjeka bliska narodu – što se tiče znanja može se ravnati s bilo kojim Crnogorcem po prirodnoj bistrini. Vojvoda Matanović, iskusni starac (70) poznaje Crnu Goru i njene običaje i potrebe al’ je i čovjek upoznat s evropskom stvarnošću. G. Vuković je sin vojvode velikog plemena Vasojevića, završio pravo u Beogradu i bio sekretar Velikog suda.“

Knjaz Nikola je Bogišiću dao punu disciplinsku vlast nad navedenim članovima Komisije i da ih nije puštao ni na poziv gđina Boža Petrovića, predsjednika Velikog suda i Državnog Savjeta. Ta njihova tačnost, disciplina i urednost u praćenju rada dovela je do toga „da ih na Cetinju proglase učenicima profesora Bogišića.“

„To su bile pametne i iskusne ličnosti... što su shvatali najfinije finese pravila i znali jasno da daju svoje mišljenje o njihovoj primjenljivosti u crnogorskim okolnostima...“ (V. Bogišić, Izvještaj Ministru prosvjete Rusije, 15/27. 05. 1882).

II *Predsjednici Velikog suda (1879–1918)*

(dato u hronološkom nizu)

G-din Božo PETROVIĆ NJEGOŠ

Rođen je 05. 01. 1846. u Njegušima. Bio je crnogorski vojvoda, senator i predsjednik Senata i prvi predsjednik Državnog Savjeta. Nasljednik crnogorskoga prijestola do rođenja knjaževića – princa Danila, sina knjaza Nikole Petra I Petrovića.

Prvi predsjednik Velikog suda poslije velikih državnih reformi (1879–1872). Školovao se u Parizu 1858–1867. Na dužnosti predsjednika Senata proveo od 1868–1878. Komandovao Južnim

frontom crnogorskih snaga u oslobodilačkom ratu 1876. do 1878. Predsjednik crnogorske Vlade 1879–1905. Guverner Skadra 1915. g. Zatočen nakon Božićnog ustanka u Kazneni zatvor Jusovača u Podgorici i interniran u Sarajevo.

Preminuo u Nikšiću, 1929.

*

Vojvoda Đuro MATANOVIĆ

Rođen je u Podbukovici, Čeklići, 1825. Vojvoda i senator. Zbog izrazite hrabrosti i oštroumnosti postavljen od strane knjaza Danila za plemenskog kapetana. Istakao se u bici na Grahovcu, 1858. kada je odlikovan zvanjem vojvode.

Predsjednik Velikog suda od 1882. Izvjestitelj za Bogišićev Upitnik o običajnom pravu za Katunsku nahiju i član Odbora za pretresanje i pregledanje cjelokupne osnove Opšteg imovinskog Zakonika (1888). Član Financijalnog odbora u reformama državnih finansija od 1868. Upravitelj – ministar crnogorskih finansija. Član više diplomatskih misija.

Preminuo na Cetinju, 16. 06. 1900.

*

Vojvoda Đuro CEROVIĆ

Rođen 1840. Vojvoda i senator. Sin proslavljenoga vojvode, senatora i junaka Novice Cerovića. Bio je mudar, razborit i pametan. Povjeravane su mu odgovorne državne dužnosti.

Član Financijalnog odbora u reformama državnih finansija od 1868. Ministar finansija od 1874. Predsjednik knjaževskog Velikog suda 1888–1902, kad je penzionisan. Izvjestitelj za Bogišićev Upitnik o običajnom pravu za Drobnjake. Biran kao narodni poslanik u Narodnu skupštinu Knjaževstva Crnogorskog, koja je primila Ustav za Knjaževinu Crnu Goru 1905.

Preminuo u Nikšiću, 1919.

*

dr Ignacij (Ignjat) BAKOTIĆ

Rođen u Kaštel Gomilici 1835. Gimnaziju svršio u Splitu, a Pravni fakultet u Padovi. Advokat. Doktor pravnih nauka.

Prvi je predsjednik crnogorskog Velikog suda iz reda školovanih pravnika, imenovan Ukazom Knjaza Nikole I (*Glas Crnogorca*, br. 1 od 01. 01. 1903) nakon novog zakonodavnog ustrojstva sudske vlasti (*Nikoljdanske reforme*, 06/19. 12. 1902). Na ovoj dužnosti ostao do 12. aprila iste godine, jer mu nije odobreno dopuštenje austrijskih vlasti za dalji rad u crnogorskoj državnoj službi.

Njegov sin dr Lujo Bakotić, proveo u crnogorskoj državnoj službi radeći na pripremama Nikoljdanskih sudskih i upravnih reformi 1902.

Objavio više radova, a među njima je najpoznatiji: *I partiti in Dalmazia* (Split 1861)

Preminuo u Sinju, 1906.

*

dr Lazar TOMANOVIĆ

Rođen u Lepetanima, 30. 03. 1845. Osnovnu školu završio u Herceg Novom. Gimnaziju počeo u Zadru, a završio u Novom Sadu 1869. Pravne nauke studirao u Bidimpešti i Gracu 1870–1874. Doktorat pravnih nauka stekao u Gracu. Poliglota. Sudija Velikog suda 1903–1905 i predsjednik Velikog suda 1905–1907 i 1912–1913. Predsjednik crnogorske Vlade (Ministarskog savjeta), ministar pravde i ministar inostranih djela u periodima od 1907–1912.

Književnik, publicista i istoriograf.

Poznatija su mu djela: *Petar II Petrović Njegoš kao vladalac* (1896); *Ivan Crnojević – Gospodar zetski* (1900); *Dogadjaji u Boki Kotorskoj 1797–1814*. (1922) i memoarski rukopisi *Iz mog ministrowanja* (1921).

Preminuo u Herceg Novom, 02. 11. 1932.

*

Labud GOJNIĆ

Rođen je u Brčelima, Crmnica, 15. 05. 1865. Pohađao gimnaziju na Cetinju, a maturirao u Novom Sadu 1889. Pravni fakultet u Beogradu završio 1893. Nalazio se na dužnosti sekretara Velikog suda (1893), predsjednika Okružnog suda u Viru od 1897, a potom sudije Velikog suda 1903–1906. Predsjednik Velikog suda 1908–1911. i ministar unutrašnjih djela 1905–1906. i 1913–1914. Predsjednik Crnogorske narodne skupštine 1907–1908. Predsjednik Naročitog suda za suđenje anarhističkih zločina koji je sudio u poznatom Bombaškom procesu, 1908.

Član Akademskog društva za međunarodnu istoriju u Parizu, koja ga je odlikovala zlatnom medaljom i član Latinske akademije nauka, umjetnosti i beletristike u Parizu. Učesnik balkanskih i Prvog svjetskog rata. Objavio više stručnih radova iz prava, književnosti i publicistike.

Premينو u Crmnici, 16. 01. 1916.

*

dr Milo DOŽIĆ

Rođen u Donjoj Morači 1869. Završio Pravni fakultet u Beogradu 1896. Doktorat pravnih nauka stekao u Atini 1909. Sekretar Velikog suda 1899–1903. Sudija Velikog suda 1903–1904; 1906–1907 i 1913. Predsjednik Velikog suda od 1915. Ministar pravde u crnogorskoj Vladi 1905/1906. i 1911/1912, predsjednik Ministarskog savjeta, ministar inostranih djela i zastupnik ministra prosvjete i crkvenih djela (1906).

Narodni poslanik u Narodnoj skupštini Knjaževine Crne Gore, 1906. i predsjednik Narodne skupštine Kraljevine Crne Gore, 1910.

Odlikovan Danilovim ordenom svih stepena, te medaljom Akademskog društva za međunarodnu istoriju u Parizi, čiji je bio član, crnogorskim senatskim grbom i pravom nošenja sablje.

Premينو u Podgorici, 1919.

III Članovi – Sudije Velikog suda 1879–1918

(dato u abecednom nizu)

Mitar BAKIĆ

Rođen u Zabrdju, Andrijevića, 1852. Sin vasiojevićkog kapetana, prvaka i junaka Zarije. Diplomata i istoričar. Završio bogosloviju na Cetinju i Duhovnu akademiju u Kijevu. Profesor Bogoslovske škole na Cetinju. Sudija Velikog suda (1809), sekretar Ministarstva inostranih djela i opunomoćeni ministar Crne Gore u Carigradu 1896–1903.

Preminuo u Carigradu, 1903.

*

Ljubomir BAKIĆ

Rođen u Zabrdju, Andrijevića, 1877. Osnovnu školu završio u rodnom mjestu, a gimnaziju i pravni fakultet u Beogradu. Po povratku u Crnu Goru postavljen za sekretara Velikog suda na Cetinju (1905), a potom bio sudija Oblasnog suda u Podgorici. Sekretar Državnog Savjeta. Član Velikog suda 1908–1913. Minstar pravde u crnogorskoj Vladi 1913–1915.

Advokat na Cetinju (1917) i predsjednik Velikog suda u Podgorici od 1919.

Njegovi značajniji radovi su: *Poznavanje zakona* (sa Ž. Dragovićem, Cetinje 1916); *O pravosuđu u Crnoj Gori* (Arhiv za pravne i društvene nauke III/1923); *Nadležnost šerijatskih sudova* (objavljen i u časopisu *Almanah* 11–12/2000).

Preminuo na Cetinju, 1925.

*

Gavrilo CERVIĆ

Rođen u Tušini, Šavnik, 27. 06. 1877. Osnovnu školu pohađao u Šavniku i Nikšiću, a gimnaziju u Užicu i Beogradu. Studije

pravnih nauka pohađao u Beogradu, a završio u Zagrebu. Pisar u Okružnom sudu u Nikšiću od 1902. Sekretar Velikog suda na Cetinju, a od 1905. predsjednik Oblasnog suda u Baru i sudija Velikog suda. Potpredsjednik Crnogorske narodne skupštine (1914). Ministar prosvjete i crkvenih djela 1914–1915. Ministar pravde (1907) i član Glavne Državne Kontrole.

Učesnik Bombaške afere 1907. Poslije 1918, advokat u Nikšiću.

Preminuo 1954.

*

Savo CEROVIĆ

Rođen u Tušini – Šavnik, 1866. Po završetku gimnazije na Cetinju, studirao je pravne nauke u Beogradu i Zagrebu, aktivno učestvujući u javnom životu. Jedno vrijeme proveo živeći s porodicom u Tuzli.

Konzularni službenik u Skadru. Sudija Velikog suda. Bio je izuzetan govornik čije su bešede rado slušane. Predsjednik Velike Narodne skupštine koja je 16. 11. 1918. proglasila prisajedinjenje Crne Gore Srbiji.

Umro je 1942. u Beogradu, đe je i sahranjen.

*

Janko DRLJEVIĆ

Rođen oko 1880. Gimnaziju završio u Senjskoj Rijeci i Sremskim Karlovcima (1899), a pravne nauke završio na Pravnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Sudija, državni tužilac i narodni poslanik.

Sudija Oblasnog suda u Podgorici. Upravitelj varoši Cetinja i oblasni upravitelj. Predsjednik Organizacionog odbora svečane promocije proglašenja Knjaževine Crne Gore za Kraljevinu, 1910. Član Naročitog suda za suđenje anarhističnih zločina, u Bombaškom procesu iz 1907. đe je kao isljednik i zastupnik tužbe postavljen za člana Oblasnog suda u Podgorici.

Član Velikog suda (1909). Poslanik u Narodnoj skupštini Knjaževine Crne Gore za Kapetaniju donjomoračku (1909–1911).

Strijeljan od njemačkog okupatora u Kolašinu, 1944.

*

Mitar ĐUROVIĆ

Rođen u Dupilu, Crmnica. Završio Pravni fakultet u Beogradu. Predsednik Oblasnog suda u Nikšiću.

Sudija Velikog suda (1905). Ministar finansija u Vladi Knjaževine Crne Gore, 1906. Narodni poslanik („klubaš“).

Učesnik u Bombaškoj aferi (1907).

Premينو u Beogradu, 27. 12. 1919.

*

Bajo GARDAŠEVIĆ

Član Velikog suda s koje dužnosti je penzionisan, 1908.

*

Dušan GREGOVIĆ

Rođen 1875. u Kastel Lastvi. Svršio gimnaziju na Cetinju. Završio turski licej *Galata Saraj* i turske pravne škole u Carigradu. Poslije završenih studija postavljen za sekretara Ministarstva spoljnih poslova, zatim za crnogorskog konsula u Skadru, a potom za otpravnika poslova u Carigradu.

Sudija Velikog suda. U Prvoj crnogorskoj skupštini 1905. bio izabran za poslanika, a potom za ministra spoljnih poslova i maršala Dvora.

*

Mihailo IVANOVIĆ

Rođen na Medunu 1874. Završio gimnaziju u Beogradu, a studije pravnih nauka u Zagrebu. Bio sudski sekretar Oblasnog suda u Nikšiću, sekretar Velikog suda, a potom član-sudija Velikog suda od 1906. i ponovo poslije 1912. Penzionisan 1918.

Ministar unutrašnjih djela 1906–1907. Poslanik u Narodnoj Skupštini Kravljevine Crne Gore, 1906. Učesnik Bombaške afere 1907. Amnestiran. Predsjednik Petrovdanskog sabora, 12. 07. 1941. Bio razočaran prisajedinjenjem Crne Gore Srbiji (1918). Nakon Drugog svjetskog rata osuđen za saradnju sa okupatorom, pa pomilovan.

Premينو u Herceg Novom. 1949. godine.

*

Pero M. JOVIĆEVIĆ

Sudija Velikog suda s koje dužnosti je penzionisan 1907.

*

Šćepo KUSTUDIJA (KUSTUDIĆ)

Rođen 1855. Sin njeguškog barjaktara Petra F. Kustudije, poginulog na Ostrogu, 1852. Duže vremena je bio upravitelj dvora Nikole I na Cetinju. Predsjednik Opštine varoši Nikšića.

Član Velikog suda, u kom svojstvu je bio u sastavu crnogorske državne delegacije u Turskoj, 13. 07. 1879.

„Cio je svoj život posvetio javnom radu i svugdje bio među prvima u svakom kulturnom poduzeću u Crnoj Gori, kao što je to i očekivati od sina ove čestite Kuće crnogorske“ (*Glas Crnogorca*, br. 26 od 03. 09. 1917, str. 2, u nekrologu povodom njegove smrti).

Premينو, 1917.

*

Jovan LAZOVIĆ

Rođen 18. 10. 1854, Ubli, Kući. Okružni podgorički kapetan 1876–1878. Sin Puniše Đurova. Veliki poznavalac crnogorskoga običajnog prava i vrsni znalac arbanaškoga običajnog prava i Kanuna Leke Dukadinija. Autodidakt. Bio je lični izvjestitelj dr Valtazaru Bogišiću, kao ministru pravde, po pitanjima običajnoga arbanaškoga prava u Malesiji o ustanovama iz nji-

hovog običajnog prava iz Kanuna Leke Dukadinija, o čemu je 1894. napisao posebni izvještaj Valtazaru Bogišiću, na osnovu kazivanja Sokolj Bace, arbanaškoga glavara iz Grude – Malesije, što se smatra velikim doprinosom u upoznavanju ustanova običajnog prava Albanaca.

Bio je sudija Velikog suda, od 1896. odakle je i penzionisan 1908.

Završio je Bogosloviju na Cetinju 1876. Sekretar, član i predsjednik Okružnog suda u Podgorici. Imao je dva sina i dvije šćeri. Njegova šćer Julija je prva fakultetski obrazovana žena u Crnoj Gori – završila je pravni fakultet u Petrogradu, 1906. Bio je prirodno nadaren i učen, pravedan i gospodstven.

Premiuo je u Batumu, Rusija 19. 04. 1915.

*

Šćepan – Šćepo MARTINOVIĆ

Rođen je u Bajicama, 1857. u junačkoj porodici. Poslije osnovne škole završava Bogoslovsko–učiteljsku školu i postaje učitelj u Bjelicama. Učestvuje u oslobodilačkim ratovima 1876–1878. i prvi je narodni učitelj u oslobođenom Nikšiću. Sekretar je vojvode Šaka Petrovića, guvernera u oslobođenom Nikšiću. Sudija i predsjednik Oblasnog suda u Nikšiću.

Član Velikog suda, na Cetinju. Poslije 1905. biran za narodnog poslanika u Narodnu skupštinu Knjaževine Crne Gore za Kapetaniju trebješku. Jedan od najboljih poznavalaca crnogorskoga običajnog prava. Penzionisan kao velikosudija, 1914.

Premiuo u Nikšiću, 1934.

*

Miloš MARKOVIĆ

Član Velikog suda. Rođen u Piperima. Bio je sudija Oblasnog suda u Podgorici 1908. i sudija Oblasnog suda na Cetinje, 1910. Pravezastupnik od 27. 06. 1914.

*

Janko MILIĆ

Sin Vukana i unuk Bora Stanojeva, glasovitih bjeličkih prvaka. Velikosudija. Kao sudija Velikog suda bio je član Naročitog suda za suđenje anarhističkih zločina, obrazovanog 24. 11. 1907. (*Glas Crnogorca*, 05. 12. 1907).

Poslanik u Narodnoj skupštini Knjaževine Crne Gore za Kapetaniju čevsko–bjeličku od 1906. do 1910. i njeni privremeni predsjednik, 1909. Član Financijalnog odbora.

Nađen je mrtav, pod nerasvijetljenim okolnostima, 1919. g.

*

Jevto Miletin NIKOLIĆ

Rođen u OZRINIĆIMA, Nikšić, 1836. Barjaktar i kapetan Lukovske kapetanije. Istakao se junaštvom u crnogorsko–otomanskom ratu 1862. Učestvovao u oslobodilačkim ratovima 1886–1888. komandujući Župsko–lukovskim bataljonom. Predsjednik Oblasnog suda u Nikšiću.

Član Velikog suda na Cetinju i okružni načelnik u Nikšiću. Jedan od najmudrijih Crnogoraca i najboljih poznavalaca običajnog prava, koji je lično pomagao Valtazaru Bogišiću kao konsultant u izradi Opšteg imovinskog Zakonika za Knjaževinu Crnu Goru.

„Čovjek visokog morala, lucidnog duha i vazda trezven i dosetljiv a sunce ga nikad nije zateklo u postelji“ (M. Vujačić).

Preminuo u Nikšiću, 1899. „ali nije umrla njegova riječ“.

*

Serdar Rade Turov PLAMENAC

Rođen u Boljevićima, Crmnica, 1842. Crnogorski serdar (1862). Osnovnu školu pohađao u Paštrovićima, a 1858. prima se državne dvorske službe, đe vodi protokol molbenica crnogorskom knjazu. Učestvovao u oslobodilačkim ratovima 1876–1878. Sudija Velikog suda. Predsjednik Glavne Državne Kontrole.

Objavio je brošuru *Crna Gora i Skenderija* (1911) i memoarske spise *Moje uspomene* (1907).

Preminuo u Boljevićima, 1919.

*

Risto POPOVIĆ

Rođen na Cetinju, 1871. đe je završio osnovnu i srednju školu. Pravni fakultet okončao u Beogradu. Od 1894. visoki državni činovnik, pogranični sekretar u Jezerima i sekretar Valtazara Bogišića kao ministra pravde. Bio sudija Cetinjskog Oblasnog suda i predsjednik Oblasnog suda u Baru.

Sudija Velikog suda na Cetinju 1913–1915. Poslanik u Narodnoj skupštini Knjaževine Crne Gore za Kapetaniju jezersko–šaransku, 1907–1911. Ministar finansija 1913–1915. i ministar unutrašnjih djela 1915–1916. Predsjednik Crnogorske Vlade 1914.

Poslije Prvog svjetskog rata – advokat i poslanik u Narodnoj Skupštini Kraljevine SHS, kao pristaša Crnogorske stranke za Srez cetinjski.

Preminuo u Beču 1924, a sahranjen na Cetinju.

*

Serdar Jagoš RADOVIĆ

Rođen u Martinićima, Danilovgrad, 1847. Serdar (nasljedno – otac Blažo) i senator. Pisar u Načelstvu bjelopavličkom. Načelnik Načelstva u Danilov Gradu 1874–1879.

Član Velikog suda 1879–1902. Izvjestitelj o običajnom pravu za Bjelopavliće i Brda na Upitnik Valtazara Bogišića povodom donošenja Opšteg imovinskog Zakonika i član Odbora za pretresanje i pregledanje cjelokupne osnove ovog Zakonika. Valtazar Bogišić je posebno isticao njegovu mudrost i veliko poznavanje običajnoga crnogorskog prava. Učesnik oslobodilačkih ratova 1876–1878, balkanskih i Prvog svjetskog rata.

Mudar, tih, dobrodušan i pravedan sudija.

Preminuo u Martinićima, 1919.

*

Marko RADULOVIĆ

Rođen u selu Pažići, Bjelopavlići, Danilovgrad, 1866. đe završava osnovnu školu i gimnaziju. Pravni fakultet završava u Beogradu 1893. kad se vraća u Crnu Goru, i sa sobom dovodi čitavu plejadu mlađih pravnika (Labud Gojnić, Risto Popović, Milo Dožić, Miloš Šaulić i Mitar Đurović) da se stave u službu crnogorskog otečestva.

Postavljen je za sekretara tek osnovanog Ministarstva pravde na Cetinju 1893. i bio desna ruka ministru pravde dr Valtazaru Bogišiću, na planu reforme crnogorskog sudstva i državne uprave. Pripadao je sloju najobrazovanijih i najiskusnijih predstavnika crnogorskog pravosuđa. Narodni sudija, prosvjetitelj i vaspitač. Predšednik Oblasnog suda u Podgorici 1903. Član Državnog Savjeta 1905. Poslanik, po položaju (virilni) u Narodnoj skupštini Knjaževine Crne Gore. Godine 1906. biva biran za predšednika prve crnogorske vlade ponikle iz parlamenta, nakon što je ustavni kabinet Lazara Mijuškovića demisionirao.

Bavi se advokaturom 1908–1913, nakon čega biva postavljen za člana-sudiju Velikog suda na Cetinju. Primio se dužnosti ministra pravde u kabinetu Lazara Mijuškovića, krajem 1915. Krajem 1918. interniran u Mađarsku, a potom u Austriju. Nakon povratka biva penzionisan i vraća se advokatskoj profesiji. Od 1924. do 1931, bio na položaju predšednika Velikog suda u Podgorici.

*

Andrija RAĐENović

Član Velikog suda.

Bio je predšednik Oblasnog suda na Cetinju i v.d. predšednika Oblasnog suda u Baru (1911). Osnivač Udruženja „Branko Radičević“.

*

Janko SPASOJEVIĆ

Rođen u Andijevici, 1871. Završio Duhovnu akademiju u Moskvi i Pravni fakultet u Petrogradu. Predsjednik Glavne Državne Kontrole (v.d.) Poslanik Crnogorske Narodne Skupštine 1906. Advokat od 1909–1913.

Član Velikog suda od 1913 do Prvog Svjetskog rata 1914. Ministar pravde u Vladi Andrije Radovića 1916–1917. Član Izvršnog Odbora za ujedinjenje Srbije i Crne Gore. Organizator Podgoričke skupštine koja je izbrisala Crnu Goru i crnogorsku naciju sa političke karte čovječanstva.

Preminuo u Beogradu, 1955.

*

Miloš ŠAULIĆ

Rođen na Jezerima, Žabljak, 1873. Osnovnu školu završio na Žabljaku, gimnaziju pohađao na Cetinju, Sremskim Karlovcima i Beogradu. Završio Pravni fakultet u Beogradu, đe je bio advokatski pripravnik. Sekretar Velikog suda 1899. Sekretar Ministarstva pravde 1902.

Član Velikog suda u njegovom prvom sastavu školovanih pravnika postavljen Ukazom Knjaza Nikole 1902. Zastupnik ministra pravde 1903–1904 i desna ruka ministra prave Luja Vojnovića u kreaciji i sprovođenju sudskih i upravnih reformi.

Preminuo na Cetinju, 19. 09. 1904.

*

Pavle VUJISIĆ

Član Velikog suda. Predsjednik Oblasnog suda u Kolašinu i član Naročitog suda za suđenje anarhističkih zločina (1907) u kome vrši procesnu dužnost isljednika i zastupnika tužbe.

Narodni poslanik u Narodnoj skupštini Knjaževine Crne Gore za varoš Kolašin (1912).

*

Dušan VUKOTIĆ

Rođen na Čevu, 1874. Osnovnu školu završio u rodnom mjestu, a gimnaziju učio na Cetinju i Kotoru. Završio Pravni fakultet u Pragu. Ministar finansija i građevina i ministar pravde u Vladi Kraljevine Crne Gore. Sudija Velikog suda.

Narodni poslanik u Narodnoj skupštini Knjaževine Crne Gore za Kapetaniju rudinsku, 1907–1911. Predsjednik Glavne Državne kontrole, 1911–1914. Ministar finansija i građevina.

Preminuo na Cetinju, 09. 07. 1916. i sahranjen na Čevu.

*

Stanko VUKOTIĆ

Rođen na Čevu, 1818. Serdar i senator. Kapetan Ozrinički. Stotinaš Garde Knjaza Danila. Tokom Veljeg rata 1876–1878. sa Petrom Vujovićem obavljao dužnost Knjaževskog namjesnika.

Član Velikog suda.

Preminuo na Čevu, 1906. g.

*

Marko A. VUKOTIĆ

Član Velikog suda.

Poslanik u Narodnoj skupštini Knjaževine Crne Gore za Kapetaniju čevsko–bjeličku, 1907–1911.

*

Gavro VUKOVIĆ

Rođen u Lopatama, Lijeva Rijeka, 1852. Crnogorski vojvoda, ministar, velikosudija, predsjednik Državnog Savjeta i poslanik u crnogorskoj Narodnoj Skupštini. Sin proslavljenog vojvode Miljana Vukova Vešovića. Gimnaziju započeo u Nici, a maturirao u Beogradu, 1869. Pravni fakultet u Beogradu završio 1873. Sekretar crnogorskog Senata (1874). Prvi školovani crnogorski pravnik u crnogorskom sudstvu.

Član-sudija Velikog suda, 1875–1879. Član Odbora za pretresanje i pregledanje cjelokupne osnove Opšteg imovinskog Zakonika za Knjaževinu Crnu Goru. Ministar inostranih djela u crnogorskoj vladi 1879–1905. Predsjednik Državnog Savjeta Knjaževine Crne Gore, 1905–1907. Poslanik Narodne skupštine Knjaževine/Kraljevine Crne Gore tokom 1906. i 1914.

Napisao je čuvenu raspravu: *Istorijski razvitak prava svojine od Rimskog doba pa do danas* (Beograd, 1873) i memoarsko djelo *Memoari* (Cetinje, 1996).

Preminuo u Beranama, 1928.

Izvori:

- *Državni arhiv Crne Gore – Fondovi: Veliki sud, Ministarstvo pravde, Senat*
- *Nacionalna biblioteka Đurđe Crnojević, Cetinje*
- *Crnogorski zakonici, 1796-1916, Priredili: dr B. Pavičević, dr R. Raspopović*

Literatura:

- Andrijašević dr Živko, Rastoder dr Šerbo: *Istorija Crne Gore*, 2003.
- *Istorijski leksikon Crne Gore*, urednici: dr Š. Rastoder, dr Ž. Andrijašević, 2006.
- dr Čedomir Bogićević, *Crnogoraki pravno-istorijski rječnik*, 2010.
- dr Čedomir Bogićević, *Istorija crnogorskog sudstva*, 2019.

ZAPISANO JE (2)

Branko Borilović

In another sequel of the column “It was recorded” Borilović brings fragments from the books, magazines, newspapers and other publications that both foreigners and locals wrote about Montenegro and the Montenegrins in different times and on different occasions.

1. Da je njemački književnik Sigfrid Kaper o Crnogorcima rekao: „Privrženost svojoj otadžbini, ljubav prema slobodi, istrajnost i upornost, smjernost do drskosti, koja čak nije lišena izvjesnog humora, hrabrost do suludosti, ali i spremnost da se potčini vođstvu i slijede zapovijesti, strogo poštujući običaje i red u kući i porodici, trezvenost i odmjerenost, to su bitne osobine Crnogoraca koje niko do sada nije osporio.“

Matica: časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu, Podgorica, br. 66, ljeto 2016, str. 46.

2. Da je Karl Nojmajer, u svom poznatom djelu „Uvod u velike pravne sisteme savremenosti (1987) rekao da Crnogorci jedini u Slovena imaju svoje, autentično pravo (budući da Rusi koriste njemačko, Poljaci francusko, Srbi austrijsko, a Bugari vizantijsko i italijansko)“

Matica: časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu, Podgorica, br. 66, ljeto 2016, str. 49.

3. Da je holandski putopisac Henrik van der Mandere govoreći o Crnogorcima zapisao: „Zaista ima nečega od biblijske jednostavnosti u ovom narodu: Ima tu najoriginalnije poetičnosti, a samim tim i nepojmljivo originalnih ideja ljudskosti, časti i kulture“. Na kraju zaključuje: „Crnogorci se ne smiju porediti sa prosječnim Evropljanima“.

Matica: časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu, Podgorica, br. 66 ljeta 2016, str. 41.

4. Da je Vitni Voren o Crnogorcima rekao sljedeće: „Crna Gora ne može biti osvojena, jer će nastaviti da se bori dok ne izbori svoj povratak, pa makar to trajalo i čitav vijek“.

Matica: časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu, Podgorica, br. 66 ljeta 2016, str. 45.

5. Da je Žan Pol Sartr Trinaestojulski ustanak smatrao najfrapantnijim i najveličanstvenijim događajem svekolike evropske revolucionarne istorije XX vijeka.

Stanišić, Milija: Dubinski slojevi Trinaestojulskog ustanka u Crnoj Gori, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica 2005, str. 88.

6. Da je Vinston Čerčil, povodom Trinaestojulskog ustanka, rekao „da Crna Gora, ne samo zbog svog geostrateškog položaja, predstavlja izuzetno poželjnog partnera za bilo koju vojnu alijansu u ovom dijelu svijeta“.

Matica: časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu, Podgorica, br. 66 ljeta 2016, str. 45–46.

7. Da je Fridrih Engels 1882. godine o Crnogorcima izjavio: „Crnogorci i njihovi prijatelji, primitivni narodi Krivošija i Hercegovine, braniće svoju nezavisnost protiv Beograda i svake

druge centralne vlade, bila ona srpska ili ne, isto kao što su to činili protiv Turaka i Austrijanaca“.

Matica: časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu, Podgorica, br. 66, ljeto 2016, str. 39–40.

8. Da je „Crna Gora majka junaka. Krvlju svojih sinova prolivenu za Krst časni i slobodu zlatnu, napisala je istoriju, jedinstvenu u našem narodu, koju vrijeme neće izbrisati kao što nije izbrisalo uspomenu termopilskih i maratonskih junaka. Taj plemeniti krš, koji je rodio toliko heroja i dao nam besmrtnog Njegoša, odnjihao je i Blaženu Ozanu, veliku ne na bojnem i književnom polju, nego u krepostima i požrtvovanju“.

Luković, don Niko: Prčanj, 2010, str. 15.

9. Da ako je Cetinje najmanja prijestonica na svijetu, onda je i mjesto sastajanja senata bez sumnje najveće na planeti jer se drži pod otvorenim nebom, ispod čuvenog brijesta, u središtu prijestonice.

Matica: časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu, Podgorica, ljeto 2014. str. 275.

10. Da je Napoleonov oficir Viala de Somijer, govoreći o Crnogorcima i njihovom odnosu prema otadžbini, rekao: „Ta riječ se kod njih ne izgovara naprazno. Za njih nema sredine. Pobijediti ili umrijeti za domovinu. Iz takvog osjećanja oni crpe ovu silnu snagu koja rađa junačka djela“.

Matica: časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu, br. 66, Podgorica, ljeto 2016, str. 41.

11. Da je Roj Trevor, govoreći o stasu i visini Crnogoraca zapisao „da su visoki i po šest stopa i više [...] da nijesu rijetki

ljudi visoki šest stopa i sedam ili osam inča“, te da bi Englezi gledali „na nj gledali kao na diva“.

Matica: časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu, Podgorica, zima 2009, str. 178.

12. Da se čuveni francuski pisac Viktor Igo „kao dijete igrao Crnogoraca i Turaka i da je želio u tim igrama da bude Crnogorac“.

Matica: časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu, Podgorica, jesen 2010, str. 356.

13. Da su se Crnogorci sporazumijevali „posebnom vrstom telefona“ i da su se mogli čuti na „pet milja“. Naime, oni su po pisanju Roja Trevora mogli da se dozivaju bez problema sa brda na brdo i da su još dok su bili mali izučavali tehniku govora „dozivanjem“. Na kraju kaže da nijedan stranac makar vježbao mjesecima „ne može zadobiti takav dar. Uz pomoć takvog telefona“ otkrivali su lopove, ubice, itd.

Matica: časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu, Podgorica, zima 2009, str. 169.

14. Da je za crnogorsku decu Roj Trevor rekao „da uče da pucaju čim se rode“.

Matica: časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu, Podgorica, zima 2009, str. 173.

15. Da je R. Trevor napisao: „U figurativnom smislu Crna Gora jeste Robin Hud Evrope, neustrašivi šampion slobode već stotinama godina, s frulom slobode na usnama, ne bojeći se ljudi a bojeći se jedino Boga.“

Matica: časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu, Podgorica, zima 2009, str. 176.

16. Da se Crna Gora prvi put pominje kao 'Montenegro' 1348. godine, u dubrovačkim arhivima 1376, a u kotorskim 1443. godine.

Sazdanje Cetinja, Cetinje – Podgorica 1984, str. 170.

17. Da je Crna Gora 1591. godine imala 14.000 ognjišta, a oko 50.000 duša 1641. godine.

Arhiv za albansku starinu, jezik i etnologiju, knj. II, Beograd 1925, str. 237.

18. Da je Vijala de Somijer u svom putopisu po Crnoj Gori zabilježio da u Ćeklićima u jednoj porodici živi 6 generacija. Najstariji član familije imao je 117 godina, njegov sin 100, unuk 82, praunuk 60, njegov nasljednik 43, sljedeći potomak 21, a najmlađi je imao 2 godine.

Somijer, Viala de: Istorijsko i političko putovanje u Crnu Goru, Cetinje 1925, str. 68.

19. Da je Stanislav Vinaver u svojoj knjizi „Goč Gora“ opisao dominantne osobine Crnogoraca. Kaže da Crnogorci nemaju „specifično srpske osobine“. Dalje nastavlja: „To su osobine jednog viteškog i borbenog plemena, kome je ponos iznad svega, a slavoljublje osovina života. I kad čitamo Ilijadu, vidimo da su Crnogorci, u mnogome, posve slični starim Homerovim Ahajcima.“

Vinaver, Stanislav: Goč Gora jedna jugoslovenska simfonija, Beograd 1927, str. 126.

20. Da je vladika Vasilije poslao pismo ruskom senatu „u kojem izjavljuje da želi da se ne primaju u Rusiju drugi Srbi pod imenom Crnogoraca i da će on davati svedodžbe Crnogorcima, koji bi željeli oditi u Rusiju.“

Spomenik, Srpska kraljevska akademija XXV, Beograd 1895, str. 16.

21. Da je 22. 04. 1753. godine vladika Vasilije Petrović poslao pismo Kolegiju inostranih djela sa popisom „koja plemena ulaze u sastav Crnogorske države“.

1. Katunska

2. Riječka

3. Lješanska

4. Spič i Šušanj

5. Zeta

6. Grahovo i Vilusi

7. Pješivačka nahija

8. Bjelopavlička nahija

9. Piperska nahija

10. Rovačka nahija

11. Crmnička nahija

Primorje:

1. Paštrovska nahija

2. Grbalj

3. Miholski

Brdani

1. Kuči

2. Bratonožići

3. Klimenti

4. Hoti i Kastrati

Spomenik, Srpska kraljevska akademija XXV, Beograd 1895, str. 16.

22. Da je još 1714. godine Crna Gora pomenuta kao „Montenegrinski narod“ i to u ruskim izvorima.

Spomenik Srpske kraljevske akademije LIII, Drugi razred, 1922, str. 58.

23. Da je Njegoš jednom prilikom, družeći se sa talijanskim piscem Frančeskom D’Ongarom, izjavio: „Ja ću od Crne Gore napraviti uzornu državu“.

Ongaro, Frančesko d’: *Crnogorka*, Novi Sad 1876, str. 11.

24. Da je Vuk Karadžić zabilježio da se Crnogorci rijetko opijaju

iako vole da piju i da je najveći crnogorski porok žudnja za novcem i potkupljivost. Kaže da prošaka nema i ako ih ima, oni su iz susjednih zemalja.

Karadžić, Vuk Stefanović: *Crna Gora i Crnogorci*, CID, Podgorica 2017, str. 30.

25. Da je Vuk Karadžić, govoreći o bliskosti Crnogoraca i Bo kelja, rekao „da Crnogorci trguju sa Kotorom i Budvom kao i Bo kelji sa Crnom Gorom, da se žene i udaju između sebe, da mnogi Crnogorci imaju imanja u primorju, da su stalno kao i Crnogorci pod oružjem, da su u 16. i 17. vijeku zajedno sa Crnogorcima ratovali protiv Turaka i sad se ne razlikuju od Crnogoraca ni u čemu“.

Karadžić, Vuk Stefanović: *Crna Gora i Crnogorci*, CID, Podgorica 2017, str. 79.

26. Da je Vuk Karadžić u svojoj knjizi opisao kako su se Crnogorci obračunavali sa lupežima:

„Najprije je lupež morao sedmostruko platiti ukradenu stvar (Srbi dvostruko), zatim se objavi na sve strane da je neko pokraden a i kolika nagrada čeka onoga koji prokaže. U tom slučaju uključuje se i treći koji šalje svog čovjeka i obavještava ga da je označen kao lupež i da vrati pokradeno. Ako je lupež siguran da je ‘provaljen’ on odmah ide na dogovor sa oštećenim. Ako lopov odriče krađu prokazivač mora svoje tvrdnje dokazati. Takvi su se u narodu zvali: Pokazivač sok, njegov posrednik sokodržica, a obećana nagrada sodžbina.“

Karadžić, Vuk Stefanović: *Crna Gora i Crnogorci*, CID, Podgorica 2017, str. 69–70.

27. Da je Vijala de Somijer, koji je 1813. godine obišao Crnu Goru, zapisao „da je crnogorski jezik (kojim je, veli, za nevolju govorio) dijalekat grčkog“.

Karadžić, Vuk Stefanović: *Crna Gora i Crnogorci*, CID, Podgorica 2017, str. 31.

28. Da je u staroj Crnoj Gori još 1905. godine donešen „Zakon o štampi“. Po tom zakonu stampar je bio dužan da od svake štampane stvari Državnoj biblioteci dostavi tri primjerka knjige.

Vijesti, Podgorica 22. jul 2007, str. 17.

29. Da je u Crnoj Gori i Brdima „živjelo 196.238 duša. Popis je izvršen od Petkova-dana 1863. na 1864. godinu. Od toga je bilo 99.889 muških i 99.339 ženskih čeljadi. Katunska nahija je bila najbrojnija sa 32.723 muška i 31.015 ženskih osoba. Slijedi Riječka sa 13.127 muških i 12.970 ženskih. Zatim Crmnička sa 14.272 muških a 13.997 ženskih. Lješanska nahija je imala 7.978 muških i 7.389 ženskih a Brda s Moračom i Vasojevićima 31.789 muških i 30.978 ženskih osoba“.

Orlić: *crnogorski godišnjak stari i novi za prostu godinu 1865*, Cetinje 1865, str. 75.

30. Da je ruski car Petar Veliki prvi put pozvao Crnogorce da „udare“ na Turke u Rusko-turskom ratu 1710–1711. Depešu Petra Velikog u Crnu Goru donijeli su Podgoričanin Ivan Lukačević i Mihailo Miloradović Hercegovac. Zbog toga je vladika Danilo sazvao skupštinu i predložio da pomogne Rusiji. Rekao je: „Pa i ja isti, ne žaleći svoga života, gotov sam s vama poći na službu caru hrišćanskome i našem otačestvu. Crnogorci listom ustaše. Ali, kad Rusija morade sklopiti mir s Turskom dve velike turske vojske pođu da kazne Crnu Goru. Crnogorci se junački boriše ali Crnu Goru Turci opustošise“.

Ilić, Drago: *Jugoslovenski narodi vladari i vladike*, Beograd 1936, str. 116–117.

31. Da su u boju „na Taru na Šarance i Uskoke“ hrabro učestvovali i Crnogorke. „Samuila žena Vasa Kneževića, žena Gavriela Rajčevića, udovica Marija sestra Ivana Kneževića posekoše svaka po dva živa Turčina“.

Dva Petrovića-Njegoša vladika Danilo Petrović i knjaz Nikola, Beograd 1896, str. 38.

32. Da je Vilijam Gledston (engleski državnik i političar), pišući komentar čuvenog Tenisonovog soneta o Crnoj Gori, rekao: „i najromantičnije i potresajuće slike drugih istorija blede pred običnim životom Crne Gore“.

Đukić, Trifun: *Mišljenje o Crnoj Gori i Crnogorcima*, Beograd 1936, str. 6.

33. Da je grčki „Novi svijet“, koji je izlazio u Parizu za vrijeme Prvog svjetskog rata o Crnogorcima zapisao: „Crna Gora je jedan simbol celoga čovječanstva“.

Đukić, Trifun: *Mišljenje o Crnoj Gori i Crnogorcima*, Beograd 1936, str. 9.

34. Da je Jovan Pavlović, pišući o Crnogorcima i njihovoj književnoj radnji, rekao: „Vanrednom jačinom volje Crnogorci su održali Crnu Goru kroz toliko vjekova...“

Đukić, Trifun: *Mišljenje o Crnoj Gori i Crnogorcima*, Beograd 1936, str. 13.

35. Da je Miler, poznati engleski historičar, govoreći o napretku Crne Gore posebno o „telegrafskom sistemu“ rekao: „Crna Gora je prišla Poštanskoj uniji prije Francuske“.

Đukić, Trifun: *Mišljenje o Crnoj Gori i Crnogorcima*, Beograd 1936, str. 11.

36. Da je Jaša Ignjatović o Crnoj Gori zapisao: „O tu je stenu Mars svoj mač oštrio“.

Đukić, Trifun: *Mišljenje o Crnoj Gori i Crnogorcima*, Beograd 1936, str. 17.

37. Da je vladika Nikolaj Velimirović jednom rekao o crnogorskom rodoljublju da je „svojom čudnovatom silom održalo Crnu Goru više od deset stoljeća nepotčinjenom i slobodnom“.

Đukić, Trifun: *Mišljenje o Crnoj Gori i Crnogorcima*, Beograd 1936, str. 15.

38. Da su mnogi Crnogorci radili u Etiopiji i Džibutiju. Njihove interese su zastupala ruska predstavništva. Izbijanjem Italijansko-etipskog rata 1896. godine oni su se stavili u službu etiopske vojske za što su dobili mnogo priznanja i odlikovanja.

Pejović, Đorđije-Đoko: *Iseljavanje Crnogoraca u XIX vijeka*, Titograd 1962, str. 369.

39. Da su mnogi Crnogorci radili u Aziji, tačnije u Mandžuriji (Kuči i Vasojevići), zatim Šangaju (Crmnica, Katunjani i Vasojevići), zatim u Port Haifinu, Hong Kongu, itd.

Pejović, Đorđije-Đoko: *Iseljavanje Crnogoraca u XIX vijeka*, Titograd 1962, str. 370.

40. Da su Crnogorci radili na prokopavanju Sueckog kanala. Najviše podataka o njihovom radu ima u prepisci ruskih predstavnika u Carigradu, Aleksandriji i Dubrovniku (1865. godine).

Pejović, Đorđije-Đoko: *Iseljavanje Crnogoraca u XIX vijeka*, Titograd 1962, str. 200.

41. Da su Crnogorci trbuhom za kruhom stizali i do Brazilije i Amazona. Najčešće su radili u rudokopima, najteže, ali dobro plaćene poslove.

Pejović, Đorđije-Đoko: *Iseljavanje Crnogoraca u XIX vijeka*, Titograd 1962, str. 389.

42. Da je u Port Saidu (Egipat) još od 1865. godine bila dosta brojna kolonija Crnogoraca. Tamo su radili na raznim poslovima, a njihove interese zastupao je austrougarski konzularni agent.

Pejović, Đorđije-Đoko: *Iseljavanje Crnogoraca u XIX vijeka*, Titograd 1962, str. 361.

43. Da Crnogorci govore „najčistijim slavenskim jezikom“. To je izrekao maršal Marmont koji dalje kaže da „nijesu morali modificirati svoj jezik, tako je jezik crnogorskih seljaka ostao nepromijenjen. To je isti jezik na kojem je napisana Ruska Biblija“.

Maršal Marmont: *Memoari*, Split 1984, str. 28.

44. Da su Rusi često zaboravljali Crnogorce prilikom sklapanja mira. Stjepan Mitrov Ljubiša u tekstu o Šćepanu Malom piše: „Rusija se pomiri s Turčinom bez Crne Gore, niti se uvrsti u ugovoru mira Kajinargjinskoga, sklopljena 10. julija 1774. ni jedna riječ o Crnogorcima“.

Dubrovnik: zabavnik narodne štedionice Dubrovačke za godinu 1868, Split 1868, str. 161.

45. Da je 1916. godine popisano stanovništvo u Cetinju. Po popisu u gradu je živjelo 5240, od toga 2427 muških i 2813 ženskih čeljadi. U rubrici državljanstvo stoji:

Državljanstvo	Broj	Državljanstvo	Broj
Austro-Ugarsko	96	Francusko	2
Crnogorsko	4957	Rusko	2
Srbijansko	16	Švajcarsko	6
Italijansko	7	Bugarsko	12
Grčko	7	Tursko	28
Arbanaško	104	Amerikansko	3

Broj kuća u varoši	438	Škola je bilo	6
Broj kuća u okolici	247		
Ukupno kuća	680		

Državni arhiv Crne Gore, UBC, 1916, f 118.

46. Da je Crnogorska vlada Švajcarskom savjetu javila da „Crna Gora prvim julom ove godine stupa u Uniju za zaštitu književnog i umjetničkog vlasništva. Ostale države u toj Uniji su Njemačka, Belgija, Španjolska, Francuska, Velika Britanija, Italija, Luksemburg, Monako, Tunis, Haiti“.

Stražilovo, Novi Sad 1893, str. 191.

47. Da je Sima Milutinović u svojoj „Istoriji Crne Gore“ zapisao da je carica Jelisaveta (šćer Petra Velikog, ruska imperatorka, 1741–1762) predložila vladici Vasiliju „da joj pošalje toliko Crnogoraca da od njih sastavi naročiti ‘Crnogorski puk’“.

Dorđević, Vladan: *Evropa i Crna Gora*, Beograd 1912, str. 87.

48. Da je vladika Sava Petrović imao dobre veze sa napuljskim dvorom. Zbog toga je u Napulj (1751. godine) sa crnogorskim pasošem uputio Stanoja Humca i Vučetu Martinovića „iz slobodne knjaževine Crne Gore....“ da ispitaju teren za preseljenje jednog broja Crnogoraca u Kraljevinu dvije Sicilije (Napulj). Planirano je bilo da se iseli trideset porodica iz Cetinja, Čeklića i Bjelopavlića.

Istorija Crne Gore, III knjiga, tom I, Titograd 1975, str. 311.

49. Da je „Crna Gora među prvim zemljama koje su uzele sudbinu svog naroda u svoje ruke. I ne znam da li je veća ratnička genijalnost njenog knjaza ili je heroizam samog crnogorskog naroda kome nema premca“.

Montegaci, Viko: *U Crnoj Gori*, CID, Podgorica 2008. str. 119.

50. Da je Marko Vujačić citirao Jovana Cvijića, koji je za Crnogorke rekao da su „najotmjereniji tip južnoslovenske žene“. U istoj knjizi, Vujačić kaže da je Crnogorka „odana mužu bez rezerve, a prema braći epski osjetljiva, samoprijegorna do samoodricanja“.

Vujačić, Marko: *Znamenite crnogorke*, Titograd 1961, str. 13.

51. Da je Kralj Nikola pisao američkom predsjedniku Vilsonu povodom odnosa Srbije spram Crne Gore, pa kaže: „Ma kako da su bili bestidni ja sam bio prvi da im pružim ruku, objavljujući Austriji rat, premda sam bio uvjeren, da izazivanje potiče s njihove strane ubistvom u Sarajevu u od njihove Crne Ruke. Zločinstvo nad prestolonadsljednikom i njegovom ženom bilo je uzrok, za što svijet danas oplakuje dvadeset miliona žrtava. Strašna pomisao, da ta zemlja neće da uvidi počinjeni zločin za koji je ona odgovorna pred čovječanstvom“.

Nikola Petrović i njegov dvor, Sarajevo 1919, str. 31.

52. Da je Fridrih fon Tajzen rekao o Crnoj Gori: „U duši ovih hrabrih, stasitih i poštenih Crnogoraca koji ne znaju šta je to krađa, plamti i greje kao topla struja ljubav prema otadžbini.“

Tajzen, Fridrih fon: *Jugoslovenski problem*, Beograd 1928, str. 17.

53. Da je Napoleon rekao za Crnogorce, zbog njihovog učešća na ruskoj strani protiv Francuza, 1807. godine: „Crnu ću Goru krvlju njenih žitelja oblitati te se neće više zvati Crna nego Crvena Gora“.

Backović, Marko: *Crna Gora pri kraju devetnajestog vijeka*, Beograd 1895, str. 60.

54. Da je Pukvil (francuski konzul u Janjini) manastir Stanjeviće vidio kao „Versaj Luja XIV. Računa se da ima više od 300 soba, zauzete od kaluđera ili monaha i 500 đaka upućenih iz raznih sela Crne Gore“.

Zapisi: časopis za nauku i književnost, jul-decembar, Cetinje 1927, str. 6.

55. Da se u Evropi o Crnoj Gori prije 1800. godine vrlo malo znalo. Do pojave „Istorije“ Vasilije Petrovića o njoj „nema ni jedne napisane knjige, ne samo na stranim nego ni na našim jezicima“.

Zapisi: časopis za nauku i književnost, jul-decembar, Cetinje 1927, str. 2.

56. Da je Crna Gora 1912. godine imala „učuvanih stvari dobivenih u raznim bojama, oko 180 topova, blizu 20.000 svakovrsnih pušaka, preko 5.000 noževa i sablji, 300 barjaka itd. Svi ovi eksponati dati su mahom po unutrašnjosti Crne Gore“.

Hajduković, Ilija: *U časovima odmora*, Cetinje 1912, str. 119–120.

57. Da je poznati češki slikar i muzičar Ludvik Kuba za Crnogorce rekao: „Crnogorci su narod koji nije nikad sklanjao svoj vrat pod tuđi jaram i uvijek znao je održati svoju samostalnost [...] Okolnosti su stvorile od Crnogoraca ritere i junake, zbog čega nepovjerenje, kao majka straha, sasvim je tuđe Crnogorcima“.

Hajduković, Ilija: *U časovima odmora*, Cetinje 1912, str. 166.

58. Da su Crnogorci išli ponajviše na zaradu u Tursku, ali ih to nije smetalo da „o svom kruhu i ruhu, hitno odlaze iz Carigrada, hrleći u pomoć svojoj domovini“. Pri ponovnom povratku u Carigrad pribjegavali su raznim „trikovima“. „Pribijali su se uz njihovu jednokrvnu, jednovjernu i po porijeklu, po običaju po tipu po haljinama i svemu drugome sličnu braću Primorce (Grbljane, Paštroviće itd.) koji su kao austrijski podanici uživali sva prava. U drugim slučajevima su se predstavljali kao Hrvati pa su prozvani Hrvatima a njihov šef *hrvatbaša*. Pred Balkanski rat u Carigradu je radilo između 800 i 1.500 druga“.

Matica: časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu, proljeće 2019, br. 77, str. 484–486.

59. Da je ruski oficir Pučkov rekao da među Crnogorcima vladaju tri duha: pravoslavno-crnogorski, venecijanski i turski.

Đorđević, Vladan: *Evropa i Crna Gora*, Beograd 1912, str. 122.

60. Da je vladika Vasilije smatrao da sa 50.000 dukata novčane pomoći, koju bi mu Rusija dala, mogao urediti državu

i tako „braniti svoju nezavisnost“. Vjerovao je da Crna Gora u svojem „stenju“ krije zalihe srebra i zlata, pa traži od Rusa da mu pošalju stručnjake koji će rudno blago vaditi iz zemlje. Zauzvrat, Crnogorci bi kovali novac sa likom ruske carice. Htio je da nabavi i štampariju „da ne bi do veka prosjačio po Rusiji potrebne crkvene knjige“.

Dorđević, Vladan: *Evropa i Crna Gora*, Beograd 1912, str. 108.

61. Da je Šćepan Mali znao iz priča svojih Crnogoraca „da je Rusija, kojoj su ovi pomagali u ratu protiv Turske, pri uglavljivanju mira redovno zaboravljala na svoje crnogorske saveznike i ostavljala ih Turskoj da ih po volji kazni za to savezništvo....“

Dorđević, Vladan: *Evropa i Crna Gora*, Beograd 1912, str. 187.

62. Da je vladika Vasilije u pismu 29. 04. 1753. godine Praviteljstvujušćem Senatu rekao i ovo: „No kako sam za vreme moga bavljenja ovde video, da mnogi Srbi (srbijanski ljudi) dolaze u Rusiju i da od milosti Njenog Imperatorskog Veličanstva dobiju časti i dostojanstva, to sumlje ne može biti da će se neki Srbi bez osnova nazivati Crnogorcima i plemićima (šljahtičami) te na taj način dobijati časti i dostojanstva, i takvih može biti već ima“. Dalje kaže da će on ubuduće davati „svedodžbe“ Crnogorcima koji budu željeli da stupe u službu Nj. I. Veličanstva „da se ne bi koje kakve varalice izdavale za dobre Crnogorce i da ne bi ružili čast crnogorskog naroda“.

Dorđević, Vladan: *Evropa i Crna Gora*, Beograd 1912, str. 83.

63. Da je Napoleon bio ljut na svog maršala Marmona zato što nije ostvario bolje kontakte sa Crnogorcima, pa kaže: „Kako to

da nikada ne govorite o Crnogorcima? Ne treba biti krute naravi, treba poslati agente među njih i pridobiti vođe te zemlje“. Zato je Marmon za Vladiku bio spremio bogati poklon – „jedan Napoleonov portret okićen izvanredno lijepim dijamantima“. Od toga nije bilo ništa jer su se u međuvremenu umiješale austrijske intrige i ruski savjetnici koji su kompromitovali njegov plan.

Lekić, Dušan: *Spoljna politika Petra I Petrovića Njegoša*, Cetinje 1950, str. 231.

64. Da se stara Crna Gora dijeli na četiri nahije, i to Katunsku, Lješansku, Riječku i Crmničku. Tu podjelu su uveli Turci u prvoj polovini 17. vijeka. Katunskoj pripada Cetinje, Njeguši, Čeklići, Bjelice, Cuce, Ozrinići (Kčevo), Pješivci, Zagarač i Komani. Lješanska se nahija ne dijeli, kao ostale, na plemena. U Riječkoj nahiji je varošica Rijeka Crnojevića, Ceklin, Kosijeri, Dobrsko selo, Ljubotinj i Građani. Crmnička nahija ima devet manjih plemena i varošicu Vir.

Cetinje i Crna Gora, Beograd 1927, str. 11.

65. Da je kod Crnogoraca junaštvo zavisilo od hrabrosti muža, a čojstvo od žene. Naime, Crnogorac je davao „svojim sinovima primjere junaštva a mati ih je učila čojstvu.“

Donović, Nikola: *Rad i karakter Crnogoraca*, Beograd 1935, str. 149.

66. Da je Petar Veliki 1710. godine preko Hercegovca Miloradovića uputio Crnoj Gori poziv sa ciljem da objavi rat Turskoj. Očito da je „Petru Velikom Crna Gora iako mala izgledala mnogo veća“, čim je računao na njenu pomoć. Crnogorci su mu izašli u susret i objavili rat Turskoj kuražeći se riječima „Nijesmo sami, nas i Rusa sto miliona.“

Đonović, Nikola: *Rad i karakter Crnogoraca*, Beograd 1935, str. 94.

67. Da su Crnogorci teško prihvatili pravila i zakone. Zbog toga su govorili: „Ove gore ne trpe regule.“ Više su voljeli „regule“ koje je sami život nametao i u kojima su se dobro snalazili.

Đonović, Nikola: *Rad i karakter Crnogoraca*, Beograd 1935, str. 120.

68. Da su Crnogorci imali čudne nazive kojima su isticali karakter čovjeka. Takve ljude su zvali: soko, munja, krilatica, vatra, sablja ,orao, strijela, grom, itd. Po ovim nazivima se vidi kakav bi trebao da „bude idealan čovjek u Crnoj Gori.“

Đonović, Nikola: *Rad i karakter Crnogoraca*, Beograd 1935, str. 125.

69. Da su stari Crnogorci rijetko psovali. „Psovka se nije mogla razviti među ljudima koji toliko polažu na lično dostojanstvo.“ Takođe nijesu skoro nikada pričali „pornografske priče, što im je bilo ispod časti. Smatrali su da takvim pričama kumuje alkohol zbog čega su ga iz duše mrzjeli“.

Đonović, Nikola: *Rad i karakter Crnogoraca*, Beograd 1935, str. 135.

70. Da se ni u jednoj crnogorskoj epskoj pjesmi ne pominju janjičari „jer nisu iz Crne Gore odveli nikoga u janičare.“ Upravo zbog toga što Turci nijesu bili gospodari Crne Gore.

Cetinje i Crna Gora, Beograd 1927, str. 159.

71. Da su Crnogorci „pod vodstvom Ivana Vukotića 1524. godine učestvovali u zauzimanju grada Jajca u Bosni, pomažući Mađare protiv Turaka.“

Cetinje i Crna Gora, Beograd 1927, str. 34.

72. Da je u vrijeme Mirovne konferencije 1919. godine, Francuz Žan Arsil pisao: „Svi Crnogorci su se žrtvovali za zajedničku stvar; hoćemo li dozvoliti da srpski imperijalizam anektira Crnu Goru? Francuzi! Vi nećete dopustiti da ‘Živjela Jugoslavija’ znači na lošem srpskom: ‘Smrt Crnoj Gori!’“

Crnogorsko pitanje (1918–1931), Cetinje 1914, str. 278.

73. Da se Crnogorci nijesu htjeli potčiniti turskoj vlasti bez obzira na veličinu sultanovih ustupaka. Nudio im je „da im obnovi crkvu i manastir na Cetinju, pa čak da im podigne veće nego što su bili.“ Sve im to nije valjalo. Crnogorci, a naročito Katunjani nijesu htjeli potčiniti se turskoj vlasti.

Tomić, Jovan: *Pohod Numan-Paše Ćuprilića na Crnu Goru 1714. godine*, str. 59.

74. Da je po Nikoli Ericu (mletački providur iz Kotora) 1692. godine Crna Gora imala 2279 odrasle osobe (puške) i 4230 žena i staraca, 5909 djece, ukupno 12.418 duša. U ovom tekstu nalaze se i mnogi statistički podaci Crne Gore iz različitih perioda.

Cetinje i Crna Gora, Beograd, 1927, str. 282.

75. Da je po Marjanu Bolici (mletački plemić) 1614. godine u cijeloj Crnoj Gori (Katuni, Ljubotinj, Pješivci, Crmnica, Lješkopolje) bilo 90 sela, sa 3524 doma i 8027 vojnika. U barskoj opštini sa Spičom 2726 vojnika, u Ulcinju i okolini 800, u Podgorici 4.376 vojnika, u Grahovu 200, u Nikšiću i Onogoštu 700.

Cetinje i Crna Gora, Beograd, 1927, str. 281.

76. Da Crnogorci po kapetanu Baumanu, izgledaju „karakterni i moralni. Ne odaju se porocima čak ni piću, i ne krađu. Možda nema zemlje u Evropi u kojoj se manje krađe nego u Crnoj Gori“.

Cetinje i Crna Gora, Beograd, 1927, str. 383.

77. Da je geograf, istraživač i putopisac Saksonac Bernard Švarc za Crnogorce rekao: „Na terenu koji djelimično pripada u najžalosnije oblasti naše zemljine kugle, nalazi se pleme koje treba ubrajati u najplemenitije nacije. Narod fizički i moralno zdrav, spoljašnje surov, ali obdaren dubokom naravi, lavovski hrabar, a ipak djetinjasto bezazlen, ponosan-ozbiljan, a opet najpredusretljiv i najgostoprimljiv.“

Cetinje i Crna Gora, Beograd, 1927, str. 382.

78. Da je kralj Nikola dobio telegram od američkog predsjednika Vudroa Vilsona, sljedeće sadržine: „Njegovu Veličanstvu Nikoli, Kralju Crne Gore. Iskreno zahvaljujem Vašem Veličanstvu na plemenitim čestitkama koje ste mi tako ljubazno uputili 4. jula, i koje visoko cijenim. Duboko saosjećam sa Vašim Veličanstvom u nesreći koja je snašla Crnu Goru najezdom nemilosrdnog neprijatelja. Uvjeren sam da Vaše Veličanstvo i blagorodni i junački narod Crne Gore neće biti potlačen, nego da će vjerovatno, da su Sjedinjene Države odlučne da vide da će, sa konačnom pobjedom koja će doći, biti osiguran i priznat integritet i pravo Crne Gore. Šaljem Vašem Veličanstvu svoje najbolje želje.“

Vijesti, 27. maj 2006, str. X.

79. Da „tajni uzrok zbog kojega su Saveznici poslije toga uzeli prema Crnoj Gori ovakvo držanje leži u tome što Srbija, od samoga početka, umjesto da je Crnu Goru držala kao svog junačkog saveznika i bratsku zemlju, počela je prema njoj voditi otimačku politiku; u tome je i uspjela, blagodareći čitavom sistemu intriga kako u Parizu tako i svud drugdje. Bilo bi žalosno da Crnogorci izgube nezavisnost, koju su herojski sačuvali od Turaka za nekoliko vjekova.“

Mak Nil, narodni poslanik, prilikom značajne debate o Crnoj Gori u engleskom Parlamentu, 11. novembra 1919.

80. Da „junaštva i borbe Crnogoraca za nezavisnost prevazilaze junaštvo Starih Jelina kod Termopila i na Maratonu.“

Gledston, Viljem, britanski političar i državnik, u više navrata premijer vlade.

81. Da „ako ima u Evropi zemlje koja zaslužuje svoju nezavisnost, zbog svoje istorije, svog geografskog položaja i okoline, to je Crna Gora. Sloboda i nezavisnost treba da budu dah narodnog individualnog života Crnogoraca, i svako rješenje koje tome ne odgovara, bila bi surova nepravda i gorko razočaranje za sve one koji su se zauzimali za sreću ove male istorijske zemlje.“

Gledston lord Herbert sin Viljema Gledstona, veliki prijatelj Crne Gore, ministar i vođa Liberalne stranke.

82. Da „vrlinama Crnogoraca duguju se opšte priznanje i divljenje“.

Harmsvort, ministar za spoljnje poslove Velike Britanije.

83. Da „što se tiče Crne Gore, njena slavna istorija i prošlost neće nikad biti ugašene ni jednim diplomatom, ma ko on bio, niti nasiljem. Istorija se piše polako ali sigurno, a crnogorska, za vrijeme velikog rata, nije ništa drugo nego jedan niz besprimjernih nepravdi. Ali će pravda pobijediti, a čelični i duhom veliki crnogorski narod, podići će glavu, sam odlučiti o svojoj sudbini i uskrsnuti iz mučeništva u kome se sad nalazi.“

Divajn, Aleks, engleski publicista i prijatelj Crne Gore.

84. Da „pored Jadranskog mora u svom surom stijenju nalazi se Crna Gora. Istorija slavi ovo gnijezdo orlova. To je Otadžbina nenadmašna, slavna kao Sparta“.

Gaston Rupnel

85. Da „mali crnogorski narod vazda je na visini očuvao svoju čast i u najmučnijim danima na Balkanu. Crnogorac je ponosno držao glavu, pogled smio i srce neustrašivo.“

A. Augusten Rej.

86. Da „ljubav, koju Crnogorci imaju prema svojoj maloj zemlji, dolazi otuda, što su se duge godine borili i zajedno osjećali, s oca na sina, vjekoviina imajući iste običaje, a ovi zajednički običaji su najjača veza, najsolidniji lanac između ljudi i između vremena.

Čvrsti brđani, Crnogorci nose sa sobom, ako se tako može reći, obilježje svoje Otadžbine. Zemlju svoju oni, uprkos njene sirotinje ljube onako, kao što je njihovi preci voljahu, kad sa vrha Lovćena posmatrahu stijenje i kada rekoše: ‘Evo! Mi izabramo ovu zemlju!’ I pošto je njihova i pošto je vole, ko im je može oduzeti?’“

Luj Avenje, Švajcarac, član Internacionalnog komiteta za nasavisnost Crne Gore.

87. Da „nikad nije bilo hrabrijeg i čestitijeg od crnogorskog naroda. Nikad nije bilo više mučeništva i nepravde nego što ga je podnio crnogorski narod. Nikad svetijeg prava nego pravo Crne Gore. To je zaloga njene pobjede.“

Makelar, književnik.

88. Da „istorija bdije nad malenim ali slavnim crnogorskim narodom, koji sada brani, kao što je i vjekovima branio, svoju slobodu i nezavisnost.“

Hugo Movnikel

89. Da „istorija Crne Gore jeste nepobjedivi David koji se, bez straha i bez prestanka, bori sa novim Golijatima. Ona je bila

prvak u borbi za slobodu i hrišćanstvo, a danas je prvak u borbi za pravo malih naroda. Hvala joj u ime malih naroda.“

Hektor de Vik.

90. Da „Crna Gora je jedan simbol cijeloga čovječanstva. Država koja je, mada onako malena, umjela kroz čitava stoljeća očuvati svoju nezavisnost. Mišljenja smo da je nezavisnost Crne Gore jedna svetinja i da oni koji drznu rukom taknuti je nijesu prijatelji slobode, mira i čovječnosti.“

Grčki list 'Novi svijet' koji js izlazio u Parizu (5. decembra 1918) u članku „Herojska Crna Gora“.

91. Da „pošto on želi da živi slobodno u svojim gorama, zašto silom od njega činiti podanike Srbiji? Ovaj mali, ali junački narod treba da slobodno raspoláže svojom sudbinom, shodno načelima predsjednika Vilsona.“

La Suisse, list iz Ženeve (jul 1819).

92. Da se „ne mogu udaviti oni koji su bili lavovi na Jadranu.“

Al-Anri Besie (La France de l'Est).

93. Da je „Crna Gora sa vjekovnim tradicijama, kolijevka naroda epopeje, zemlja slavne prošlosti, zublja slobode, hrabrosti i plemenitih podviga“.

L' Action Radicale, Ženeva.

94. Da je „Crna Gora slovenska predstraža na Balkanu. Ona je ogledalo čojstva, kolijevka junaštva. Mučenička Crna Gora nosi krst, kakav još nijedan narod nosio nije. Njene borbe i patnje čine je velikom. Istorija ljubi mučenike i sveti ih; ona će čašću obasuti uzor njene vrline i vjernosti.“

Iz knjige Le Montenegro.

95. Da je Mihailo Ivanović, vođa federalističke stranke u Crnoj Gori izjavio na Narodnoj skupštini 1924. godine sljedeće: „Dok su se najhrabriji srbijanci nalazili na obali Jadrana, u Valoni pa čak i u Rimu i Parizu, dotle su jadni Crnogorci bili u rovovima kod Čačka, Užica i na Javoru, pa prvi dobijaju medalju za bježanje, a drugi se sumnjiče za izdaju.“

Vijesti, Podgorica, 11. mart 2006, str. 21.

96. Da bi u Crnoj Gori Pompej mogao uskliknuti: „Čim udarim nogom o zemljici, iz nje odmah izviru ratnici, a ni deukalionski mit o stvaranju čovjeka od kamenja nigdje neće naći slikovitiju potvrdu nego među Crnogorcima. [...]Zbog toga su oni takav tvrd soj“.

Štiglic, Hajnrh: *Posjeta Crnoj Gori*, Štuttgart, 1841, prijevod, 2004. str. 45.

97. Da je ruska carica Katarina za Crnogorce rekla sljedeće: „Crnogorci su ne samo slobodni ljudi koji ne priznaju vlast Porte, niti joj plaćaju nikakvoga danka, no se oni nalaze u neprestanoj borbi s Turcima“.

Mitropolit Crnogorski Vasilije Petrović- Njegoš ili Istorija Crne Gore od 1750–1766. godine. Napisao Marko Daković, Cetinje 1881, str. 100.

98. Da je norveški kapetan Henrich Angel u svojoj knjizi o Crnogorcima rekao: „Koliko su srećni bili Crnogorci u svojoj nemaštini? Svojom nezavisnošću su se, kao najsiromašniji, popeli tako visoko u svakom pogledu i još uvijek su, zbog svojih mnogobrojnih posebnih kvaliteta, daleko iznad svakog drugog balkanskog naroda“.

Angel, Henrich: *Sinovi crnih gora*, Nikšić 2016, str. 116.

99. Da su Crnogorci bistri i odvažni i da njihova „osamljenost u kojoj su bili prinuđeni da žive i stalne borbe usporile su njihov društveni razvoj, ali su im sačuvali veliku osobinu – dostojanstvo“.

Delari, Anri: *Crna Gora*, Pariz, 1862, prijevod, 2003, str. 16.

100. Govoreći o Crnoj Gori Stivenson je rekao: „Skoro pet vjekova njeni stameni gorštaci vodili su borbu za opstanak protiv mnogo brojnijeg neprijatelja i dok su preostali Sloveni na Balkanskom poluostrvu bili prinuđeni većim dijelom barem, u tom periodu da prihvate stranu dominaciju, samo su Crnogorci uspjeli da zadrže svoju nacionalnu nezavisnost nedirnutom“.

Stivenson, Frensis S: *Istorija Crne Gore*, Podgorica 2001. str. 7.

101. Da je Antonio Baldači, govoreći o Crnoj Gori, zapisao: „U ovakve predjele, koje Evropejac napušta, Crnogorac se sklanja sa toliko zadovoljstva, jer tu nalazi mir i utjehu.

To je njegova otadžbina, a pod ovim kamenjem počivaju kosti njegovih predaka“.

Baldači, Antonio: *Boka Kotorska i Crnogorci, u Crna Gora – vrata Balkana*, Cetinje, 2004, str. 451.

102. Da je Bugarka Krunka Šarova o Crnogorcima kazala da su: „slobodoljubivi i herojski narod, koji je branio svoju nezavisnost u neposrednoj borbi protiv turskog osvajača“.

Bibliografski vjesnik, broj. 1–3, Cetinje 1963, str. 181.

103. Da bi se Crna Gora mogla nazvati „balkanska Švajcarska“, zapravo je zemlja velikih kontrasta koji plijene. Zaključuje da Crna Gora podsjeća na „okamenjeno ustalasano more“.

Morgan, Kamilo: *Crna Gora*, Beč, Cetinje 1912, prijevod 2004, str. 9.

104. Da je Vitni Voren o Crnogorcima rekao i ovo: „Ti gorštaci odrastaju poput drveća koje je puštilo korijene u pukotinama stijena, što se razdragano rvu s vjetrovima, otporni na oluju“.

Voren, Vitni: *Crna Gora – zločin Mirovne konferencije*, Njujork, 1922, prijevod 2000, str. 62–63.

105. Da, govoreći o nepravdi koja je učinjena 1918. godine Crnoj Gori, Jozef Bajza citira Gledstona koji je rekao: „I zaista okrutnije sudbine nije moglo zadesiti malu Crnu Goru da je, umjesto što se borila uz nas, okrenula oružje protiv nas“.

Bajza, Jozef: *Crnogorsko pitanje*, Budimpešta, 1928, prijevod 2011. str. 17.

106. Da „za Crnogorca nema dražeg stvorenja na zemlji od majke, za nju je u stanju sve da učini, za njenu čast će dati i svoj život i žrtvovati čak i kuću [...] Zbog toga se kod Crnogoraca često čuje i izreka: Tako mi majčine râne“.

Kaper, Sigfrid: *O Crnoj Gori*, Podgorica, prijevod, 1999, str. 64.

107. Da ranjenom Crnogorcu „kuršume iz tijela vade pomoću dugih kliješta slične našima, a kuršume iz kostiju pomoću kuke bez zaštitnog naglavka“.

Bulonj, Alfred: *Crna Gora – zemlja i stanovništvo*, Podgorica, 2002, str. 51.

108. Da Crna Gora ima „pravo suvereniteta, jer su ispunili zadatak kao samostalna država spontano, to jest, ustanovili su vladu, naziv, titulu i počasne oznake, bez protivljenja drugih država i ispunili su sva prava suvereniteta u skladu sa unutrašnjim i međunarodnim pravom“.

Vačlik, Jan: *Suverenitet Crne Gore i savremeno međunarodno pravo u Evropi*, Lajpcig, 1858, prijevod 1996, str. 197–200.

109. Da o crnogorskom gostoprimstvu Rohlena kaže: „Na Lukavici se kapetan iselio iz svoje kolibe, samo da bih ja imao udobnosti. Mlijeka, skorupa i sira mi nije falilo. Žene su mi donosile snijega za piće, djeca su hvatala i penjali se kao kozorosi po planini i za cvijeće“.

Rohlena, Jožef: „S Holečekom po Crnoj Gori“, u *Crna Gora – vrata Balkana*, str. 392.

110. Da su Crnogorci koje je srijetao po Cetinju zračili svojim izgledom i harmoničnim bojama. „Bili su to velikaši, to su zaista bili vitezovi koji pobuđuju divljenje i poštovanje“.

Svjatek, Jozef Jan: *Crna Gora i Skadar*, Prag 1914, prijevod 2000, str. 41.

111. Da su Crnogorci „ponosni na svoju nezavisnost, čiji su običaji jednostavni i ne dopuštaju da ih iskvari luksuz bogatstva“.

Nolt, Alis: *Esej o Crnoj Gori*, Pariz 1907. prijevod, Podgorica 1996, str. 39.

112. Da za Crnogorku Markoti kaže: „Bila je, zaista, neobične ljepote, onu koju nazivaju grčkom, jer se približavala idealnom klasičnom savršenstvu linija iz antičke umjetnosti, kojom se izražavala božanska ljupkost i harmonija“.

Markoti, Đuzepe: *Crna Gora i njene žene*, Milano, 1896, prijevod 1997, str. 79–80.

113. Da Crna Gora zaslužuje da se upozna ne samo zbog hrabrosti njenog naroda već „ona to zaslužuje i zato što je to

značajna zemlja u prošlosti, zemlja sa priznatim značajem za sadašnjost i zemlja puna mogućih obećanja za budućnost“.

Mandere, Henri van: *Crna Gora*, Amsterdam 1913, prijevod 2002, str. 29.

114. Da su Crnogorci „paladini, lutajući vitezovi a za sada, u savremenom svijetu u kojem je taj karakterni tip izumro i kada je i sama potražnja za njim presahla, čak i kada je u pitanju borba za opstanak, oni mogu biti samo paladini“.

Bašmakov, Aleksandar: *Preko Crne Gore u zemlju Gega*, S. Peterburg, 1913. prijevod 1996, str. 12.

115. Da Crnogorci „jedu tako malo đe se treba čuditi odakle im snaga. Rijetko jedu meso, a o parčetu rumetinova leba i malo luka provedu dan“.

Bronevski, Vladimir: *Zapisi o Crnoj Gori i Boki*, S. Peterburg, 1836, prijevod 1996, str. 126–128.

116. Da je Crnogorac ograničen u svojim željama, pa lako može da ih zadovolji, zbog čega živi srećno i spokojno. On umire za svoj zavičaj, u ratu u krvavim bojevima. Smrt svoga člana familije ne može ga lišiti društvene ravnoteže [...] Jednom riječju, i vaspitanje koje ga približuje prirodi (a on je čedo prirode) oslobađa ga od mnogih bolesti koje potiču od neprirodnog načina i pretjerane osjetljivosti“.

Bronevski, Vladimir: *zapisi o Crnoj Gori i Boki*, S. Peterburg 1836, prijevod 1996, str. 100.

117. Da Crnogorci vole da grade crkve. „Rijetko se može naći selo, najsiromašnije i najmanje koje ima desetak ili petnaestak domova, a da nema crkvu, bez obzira na to što se sela kadkada nađu veoma blizu jedno drugom [...] U Crnoj

Gori, reklo bi se da na 120.000 stanovnika ima 140 crkava i 11 manastira“.

Petković, Konstantin: *Crna Gora i Crnogorci*, S. Peterburg 1877, prijevod 2005, str. 74–75.

118. Da o Crnogorcima Rovinski kaže: „Takva je sudbina čitavog crnogorskog naroda, jedna polovina da se vječno bori i gine, druga da sirotuje i oplakuje poginule. Takav život stvara narodu junake, no ubija u njemu sve ostalo: građansko držanje, društvenost, privrženost porodici, manire“.

Rovinski, Pavel Apolonovič: *Iz ratnog života Crne Gore*, Cetinje 1880, str. 71.

119. Da o crnogorskom gostoprimstvu Eugen Markov kaže: „Možda se u toj dubokoj ljudskoj osobini prvih ljudi Crne Gore održava ono odavnina ukorijenjeno u crnogorskom narodu sveto osjećanje gostoprimstva, koje se sada izkazuje u drugim, kulturnim običajima više nego u prošlom vremenu“.

Markov, Eugen: *Putovanje po Srbiji i Crnoj Gori*, S. Peterburg 1903, prijevod 2005, str. 442.

120. Da je 40.000 Crnogoraca u Prvom svjetskom ratu držalo front od oko 650 km. Hrabrost crnogorskih vojnika je još veća pogotovo ako znamo da je dužina francusko-njemačkog fronta iznosila oko 750 km, a branili su ga milioni vojnika.

Zapisi, knjiga XV, sveska 6, jun 1936, str. 383.

121. Da je Napoleon Bonaparta preporučio svom maršalu Ogist Marmonu „da uključi dvije regimente svoje garde iz Beča, kako bi se u borbama protiv Crnogoraca izvještili i naučili pravom i viteškom ratovanju.“

122. Da su delegati Srbije Pašić, Trumbić i Vesnić na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1912–13 zahtijevali da Crnoj Gori ne pripadne Skadar pod čijim zidinama je izginulo deset hiljada Crnogoraca. U tekstu, objavljenom u *Glasi Crnogorca*, se kaže:

„ Pamтите Crnogorci!

Pored svih zločina koje je Crnoj Gori učinila i čini Karađorđeva Srbija, ovih dana ona je učinila i opštoj srpskoj stvari jedno strahovito izdajstvo, najveće od Kosova. Pašić-Trumbić-Vesnić, delegati Srbije na Konferenciju Mira u Parizu:

ne priznaju Crnoj Gori Skadar, pod čijim zidinama deset hiljada Crnogoraca položise 1912–13. svoje junačke kosti samo zato da on bude crnogorski;

žele i traže da Skadar, u kom leži i prošlost i budućnost Crne Gore, ne pripadne Crnoj Gori, nego Albaniji;

rade o tom da se Crnoj Gori otme Skadar, mada su Velike sile dvaput dosad priznale njeno sveto pravo na Skadar, prvi put, kada su ga 1913. uzele na zahtjev Austrije a za ljubav održanja svjetskog mira, i po drugi put, Londonskim ugovorom koji su aprila 1915. potpisale i njim Crnoj Gori Skadar priznale: Engleska, Rusija, Francuska i Italija“.

Glasi Crnogorca, broj 72, 1919, str. 2.

123. Da je Čezare Kant (italijanski pisac), opčinjen ljepotama Boke i posebno Dobrote, rekao da ovaj dio Crnogorskog primorja nadmašuju ljepote Bosfora. Na takvo razmišljanje navele su ga „nevjerovatne suprotnosti između velike pitomine i velike divljine“ ovoga kraja.

Jadranska straža, III godina, broj 5, Split 1925, str. 122.

124. Da se Amerikancima toliko dopala crnogorska nošnja da su iznajmljivanje za fotografisanje skupo plaćali. Naime, domišljati Crnogorac Savo Petrović, vidjevši da mu to može biti izvor prihoda, smjestio se u muzej u koji je dolazio silan svijet da ga gleda, te je tako na lak način dolazio do zarade.

Golub: list za srpsku mladež, god XIV, br 15, Sombor 1892, str. 239.

125. Da je Janko Nilović poznati francuski pijanista, pjesnik i kompozitor porijeklom iz Crne Gore. Janko je rođen u Istanbulu 1941. godine i potomak je crnogorskih iseljenika. Jedan broj njegovih djela odnosi se na Crnu Goru.

Wikipedia.

126. Da je autor kultne američke serije i filma *Policajac sa Beverli Hillsa* Danilo Bach porijeklom iz Crne Gore. Danilo je sin crnogorskog iseljenika Nikole Baćovića.

Podatke o svom porijeklu lično je saopštio Danilo Baćović autoru ovog zapisa.

127. Da li znate da je jedan Crnogorac 1864. godine založio riječ i na osnovu toga dobio kredit u Cetinjskoj založnici.

Crnogorski anali, god I, br. 1, Cetinje 2013, str. 291.

128. Da je jedan Crnogorac preveo atomsku bombu koja je kasnije bačena na Hirošimu. Bio je to Marko Gregović oficir američke ratne mornarice. On je komandovao brodom Korus Aka 26. Iz zvaničnog saopštenja predsjednika Sjedinjenih Američkih Država, Trumana saznao je, kao i ostali građani svijeta, da se na njegovom brodu nalazila atomska bomba. Marko je bombu dopremio do ostrva Tinijana u neposrednoj blizini Japana, gdje je „dorađena“: Odatle je

preuzeo avion Enola Gay da bi je nešto kasnije izbacio na Hirošimu.

Pobjeda, XXII, 15. VII 1965, str. 10.

129. Da je krvna osveta u vrijeme sv. Petra toliko bila uzela maha da je samo u sukobu Čevljana i Bjelica bilo 75 poginulih. U selu Velestovo sv. Petar je našao 71 „mrtvu glavu“. Od 4.000 kuća u Crnoj Gori, jedna četvrtina građana je bila u zavadi, što će reći da je oko 1.000 ljudi imalo problema sa krvnom osvetom.

Đorđević, Vladan: *Crna Gora i Rusija*, Beograd 1914, str. 31.

130. Da li znate da je Jovan L. Plamenac bio potporučnik ruske vojske i pilot srpske vojske. Rođen je u Boljevićima 1885. godine, đe je završio osnovno školovanje. U Beogradu je završio pješadijsku podoficirsku školu. Učesnik je rusko-japanskog rata 1904. godine u kojem je dva puta ranjen. Zbog zasluga u tom ratu odlikovan je medaljom za hrabrost, medaljom za vojničke vrline, spomenicom ranjenih u rusko-japanskom ratu, ordenom sv. Đorđa III i IV stepena i ordenom sv. Ane. Bio je član aero kluba u Petrogradu. Od 1909. do 1912. godine radio je u Crnoj Gori kao „šef finansijske straže“. Sa uspjehom je završio avio kurs za izviđača 1917. godine pri srpskoj eskadrili. Komandant srpske aviacije Di Perije de Larsan pohvalio ga je riječima: „Odličan izviđač, specijalista za izvršenje fotografskih zadataka“.

Mikić, Savo J: *Istorija jugoslovenskog vazduhoplovstva*, Beograd 1933, str. 521–522.

131. Da je Pavle Matanović bio pilot francuske avijacije i nosilac najvećih francuskih ordena. Prilikom njegove smrti francuska vlada je kralju Nikoli izjavila saučešće. Pavle je rođen na Cetinju 1872. godine, đe je završio osnovnu školu. Maturu je

završio u Hajdelbergu, a Pravni fakultet u Berlinu će je promovisan u doktora nauka. Na Cetinju je radio pri francuskoj misiji, da bi kasnije zajedno sa kraljem Nikolom otišao u Francusku u Neji kod Pariza. Pun ideala, a nemirnog duha, napušta crnogorsku vladu i odlazi kao dobrovoljac u francusku avijaciju i završava pilotsku školu. Na novom zadatku brzo se izkazao kao neustrašivi borac koji je sa velikom preciznošću pogađao neprijateljske (njemačke) položaje i letilice. U neravnopravnoj borbi sa tri njemačka aviona (jednog oborio) jula 1917. godine, iako smrtno ranjen, uspijeva da spusti bezbjedno avion poslije čega na aerodromu umire.

Mikić, Savo: *Istorija jugoslovenskog vazduhoplovstva*, Beograd 1933, str. 349–351.

132. Da je Duklja postojala kao municipijum još 90. godine poslije Hrista. Naime, nađen je „jedan nadgrobni spomenik u Majncu, u Njemačkoj, koji je podigao neki Dokleat svome zemljaku nekom Plassi kojeg označuje kao sina urođenika Duklje, koji je označen kao municipijum“. Vojnik kome je podignut ovaj spomenik pripadao je 5. dalmatinskoj kohorti (kohorta vojna rimska jedinica).

Škerović, Nikola: *Podgorica i njena okolina od najstarih vremena*, Podgorica 1930, str. 6.

133. Da se malena Crna Gora pominje u čuvenom romanu *Veliki Getsbi* poznatog američkog romanopisca Frensisca Skota Ficdžeralda. Skot Ficdžerald je bio jedan od najvećih pisaca 20 vijeka. Njegovi romani su obavezno štivo (lektira) za sred-njoškolsku i studentsku populaciju u Americi. Roman je adaptiran i izvođen na Brodveju kao pozorišni komad, a po njemu je snimljen i istoimeni film. U romanu se, između ostalog, govori i o odlikovanjima koje je dobio glavni junak Getsbi, pa i o

odlikovanju koji je dobio od Crnogoraca. U tom kontekstu pom-
inje Crnu Goru za koju kaže da se nalazi na Jadranskom moru,
da je njen narod ponosan i hrabar i da je imao „burnu“ istoriju.
Na crnogorskom ordenu je pisalo „Orden di Danilo“ a okolo
ordena: “Montenegro, Nikolas Rex“. Sa druge strane je bio nat-
pis: „Majoru Džeju Getsbiju za izvanrednu hrabrost“.

Ficdžerald, Skot F: *Veliki Getsbi*, Beograd 2001, str. 75.

134. Da je Nikola Pašić obećao Crnoj Gori, ukoliko se ujedini
sa Srbijom, ravnopravan položaj, odnosno „da će Crnogorci,
ako se ujedine sa Srbijom, imati sva prava koja imaju Šumadinci
i da se, u pogledu kako prava tako i dužnosti, neće praviti nikak-
va razlika“.

Zapisi, knj. XIX, sv. 3, Cetinje 1938, str. 190.

135. Da je Crna Gora 1778. godine po želji Austrije sklopila
državni savez koji je Crnogorcima garantovao određena prava.
„Na ovo iskanje predlože Crnogorci pismeno svoje uslove, koji
su se sastojali u 11 članova“. U ovom tekstu ćemo pomenuti
samo neke članove koji su nam se učinili najinteresantnijim:

2. član: „Da narod crnogorski svagda u svojoj nezavisnosti
ostane, da sebi sudove, činovnike i proče postavlja“;

3. član: „Da Crnogorci nigda carskoj državi danka nikakvog
ne daju“;

5. član: „Da Crnogorci u svom narododržaviju u svačem
imaju slobodu i voljnost kao nezavisni“;

6. član: „Da Crnogorci pomoću austrijskog dvora mogu liti i
praviti novce na ime svoje republike“;

10. član: „U vrijeme mira Carskog dvora s Portom otoman-
skom, da se u članove primirja i Crnogorci stave“.

Poslije ovog sporazuma Crna Gora je „na miru bila“ sve do
1782. godine kada „porta Otomanska, dočekavši po svom

mišljenju dobru priliku, namisli da Crnu Goru sebi pokori“.

Zapisi, knj. XIX, sv. 4, Cetinje 1938, str. 216–217.

136. Da je *Srpski narodni list* za god. 1835. na str. 108 objavio tekst o Crnoj Gori iz kojeg prenosimo: „Crnogorci su u bregovima svojim svoju nezavisnost do vijeka zadržali i ako su se kad mletačkom, a kad turskom zaštićenju i predavali, to pri svem tom za podanike jednih, ili drugih nikad se priznali nijesu“.

Zapisi, knj. XIX, sv. 6, Cetinje 1938.

137. Da je 1874. godine u Bernu stvoren Svjetski poštanski savez. Crnoj Gori pripala je čast da bude među njenim prvim članicama. Od tada, bila je zastupljena na svim međunarodnim poštanskim i telegrafskim kongresima i konferencijama. Na poštanskom kongresu u Rimu Crnu Goru je zastupao Evgenije Popović, tadašnji generalni konzul, docnije predsjednik vlade i ministar inostranih dijela. Namjera velikih sila na tom kongresu je bila da delegacijama malih država umanje pravo glasa, čemu se posebno suprotstavio predstavnik Crne Gore. Na predlog Evgenija Popovića sakupili su se predstavnici malih država i donijeli odluku da ne ustuknu pred tim predlogom. Sa njihovom odlukom su upoznali predstavnike velikih sila, kojima nije preostalo ništa drugo nego da odustanu od svoje ideje.

Ratnik, god. XLIV, sv. IV, Beograd 1928, str. 39.

138. Da je jedan Crnogorac imao bliske odnose sa čuvenim američkim piscem i publicistom Ernestom Milerom Hemingvejom. Nacionalna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević“, u svojim fondovima, čuva pismo koje je ovaj slavni pisac uputio Mirku Markoviću iz Pipera, sinovcu Vukašina Markovića bliskog Lenjinovog prijatelja.

Pismo se čuva u NBCG „Đurđe Crnojević“ pod inv. brojem 100.

139. Da je jedan Crnogorac bio indijanski poglavica. U pitanju je Jovan (Džon) Hajduković. Rođen je u Crmnici 1879. god. i smatra se prvim osvajačem Aljaske sa ovih prostora. Aljasku je nazvao Bijela Crmnica. Svuda đe je stizao žestoko je branio domicilno stanovništvo, pa čak i kod američkog predsjednika. Zbog takvog odnosa prema američkim starosjediocima zadobio je njihovo povjerenje. Najprije je proglašen za poglavicu, a zatim i za šerifa Ferbanksa. Posjedovao je dva motela koje je prodao da bi se posvetio školovanju Indijanaca. Umro je 1965. god u SAD-u.

Wikipedia.

140. Da je Majkl Stepović „sa 39 godina bio prvi guverner Aljaske“ (1957). Majkl je sin Marka Stepovića iz Boke i bio je prvi Crnogorac koji je „izgradio političku karijeru u SAD“. Kada je izabran za guvernera Aljaske priređeno mu je veliko slavlje (pucalo se iz 17 topova).

Lopušina, Marko: *Srbi u Americi 1815–2010*, Novi Sad 2010, str. 38–39.

141. Da je Milica Bojić pedesetih godina bila poznata američka manekenka. Milica je porijeklom iz Crne Gore od oca Mališe, koji je kao 16-godišnjak došao u Ameriku.

Lopušina Marko: *Srbi u Americi*, Novi Sad 2010, str. 66–67.

142. Da je Aleksa Novičin Dragić bio poznati profesor sa Harvarda. Aleksini roditelji su na Aljasku došli iz okoline Nikšića. Zanimljivo je da je Aleksa tek u 21. godini završio srednju školu, da bi 1938. godine diplomirao na Univerzitetu u Vašingtonu. Magistrirao je i doktorirao na Berkliju u periodu od

1939. do 1945. godine. U Jugoslaviji je kao američki podanik bio ataše za kulturu. Predavao je na fakultetu Ford na Harvardu i koledžu Naval. Napisao je pet knjiga o Jugoslaviji. Nosilac je američke nagrade Tomas Džeferson i ordena jugoslovenske zvi-jezde I stepena.

Lopušina Marko: *Srbi u Americi*, Novi Sad 2010, str. 271–273.

143. Da je u Drugom svjetskom ratu američki pilot, Vik Lumović za pet mjeseci imao 50 bombarderskih akcija. Letio je u 450. bombarderskoj grupi đe se izkazao kao hrabar letač. Za izvanredne zasluge odlikovan je sa dva ordena i jednom me-daljom. Vik je porijeklom iz Crne Gore (otac iz Danilovgrada, a majka sa Rijeke Crnojevića od Pejovića). Poslije rata radio je na mnogim odgovornim dužnostima, pa čak i u CIA-i. Početkom šezdesetih služio je u NATO kao šef Kontraobavještajne službe za baze savezničkih sila u južnoj Evropi.

Lopušina Marko: *Srbi u Americi*, Novi Sad 2010, str. 329–330.

144. Da je Ronald Regan, kasniji predsjednik SAD, izjavio saučešće povodom smrti Nikole Bačovića iz Banjana koji je sa ocem Jovom 1914. stigao u Ameriku. Familija Bačović je bila bliska kralju Nikoli zbog čega ih je progonila (srpska) teroristička organizacija Crna ruka. Da ne bi bio otkriven Nikola mijenja ime i prezime u Nikolas Nik Bach. Nikola je bio ugledni građanin, oficir SAD, ratni veteran iz Prvog sv. rata, član masonske organizacije. Sahranjen je uz najveće počasti uz specijalne masonske obrede u 95. godini života. Predsjednik Ronald Regan u ime nacije zahvalio se Nikoli na „učestvovanju u vojsci Sjedinjenih Američkih Država“.

Lopušina Marko: *Srbi u Americi*, Novi Sad 2010, str. 331–332.

145. Da su jednog Crnogorca zvali „Sibirski monah“. Takav nadimak imao je Pavle Sjekloća, odnosno Pol Kuter porijeklom iz Crmnice. On je 1959. godine završio studije „oficirskog programa i postavljen je za šefa Pentagonove struke u Sibiru“. Napisao je knjigu na 1.339 strana o vremenu hladnog rata između SAD i SSSR. Jednom prilikom je lično razgovarao sa američkim predsjednikom Džonom Kenedijem „tri sata i dvadeset dva minuta“ o događajima na Kubi i ruskom naoružanju koje je posjedovala ova karipska zemlja. Koliko je bio značajna ličnost u američkoj obavještajnoj službi govori podatak da je predsjednik „izvadio crvenu svesku u kojoj su bili svi podaci“ o njemu. U tom dugom razgovoru sa predsjednikom Kenedijem saznao je i svoje konspirativno ime „Sibirski monah“ koje je bilo zabilježeno u njegovoj „crvenoj svesci“.

Lopušina, Marko: *Srbi u Americi*, Novi Sad 2010, str. 336–337.

146. Da se u Kaliforniji obilježava „Dan Larija Vučkovića“, najvećeg džez muzičara na tim prostorima. Njegov otac Milutin je rodom sa Žabljaka, a majka iz Mostara. Familija Vučković se tokom 1951. godine odselila za Ameriku. Larijevi albumi (*Street Scene* i *Blue Balkan*) bili su mjesecima među deset najslušanijih u SAD. Obradivao je pjesme i sa našeg prostora (*O, javore, Jadranske noći*, itd). Smatraju ga pretečom etno džeza.

Lopušina Marko: *Srbi u Americi*, Novi Sad 2010, str. 395–397.

147. Da li znate da je Arso Ivanović iz Danilovgrada (rođen 1938) ušao u enciklopediju *Ko je ko u umjetnosti SAD*. Enciklopediju je izdala ugledna izdavačka kuća Bowker. Urednici enciklopedije, Ivanovića su izabrali među 180 najpoznatijih slikara. Arso je „autor originalne tehnike ‘smrznuti akvareli’, čime je napravio novi iskorak u umjetnosti“. Izlagao je širom Amerike (40 izložbi), Meksiku, Evropi i Srbiji. Naslikao je oko 500 radova. Na izložbama u Njujorku i Los Anđelesu sa slikom „Rađanje tišine“ zauzeo je drugo mjesto i proglašen je jednim od od „trojice originalnih umjetnika svijeta“.

Lopušina Marko: *Srbi u Americi*, Novi Sad 2010, str. 401–402.

148. Da je Joko Meštrović iz Krtola (Boka Kotorska) bio heroj Amerike. Joko ili Džems, kako su ga Amerikanci zvali, bio je narednik američke vojske. Nosilac je najvećeg američkog vojnog odlikovanja – Kongresne medalje časti, koju je stekao kao neustrašivi borac (više puta ranjavan i više puta proglašavan mrtvim) u Prvom svjetskom ratu. Poginuo je samo „sedam dana prije potpisivanja primirja“ 4. XI 1918. godine u borbi u Francuskoj. Joka je posmrtno odlikovao tadašnji predsjednik Amerike, Vudro Vilson.

Boka, zbornik radova iz nauke kulture i umjetnosti, br. 21–22, Herceg Novi, 1999, str. 207–226.

149. Da su gotovo sve norveške novine dolazak jugoslovenske ambasadorke Stane Tomašević-Arnesen (rođene na Cetinju) pozdravile naslovom: „Dobro došla po drugi put u Norvešku“. Takve naslove Stana je zaslužila herojskim držanjem u toku Drugog svjetskog rata, đe je postala simbol otpora i partizan-

skog (gerilskog) ratovanja. Toliko je bila popularna da su Britanci 1944. godine njenim fotografijama „zatrpali“ gotovo sve evropske zemlje, pa i Norvešku. Stanu su tada vidjeli prvi put, a njen dolazak kao ambasadorke bio je „drugi“, zbog čega su se urednici norveških novina odlučili za ovakav naslov.

Tomašević, Bato: *Orlov krš*, Beograd 2000, str. 328, 570.

T

7 prism

7 United European Countries?
Bojan Jovanović

Z

25 meridians

25 Hybrid warfare in the new millennium
Radenko Šćekić

E

49 urbanization

49 Transformation of urban and rural settlement network in Montenegro
Miroslav Doderović
Zdravko Ivanović

T

93 literature

93 Departure of Toni Morrison (1931–2019)
Mirjana Popović-Radović

111 The Fairy Tales of Dragana Kršenković-Brković
Sofija Kalezić-Đuričković

Z

153 njegoshology

153 On the abuse and forgery of works of Petar II Petrović Njegoš
Novak Adžić

O

173 on the occasion of the new book

173 Montenegro is one of the best kept secrets of Europe
Vesna Kilibarda

U

179 Montenegro as seen by others
Vanja Vukićević-Garić

printing 189

Psalter of Božidar Vuković **189**
Podgoričanin (1519)
Božidar Šekularac

theatre 205

Slobodan Milatović (1952–2019): **205**
Super star of the Montenegrin
theatre alternative
Janko Ljumović

The ruler and theatre **221**
Luka Milunović

ancient cultures 249

The Ancient Greek Lyric Poetry – **249**
origin, development, types
Marko Višić

history 351

Operation of the Montenegrin army **351**
in the Skadar region in the First
Balkan War (1912–1913)
Milan Šćekić

The size of the Ottoman army **387**
at the frontier with Montenegro
Radomir Đurović

portrait 395

Memory of Dr Nikola Škerović **395**
Momčilo Šaletić

analitical psychology 405

A Most Dangerous Method **405**
John Kerr
(prepared by Ilija Kapičić)

W
I
N
T
E
R
2
0
1
9

T

447 film

447 Implications of the subject of identity in Woody Allen's *Zelig*
Žarko Martinović

Z

475 law

475 Records from the Chronicles of Principality/Royal Great Court
Čedomir Bogićević

W

499 archive

499 It was recorded (2)
Branko Borilović

T

Z

O

C